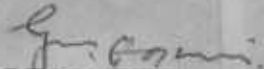

CERTIFICATE

RESEARCH LIBRARY
INSTITUTE OF TECHNOLOGY
UNI: OF SINDH, JAMSHORO.

Certified that Mr. Hafiz Sibghatullah S/O Noor Hohammad
Indhar has carried out research on the Topic شیخ حماد اللہ
مالیکی حامد رحمانی رحمانی رحمانی
under my supervision and that his work is original and his
dissertation is worthy of presentation of the University of
Sindh for award of the degree of Doctor of Philosophy.

SIGNATURE

GUIDE/SUPERVISOR

(Allama Ghulam Mustafa Qa

DIRECTOR

Shah Waliullah Academy Hyderabad

In the Name of

ALLAH

The Most Gracious

The Most Merciful

Whose Help We Solicit

SHAIKH HAMMADULLAH HALEVI
PERFECT SPIRITUAL & RELIGIOUS LEADER

RESEARCH LIBRARY
INSTITUTE OF SINDHOLOGY
UNIVERSITY OF SINDH, JAMSHORO.

۲۹۷۹۲۸
انجیر

By

Hafiz Sibghatullah Indhar Qadri

Under the Guidance of

Allama Ghulam Mustajab Qasmi
Visiting Professor Sindh University

محترم استاد
سندھ یونیورسٹی
جمنشورو
محکمہ تعلیم
۵/۱۱/۹۳

Ph.D. Thesis in Islamic Culture
Sindh University, Jamshoro
1993

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

أول الله علیم اعلی عالم جو ڏٺي،
قادر پنهنجي قدرت سين قائم آه قدير،
والی واحد وحدہ رازق رب رحيم،
سو ساراهه سچو ڏٺي چئي حمد حڪيم،
ڪري پاڻ ڪريم جوڙون جوڙ جهان جي.

— حضرت شاه عبداللطيف ڀٽائي رح

✓104881
90-102000

شيخ حماد الله هاليجوي ح

کامل
روحاني ۽ مذهبي رهنما

اختصار

تحقيقي مقالو پي ايڇ ڊي

اسلامڪ ڪلچر

حافظ مبنه الله اديب "قاري"

نگران

علامہ غلام مصطفیٰ قاسمی

اعزازي پروفیسر

سنڌ يونيورسٽي جا مشورو سنڌ

بسم الله الرحمن الرحيم

اختصار

نحمدہ و نصلی علی رسولہ الکریم اما بعد : الله وارن جي زندگي جو مقصد دين ۽ دنيا ۽ افراد انسانيت کي خوشحالي سان همکنار ڪرڻ نبي آخر الزمان جي پاڪ طريقه کي عام ڪرڻ ۽ قرآني تعليمات کي عملي نموني اڳتي وڌائڻ نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جو فرمان آهي ته ، علماء اممي کا نبياد بني اسرائيل منهنجي امت جا عالم بني اسرائيل جي نبيين وانگر آهن . جو اهي پنهنجي انسان کي حرامت نفس سان صراط مستقيم تي هلائيندا آهن ۽ امن ۽ پاڻچاري جي نفا کي مستحڪم بنائيندا آهن .

تصوف جي آسمان جي سچ ، اسلامي فقه ۽ ديني علوم جي معتاب ، غمير قرآن ۽ حديث جي عظيم عالم ، علم ڪلام ، منطق ۽ فلسفہ جي امام حضرت شيخ قطب الاقطاب مولانا حماد الله بن محمود بن حماد الله جو شمار اهڙين هستين ۽ شيندو آهي جن پنهنجي حڪمت افروز ڪلامين ، هدايتن ۽ نصيحت آميز نختن سان انسانن جي ڪاٻا پلٽي ڇڏي .

شيخ هاليجوي دين ۽ دنيا جي فلاح ۽ بهبود لاءِ طريقت ۽ شريعت ۽ توازن قائم ڪري روحاني ۽ مادي زندگي جي ڪاميابي لاءِ جيڪو عملي نمونو پيش ڪيو اهو انساني معاشي جي ظاهري ۽ باطني

آسودگي جو حامل به آهي ته وري غامن به، موفيا به خرام به اولياءِ كرام
روحاني مجاهدن به پنهنجي نفس جي شڪر سان جيڪي مادي ۽ روحاني
انقلاب آندا سي اسان جي تاريخ جو هڪ عظيم حصو آهي.

شيخ هاليجي جي ولادت ۱۳۰۰ هـ تاري پنهو عاقل تعلقي
جي ننڍڙي ڳوٺ هاليجي ۾ ٿي. ابتدائي تعليم آخوند عبدالرحيم
خلهوتي ۽ مولانا نور محمد عادلپوري وٽ حاصل ٿيائون. اعليٰ عربي
تعليم مولانا قمر الدين اندهڙ مولانا محمد واصل بروهي وغيره وٽ ورتائون
جنهن کان پوءِ مدرستين جو آغاز ٿيائون.

سندن ابتدائي شاگردن ۾ مولانا حبيب الله ميمڻ، مولانا
عزيز الله، مولانا نور محمد اندهڙ، مخدوم امير احمد وغيره شامل آهن
جن جو شمار وقت جي نامور هستين ۾ آهي. نيڙهي ۽ پڙهائڻ جي
دوران حضرت امروٽي جي باري ۾ ڪيئن معلومات حاصل ٿي ۽ سندن هڪ
مرشد عبدالغني پلهم سان گڏجي امروٽ شريف ويا جتي شيخ هاليجي
کي حضرت امروٽي خلافت سان نوازيو.

سياسي زندگي جو آغاز :

شيخ هاليجي نه صرف مذهبي يا روحاني رهبر هئا بلڪه
حقيقت ۾ سندن حيثيت هڪ شامل رهبر جي هئي. پاڻ هر معاملو
قوم جي رهبري ڪرڻ ۽ پيش پيش هوندا هئا سياسي ميدان پنهنجي
مرشد حضرت امروٽي جي قيادت ۾ وڏا ڪارناما سرانجام ڏنائون.

تحريڪ خلافت ، هجره ، قطع تعلقات وغيره ۾ سندن

حردار نمايان رهيو آهي . مسلمانن جي خلاف هندن طرفان هلايل
تحريڪن ۾ پاڻ پري پور مخالفت ڏيکاري جنهن کي حاڪمن طرفان
ڪيترن وارننگيون ملنديون رهيون .

مٿين تحريڪن ۾ پاڻ اخلاقي توڙي مالي تعاون ڪندا

رهندا هئا . پاڻ جمعيءَ علماءِ سنڌ ضلع سکر جا اڳواڻ هئا . سال
۱۹۲۰ع ۾ سندن ئي دعوت تي مولانا عبيدالله سنڌي ، مولانا حسين احمد
مدني ، مولانا حفظ الرحمان سيوهاڙي وغيره پنهنجي عاقل آيا هئا ۽ هڪ
وڏي ميڙ کي خطاب ڪيو هئائون .

۱۹۲۲ع ۾ حيدرآباد ۾ جمعيءَ جو اجلاس ٿيو جنهن ۾ قاري

محمد طيب صاحب به آيل هئا ان جي هڪ نشست جي صدارت شيخ
هاليجي ڪئي .

پاڻ انگريزي اقتدار ۾ ڌارين جي حڪومت جا سخت مخالف

هئا . سندن عقيدو هيو ته هن وقت مسلمانن جو پوري دنيا ۾ سڀ
ڪان وڌيڪ دشمن انگريز آهي . مون پنهنجي زير نظر مقالي کي ائين
بائن ۾ تقسيم ڪيو آهي . هر باب جي تفصيل ۽ ترتيب هيٺين ريت
آهي .

پهرين باب ۾ تعارف ، سلسلو نسب ، سندن قوم جو

تعارف سندن ولادت ۽ حليمه متعلق ذڪر ڪيل آهي .

ٻي باب ۾ سندن ابتدائي تعليم ، حصول تعليم لاءِ

مختلف مدارس طرف رخ ، سندن استادن جو تعارف ۽ سندن تدريس

جي ابتدا بيان ڪيل آهي .

ٽئين باب ۾ سندن مرشد سيد تاج محمد امروٽي جي تعارف سان گڏ شجره طريقت ، جيڪو شيخ هاليجي کان مٿي حضرت رسول الله تائين ملي ٿو ان جو ذڪر ، سنڌ ۾ تصوف جا رائج طريقا قادي طريقه جو تعارف ، سندن مرشد جي روحاني حيثيت بيان ڪيل آهي . ان باب ۾ شيخ هاليجي کي خلافت جي ملڻ جو به تذڪرو ڪيو ويو آهي ۽ سندن تصوف ۾ مقام کي به اجاگر ڪيو ويو آهي .

چوٿون باب شيخ هاليجي جي شادين اولاد ، انهن جي علمي، روحاني ، سياسي ميدان ۾ خدمات جو مختصر جائزو ورتو ويو آهي .

پنجين باب ۾ سندن تدريس جي انداز سان گڏ سندن چند ممتاز شاگردن جو ذڪر ڪيل آهي انهي باب ۾ سندن تدريس جي مرڪز هاليجي شريف واري مسجد جي توسيع ۽ ٽئين سر تعمير جي متعلق به ذڪر ڪيل آهي . ساڳي باب ۾ شيخ هاليجي جي علمي مقام متعلق اخبارن جا خيالات بيان ڪيا ويا آهن .

ڇهون باب جيڪو سندن روحاني ڪمال کي اجاگر ڪري ٿو ان ۾ سندن روحاني تربيت جو طريقو بيان ڪرڻ سان گڏ روحاني لطائف ، بيعت جو طريقو ان جي اهميت ، عورتن جي بيعت متعلق بحث ڪيل آهي . ان باب ۾ سندن روحاني فيض يافتہ خلفاء جو ذڪر سندن تمنائين جو اختصار به بيان ڪيل آهي . ان باب ۾ سندن وصال متعلق شعراء جا نذرانہ عقيدت ۽ اخبارن جا خيالات شامل آهن

ستون باب سندن مذهبي خدمات جي محاسبي ڪري ٿو.

جهڙوڪ ختم نبوت، تحفظ حرمت حج، قرآن پاڪ جي اشاعت لاءِ سندن وڌل ڪوششون شامل آهن انهي ئي باب ۾ سندن ڪم سان قائم ٿيل ڪجهه ديني مدارن جو اجمالي خاڪو پيش ڪيو ويو آهي.

اٺين باب ۾ سياسي تحريڪن ۽ شيخ هاليجي جي ڪردار

بابت بحث ٿيل آهي. انهي دور ۾ خاص تحريڪون خلافت تحريڪ،

هجرت تحريڪ، قطع تعلقات ۽ ولايتي ڪميٽي واري تحريڪ مرچ نسي

هيون. انهي تحريڪ جو پڻ منظر نتيجا ۽ اسباب ذڪر ٿيل آهن.

خلافت تحريڪ ۾ حصو وٺندڙ ۽ ان جي مخالفت ڪندڙ

جو ذڪر، ساڻن گڏ ڪم ڪندڙ سياسي ورڪر سندن دور جا روحاني رهبر

۽ سندن ڪجهه مشهور ۽ ممتاز عقيدتمندن جو بيان ٿيل آهي. هن

باب ۾ شيخ هاليجي جي وسعت تعلقات تي بحث ڪري ۽ برصغير جي

جن هستين سان سندن تعلقات هيا انهن جو ذڪر ڪيو ويو آهي.

شيخ هاليجي جو شمار چوٿي جي عظيم رهنما ۾

مسلم امت جي قائد پڻ مان ٿئي ٿو جن جي سيرت عليه و عمل ڪا

هڪ جهان نمايان ٿيو آهي. مون هن مقالي ۾ سندن انهن سڀني

روحاني ٿوري ديني، قومي خدمتن کي منظر عام تي آڻڻ جي ڪوشش

ڪئي آهي. جيئن امت مسلم پنهنجي هن عظيم روحاني رهنما کان

باخبر ٿي سگهي ۽ سندن مبارڪ زندگي جي انهن ڪمنه ڪوشن کان

محفلت واقف ٿين جيئن هو پنهنجي ادبي ۽ تاريخي لکڻين ۾ مدد

تائين هن مقدس هستي جو تذڪرو ڪندا رهن منهنجو هي مقالو

سندن خدمتن جو اجرو هرگز نشو شي مگهي بلڪه سندن خدمتن متعلق هڪ حقير اعتراف آهي .

هن موضوع تي لکڻ لاءِ جنهن کالھ مونکي آماده ڪيو

سو هيون شيخ هاليجوي جون بي مثال علمي ادبي روحاني ۽ سياسي

خدمات جيڪي هن پنهنجي دور ۾ سر انجام ڏنيون جنکي عوام آڏو روشناس

روشناس ڪرائڻ ضروري محسوس ڪيو مون ڏٺو ته ڪيترائي صاحب علم و قلم

جن جي مٿان سندن وفات بعد ڪو به ڪم نه ٿيو انهن جون خدمات

به ساڻن گڏ دفن ٿي ويا . ان لاءِ مون ضروري سمجهيو ته سندن سوانح

عمري ۽ خدمات تي قلم کڻان مونکي اهو ڏسي افسوس ٿيو ته شيخ

هاليجوي جهڙي هڪ جامع الصفات ۽ همه گير شخصيت تي ڪو ڪم

ٿيل نه هيو . نه صرف ايترو بلڪه جنهن مان سندن قريبي تعلق

وارن وٽ خدمت ۽ ويس سوا ۽ مايوسي جي ڪجهه به حاصل نه ٿيو صرف

سندن وڏن فرزندن شيخ هاليجوي جي ڪجهه حالات کان آگاهه ڪيو .

ان ڪري بجاءِ همت هارڻ جي مون سندن دور جي شايع ٿيل اخبارن

رسالن جو مطالعو ڪرڻ شروع ڪيو ۽ هفتن جا هفتا حيدرآباد ۽ رهي

انسٽيٽيوٽ آف سنڌيالوجي جي فيض مان مستفيد ٿيندو رهيس

ڪجهه قلمي بهاض مليا جن ۾ پڻ سندن خدمات جي باري ۾ ڪجهه تفصيل

مليا . ڪجهه مهربانن پنهنجون ذاتي لائبريرين منهنجي حوالي ڪري ڇڏيون

جن تي معينن جا مهينا ، ڏينهن رات مطالعو ڪندي نيٺ مان

پنهنجو مقصد حاصل ڪيو .

اميد آهي ته منهن جي هي حقير ڪاوش ، سنڌي زبان

سنڌي ادب ، سنڌ جي تاريخ ، پاڪستان جي تاريخ ۽ اسلامي ادب ۽

تصوف ۽ قيمتي اضافو تصور ڪيو ويندو .

خادم العلم والعلماء

(حافظ سبغت الله انڙ)

قادي

شيخ حماد الله هاليجويح

کامل روحاني ۽ مذهبي رهنما

تحقيقي مقالو پي ايڇ ڊي

اسلامڪ ڪلچر

حافظ صبه الله انيٽر "قاهري"

نگران

علامہ غلام مصطفيٰ قاسمي

اعزازي پروفيسر

سنڌ يونيورسٽي جا مشورو سنڌ

بسم الله الرحمن الرحيم

فهرست

باب پھريون :

تعارف

سلسلہ نسب

انسٲر قومہ کي امانت جو ملڻ

هاليجي ڪوٽ تي نالو ڪيئن پيو

ولادت شيخ هاليجي

حليم مبارڪ

باب ٻيو :

تعليم ابتدائي تعليم ،

درس و تدريس

سفر براءِ حصول علم

استاد

مولانا نور محمد عادلپوري

مولانا نور محمد انسٲر سومراڻي

مولانا محمد واصل بروهي

مولانا قمرالدين انڊڙ

مولانا علي شير لکھڙي

باب شيون :

تدریسی سلسلو

شيخ هاليجري جو تدريس جو طريقه کار

سندن روحاني مربی

ابتدائي شاگرد

مولانا حبیب الله ، مولانا عزيز الله

مولانا نور محمد ، مخدوم امير احمد

مفتي عبدالرحيم

شجره طريقت

سنڌ ۾ رائج تصوف جا طريقا

قادي طريقتو

سندن مرشد جو روحاني مقام

هاليجي شريف ۾ روحانيت جو سچ

خلافت جو خرقو

قادي طريقه جا سلوک

شيخ هاليجري جو تصوف ۾ مقام

بدعات سندن پھريون جھاد

سندن ذريعه معاش

باب چوٿون :

شاديون ۽ اولاد در اولاد

مولانا محمود الحسن

مولانا محمد حسين

الحاج محمود احسن

مولانا حافظ محمود اسعد

نياشيون

باب پنجون :

هاليجي شريف ۽ مسجد جي توسيع ۽ تعمير

سندن نماز ۽ خشوع ۽ خشيت الاهي جي حيثيت

شيخ هاليجي جا اخلاق ۽ عادتون

عليه ، سخاوت ، شجاعت ، جدي جھاد ، عاجزي

۽ انڪساري

شيخ هاليجي جي طب ۽ دلچسپي

شيخ حماد الله هاليجي جي علمي مقام متعلق
مشاهير جي آراء .

سندن تقريرون ۽ مواعظ

باب ڇهون :

شيخ هاليجي جو روحاني تربيت جو طريقو

طريقه بيعت

لطائف روحاني

عورتن جي بيعت

سندن فيض يافتہ خلفا

مولانا فياض نور زمان، مولانا خليفہ احمد الدين

مولانا عبدالعزيز، پانڊي

مولوي عبدالڪريم قريشي پير شريف وارو

مولانا حافظ محمد اسعد

مولانا سيد محمد شاه امروٽي

هاليجي شريف ۽ ڏکڻ جون مجلسون

تصنيفات شيخ هاليجي

شيخ هاليجي جي تصنيفات جو اختصار

خلاصہ

شيخ هاليجي جو وصال

شيخ هاليجي جي وصال تي شعرا طرفان

نذرانہ عقيدت •

شيخ هاليجي جي وصال تي رسالن ۽
اخبارن جا تبصرا

باب سئون:

مذهبي تحريڪون
ختم نبوت تحريڪ
تحريڪ تحفظ حرمت حج
قرآن پاڪ جي اشاعت لاءِ ورتل ڪوششون
شيخ هاليجي ديني ادارن جي سرپرست
جي حيثيت سان

شيخ حماد الله هاليجي جي حڪم سان قائم
ڪيل حڪم ديني ادارا ۽ انجو غصيل :

- ۱- مدرسه احياء العلوم ڪنڌ ڪوٽ
- ۲- مدرسه انوار العلوم قاسميه ميرپور ماٿيلو
- ۳- مدرسه نور الاسلام داد لغاري ميرپور
- ۴- مدرسه مظهر العلوم حماديہ منزل گاه سکر
- ۵- مدرسه عين العلوم برٽ پنو عاقل
- ۶- مدرسه عربيہ دارالعلوم حماديہ هاليجي شريف
- ۷- مدرسه محي السنن پنو عاقل

۸۔ مدرسہ مطلع العلوم قاسميه و غازي دثي ميرپور

۹۔ مدرسہ تعليم القرآن و الحديث منو لغاري ميرپور

۱۰۔ مدرسہ نورالهدى لک ڳوٺ پيربخش گبول ميرپور

۱۱۔ مظهر العلوم گهوٽڪي

۱۲۔ مدرسہ نظام العلوم ڳوٺ رنگ پور

۱۳۔ مدرسہ دارالفيوض ڪنڌ ڪوٽ ضلع جيڪب آباد

۱۴۔ مدرسہ عربيہ جرار پھوڙ

۱۵۔ جامعہ حماديہ ڪراچي

۱۶۔ مدرسہ عربيہ شمس الھدي دليل پور

۱۷۔ مدرسہ عربيہ حماديہ لطيف آباد شڪارپور

۱۸۔ مدرسہ عربيہ حماديہ بيدد العلوم خيرپور

ديني مدارس جي جلسن ۾ سندن شرڪت

سندن رسول الله صلي الله عليه وسلم سان عقيدت

آل رسول استادن ۽ بزرگان دين جو ادب

۽ احترام

غير مسلمن سان تعلقات

مسئلہ حيات النبي متعلقہ شيخ هاليجي

جو عقيدو

شيخ هاليجي ۽ سياسي تحريڪون
خلافت تحريڪ ۽ شيخ هاليجي جو حصو
هجره تحريڪ ۽ ترڪ موالات
هجره ۽ ترڪ موالات / قطع تعلقات جا اسباب
امن سپا ✓

خلافت تحريڪ کي ناڪام بنائڻ جي
حڪومت جا طريقا
ترڪن سان اظهارِ احتجاجي
ترڪ مجاهدن جي فتح
خلافت تحريڪ لاءِ شيخ هاليجي جي
مالي مدد

خلافت تحريڪ جي مخالفت ڪندڙ
مولوي فيض الحريم
ولايتي ڪپڙي خريد ڪرڻ خلاف فتويٰ
جميعت علماء هند ۽ جميعت علماء
سنڌ ۽ شيخ هاليجي جو ڪردار
خلافت تحريڪ ۾ حصو وٺندڙ ڪجهه علماء
مولانا عبدالحميد راجن پوري
مولانا محمد صادق اندڙ

مولانا عبيدالله اندوڑ

مولانا محمد هاشم لغاري

مولانا محمد هاشم خلافتي

مولوي عبدالخالق " خليفه " موائي

عبدالرحمان هاشمي

خلافت تحريڪ جو اختتام

خلافت تحريڪ جا اثرات

شيخ هاليجوي جا همسفر سياسي ورکر

مولانا حسين احمد مدني

حاجي عبدالله هارون

مولانا محمد صادق كڙه

حكيم مولانا عبدالخيرم چشتي

مولانا فتح محمد سيوهاشي

مولانا دين محمد وفائي

سيد عبدالرحيم شاه سجاولي

مولانا غلام محمد احمد ملڪاڻي

شيخ هاليجوي جا همعصر حجم روحاني رهبر :

مولانا عبدالعزيز شريچاڻي

خليفه محمد صالح بائجي شريف

مولانا احمد علي لاهوري
مولانا عبدالرحمان بيجوندي
سورهيم سنڌ سيد صبغت الله شاه پاڪارو
پير فخر الدين شاه گهوٽڪي .

شيخ هاليجي جا ڪجهه عقيدت مند

حافظ عبدالحميد پٽي
مولانا عبداللطيف ڀٽول
سيد عطاء الله شاه بخاري
مولانا عبدالقادر چاچر
مولانا محمد قاسم
قاري محمد عيسائي
مولوي عبدالعجيد قريشي
مولوي عبدالحي مهر
الحاج مير صبح صادق کوسو
مولانا غلام رسول کوسو
مولوي نور الدين سرور
ڊاڪٽر عبدالواحد هاليپوٽو
حاجي مولا بخش سومرو
مولوي عبدالواحد کوسو

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله رب العالمين والعاقبة للمتقين والصلوة
والسلام علي سيد الانبياء والمرسلين اما بعد .

الله پاڪ جا لک لک احسان ۽ شورا جو هن مون کي پنهنجي
مقصد ۽ حامياب فرمايو . مون جنهن اڄ کان تقريباً پنج سال اڳ
هن هن جي شروعات هئي هئي ته دوست ۽ پيارا چوڻ پيا ته سنڌ جي
علماء ۽ مشائخ تي لکڻ نه صرف مشعل بلڪ نامڪمل آهي جو انهن
بزرگن ۽ عالمن جي هڪ نفسي ۽ پنهنجي حقيقت کي لحاظ سبب
سندن متعلق ڪا به معلومات ملڻ مشعل آهي بقول انهن جي ته
شيخ حماد الله هاليجي رحمت الله عليه جن خود پاڻ پنهنجي ملفوظات
لکڻ جي منع فرمائيندي چيو هئائون ته توهان لاءِ قرآن ۽ حديث ڪافي
آهي . ليڪن مون الله جي ذات تي ڀروسو ڪندي محنت شروع ڪري ڏني
شاهه عبداللطيف ڀٽائي رحم جي شعر " ستي شدي شاه ڪانهي دل ويهن
جي " جي نظريه تي عمل ڪندي گرمي سردي ڏينهن رات هن هن جي آرام
خته هن هزارين ميل سفر هن نيٺ پنهنجي مقالي کي مڪمل ڪيو
مقالي جي شپاري ۽ وڏا تجربا حاصل ٿيا . ڪيترا اهڙا مهربان جن وٽان
وڏي معلومات ملڻ جي اميد هئي ، معلومات هوندي به اهڙو ته رکوجواب
ڏنائون جو ٻه ماپوس شي وڃي هڪڙا اهڙا الله جا ٻانها جن ۽
بظاهر ڪا اميد هون هئي تن نه صرف خود تعاون ڪيو پر ٻين دوستن

طرف به رهنمائي ڪيائون الله پاڪ ڪين جزاء خير عطا فرمائي . هن
مقالي جي تياري دوران منهنجي آڏو نه صرف شيخ هاليجي جون خدمتون
منحشف ٿيون پر ان سان گڏ تاريخ جي ٻين اهم واقعن جي مطالعي
ڪرڻ جو موقعو مليو . ان سبب وڌيڪ معلومات حاصل ٿي ۽ منهنجي علم
۾ ڪافي اضافو ٿيو .

من لم يشكر الناس لم يشكر الله " جيڪو ماڻهو انسانن
جا شورا نه مڃيندو الله جا شورا به نه مڃيندو .

آخر ۾ مان انهن سمورن دوستن ۽ عزيزن جو ته دل سان
شڪر ادا ڪيان ٿو جن مون سان هن تحقيقي ڪم ۾ تعاون ڪيو ورتو
هي مون اڇيلي لاءِ تمام ڏکيو ٿي پوي ها . ان سلسلي ۾ مان پنهنجي
استاد ۽ محسن علامه غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب ، وزيرنگ پروفيسر
سنڌ يونيورسٽي جامشورو جو انتهائي شڪر گذار آهيان جن پنهنجي
گونا گون مصروفين ۽ عمر جي تقاضن کي پٺڀڻ رکندي هن ناچيز
سان ٻلا پال ڪيا صبح شام ، ڏينهن رات جڏهن به مان سندن دروازي تي
گدائي جو قسطو کڻي ٿي وٺڻ نه ڪجهه حاصل ٿي ڪري
آيس .

جناب گل محمد مغل صاحب جو پڻ شورا ٿي آهيان جنهن
مون سان ڪتابن جي جستجو ۾ ڪافي مدد ڪئي ۽ مفيد مشورا ڏنا
جناب استاد مولانا عبدالحق شيخ الحديث جناب برادره اسخوابرن ليڊر
فضل الله صاحب جناب عبدالشهيد بن حافظ فيض الله مرحوم ، جناب
عبدالرحمان جتوئي جون مهربانيون به وٺڻ جو ڪيون نه آهن ، جن

پنهنجي قلبي بياض منهنجي حوالي ڪيا جن مان مون ڪافي استفادو
 حاصل ڪيو . محمد هاشم قمبراڻي جو شڪر ادا ڪرڻ ضروري آهي جنهن
 پنهنجو سڪون ڦٽائي هي ضخيم مواد شوري وقت ۾ ڏانهن هڻي ڏنو .
 جيڪڏهن مان جناب خالد شرف ليڪچرار اسلاميه ڪاليج
 بدين جو شهره بجا نه آهيان ته اها نا انصافي ٿيندي جو هن
 جي ئي شوق ڏيارڻ ۽ اصرار ڪرڻ تي مونڪي هن خدمت تي آماده ڪيو ۽
 هن مقام تي رسايو . الله پاڪ ڪين چڱو بدلو عطا فرمائي . "آمين"

خادم العلم والعلماء

حافظ صفي الله انڊر

ڪاري

بسم الله الرحمن الرحيم

تعارف :

سنڌ ۾ شروع کان ئي اهڙيون حوصله مند ۽ باوقار هستيون پيدا ٿيون آهن جن غيرن جي غلامي ۽ ذلت واري طوق کي لاهي ڦٽو ڪرڻ ۽ آزادي جي حصول لاءِ وڏي کان وڏي قرباني ڏيڻ کان به ڪيئن ڪيهڙيو آهي .

آزادي جي راه ۾ هن قوم جا ٻن ۽ خاص ٻن طرفان ڏنل هر قسم جي تخليق کي خنده پيشاني سان سڻو آهي . هن گلستان جي آبپاري جتي دولهه دريا خان ۽ هوشو شيدي وغيره پنهنجي خون سان ۽ جان محمد جوشي جي ، شيخ عبدالمجيد سنڌي ، سيد صفت الله شاهه ثاني ۽ مولانا دين محمد وفائي وغيره پنهنجي سونهي قرباني سان وڌيڪ چمڪايو . اتي علماء رباني جي جماعت جي سرکردن مولانا تاج محمود امروٽي حضرت مولانا عبدالڪريم چشتي ، مولانا حماد الله هاليجوئي مولانا محمد صادق ڪڏي واري ، مولانا نور محمد انڊر گهوٽڪي واري ۽ مولانا محمد معاذ وغيره پنهنجي تقرير ، تحرير ۽ عملي جدوجهد سان پنهنجي وقت جي ظالم ۽ ڦورو حاڪمن جو پرڀر مقابلو ڪيو آهي .

تحريڪ خلافت هجي يا ريشمي رومال ، تحريڪ شرڪ

مڙلات هجي يا هجرت جي تحريڪ ، انگريزي مال جي بائيڪاٽ جي

تحريڪ هجي يا سول نافرمانِي علماءِ رباني جي هن گروه ڪڏهن به

سنڌ واسين کي مايوس نه ڪيو .

هن مقالي ۾ آءُ ، سنڌ جي ڪامل بزرگ ، مود مجاهد

باڪمال شخصيت ، امروٽي جماعت جي سرخيل مولانا حماد الله هاليجي

جي قومي ، ديني ، اصلاحي ، تبليغي ، سياسي ۽ روحاني خدمتن

جو ذڪر ڪندس .

تصوف جي آسمان جي سچ ، اسلامي فقه ۽ ديني علوم

جي ماءُ تابتفسير قرآن ۽ حديث جي عظيم عالم ، علم ڪلام منطق ۽

فلسفہ جي امام حضرت شيخ هاليجي جو شمار اهڙين هستين ۾

ٿيندو آهي جن پنهنجي حڪمت افروز ڪالمين هدايتن ۽ بصيرت

آموز نڪتن سان انسانن جي ڪاٺيا پلمڻي ڇڏي . جن جي علم ۽

فيض جي شهرت نه رڳو سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ بلڪه پنجاب سرحد

بلوچستان ، ايران ، عراق ، عربستان ۽ هندوستان تائين پکڙيل

هئي ۽ آهي .

سلسلہ نسب :

شيخ هاليجورج جو خاندان جتي درويشن ۽ خدا وارن

فقيرن جو خاندان هيو ته هتي پاسي علمي به هيو . سندن

والد بزرگوار مولانا محمود ۽ ڏاڏو مولانا حساد الله رحمہ پنهنجي وقت جا مجيد عالم هئا . (۱) پاڻ انڊڙ قوم جي عيسائي پائي مان هئا . انڊڙ قوم ضلع مڪر ، شڪارپور ۽ رحيم يار خان ۾ آباد آهي . هن قوم جي اصليت جي باري ۾ مشهور اردو ۽ سنڌي اديب مولانا عبدالواحد سنڌي ٻڌايو ته اسان جا وڏا ذات جا انڊڙ هئا جيڪي راجپوتن جي هڪ شاخ منجهان آهن .

سنڌ هاري پارٽي جي مڪيه اگواڻ ڪامريد عبدالقادر انڊڙ کي هڪ دفعي اي. اين. پي. اگواڻ اجمل خٽڪ ٻڌايو هيو ته انڊڙ افغانستان ۾ به ڪافي تعداد ۾ آباد آهن . موجوده افغان ليڊرن مان عبدالرسول سياف جي باري ۾ به ٻڌڻ ۾ اچي ٿو ته انڊڙ قوم سڪان تعلق رکي ٿو .

انڊڙ قوم هڪ قديم قوم آهي سنڌ ، پنجاب جي انڊاڻن جي باري ۾ مشهور آهي ته اهي اصل ۾ جيسلمير جا راجپوت حڪمران هئا . خانہ جنگي ۽ خانداني رقابتن جي انهن ^{هن} ڪن اچي سهروردي طريقي جي هڪ بزرگ نواب موسيٰ وٽ ستين صدي هجري ڌاري پناهه ورتي . انهن جي تلاش ۾ انڊڙ موسيٰ نواب وٽ پهتا ، موسيٰ نواب ٻچن تي چين ته جيڪڏهن اوهان کي ملن ته ٻلي وٺي وڃو . تلاش جي باوجود انهن کي مقرر ٿيل مائٽو نه ملي سگهيا . جڏهن

(۱) علامه غلام مصطفيٰ قاسمي ”ماهورن ۽ زندگي“ سيپٽمبر ۱۹۶۲ء

۽ اهي اتي ئي موجود هئا . بزرگ جي اهڙي خرامت ڏسي اهي پهچي
آيل مسلمان ٿيا ۽ اتي ئي رهڻ لڳا .

ڪتاب تجليات هاليجي جي مصنف مولانا ڏسي بخش

لکيو آهي ته حضرت جن هڪ پيرو پاڻ فرمايو ته هڪ شخص اندراج
نالي راجپوت قوم مان اجمير مان هجرت ڪري رياست بهاولپور جي هڪ
کوٽ ڀنگ ۾ اچي آباد ٿيو ۽ پنهنجي اهل عيال سميت حضرت موسيٰ
نواب جي هٿ تي مسلمان ٿيو . ان جي اولاد اندراج مان بدلجي
انڊڙ جي نالي سان مشهور ٿي وئي ان قوم جا ڪي افراد رياست
بهاولپور مان لڏي اچي هتي آباد ٿيا ۽ اسان جا وڏا به اچي هاليجي
۾ آباد ٿيا . (۱)

انڊڙ قوم ۾ اصل کان ئي وڏا اهل الله ۽ صاحب ڪشف خرامت

بزرگ پيدا ٿيندا رهيا آهن . هن قوم ۾ ۲۵ کان وڌيڪ پاڙا آهن هر
پاڙي جي نسبت ڪنهن نه ڪنهن اهل الله طرف آهي چند مشهور
پاڙا هي آهن : " عيسائي ، مهراڻي ، عادائي ، ساجنائي ، العدادائي
جعلڻ وغيره . هن قوم جون مشهور گاديون هي آهن . درگاه بگوشي
شريف ، ميان جامي جو قبو ، رسته شڪارپو ميان ابوبڪر جي درگاه
درگاه راشديه قادريه هاليجي شريف ، درگاه ميان رضا محمد فقير
(مولف جو پڙڏاڏو ، گهٽ تعلقه) .

مولانا ڏسي بخش : " تجليات شيخ هاليجي " (اردو)
قلمي .

(۱)

انڊڙ قوم کي امانت جو ملڻ :

جيئن ته مٿي لکي آيو آهيان ته انڊڙ قوم حضرت موسيٰ

نواب جي هٿ تي مشرف يا سلام ٿي هئي ۽ ان جي زير نگراني روحاني

منزلون طي ڪيائون . وڏا ايترا ته عابد زاهد هوندا هئا جو بقول

مولانا محمود حسين ابن شيخ هاليجي ته انڊڙ قوم جا اڳيان ماڻهو

جواني ۾ به عبادت ۾ پوئتي ڪونه هوندا هئا پر جڏهن ڪنهن جي

عمر چاليهه سال ٿيندي هئي ته محفل طور دنيا کي ترڪ ڪري اهل

و عيال کي خيرباد چئي الله جي گهر جا مهمان ٿي گذر ڪر ۽

محو ٿي ويندا هئا .

ميان حافظ فيض الله انڊڙ مرحوم انڊڙ قوم کي امانت ملڻ

متعلق هڪ نظم لکيو آهي ، جيڪو مختصر طور لکجي ٿو :

آه انڊڙ قوم ان جي قدم تان قربان ٿيل

چو ته آه فيض تن کي ان گادي کان مليل

اڳ ان کان هٽائون ڏنڙيل رستو پليل

راه آه ان ڏيکاري ڏين واي راه ڪليل

فيض ان جو آه پڪڙيل هندو پاڪستان ۾

خاص ان مان سنڌ آهي ۽ بلوچستان ۾

آھ پنجابي علائقو پي شنا خوان ۾
عارفين هو پير موسي پيو جوان چا شان ۾ (۱)۰

آھ خضراڻي جو پاڙو فيض تن کي هو مليل
پير موسي کان هيو تن فيض پهريون ئي مليل
ست سلطان هن مان ٿيا فيض سان ها سڀ پيرل
پير دائر پير احمد هي هئا سڀ با عمل۰

خضر سلطان آھ تن مان هوندا سلطان به ٿيا
نوح سلطان پي هيو هڪ زند رمزي سڀ هئا
جي امانت ۽ حرمت منجهم يڪتا سڀ هئا
هو حقيقت ۽ طريقت منجهم ماهر سڀ هئا۰

پويون آھي " هوندو سلطان " جنهن ٽنوهو فيض ادا
آھ پاڙو سومراڻي منجهم انڊڙن جي ادا
شير بگي کي مليو هيو فيض ان کان اي ادا
آ شهيد پير کي پڻ لاڙ وارن کي ادا (۲)۰

حافظ ميان فيض الله " قلبي بياض "

ايضاً

(۱)

(۲)

آ شهيد پير کان پوءِ فيض جامي کي مليو
 شمس الدين کي فيض جامي آه صاحبِ ثَنو
 شمس الدين کان فيض آه فتح الدين عابد مليو
 آه سنهڙو عرف جنهنجو تنهنکي پڻ مليو

يار محمد رئيس غازي کي به آه پڻ مليل
 هي خرامت ۽ امانت ساڻ ٿيا هيئي رکيل
 هڪ طريقت هيو سخاوت منجهه آه مشتغل
 ٽين عبادت خاص شيوو ٿي طريقت راه عمل

هوندي سلطان کان مليو هو فيض پيرل کي ادا
 جو هو بزرگ فيض وارو منجهه عيسائين ادا
 ان ڏنو هو فيض پٽ کي نالو ان جو هٿ ادا
 هو حماد الله حاجي حمد ڪندڙ سو ادا (۱)

آ حماد الله کان ئي فيض محمود مليو
 هيو محمد آ سليمان فيض جنهنکي پڻ مليو
 ٿيون محمد آ حسين کي فيض ان کان ئي مليو
 عبد آه پڻ غفور فيض ان کي مآ مليو

آ حماد الله شاني ڪي پڻ فيض مليو اي ادا
 آه محمود ميان کان فيض مليو تنهن ادا
 آه محمود الحسن ڪي جنهن ڏنو پر فيض آ
 آه محمود حسين ڪي فيض مليو پڻ ادا . (۱)

ان اندر قوم جي عيسائي پاڻي ۽ نيڪ عابد ۽ زاهد شخص
 ميان مولانا محمود بن مولانا حماد الله بن محمد پيرل بن فقير
 محمد عيسيٰ جي گهر چوڏهين صدي جي شروعاتي ڏينهن ۾ گوهر
 بي بها شيخ هاليجي جو پنه عاقل تعلقه جي ننڍڙي ڳوٺ مولوي
 حماد الله ۾ جنهن ڪي اڳتي هلي هاليجي جي نالي سان شهرت
 ٿي، تولد ٿيا .

هاليجي شريف :

شيخ هاليجيءَ کان ئي هڪ شخص سوال ڪيو ته هن
 ڳوٺ جو نالو هاليجي ڇا جي شريف آهي . پاڻ ٻڌايائون ته
 هن ڳوٺ جي پيرسان هڪ ڀلا هاليجي جي نالي سان هئي ان ڪري
 ان ڳوٺ جو نالو به هاليجي شريف ٿيو . يا شايد هالا نالي

(۱) مولانا ٽي پڻ تجليات شيخ هاليجو، ص - ۱۱ . (قلمي)

هڪ شخص ان پند جي ڪناري رهندو هيو ان ڪري هالي جي مشهور
شي . اصل ڪاغذن ۾ هي ڪوٺ حضرت جن جي ڏاڏي ميان حماد الله
جي نالي آهي . (۱)

ولادت :

پاڻ فرمائيندا هئا ته منهنجي والدين کي ڪا اولاد نه
ٿيندي هئي . منهنجي پيدائش والدين جي آخري عمر ۾ ٿي . مقالي
جي سهڻيندڙ جي والده جيڪا حضرت جن جي سڀ کان وڏي نياڻي
هئي فرمائيندي هئي ته اولاد نه ٿيڻ ڪري مڙ مائٽ سائين جي جي
والد ميان محمود کي ترغيب ڏيندا هئا ته هيو نڪاح ڪر پر پاڻ
هيو نڪاح نه ڪيائون .

والده ماجده (ليڪڪ جي) هي به ٻڌائيندي هئي ته
هڪ دفعي ڪجهه برادري جي ماڻهن مذاڪه طور هڪ مرد کي زنا نه
ڪپڙا پارائي ڪنوار جي روپ ۾ مولانا محمود سان گڏ گهرڻ تي چاڙهي
سندن گهر آندو ۽ شيخ هاليجوي جي والده کي اهو تاثر ڏيڻ جي
ڪوشش ڪيائون ته توکي اولاد نه ٿيندو آهي ان ڪري اسان ميان
محمود کي هتي زال پرڻائي آهي . جيئن ئي ان ڪنوار نما ماڻهو
کي ڪٺ تي ويهاريائون ته حضرت جن جي والده رقابت جي جوش

۾ ٽنڊو ڪڻي اچي ان جي مومت ڪرڻ لڳي . پوءِ ته جلدي راز ڪلي
پيو ته هي عورت نه پر مرد آهي . (۱)

اسڪوادرن ليڊر (رٽائر) مولانا فضل الله انڊر (جيڪو

حضرت هاليجي جو ڏهڻو به آهي) پنهنجي بياض ۾ لکي ٿو ته

" هاليجي ڳوٺ حضرت جي ڏاڏي ميان حماد جي نالي تي آهي ۽

انهن ئي اهو ڳوٺ آباد ڪيو . قديم مسجد جو بنياد پڻ انهن

جو رکيل آهي . هي نقشبندي طريقي جو بزرگ هيو ڪيترائي مائٽو

ڪانئن تعميد ورتن ۽ فيض پرائڻ ايندا هئا . هي بزرگ سارو وقت

مسجد ۾ گذاريندا هئا حماد فقير کي چار پٽ هئا ميان محمود

ميان سليمان ، ميان عبدالغفور ۽ هڪ ٻيو ميان حماد فقير حج

جي سعادت حاصل ڪرڻ لاءِ حرمين شريفين ويو وطن واپس ايندي

جهمپير اسٽيشن ويجهو (ڪراچي کان ۷۷ ميل ۽ ڪوئي کان ۳۱ ميل)

پهتا ته اتي سندن وفات ٿي ۽ کين اتي ئي جهمپير اسٽيشن

هيٺان قبرستان ۾ دفن ڪيو ويو . سندن وفات بعد وڏو فرزند ميان

محمود مسند نشين ٿيو . ميان محمود کي شروع ۾ اولاد ڪانه

ٿيندي هئي نيٺ پوڙهائپ ۾ سال ۱۹۰۱ ۾ الله پاڪ کين هڪ فرزند

عطا فرمايو جنهن جو نالو پنهنجي والد جي نالي تي حماد الله

رڪيائين . شيخ هاليجي جي ولادت جي اٺين سال سندن والد

ميان محمود جي وفات ٿي ۽ کين چيچڙي جي مشهور قبرستان ۾ دفن

اسڪوادرن ليڊر فضل الله انڊر (قلمي بياض)

خيو ويو . ميان محمود جي وفات کان پوءِ سندن ^{سند} ننڍي ڀاءُ ميان
 سليمان سنڀالي ۽ پنهنجي مرحوم ڀاءُ جي بيوه سان نڪاح ڪري
 پنهنجي مرحوم ڀاءُ جي نشاني پنهنجي والد جي نالي عظيم
 پائڻي حماد الله کي گود وٺي تربيت شروع ڪئي . کين اڳ به هڪ
 گهرواري به پٽ ميان محمد معروف ۽ ميان جان محمد ۽ هڪ ٽي هئي
 شيخ حماد الله جي والد مان کين هڪ نياڻي ڄائي . (۱)

عام طور تي مشهور آهي ته شيخ هاليجوي کي پهريون
 هڪ ڀاءُ هيو جيڪو ننڍپڻ ۾ ئي فوت ٿي ويو هيو . مگر حضرت
 شيخ جي فرزند مولانا محمود حسين ان ڳالهه جي ترديد ڪئي ۽
 چيائون ته منهنجي ڏاڏي ميان محمود کي صرف هڪ ئي اولاد هئي
 جيڪا اسان جو والد ماجد هئا ۽ پاڻ اخير عمر ۾ تولد ٿيا .

مٿين قول جي تائيد مولوي ٺٽي بخش جي لکيل
 ڪتاب تجليات هاليجوي مان پڻ ٿئي ٿي جنهن ۾ حضرت شيخ
 جو فرمان نقل آهي ته : " هماري والدین کو اولاد پیدا نعين هوتي
 تهي آخر عمر مين ميري والد ماجد کو حمل قرار پايا اور بطفله
 تعاليٰ ميري پيدائش هوئي چونکه ميريم والدين کو ميريم علاوه
 کوئي اولاد نه تهي اس لئه مجمہ سے بہت محبت رکھتے تھے " (۲)

(۱) قلمي بياض اسڪوائر ليڊر (رٿايرڊ) فضل الله انڊر

(۲) مولانا ٺٽي بخش تجليات شيخ هاليجوي " قلمي ما ۱

حليم مبارڪ :

حضرت هاليجي قد جا پورا پنا شادو ۽ چشمندر

چمرو ڪٽ رنگي پيشاني مان نور الاهي پيو بکندو هيو ، پر نور
پروقت چمرو ، اکيون وڌيون مسلسل جاڳڻ جا نشان اکين ۾ هر وقت
نمايان هوندا هئا . سندن ڏاڙهي مبارڪ گول سفيد ۽ مٺ تي هوندي
هئي . شروع ۾ سندن ڏاڙهي ڊگهي هوندي هئي پر پوءِ مٺ ٿي
رکندا هئا .

مشهور ليکڪ حافظ ارشد انڊر سندن حليم بابت لکيو

آهي ته " شايد جملي جو ڏينهن هيو نماز لاءِ ماڻهو وضو ساري
رهيا هئا . پني عاقل کان ماڻهن جا هٿ ۽ هڳاءِ اچي رهيا هئا
مسجد ۽ ان جو اڳڻ ميلي جي شڪل اختيار ڪندو ٿي ويو اتي
اوچتو ماڻهن ۾ ڦڙ ڦوڙ پئجي ويئي ۽ ڪنهن شخص ڏانهن نهاريندڙ
منتظر اکيون ڪجنديون ڏسڻ مان نڪري اڳتي وڌيس ته ڏسان اهو
خير ايندو وڏو ماڻهو اچي رهيو آهي جنهن لاءِ ايتري مخلوق بيقرار
آهي . منهنجو حضرت حماد الله ڏانهن ته خيال ئي نه ٿي ويو ته
هو ايندو وڏو ماڻهو ٿي سگهي ٿو . پوءِ ڏسڻ ته موڪري پيشاني
ٽئين مان نڪتل تازي ڪپهه جهڙي سونهاري گهاٽي ڇاپائين
منهن گول ويڪرو وڌيون اکيون قدآور ۽ کچ ٿلهو . ماڻهن جي

خلعن تي شيڪ ڏيو مسجد جي طرف وڌي رهيو آهي . مرڻي مرڻي
جن ڏانهن نڪاري رهيو آهي ته هن جا نالا وڻي ڪيڏائي رهيو
آهي . ايتري ساري هجوڻ ۽ ان کان وڌيڪ ماڻهن جا نالا وڻي ڪيڏائي
خير عافيت پڇي رهيو آهي . ماڻهو اڳيان پٺيان پاسن کان
چوڌاري چنڊ جي حلقي جيان ، هٿ چميندا ڪيئن مسجد ڏانهن
آهي رهيا آهن . (۱)

محمود شاه مصنف "وطن جي آزادي جا امام" برروايت
ماسٽر عبدالحميد سولنگي لکيو آهي ته پاڻ قدار هيو، سندن
جسم موهرو ، جعفر نوراني ، رنگ گندي وڌيون اڪيون نگاه
۽ محبت ، ڪشش ۽ عشق الاهي جا اشار هئا . ڏاڙهي ڪهاڻي حج
کان اڳ مٿي جا وار پائڻان بعد ۽ مٿو بالحل صاف ڪرائيندا هئا
پيرون جاريون ڪنديل ، پوشاڪ سادي هوندي هئن . سياري ۽ شلعي
ڪدر جو سفيد پهرائ شلحو منجهلو ، مٿي تي اچي ٽوپي مٿان
ٽي چار وال پنڌو اونھاري ۽ گھڻو ڪري ننڍين ٻانھن سان صدي
۽ سنھو پھريان به ڪڏھن ڪڏھن مڃھلو من کان مٿي . (۲)

تعليم

حضرت جن جا والد بزرگوار ننڍپڻ ۽ ٽي فوٽ ٿي ويا

جنهن ڪري سندن تعليم ۽ تربيت جو ڌم سندن نامياري چاچي

پيغام ماھنامہ ، آڪٽوبر ۽ نومبر ۱۹۸۰ ، ص - ۵۲

(۱) ڊاڪٽر محمد رشيد ، وطن جي آزادي جو امام " ، ص - ۱۲۰

(۲)

۽ سھري ميان محمد سليمان (جيڪو پاڻ بہ نهايت عابد زاهد ۽
عالم پڻ هيو) ڪنيو .

ممتاز محقق سائين قاسمي صاحب جن پنهنجي مضمون
جنيد وقت حضرت هاليجي ۽ لکيو آهي تہ حضرت جن جو خاندان
ھڪ پاسي درويشن ۽ خدا وارن فقيرن جو خاندان هو تہ ٻئي پاسي
علمي خاندان بہ هو سندن والد ماجد مولانا محمود ۽ ڏاڏو مولانا
حماد الله ٻئي عالم هئا . پاڻ هڪ نيڪ ماحول ۾ شروع کان ئي
نيڪ طبيعت هئا سندن ولادت ۱۲۹۹ھ يا ۱۳۰۰ھ جي اوائل ۾ متعلقہ
پنوعاقل جي هاليجي ڳوٺ ۾ ٿي ۽ جيئن ئي پڙهڻ جهڙا ٿيا تہ
کين آخوند ابراهيم جي درس ۾ ويهاريو ويو . فارسي جي تعليم مفتي
عبدالرحيم خيرپوري^{جي} بزرگوار آخوند عبدالرحيم ڪلهوڙي (بچل خان
ڌاريجو ڳوٺ لڳ پنوعاقل) ۽ مولانا نور محمد عادل پوري ڪــان
ورثائين . (۱)

سائين قاسمي صاحب اڳتي هلي سندن تعليم بابت
لکن ٿا تہ عربي جي تعليم کين ذواھين سفر تي وڃڻ جي
ضرورت ئي نہ هئي . سندن ئي قوم جو هڪ علامہ سندن پير ۾ موجود
هيو . ان جي خدمت ۾ پهچي ويا . اهو بزرگ عالم هيو ، مولانا
قمر الدين انڊر ، جنهن کي استاد العلماء جي لقب سان ياد ڪيو
وڃي ٿو .

محترم دادا سنڌي سندن تعليم بابت لکيو آهي ته

والد جي ننڍپڻ ۾ فوت ٿيڻ سبب کين چاچي پاليو ۽ نپايو . مولانا صاحب قرآن پاڪ جي شروعاتي تعليم آخوند عبدالرحيم ڪلهوڙي ۽ مولانا نور محمد عادلپوري وٽ پڙهيا . ڪجهه عربي جا ڪتاب مولوي محمد واصل بروهي ۽ مولانا نذر محمد سومراڻي وٽ پڙهيا . مولانا قمر الدين انڊر کين گهوٽڪي جي جامع مسجد ۾ مشڪوات شريف جو سبق ڏنو ۽ ڪجهه کين مولانا علي شير لکپوري به پڙهيو . (۱)

حافظ ارشد انڊر حضرت هاليجي جي تعليم ۽ تربيت

بابت لکي ٿو ته مولانا حماد الله هاليجي پنهنجي تعليم جي شروعات آخوند ابراهيم انڊر جي ٻارائي مڪتب مان ڪئي ، فارسي ۽ عربي جا ڪجهه ڪتاب مولوي محمد موسي ذات آرائين ويٺل گهوٽ آرائين ضلع سکر کان پڙهيا . باقي سموري تعليم ان وقت جي برڪ ۽ ممتاز عالم دين مولانا قمر الدين انڊر کان حاصل ڪيائون . فارغ التحصيل ٿيڻ تائين مولانا قمر الدين جي صحبت ۾ رهيا ۽ انسان ٿي فراغت حاصل ڪيائون . (۲)

ماهنامه شريعت سکر جي ايڊيٽر مولانا عبدالوهاب

سندن تعليم بابت لکيو آهي ته سندن خاندان علمي هئو ابتدائي تعليم قرآن پاڪ آخوند ابراهيم وٽ ۽ فارسي آخوند عبدالرحيم ڪلهوڙي

(۱) دادا سنڌي (مقالہ " مہنامہ نئين زندگي " فبروري ۱۹۸۷

(۲) حافظ ارشد انڊر " مہنامہ پيغام " ، ڪراچي ، آڪٽوبر ۸۰

بچم کوٺ واري وٽ ۽ مولانا نور محمد عادلپوري وٽ حاصل ڪيائون
 حضرت مولانا مظهرالدين جي ناني ميان الم ڏني وٽ به پڙهيا عربي
 جا ابتدائي ڪتاب مولانا واصل محمد بڙوهي ۽ مولانا نور محمد
 سومراڻي وٽ پڙهيا . حضرت مولانا قمر الدين انڊڙ وٽ جامع مسجد
 گهوٽڪي ۾ به پڙهيا . اتي مشڪواه شريف پڙهندا هئا پر حديث
 پڙهڻ سان گريه ٿيندو هيو . ۽ مشڪواه نه پڙهي سگهيا . مولانا
 علي شير لکيوري وٽ پڻ علم حاصل ڪيائون . روحاني تعلق لاءِ
 حيدرآباد پاسي ڪنهن عالم وٽ ويا پر ان جي هاهو هي واري طرز
 ذڪر کان مطمئن نه ٿيا ۽ واپس اچي دارالارشاد پير چمنڊي ۾ رهيا
 ارادو هين ته مولانا سنڌي جن کان ڪجهه پرائجي پر صبح جو
 مولانا سنڌي جي درس کان مطمئن نه ٿيا ۽ هليا آيا . حضرت جن
 مولانا محمد لغاري استاد الكل ۽ مولانا عبدالقادر وٽ سومراڻي شريف
 ۾ به پڙهيا . هڪ روايت آهي ته پاڻ حسين بهيلي تعلقه گهوٽڪي
 جي چارن علماء وٽ فارسي پڙهيا هئا . حضرت استاد جو چوڻ آهي
 ته دستار بندي راجڻپور ۾ ڪيائون پر صحيح نه آهي . (۱)

مولانا محمد ابراهيم مصنف ڪتاب تحفته الموحدين
 ۾ سندن ظاهري تعليم بابت ڄاڻايو آهي ته " جنهن حضرت سائين
 جن تعليم وٺڻ جهڙا ٿيا ته آخوند محمد ابراهيم وٽ قرآن پڙهڻ
 ويا ۽ قرآن شريف محمد ابراهيم وٽ پورو ڪيائون ان کانپوءِ فارسي

(۱) مولوي بهارمالي " شريعت " سوانح حيات نمبر ۱ ص - ۷۵ - ۷۶ . نومبر ۱۹۸۱

پڙهڻ لاءِ آخوند عبدالرحيم ڪلهوڙو وٽ بچو ڳوٺ تعلقو پنو عاقل
وٽ ويٺا ان کان پوءِ مولوي نور محمد عادلپوري وٽ پڙهڻ ويا ۽ حجه
فارسي جا ڪتاب اتي به پڙهيائون .

فارسي کان پوءِ عربي تعليم شروع ڪيائون عربي ۾
حضرت سائين جا به ٽي استاد هئا مولوي محمد موسي پٽو ويٺل
مفاتيح جڏهه ۽ مولوي محمد واصل بروهي سائين جن جا استاد هئا
مگر پڇاڻي جو ڪهڙو علم استاد العلماء ۽ مولانا قمر الدين وٽ پڙهيا
۽ درس نظامي جا ڪتاب مولانا قمر الدين وٽ پورا ڪيائون ۽ دستاربندي
نه ڪيائون مگر ڪتاب اتي ئي پورا ڪيائون شايد جو دستاربندي جي
رسم جي خلاف هئا .

درس نظامي جا ڪتاب ڪبري جيئن ملا حسن شمس بازم
وفيره ۱- مولوي قمر الدين اندڙ ۲- مولانا مير محمد نورنگي ۳- مولوي
عبدالواحد ڪورائي ۴- مولانا نبي بخش عودي وٽ پڙهيا اهي بزرگ
وڏا عالم هئا ۽ مولانا نظر محمد پنگوي جا شاگرد هئا . جماعت
جي ڪن ماڻهن وٽ مشهور آهي ته حضرت هاليجي علم جي دستاربندي
کان پوءِ مولانا عبیدالله سنڌي کان حديث جو علم حاصل ڪيو . پر
اها ڳالهه غلط آهي ۽ ڊاڪٽر عبدالفتاح پنوي حضرت سائين کان
پڇيو جواب ۾ فرمايائون ته نه پير جهنڊي ويو هوس مگر اتي مولانا
عبیدالله صاحب وٽ پڙهيس حجه به نه پير جهنڊي وارو مدرسو ڏسي
واپس هليو آيس .

نامياري ليکڪ محترم عبدالرحيم جتوئي حضرت هاليجي
 جي تعليم بابت لکي ٿو ته " جڏهن پڙهڻ جهڙا ٿيا ته کين
 مڪتب ۾ ويهاريو ويو قرآن شريف آخوند ابراهيم وٽ پڙهيائون فارسي
 تعليم آخوند عبدالرحيم ڪلهوڙي ساڻن خيرپور ميرس ۾ مولانا نور محمد
 عادلپوري کان حاصل ڪيائون سندن فارسي تعليم جي استادن لاءِ ماستر
 ڪريم بخش چاچڙ پنهنجي ننڍڙي منظوم ڪتاب " حضرت هاليجي "
 ۾ هن طرح چيو آهي .

فارسي پرائڻ لاءِ اڳتي پيو پند پوڻ
 آخوند عبدالرحيم ، مولانا نور محمد وٽ ٿيو وڃڻ
 هڪ خيرپوري پيو عادلپوري نه گهرجي ڇڏڻ (۱)

مولوي محمد فاضل پوڻو حضرت مولانا عبدالقادر پهنواري
 راي آهي ته حضرت هاليجي رحم جن هڪ دفعو فرمايو ته مان مولانا
 عبدالقادر وٽ پڙهڻ لاءِ آيو هيءَ پر پاڻ ضعيف ٿي چڪا هئا ان
 ڪري اتي ڪونه پڙهيم (۲)

مولانا فضل الله اندڙ رٿايرد اسڪول ۾ ليڊر جيڪو
 حضرت هاليجي جو ڏهڻو پڻ آهي پنهنجي قلمي بياض ۾ لکي
 ٿو ته سائين جن کي ننڍي هوندي کان ئي تعليم حاصل ڪرڻ ۾

(۱) ر محترم عبدالرحيم جتوئي " قلمي بياض "
 (۲) راي مولوي محمد فاضل پوڻو مولانا عبدالقادر پهنواري

ان سان وردو وظائف جو ذابو شوق هوندو هو / فارسي پڙهڻ لاءِ حجي
جي علائقي ۾ واقع ميان جي ڳوٺ ۾ مولانا مظهر الدين جي نالي ميان
جي الم ڌني وٽ ويا اتان سومراڻي ڳوٺ متصل رستو ضلع شڪارپور ۾
مولانا محمد واصل بروهي وٽ ويا تنهن کان سواءِ مولانا مظهر الدين
جي والد سگوري مولانا قمر الدين وٽ جامع مسجد گهوٽڪي ۾ مولانا
علي شير لکپوري وٽ لکپور تعلقي اهاوڙي ۾ تعليم حاصل ڪندا رهيا (۱)
تجليات شيخ هاليجي جي مصنف مولانا ڌڻي بخش
ساحن جيڪب آباد حضرت هاليجي جي ابتدائي تعليم کان تحصيل
تائين مصفل نموني حضرت جن جي زباني نقل ڪئي آهي (جنهن
جي تائيد حضرت مولانا محمود حسين بن حضرت هاليجي پڻ ڪئي
آهي ته هي درست آهي .) مولانا محمود حسين حضرت هاليجي جي
حالات زندگي جا سڀ وڌيڪ با خبر آهن ۽ تحفته الموحدين جي مصنف
لکيو آهي هو حضرت جا حالات ائين حفظ ڪندا هئا جيئن قرآن
حفظ ڪيو ويندو آهي (۲) (۱) لکن ٿا ته جب ميري عمر چار پنج سال
ڪو پهچي تو ميري والد صاحب نه پڙهائڻ ڪم لئس ايڪ مولوي صاحب
ڪو مسجد مين مقرر فرما ديا اور مجھے پڙهڻ ڪم لئس مسجد مين
بڻايا اور ميري والد صاحب روزانه صبح هاتھ پکڙ ڪر مسجد مين
پهچائڻ اور مين تهوڙي دير پڙهتا اور جب والد صاحب چلڻ جاتو هين

مولانا فضل الله انڊڙ " قلمي بياض "

(۱)

مولانا محمد ابراهيم " تحفه الموحدين " ، ص - ۵۸۶

(۲)

بهي پيڄمڻ جلا آنا قبله والد صاحب کا لحاظ ڪرڻ هونءِ استاد
صاحب بهي مجھ ڪجهه نه ڪهڻ ته هونءِ هي عرصه بعد بتقدير
الاهي ميرپڻ والد صاحب کا انتقال هوگيا، اور مين يتيم هوگيا. انا لله
وانا اليه راجعون "

اڳتي هلي لکي ٿو ته " ان کان پوءِ ٽڪڻ طرف هتي
ڳوٺ ۾ مولوي مٿو نالي استاد وٽ قرآن پورو ڪيو پر قرآن پڇو نه هيو
مامون حبيب الله مونکي ساڻ پنهنجي ڳوٺ وٺي ويو ۽ قرآن پڙهندو
رهيو ۽ پخت ڪرايائين ڪجهه عرصه پڇريون ڄرائيندو رهيم .

سفر براءِ حصول علم :

بروايت

مؤلف ڪتاب تجليات هاليجي اڳتي لکي ٿو شيخ
هاليجي نه ڪجهه عرصه بعد مان سوڻ پنهنجي سان (گل محمد)
گڏجي پڙهڻ لاءِ نڪتائون ۽ قبي جامي جي مدرسي ۾ پهتائون جتي
مولانا قمر الدين پڙهائيندا هئا پر اتي رهڻ نه ٿيو اڳتي وڃي
رستہ مين آياسون اتي به رهڻ جو مناسب انتظام نه هئڻ ڪري اڳتي
سومراڻي وياسون اتي به طلبه جي گهٽائي سبب خورد و نوش جو
معامله مشڪل هئڻ ڪري نه رهياسون اتي معلوم ٿيو ڀرسان ڳوٺ
ابراهيم ۾ مولانا محمد واصل صاحب تمام محنتي استاد آهي اتي

جڳه به ملي ويندي نيٺ ابراهيم ڳوٺ وياسون اتي داخل ملي وئي هن مدرسو ۾ به ماني جي سخت قلت هئي پر تعليم جي شوقڪاري اند ماني تي گذارو ڪندو هوس . (۱)

مٿي بيان ڪيل حقيقت مان هي به معلوم ٿئي ٿو ته حضرت هاليجي کي تعليم سان ڪيتري قدر دلچسپي هئي جو باوجود ماني جي قلت جي صرف اند ماني جي مٿان گذارو ڪري به محنت سان تعليم جي جستجو ۽ طلب ۾ لڳا رهيا . ڪتاب تجليات جي صفحي ۱۵ تي سندن زباني لکيل آهي ته مدرسو (ابراهيم ڳوٺ) مين اسباب خورد و نوش کي ڪجهه تنگي ٿي چڪي هئي چونڪه مين نو وارد ٿيا اس لاءِ طلبه سڀ مخالفت ڪرڻ ۽ ٿيڻ ۾ اور مجھ ڪو بقدر ڪف دست روئي ڪا ٺڪڙا ڏيڻ ۽ ٿيڻ مين الله ڪا شڪر ادا ڪرڻا ٿيا ڪم به بهي ٻڙي نعمت ه ۽ اکر تعليم اچي ه ۽ تو ڪهان ڪم لاءِ جس قدر بهي مل جائ ۽ نهايت خوب ه .

طالب علمي دور ۾ ڪسرت ۽ تنگي جي باري ۾ مولانا محمود حسين بن شيخ هاليجي ٻڌايو ته ان زماني ۾ تعليم حاصل ڪرڻ وڏي مجاهدي جو ڪم هوندو هيو صرف اهي ئي مائتو علم حاصل ڪري سگهندا هئا جيڪي صابر ۽ شاعر هجن . فقير ۽ فاقه جي حالت ۾ تعليم حاري رکڻ معجزه کان گهٽ نه آهي . مولانا محمود حسين جن جو هڪ مذاحمه مصروف ٻڌائيندي فرمايو ته جامع مسجد

گهونجي ۽ تعليم جي دوران مسجد جي ديوار تي هي مصرع لکيو
 هٿائون منم مشتاقه آن چيزيم ڪم الفش در دو پنجاه است (۱)۰
 مصري جو مطلب ته حروف ابجد ۾ ۵۰ عدد نون جا
 آهن مان ان شي جو مشتاقه آهيان جنهن جي ٻن پنجاهن يعني
 ٻن نونن جي وچ ۾ الف آهي نان .

سندن استاد :

حضرت هاليجي جو علمي مقام ان وقت تائين معلوم
 نه ٿيندو جيستائين سندن مائيه ناز اساتذہ جي علمي مقام ۽
 انهن جي ڄاڻ نه ٿي چيو ويندو آهي استاد کي شاگردن کان
 سڃاتو ويندو آهي ۽ شاگرد کي پڻ استادن مان .

مولانا نور محمد عادلپوري :

پاڻ قوم جا ملڪ هئا ولادت ۱۲۹۲ھ ۾ ٿين قرآن پاڪ
 پنهنجي والد وٽ پڙهڻ بعد عربي فارسي لاءِ حسين هيلي جو
 رخ ڏيائون جو ان وقت علم جو مرڪز هيو دستاربندي تائين اتي

مولانا محمود حسين ملاقات ، ۱۳ جولاءِ ۱۹۹۰ء

(۱)

ٺي پڙهندا رهيا جڳه وقت حسين ڇاڇڙ جي ڳوٺ ۾ فارسي پڙهائيندا هئا . ان کانپوءِ ڳوٺ جو وڏيرو امير بخش ڌاريجو کين وٺي آيو ۽ قديمي عادلپور واري مدرسو جي اجراءِ جي صورت پيدا ڪيائون ان سان گڏ ملا مڪتب به قائم ڪيائون جيڪو اڳتي هلي انگريز دشمني سبب ڇڏي ڏنائون . جڳه عرصو مدرسو قاسم العلوم گهروڻڪي ۾ به پڙهيندا رهيا جتي ان وقت مولانا نور محمد انداز عربي مدرسو هئا پاڻ نهايت خوش نويس هئا ۽ قرآن پاڪ مع ترجمو ۽ لکيو هئائين ان کان سواءِ ٻيا ڪتاب جهڙوڪ با خلاص حدود امراض فرهنگ حبير ۽ خلاص الاوزان به سندن هٿ جا لکيل آهن . (۱)

مولانا نور محمد سومراڻي :

حضرت هاليجي جي استاد مولانا نور محمد سومراڻي اندڙ جي ولادت ڳوٺ ڇيڙ اندڙ تعلقو پٺو عاقل ۾ ٿي . هي ڳوٺ جمال واه جي ڪناري هاليجي شريف روڊ تي آهي (ننڍي هوندي کان ئي تعليم جو ڏاڍو چاهه هين . ان سلسلي ۾ پنجاب جي مدارس ۾ تعليم جو ڏاڍو چاهه هين تخميد ڪري تقريبن ۵۵ سالن جي ڄمار ۾ وطن واپس وريا . پاڻ عالم با عمل زاهد ۽ متقي انسان هئا

مولانا قاسمي " نئين زندگي " ۱۹۶۲ ، ستمبر

(۱)

سندن هڪ عزيز ميان حبيب الرحمن ٻڌايو ته ايترا ته مستوڪل هئا جو رات جي وقت صبح لاءِ گهر ۾ نه رکندا هئا ۽ خرچ ڪري ڇڏيندا هئا مھمانداي ته ڪو وٽائين سڪي . سال ۱۳۲۰ھ ۾ پنهنجي ڳوٺ ۾ ذاتي خرچ سان هڪ بهترين قبائين مسجد تعمير ڪرايائون جنهن تي حضرت هاليجي جا هي هڪ اکر لکيل آهن . " قد بني هذا الجنه مولانا استاد زبده العلماء ميان نور محمد انڊر نسي التاريخ التاسع من شهر جمادي الآخر في سنة الهجره ثلاث^{الف} مائه وعشرون سنة رقمه تعليم ملا حماد عفي الله عنه . (۱)

مولانا جن ڪنهن قسم جا توحيد پرست هئا ، شڪ به پرستي ۽ وثن جي پوڄا پاڻ جي سخت خلاف هوندا هئا ڪڏهن به ڪا بدعت ٻڌندا هئا ته ان جي بيخ شي لاءِ ان وقت ئي اشي ڪڙا ٿيندا هئا . سندن وفات پنهنجي آبائي ڳوٺ ۾ ئي ۽ بگي شير جي قبرستان ۾ مدفون آهن . مولوي محمد اسحاق انڊر ٻڌايو ته پاڻ هميشه مجرد رهيا شادي ڪونه ڪيائون .

مولانا محمد واصل بروهي :

ڳوٺ سڄو ضلع سبي بلوچستان ۾ ميان محمد مراد بروهي جي گهر تولد ٿيا . ابتدائي تعليم پنهنجي ڳوٺ ۾

حاصل ڪرڻ کانپوءِ سنڌ جو سفر شروع ڪيائون پنهنجي سموري تعليم
ضلع شڪارپور جي رستہ ۽ سومراڻي جي مدرسن ۾ مڪمل ڪري اتي ئي
تدريس ڪم شروع ڪري ڏنائون ۽ پنهنجي اباڻي ڳوٺ کي هميشه لاءِ
ترڪ ڪري سنڌ ۾ رهي پيا پاڻ ڪجهه عرصو ابراهيم ڳوٺ لڳ ڇڪ ۾
به درس ڏنائون جتي شيخ هاليجي کانئن فيض حاصل ڪيو .

مولانا بروهي شريعت جي متعلق ڪنهن به رواداري جا
قائل نه هوندا هئا ڪابه ڳالهه خلاف شريعت ڏسندا هئا ته هڪدم
بي اختيار ٿي ويندا ۽ ان معاملہ ۾ من ربي منڪرا فليغيره بيده
جا پهروڪار هوندا هئا . مولانا سو سال کان به وڌيڪ عمر پاتسي
سندن سال وفات ۱۳۷۵ هه آهي آخري آرامگاه ڳاڙهي وارو مقام آهي (۱)

مولانا قمر الدين انڊڙ :

استاد العلماء مولانا قمر الدين بن رازق ڏند بن
رحيم ڏنو جيچئي تعلقي ۾ ۽ عاقل لڳ ڳوٺ تربت ۾ تولد ٿيا
ابتدائي ڪتاب پنهنجي چاچي ميان الم ڏني وٽ پڙهڻ کانپوءِ
اعليٰ تعليم لاءِ پنجاب جي شهر دير غازی خان جو رخ ڪيائون
آخر ۾ مولانا نظر محمد انڊڙ وٽ ڀنگ ۾ تحصيل ڪيائون . پڙهائي
جي ابتدا گهوٽڪي جي جامع مسجد واري درسگاه کان ڪيائون

۱۳ سال اتي رهڻ کان پوءِ ڳوٺ شمس الدين انڊڙ ۾ تعليم جو
سلسلو جاري ڇڏيائون . ڪانئن بي شمار طالبعلم تعليم حاصل ڪئي
جن مان ڪجهه چيده چيده عالم هي آهن . مولانا عبدالڪريم ڪورائي
مولانا محمد حسن قاسم مولانا محمد اسماعيل پٽو مولانا مير محمد
نورنگي ۽ شيخ الشرح حضرت هاليجي پڻ ڪيترن ڪتابن جا مصنف
پڻ هئا جن مان رافعه شرح دافعه ۲، قمر ۳، شمس شرح قمر
 وغيره اهي سڀ غير مطبوع آهن .

پڻ عابد زاهد ۽ متوڪل علي الله با عمل عالم هئا
تصوف ۾ اونچو مقام حاصل هين حضرت امروٽي ڪين غائبانه اجازت
مورلي هئي . (۱) پر پڻ مريد ڪونه ڪندا هئا . پڻندن وفات سال
۱۹۲۶ ۾ ٿي سندن وفات تي مولانا عبدالرحمان خياني هڪ نظم ڄميو
هيو جيڪو هفتيوار " الحنيف " ۱۷ مئي ۱۹۲۶ء تي شايع ٿيو
هو .

قطع تاريخ وفات

زبداءِ علماء اهل سنت والجماعت مولانا قمر الدين

معلم مدرسه درگاه انڊڙ فقيران طبع زاد مولوي عبدالرحمان ضيائي

بن مولانا بهاء الدين بهائي

روايت مولانا مظهر الدين " شريعت سوانح حيات نمبر " ۱۹۸۱

(۱)

حسرتا مولوي قمر الدين آنڪم بود عالم و فاضل
 زمين جهان رفت سوءداريقا عالم را نهاد غم بردل
 پيش هاشم بعد هزار الحاج بصر قرب وجه جاذب دل
 ايج خيائي دعائے خير بخواه
 ڪم ڪند حق بهخشش منزل ۰ (۱)

مولانا قمر الدين جي نرزند مولانا مظهر الدين پنهنجي
 والد صاحب جي وفات جي باري ۾ ٻڌايو آهي ته مونکي ياد نه آهي البت
 حضرت امروني جي وفات کان پوءِ فوت ٿيا آهن ۰ (۲) حضرت امروني
 ۵ نومبر ۱۹۲۹ تي رات جو هڪ بجه فوت ٿيا آهن ۰ هفت روزه الحنيف
 سنڌيالاجي جي لائبريري ۾ موجود آهي جنهن ۾ ۱۷ مئي ۱۹۲۶ جي
 شماري ۾ سندن قطعه وفات ڇپيل آهي ان مان معلوم ٿئي ٿو ته
 سندن وفات حضرت امروني کان گهڻو اڳ ٿيل آهي پوءِ نه ۰

مولانا علي شير لکپوري رحم

حضرت مولانا علي شير رحم لکپوري تعلیم اباؤڙه ۾ سال
 ۱۲۹۸ هـ ۾ پيدا ٿيا ۰ پنهنجي سموري تعليم راجڻ پور جي درسگاه

(۱) روزنامه " الحنيف " ، ۱۷ مئي ۱۹۲۶

(۲) مولانا مظهر الدين ماهنامه " شريعت " سوانح حيات نمبر آڪٽوبر ۱۹۸۱

حسرتا مولوي قمر الدين آنڪم بود عالم و فاضل
 زمين جهان رفت سوءداريقا عالم را نهاد غم بردل
 پيش هاتد بعد هزار الحاج بصر قرب و جهر جذب دل
 اير خيائي دعائے خير بخواه
 کم کند حق بخشش منزل (۱) .

مولانا قمر الدين جي فرزند مولانا مظهر الدين پنهنجي
 والد صاحب جي وفات جي باري ۾ ٻڌايو آهي ته مونکي ياد نه آهي البت
 حضرت امروٽي جي وفات کان پوءِ فوت ٿيا آهن . (۲) حضرت امروٽي
 ۵ نومبر ۱۹۲۹ تي رات جو هڪ بجه فوت ٿيا آهن . هفت روزہ الحنيف
 سنڌيالاجي جي لائبريري ۾ موجود آهي جنهن ۾ ۱۷ مئي ۱۹۲۶ جي
 شماري ۾ سندن قطعہ وفات ڇپيل آهي ان مان معلوم ٿئي ٿو ته
 سندن وفات حضرت امروٽي کان گهڻو اڳ ٿيل آهي پوءِ نه .

مولانا علي شير لکپوري رحم

حضرت مولانا علي شير رحم لکپوري تعلقہ اباوڙه ۾ سال

۱۲۹۸ ھ ۾ پيدا ٿيا . پنهنجي سموري تعليم راجڻ پور جي درسگاه

(۱) روزانامہ " الحنيف " ، ۱۷ مئي ۱۹۲۶

(۲) مولانا ظفر الدين ماهنامہ " شريعت " سوانح حيات نمبر آڪٽوبر نومبر ۱۹۸۱

صاحب جي درخواست تي هاليجي وارو درسگاهه ٺيڙهي منتقل ڪيو
 اتي تعليم ڏيندا رهيا ڪتاب تحفه الموحدي جي مصنف مولانا
 ابراهيم لکيو آهي ته حضرت صاحب علم جي فراغت کان پوءِ پنهنجي
 ڳوٺ ۾ مدرسو کوليو جنهن وقت کانپوءِ ٺيڙهي جا مائٽو حضرت
 جن کي وٺي ويا ۽ ٺيڙهي ۾ ڪافي وقت علم پڙهائون . ان وقت
 ٺيڙهي ۾ ايندو وڏو مدرسو هوندو هيو فقط حضرت صاحب اچيلو ڪجي
 جي وٽ هيٺان طالبن کي پڙهائيندو هو . مولوي حبيب الله ٺيڙهي
 وارو مولانا نور محمد انڊر (اهقر جو والد) گهوڙڪائي مفتي
 عبدالحریم خيرپوري مخدوم امير احمد ڪهڙن وارو ۽ مولوي عطاء الله
 مائٽي وارو وغيره سائين جا شاگرد هئا . (۱)

مولانا ڏسي بخش دليپوري تجليات هاليجي ۾ سندن
 تدريس بابت لکيو آهي ته تحصيل علم ڪم بعد اپني بستي ميان
 مدرسو قائم ڪيا اور درس ڏينا شروع ڪيا . پهاڻن تڪ ڪم قاضي عبدالله
 صاحب نه اپني گاون قاضي واهن ۾ حضرت والا ڪو مدرسو مقرر ڪيا . چند
 سال تڪ آپ پهاڻن مقيد رهيو اس ڪم بعد به طريقه اختيار ڪيا ڪم
 گرميون ميان آپ اسي بستي ميان درس و تدريس فرماتو اور سرديون
 ميان آپ اپني بستي هاليجي شريف ميان سڪونت رکهن اور وهاڻ
 درس و تدريس ڪا سلسله جاري رها چند سال تڪ پهي طريقه رائج
 رها پهاڻن تڪ ڪم بهت سڄي طلبه جن ميان مولانا حبيب الله وغيره

(۱) مولانا محمد ابراهيم (مؤلف) "تحفه الموصدين" ص ۵۸۷

صاحب جي درخواست تي هاليجي وارو درسگاهه ٺيڙهي منتقل ٿيو
 اتي تعليم ڏيندا رهيا ڪتاب تحفه الموحدي جي مصنف مولانا
 ابراهيم لکيو آهي ته حضرت صاحب علم جي فراغت کان پوءِ پنهنجي
 ڳوٺ ۾ مدرسو کوليو جنهن وقت کانپوءِ ٺيڙهي جا مائٽو حضرت
 جن کي وٺي ويا ۽ ٺيڙهي ۾ ڪافي وقت علم پڙهائون . ان وقت
 ٺيڙهي ۾ ايندو وڏو مدرسو هوندو هيو فقط حضرت صاحب اچيلو ڪجي
 جي وٽ هيٺان طالبن کي پڙهائيندو هو . مولوي حبيب الله ٺيڙهي
 وارو مولانا نور محمد انڊر (اهڙو جو والد) گهوڙڪائي مفتي
 عبدالڪريم خيرپوري مخدوم امير احمد ڪهڙن وارو ۽ مولوي عطاء الله
 مائٽي وارو وغيره سائين جا شاگرد هئا . (۱)

مولانا ڏٺي بخش دليپوري تجليات هاليجي ۾ سندن
 تدريس بابت لکيو آهي ته تحصيل علم ڪم بعد اپني بستي ميان
 مدرسو قائم ڪيا اور درس ڏينا شروع ڪيا . يهان تڪ ڪم قاضي عبدالله
 صاحب نه اپني گاڙن قاضي واهن ۾ حضرت والا ڪو مدرسو مقرر ڪيا . چند
 سال تڪ آپ يهان مقيم رهيا اس ڪم بعد به طريقه اختيار ڪيا ڪم
 گرميون ميان آپ اسي بستي ميان درس و تدريس فرماتائين اور سرديون
 ميان آپ اپني بستي هاليجي شريف ميان سڪونت رکهن اور وهان
 درس و تدريس ڪا سلسلو جاري رها چند سال تڪ بهي طريقه رائج
 رها يهان تڪ ڪم بهت سڄي طلبه جن ميان مولانا حبيب الله وغيره

مولانا محمد ابراهيم (مولف) " تحفته الموصدين " ، ص ۵۸۷

حضرت هاليجي رحم جي وڏي فرزند مولانا محمود الحسن
جن جي بيان مطابق جيڪو ماهنامہ شريعت جلد پهرين ۾ شايع
ٿيو ۽ سندن اهو انٽرويو ماهنامہ شريعت جي باني ايڊيٽر مولانا
فضل الله انڊڙ، مولانا محمود الحسن کان حاصل ٿيو هو . سندن
تدريس بابت ان انٽرويو لکيو آهي ته " سن ۱۳۲۱ھ / ۱۹۰۲ع ۾
علم جي تحصيل کان پوءِ مدرسو دارالهدى ٺيڙهي ضلع خيرپور ميرس
جو سنگ بنياد رکيائون ۽ پاڻ پڙهائڻ شروع ڪيائون جتي سندن
شاگرد حضرت مولانا نور محمد انڊڙ مرحوم سابق صدر مدرسو
قاسم العلوم گهوٽڪي مولانا حبيب الله محتمم مدرسو ٺيڙهي مولانا
عبدالڪريم صاحب عباسي سابق مفتي اعظم رياست خيرپور ميرس
مولانا عطاء الله صاحب سابق مفتي اعظم ماتلي مولانا احمد پيڻ
مرحوم ستابو انڊڙ مولانا عبيدالله شيخ فاضل ديوبند ۽ ٻيا ڪيترائي
علماء ڪانئن فيضاب ٿيا پاڻ مدرسو دارالهدى ٺيڙهي جا تاحيات
سرپرست رهيا ۽ سندن گڏي توجهه جي برڪت سان اهو مدرسو هن اوج
تي پهتو آهي . تنهن کان سواءِ ڪيترائي سنڌ ۽ عربي ۽ فارسي
جا ديني مدرسا ڪولرايائون ۽ آخري دم تائين انهن جي سرپرستي
ڪندا رهيا . (۱)

مولانا محمد امين ٺيڙهي واري هڪ ملاقات ۾ ٻڌايو ته

پهرين مدرسو ٺيڙهي ۾ حضرت جن حاجي پرت واري مسجد جي پير

مولانا فضل الله انڊڙ (صاحب مضمون ۽ ايڊيٽر) "ماهنامہ شريعت"

شيخ هاليجي جو درس و تدريس جو طريقه ڪار

شيخ حماد الله هاليجي جنهن فارغ التحصيل ٿي ڪوٽ پھتو ته اتي تبليغ جي ڪم سان گڏ تعليم به شروع ڪري ڏنائون. ڪجهه وقت تائين پنهنجي ڪوٽ هاليجي ۾ اهو سلسلو جاري رکيائون. ليڪن سال ۱۹۱۴ء کان ٺيڙهي جي قاضي عبدالله جي درخواست تي هاليجي وارو مدرسو ٺيڙهي منتقل ڪري تعليم ڏيڻ شروع ڪيائون. ڪتاب تحفته الموصدين جي مصنف مولانا محمد ابراهيم لکيو آهي ته " حضرت صاحب (شيخ هاليجي علم جي فراغت کانپوءِ پنهنجي هاليجي ڪوٽ ۾ مدرسو کوليو ڪجهه وقت کانپوءِ ٺيڙهي جا مائٽو حضرت صاحب کي وٺي ويا ۽ ٺيڙهي ۾ خاني وقت علم پڙهائين. ان وقت ٺيڙهي ۾ ايندو وڌو مدرسو ڪونه هيو فقط حضرت صاحب اڪيلو هڪ ڪچي جي وٽ هيٺيان طالبن کي پڙهائيندا هئا " (۱)

مولانا محمد امين رحم سابقه مدرسو دارالهدى

هڪ ملاقات ۾ ٻڌايو ته شروع ۾ مدرسو حاجي پرتو واري مسجد جي ڀر ۾ جتي هاڻي ملا حاجي عبدالحميد جو گهر آهي ان ۾ قائم هيو ۽ مولانا حماد الله اتي ئي تعليم ڏيندا هئا. انهن رويتن سان

(۱) مولانا محمد ابراهيم " تحفته الموصدين " ، ص ۵۸۷

زاده و زنائتي ڪالعم مولانا محمد امين مرحوم جي ئي ئي سگهي ٿي
 ته پاڻ ڪجي جي وڻ هيٺيان نه بلڪه هڪ گهر ۾ تعليم ڏيندا
 هئا . مشهور مقولہ به انجي حمايت ڪرڻو صاحب البت ادا بهما
 ئي بيٺه .

سندن تدريس ۾ اهو خاص خيال هوندو هيو ته طالب
 علم کي سندس استعداد ۾ لياقت موجب پڙهائيندا هئا جنهن ۾
 لياقت وڌيڪ هوندي هئي ، ان کي وڌيڪ سبق ڏيندا هئا . گهڻ
 لياقت واري کي گهڻ ، عام مدرسين جي خلاف سندن نصاب طالب علم
 جي مطابق هوندو هيو جيڪڏهن طالب علم سال ۾ ٻن سالن جو
 ڪورس مڪمل ڪري ته ان کي اڳتي وڌڻ جي ڪاب پابندي نه هوندي
 هئي جڏهن ته ٻين استادن وٽ وقت کان اڳ نصاب پورو نه ڪرايو ويندو
 هو . اهوئي سبب هيو جو سندن خاص شاگرد مولانا حبيب الله ، مولانا
 نور محمد انڊر وغيره جلد از جلد ڪاميابي جا مرحلا طئي ڪندا
 ويا . (۱) .

پاڻ اڪثر سياري جي موسم ۾ شيڙهي کان هاليجي
 شريف منتقل ٿيندا هئا . ان جو سبب ٻڌائيندي مولانا محمد
 امين فرمايو ته هاليجي ۾ سياري جي وقت ڪافين جي ڪثرت سبب
 سهوليت هوندي هئي جڏهن ته شيڙهي ۾ ڪاشين نه ملڻ ڪري
 تخليف برداشت ڪرڻي پوندي هئي .

(۱) راوي : مولانا محمود حسين بن شيخ هاليجي راوي .

سندن ابتدائي شاگرد :

شيخ حماد الله هاليجي جڏهن فارغ التحصيل ٿي

تدریس جو ڪم شروع ڪيو ان وقت سندن ابتدائي شاگرد هي هئا :

۱- مولانا حبيب الله ، سابقه مهتمه جامعہ دارالهدی ٿيڙهي

۲- مولانا عزيز الله سابقه صدر مهتمه دارالهدی ٿيڙهي

۳- مولانا نور محمد انيڙ سابقه صدر مدرسن مدرسه قاسم

الملوہ گهوڙهي .

۴- مولانا مخدوم امير احمد آف ڪهڙا ، ۽

۵- مفتي عبدالخيرم صاحب .

مٿيان سمورا عالم پنهنجي وقت جا نه صرف جيد

عالم هئا پر هر هڪ پنهنجي جاءِ تي علم جو بحري ڪرڻ هئو

جنهن مان هزارين عالم فيض ياب ٿيا . هر هڪ پنهنجي جاءِ تي

مڪمل تحريڪ هئو . هر هڪ جي جيڪڏهن مڪمل سوانح حيات لکڻ

شروع ڪجي ته انهيءَ لاءِ جدا ڪتاب جي ضرورت آهي . هن مقالي ۾

اختصار سان هر هڪ جي خدمات جو جائزو لکي رهيو آهيان .

مولانا حبيب الله :

تاج العلماء مولانا حبيب الله بن قاضي عبدالله بن

قاضي محمد حسن ميمڻ جي ولادت تقريبا سال ۱۳۲۰ هـ ۾ ٿي . (۱)

ابتدائي تعليم پنهنجي والد بزرگوار کان حاصل ڪيائون . پارسِي

۽ عربي جا سمورا ڪتاب شيخ هاليجي وٽ پڙهيا . سندن والد مرحوم

کي پنهنجي اولاد کي ديني تعليم ڏيارڻ جو تمام گهڻو شوق

هوندو هيو . پاڻ به عالم هجڻ سان گڏ خيرپور اسٽيٽ جو بينچ

مجلسٽ هو . جڏهن مولانا حبيب الله ۽ سندس ڀاءُ مولانا عزيزالله

پڙهڻ جوڳا ٿيا ته ان وقت جي خيرپور رياست جي وزير قادر داد خان

مولانا عبدالله تي زور ڀريو ته هو پنهنجي فرزندن کي ديني تعليم

بجاءِ انگريزي اسڪول ۾ داخل ڪرائي جيئن پڙهي انگريزن جي حڪومت

۾ وڏا عهدا حاصل ڪري سگهن . مگر مولانا عبدالله پنحو ارادو ڪيو

ته هو هر صورت ۾ پنهنجي فرزندن کي قرآن ۽ حديث جي تعليم

ڏياريندو . (۲) انهي عزم کي پوري ڪرڻ لاءِ هن پنهنجي خٽ تي

وقت جا جيد عالم گهراڻي انهن جي تعليم جو اهم ڪم ڪيو ۽ شروع

۾ مولانا رحمت الله بهاولپوري کي مدرسي جو استاد مقرر ڪيو ويو ان

مولانا محمد امين ميمڻ راوي

(۱)

ماهنامه " شريعت " سوانح حيات نمبر " نومبر ۱۹۸۱

(۲)

مولانا حبيب الله پنهنجي استاد جي سرپرستيءَ ۾ هڪ خاصيتي قائم
 ڪئي جنهن جا سرپرست اعليٰ قطب الاقطاب مولانا حماد الله هاليجي
 تاحيات رهيا انهن جي وڌاڻ کان بعد سندن مسند نشين حافظ
 محمود اسعد صاحب به تاحيات مدرسه جا سرپرست اعليٰ رهيا .

مولانا حبيب الله جي مدرسه سان ۽ ان جي ترقيءَ سان
 ڪيتري وابستگي هوندي . ان کي ذهن نشين ڪرڻ لاءِ ۲۵ ذوالحج
 سال ۱۳۵۳ هـ مطابق ۲۱ مارچ ۱۹۳۵ء جي هڪ مجلس مقننه جي
 ميٽينگ جو محفل تفصيل پيش خدمت آهي ، جنهن مان اندازو ٿيندو
 ته مولانا کي مدرسه سان ڪيتري دلچسپي هئي . (۱)

ڪاروائي مجلس مقننه مدرسه عريم دارالهدى شيرهي
 رياست خيرپور تاريخ ۲۵ ذوالحج ۱۳۵۳ هـ مطابق ۲۱ مارچ ۱۹۳۵ء ،
 ۱۲ بجه کان ۵ بجه شاه تائين نشين سال جي عهديدارن ۽ منتظم
 جماعت جي ميمبرن جي چوند سرپرست جناب حضرت مولانا و مقتدا
 محمد حماد الله صاحب مظلله العالي هاليجي شريف صدر ۽ خزانچي جناب
 استاد العلماء مولانا محمد حبيب الله صاحب دامت فيوضهم . ناظم تعليمات
 ۽ جناب حضرت مولانا ابوالخليل عزيزالله صاحب دامت برڪاتهم . ناظم
 محمد علي شاه .

۱- وڏيرو محمد بخش شيرهي ، ۲- منشي الهدنو صاحب

۳- قاضي عبدالخالق صاحب ، ۴- قاضي ميان لطف الله صاحب زميندار

نقل از ڪاروائي رجسٽر مدرسه دارالهدى ، شيرهي .

(۱)

جي چڙي وڃڻ کانپوءِ مولانا شيخ حماد الله کي بطور استاد آنندو ويو . مولانا حبيب الله ۽ سندس ڀاءُ مولانا عزيز الله تقريبا سمورو علم شيخ هاليجوي وٽ حاصل ڪيو . آخري سال مولانا عبيدالله سنڌي رحم جي قائم ڪيل دارالرشاد پير جهنڊي ۾ حديث جا ڪتاب مڪمل ڪيا ۽ سند وٺي پنهنجي مدرسي ۾ تعليم ڏيڻ شروع ڪيائون هن سالن بعد جڏهن سندس عمر ۲۲ سال ٿي ته سندن والد کين وڌيڪ تعليم لاءِ دارالعلوم ديوبند موڪليو جتي مولانا انور شاهه ششمي ۽ ٻين ممتاز استادن جي نگراني هيٺ حديث پاڪ پڙهندا رهيا . (۱) اتان فارغ ٿي وري نئين جذبي ۽ شوق سان دارالهدايا ۾ تدريس سرگرمين ۾ حصو وٺڻ شروع ڪيائون .

مولانا حبيب الله جي علم ، فضل ۽ تقويٰ جي هاد پري ٻي ٽئين وڃي پهتي جنهن ڪري نه صرف شيرهي ۽ ان جي آس پاس جا طالب علم اچڻ شروع ٿيا پر رفته رفته ، سنڌ ، پنجاب بلوچستان ، ايران ، افغانستان ، بنگلاديش ۽ برما ٽائين مدرسو مشهور ٿي ويو ۽ انهن علائقن جا طالب علم پڻ اچڻ شروع ٿي ويا . ابتدائي دور ۾ جڏهن مدرسو صرف چند طالب علمن تي مشتمل هيو ۽ اخراجات گهٽ هئا ته ميان عبداللہ ولد مولانا حبيب الله سمورا اخراجات خود برداشت ڪندو هيو . جيئن جيئن مدرسو ترقي ڪندو ويو ۽ طالب علمن جي آمد وٺندي وڌي ۽ اخراجات به وڌي ويا ته

فارغ التحصيل طلبه جي رڪارڊ تان ورتل .

۵- ملا محمد اسحاق ۱- حاجي عيدن صاحب ۴- قاضي محمد
 صديق ۸- جناب سيد محبوب علي شاه صاحب سکر ۱- جناب علامہ
 مولانا دين محمد وفائي صاحب ، ايڊيٽر اخبار " الوحيد " ۱۰- ستر
 محمد بخش طارق سني فورٽ سکر ۱۱- مولوي عبدالحميد صاحب
 مئنيجر محمود پريس سکر ، ۱۲- جناب وديرو عبدالخالق زميندار
 بحراني ۱۳- جناب سيد وديل شاه نائب دفتر دار خيرپور ، ۱۴- جناب
 مولوي محمود حسين صاحب فاضل دارالهدى هاليجي ۱۵ جناب پير
 الاهي بخش بي اي ، ايل ايل بي وصيل لاڙڪاڻو ۱۶- جناب آغا گل حسن
 صاحب شڪارپور سابق نائب وزير خيرپور مولوي شاه محمد صاحب فاضل
 دارالهدى .

شعراء نمبر ۲ هيءَ مجلس مدرسه دارالهدى شيڙهي

عالي جناب وزير صاحب بهادر رياست خيرپور جو پنهنجي ۽ مسلمانان
 رياست بلڪه ساري سنڌ جي مسلمانن طرفان نهايت خلوص دل سان
 شڪريو ادا ڪري ٿي . جنهن صاحب مسلمانن جي ضرورت ديني تعليم
 کي مدنظر رکندي مدرسه جي سالانه امداد ۵۰۰ ۽ ۲۵ سيڪڙو عمارت
 لاءِ آرڊر ڪيو آهي ۽ دعا ٿي ڪري ته الله تعاليٰ اهڙي عادل ۽ مسلمانن
 جي خاص همدرد ۽ رعايا پرور وزير صاحب کي نابدير رياست جي بهبودي
 ۽ ترقي خاطر رياست ۾ برقرار رکي .

اڳتي لکيل آهي ته " عمارت ۽ چونڪ مکيه ۽ اهم

مسئله آهي ۽ خرچ به مٿس گهڻو انداز ٿيڻو آهي ، تنهن ڪري

عمارتی خرچ کي هيٺين ريت مقرر ڪجي ٿو :

الف : جناب حضور وزير بهادر عمارتي خرچ ۾ ۲۵ سيڪڙو منظور

ڪيو آهي بشرطيہ مدرسو طرفان خرچ جو تفصيل منظور

لاءِ موڪليو وڃي ، تنهن لاءِ هن جماعت جو پهڪو رايو

آهي تہ عمارت جي نقشہ ۾ خرچ مقرر ڪرڻ لاءِ جناب

وزير صاحب بهادر کي درخواست ڪجي تہ رياست طرفان

تنهن قابل انجنيئر جي عنايت ڪرڻ فرمائين جيئن

مدرسہ جي نئين عمارت جو نقشو نئين نمونہ تيار

ٿئي .

ب : جنهن صورت ۾ چوٿون حصو رياست سرڪار طرفان ملڻو

آهي تنهن صورت ۾ باقي ٽن حصن جو خرچ فراهم

ڪرڻ لاءِ هيٺين ٽي اثر اصحاب جي ڪميٽي مقرر ڪجي

ٿي . (۱)

۱۔ جناب آغا گل حسن صاحب سابقہ نائب وزير رياست

خيرپور ٺڪارپور .

۲- قاضي لطف الله صاحب زميندار شيرهي .

۳- مسٽر عبدالرحيم صاحب وڪيل

۴- پير الاهي بخش صاحب وڪيل لاڙڪاڻو

۵- مولوي عزيز الله صاحب

۶- مولوي محمد عليشاہ صاحب .

هر هڪ ميمبر جو فرض آهي ته مدرسو لاءِ وقفن حاصل

ڪرڻ جي ڪوشش ڪري . جنهن صورت ۾ مدرسو عظيم الشان ترقي ڪئي

آهي تنهن صورت ۾ هر هڪ ميمبر تي لازم آهي ته هو مدرسو جي

ملڪيت پيدا ڪرڻ جي حتي الوسع ڪوشش وٺي جيئن مدرسو ٿوري عرصي

اندر مستعني ٿي وڃي .

هڪ ذي اقتدار هستين جي جماعت مقرر ڪجي جا

پهرين سکر ضلع لوهڙو سان سالانه امداد حاصل ڪرڻ لاءِ تحريڪ

وٺي ۽ ٻين سان گڏ انجي اسلامي انجمن کي هو اپيل ڪري ته

هو مدرسو لاءِ سالانه امداد مقرر ڪن جنهن صورت ۾ مدرسو جي اهميت

۽ انتظام مدرسين ۽ شاگردن جي نگراني وغيره لاءِ وقت بوقت خرچ وغيره

جون فوري ضرورتون پيش اچن ٿيون . تنهن ڪري هيءَ مجلس شعراء

ڪري ٿي ته مهتمه صاحب کي اختيار ڏنو وڃي ته هو پنهنجي

جوابداري ۽ مرضي موجب ضرورت پئڻندڙ خرچ ڪندو رهي ۽ انجو تفصيل

مجلس منتظم ۽ اطمینان لاءِ پيش ڪري . هي شعراء مهتمه صاحب

جي ضروري خرچ ڪرڻ لاءِ مجلس پاران مليل اجازت جي منظور ڪيو
وڃي ٿو .

اڳ مدرسو جو خزانو هڪ ته خزانچي وٽ رهندو هيسو
تنهن بابت شعراءِ ڪجي ٿو ته آئينده مدرسو جا روپيا مولانا مهتم
صاحب جي نگراني ۾ هڪ جڳوئي اندر رکيا وڃن ۽ کيس جڳوئي خريد
ڪرڻ جي اجازت ڏني وڃي ٿي جا مدرسو جي عمارت ۾ رکي وڃي (۱) .

دستخط

حضرت شيخ هاليجي

سرپرست اعليٰ مدرسو دارالهدى

دستخط

مولانا حبيب الله

مهتم مدرسو دارالهدى ۱

دستخط

محمد علي شاه

ناظم مدرسو عربيه دارالهدى

ٺيڙهي .

نڪر ڪيل اجلاس جي ڄاڻواري مان معلوم ٿئي ٿو ته

مولانا حبيب الله مهتم محنت ۽ ڪوشش، شوق ۽ محبت سان مدرسو کي
مرحوم تي رسايو مدرسو جو معائنو ٿيڻ سان معلوم ٿئي ٿو ته
مدرسو دارالهداي ۽ برصغير جا وڏا وڏا ديني ۽ علمي رهنما مولانا
جي دعوت تي مدرسو ۽ اچي ۽ نوٽ هڻي چڪا آهن جن مان چند هي
آهن :

مولانا عبيدالله سنڌي ، مولانا دين محمد فائسي

شمس العلماء داود پوٽو ، شيخ حماد الله هاليجي ، پير سيد

حسام الدين راشدي ، علامه شمس الحق انصاري ، علامه علاء الدين صديقي

بي سي پنجاب يونيورسٽي ، مسٽر قادر داد^{وزير} رياست خيرپور ، محمد

ابراهيم وزير ، مير علي نواز خان تالپور والي رياست ، سابقه گورنر

سنڌ ، شيخ دين محمد سابقه گورنر پنجاب ، مشتاق احمد سوماني

پير الاهي بخش سابقه وزير اعلي سنڌ ، مسٽر عبدالستار پيرزاده

سابقه وزير اعلي سنڌ ، خان بهادر گهڙو صاحب سابقه وزير اعلي

سنڌ وغيره . (۱)

مولانا مرحوم آخري ڄمار تائين مدرسو جي ترقي ۽

ترويج لاءِ ڪرڻدا رهيا . علم و ادب جو هي خدمتگار ۽ بزم هاليجي

جو پرستار حضرت هاليجي جو ابتدائي شاگرد ۲۱ ۴ ستمبر ۱۹۵۸ء

بعد از نماز مغرب هميشه لاءِ هن دنيا کان منهن موٽي آخرت جو

مولانا غلام قادر وزير بڪ والهي نڙهي تان نقل ڪرايم

(۱)

راهي ٿيو . سندس استاد شيخ هاليجي سندس نماز جنازه پڙهي
۽ پنهنجي پويان ۳۰ فرزند مولانا قاضي فضل الله ۽ مولانا قاضي
عبدالله ڇڏيائون جيڪي پڪي بعد ديگري مولانا حبيب الله جيڪي
ڇڏيل موٽي مدرسو دارالهدى جا نگران ۽ محنت رهيا . مولانا فضل الله
۱۳ سال مدرسو جو محنت رهيو . سال ۱۹۴۱ ، ۴ جون سندس شهادت
ڪانپور سندس پيءُ مولانا عبدالله محنت ٿيو ، انکي ۳۰ شهيد ٿيو
۲۲ جون ۱۹۴۴ تي بعد از نماز مغرب . هينئر مولانا عبدالله جو
فرزند مولوي حمد الله مدرسو جو محنت آهي . (۱)

مولانا عزيز الله :

مولانا حبيب الله صاحب جي وفات بعد مدرسو دارالهدى
جو صدر محنت رهيو . پنهنجي وڏي پيءُ سان گڏ شيخ هاليجي
وٽ پهريون ٿيڙهي ۽ پوءِ هاليجي شريف ۾ پڙهيا ۽ آخري ڪتاب
پنهنجي پيءُ مولانا حبيب الله وٽ ، انجي فارغ التحصيل ٿيڻ کانپوءِ
پڙهيا . پاڻ نهايت پختو عالم هجڻ سان گڏ اعليٰ درجو جا
منتظر هئا . مولانا حبيب الله سان گڏجي مدرسو کي اڄ تي رسائڻ
۾ ڪوشش رهندا هئا . ڪاروائي ڪرڻ جي مطالعي سان معلوم ٿي
ٿو ته هميشه پنهنجي پيءُ جا ٻانهن هيلي رهيا .

مولانا غلام قادر صاحب ٿيڙهي راوي

سندن وفات رمضان المبارڪ ۱۳۹۵ هـ ۾ ٿي ۽ نيٺهسي

جي قبرستان ۾ کين کي دفن ٿيو ويو . سندن اولاد مان مولانا

مفتي امداد الله صاحب مولانا صفي الله ناميارا عالم ٿي گذريا آهن (۱)

مولانا نور محمد انڊوڙ :

مولانا نور محمد بن الهنواز بن معه بن رضا محمد

انڊوڙ قوم جي عيسائي پاڙي ۾ سال ۱۳۰۲ هجري ۾ ڪوٽ شاهو انڊوڙ تعلقي

پنهنجي عاقل ۽ پيدا ٿيا . ابتدائي تعليم پنهنجي والد ميان

حاجي الهنواز وٽ حاصل ڪيائون . فارسي عربي تعليم لاءِ اوڻوئي تعلقي

جي لکپور ۾ مولانا علي شير لکپوري وٽ ۽ مولانا نور رنگائي وٽ لاڙڪاڻي

۾ ويا آخر ۾ پنهنجي ماهي ۽ ماضي جي پٽ مولانا شيخ حماد الله

هاليجوي وٽ اڪثر ڪتاب نيٺهسي ۽ هاليجي ۾ پڙهيائون . هي اهو

دور هيو جڏهن برصغير ۾ هڪ طرف ڌارين جي اهڙي جابر ۽ مضبوط

حڪومت هئي جنهن جو تصور به نه پيو هجي سگهجي هجي طرف

حریت پسند علماء انهي ظالم حڪومت جو تسلط ختم ڪرائڻ لاءِ

جدوجهد ڪري رهيا هئا . ريشمي رسال تحرير ، خلافت تحريڪ وغيره

پڪي بعد ڊيگري شروع ٿي ويون . حق پرست علماء هر قسم جون

(۱) مولانا نور محمد انڊوڙ " شريعت " سوانح حيات نمبر ۱ ص ۱۸۸

قربانيون ڏيئي رهيا هئا . مولانا نور محمد جيئوئيڻ طالب علمي
 جي دور کان گذري رهيو هيو تنهن هوندي به پاڻ کي پوئتي نه
 رکيائين خلافت ترقي جي حمايت واسطي پنهنجي مرشد حضرت
 امروٽي ۽ استاد شيخ هاليجوي جي زير سايي دور دراز علائقن ۾ وڃي
 جلسا ڪيائين گهوٽڪي ، پٺو عاقل ۽ سکر وغيره ۾ جيڪي به جلسا
 ٿيندا هئا انهن ۾ شامل ٿي خطاب ڪندا هئا . انهن ئي ڏينهن
 ۾ سال ۱۹۲۲ء ۾ کين اعليٰ تعليم حاصل ڪرڻ جو شوق ٿيو حضرت
 امروٽي سان مشورو ڪيائون جن نه صرف کين وڃڻ جو مشورو ڏنو پر
 دارالعلوم جي مهتمه ڏانهن خط به لکي ڏنو . جنهن سبب کين
 مدرسو جي طلباء ۾ امتيازي حيثيت حاصل هوندي هئي . مولانا تعليم
 جي دوران پڻ ديوبند ۾ سياسي سرگرمين ۾ ڀرپور طريقي سان حصو
 وٺندا رهيا . سندن اساتذہ ۾ مولانا انور شاه ، مولانا اعزاز علي
 مولانا رسول خان صاحب ، مولانا اصغر حسين ۽ مولانا محمد ابراهيم
 بلياذي شامل آهن . (۱) ديوبند جي تعليم واري عرصي دوران سندن
 ملاقاتون برصغير جي برک اڳواڻن سان ٿينديون رهيون جنهن
 سبب مولانا جي سياسي سجاڳي ۾ اڃان وڌيڪ اضافو ٿيو . مولانا انور
 شاه ڪشميري کان حديث جي سند وٺي جڏهن پنهنجي گهٽ
 آيا ته هتي اچي پڻ آزادي جي جدوجهد ۾ شامل ٿي ويا . تدريس
 سان گڏ تبليغ جو ڪم به جاري رکيائون . تدريس جي ابتدا گهٽ

مختيارن جي سادات جي مدرسو مان ڪيائون . (۱) ان کان بعد دادلو ۽ تعلقو پنو عاقل ۽ ڪافي عرصي تعلقو ڏيندا رهيا جتي ٻين سان گڏ ڄامڙ قوہ جي سردار ۽ ايم پي اي حاجي خان ڄامڙ جو والد سردار علي مردان خان ڄامڙ ميان عبدالستار باڻجي وارا ۽ ٻيا ڪيترائي شاگرد ڪانئن پڙهندا رهيا . پر ستت ئي ملڪ ۽ خلافت تحريڪ کان پوءِ هجرت تحريڪ شروع ٿي وئي . ٻاڪٽر محمود شاه بخاري لکي ٿو ته : " سنڌ ۽ خلافت تحريڪ جو پهريون اجلاس حيدرآباد ۾ سال ۱۹۲۰ء ۾ ٿيو . ان کانپوءِ اپريل ۱۹۲۰ء ۾ مولانا عبدالڪريم درس جي زير صدارت سيوهڻ ۾ ٿيو . جنهن ۾ اڳين جلسن جي پاس ڪيل شعراء انگريزن جي اسلام دشمني ڪري (هندوستان) ملڪ کي دارالحرب قرار ڏجي ٿو " ان جي تائيد ڪري ، مسلمانن کي هن مان لڏي وڃڻ لاءِ " هجرت تحريڪ " جو شعراء بحال ڪيو ويو " ان بعد مولانا امروٽي جي زير صدارت جيڪب آباد ۾ تاريخ ۲، ۳ مئي ۱۹۲۰ع تي خلافت جو وڏو جلسو ٿيو ، جنهن ۾ مولانا امروٽي سان گڏ بئريسٽر جان محمد جوشيجو ، لاڙڪاڻي ۽ سکر جا وڏا ماڻهو ۽ هندوستان کان آيل عالم ۽ سياسي ليڊر پڻ گڏ هئا " (۲)

مذڪوره تحريڪ ۾ مولانا نور محمد نه صرف تقريرن ذريعي

هجرت جي اهميت واضح ڪئي پر پنهنجو سامان وغيره ساڻ ڪشي

ماهانام شريعت سوانح حيات نمبر

ماهانام نئين زندگي ، آگسٽ ۽ سيپٽمبر ۱۹۴۰ ،

بحواله وطن جي آزادي جو امام " ، ص -

(۱)

(۲)

گهر ۽ زمين کي ڇڏي اهل ۽ عيال سميت پنهنجي استاد شيخ هاليجي سان گڏ هجرت جو سفر شروع ڪيو . اڃان پشاور وٽ مس پهتا هئا ته کين معلوم ٿيو ته امير امان الله والي افغانستان انگريزن سان صلح ڪري ڇڏيو آهي ان سبب واپس پنج اهل و عيال ڳوٺ پهتا . سال ۱۹۲۶ء ۾ حج بيت الله جي لاءِ روانا ٿيا .

ان کان بعد سيد پير فخر الدين شاه محتمه مدرسه قاسم العلوم جي درخواست تي گهوٽڪي آيا . ڪيترن سالن کانپوءِ ڳوٺ حاجي رحمت الله ڳوٺ ۾ تدريس لاءِ ويا جتي ڪانئن تعليم حاصل ڪندڙن ۾ حضرت هاليجي جي چئن ئي فرزندن سان گڏ، مولوي نذير حسين مولوي عبدالحميد انڙ ، حافظ محمد اسماعيل مهيسر به هئا . ڪجهه عرصو رهڻي ۾ تعليم لاءِ ويا ۽ اتي جي همدردن سان گڏجي انجمن نور اسلام جو بنياد وڌائون جيڪا اڄ تائين قائم آهي ۽ تبليغي سرگرميون جاري رکيو اچي ٿي . آخر صحت جي خرابي سبب سفر برداشت ڪرڻ جهڙا نه رهيا جنهن ڪري رهڻي کي ڇڏي دوباره مدرسه قاسم العلوم ۾ تعليم ڏيڻ شروع ڪيائون جيستائين اتي رهيا صدر مدرسو ۽ شيخ الحديث جي حيثيت سان رهيا جنهن سندن طبيعت تدريس جهڙي نه رهي ۽ مدرسو ۾ ڪجهه اختلاف رونما ٿيا ته پاڻ استعفي ڏيئي گهر رهڻ شروع ڪيائون .

سال ۱۹۵۸ء ۾ سندن چوٿون نمبر فرزند مولانا حافظ عبدالباقي ^{فائل} ڏيوبند ۾ انتقال ڪري ويو جنهن ته کين اڃان وڌيڪ صدمو

رسايو هي اهڙو صدمو هيو جو ان کانپوءِ پاڻ سڻي نه اچي سگهيا
 نيٺ ۱۲ محرم ۱۳۸۶ هـ مطابق ۷ مئي ۱۹۶۶ء تي هن فاني دنيا
 کان رحلت ڪيائون .

پاڻ پڪي بعد ڊيگري چار نخاح ڪيا هئائون هڪ مولانا
 نذير حسين جي والده جنهن مان ٻه فرزند ۽ ٻه نياڻيون ٿيون هڪ
 فرزند ننڍپڻ ۾ فوت ٿي ويو ٻي شادي ماستر عبدالسلام جي والده
 سان عبدالسلام ، عبدالمالڪ ۽ عبدالشڪور ٽي فرزند ٻه نياڻيون . هڪ
 پٽ ۽ نياڻي ننڍپڻ ۾ فوت ٿيا باقي حيات آهن .

ٽئين نخاح مان ۵ نياڻيون ۽ پنج فرزند هر هڪ نالي
 مولانا عبدالباري ، حافظ محمد انور مولانا فضل الله حافظ صبغت الله
 ۽ حافظ عبدالرب ٿيا . مولانا عبدالباري ۳۵ سالن جي ڄمار ۾ والد
 ماجد جي حياتي ۾ ئي فوت ٿيا کين هڪ فرزند مولوي زبير احمد
 آهي .

چوٿون نخاح سيد محمد موسي شاه جي ترغيب تي
 انهن جي هڪ مريد ياشي سان نخاح ڪيائون پر ان جي پردہ نه ڪرڻ
 سبب جلد ئي کين طلاق ڏيئي ڇڏيائون . ان کانسواءِ ٻه کين
 کي برادري کان ٻاهر ٻڌيا هئڻان به رستن جي آڇ ٿي هئي پر اڀاڻ
 برادري ڪا به ٻاهر جي رشتيداري کي نقصان تصور ڪندا هئا جنهن ڪري
 نخاح نه ڪيائون . (۱)

(۱) اڻ پڙهيل لکيل ماهنامہ " شريعت " سوانح حيات نمبر، ص - ۴۶

جيئن ته مٿي ذڪر ڪري آيو آهيان ته ديوبند ۾ رهن دوران سندن ملاقاتون برصغير جي چوڌاري جي ليدرن سان ٿينديون هيون . ان ڪري منجهن انگريز خلاف سخت نفرت پيدا ٿي . پير سندن مرشد حضرت امروٽي ۽ سندن استاد شيخ هاليجي پڻ انهيءَ نظريه جا علمبردار هئا . اهڙي سبب هيو جو پنهنجي علائقي ۾ انگريزن خلاف نفرت پيدا ڪرڻ ۾ پيش پيش هئا . ^{ڪهڙي} ولايتي ۽ ٻئي مال خلاف تحريڪ هلايائون .

انهن ڏينهن انگريزن جي زور سبب هندو به آهي کان ڪري ويا هئا . پير علي محمد راشدي لکيو آهي ته سکر جا هندو ته خاصا طاقتور هوندا هئا ۽ مسلمانن کي سرعام بي عزتو ڪندا هئا . ڪانٽن ڪوبه ڀڄڻ وارو ڪونه هو . انهن جي طاقت جي ڪري مسلمان ڳئون ڏيڄ نه ڪري سگهندا هئا . جيڪڏهن ڪنهن ڳاڙو جانور ڏيڄ ڪيو ته ان غريب جي شامت آئي . (۱)

مولانا نور محمد ان پابندي خلاف پوري زور شور سان تحريڪ هلائي هندن وڏو شور ڪيو وقت جي خليڪٽر مسٽر گين به ڳئون جي ڪوس تي پابندي وڌي مسلمانن ۾ وڌيڪ شورش پيدا ٿي مولانا نور محمد ان منع نامي خلاف احتجاجي تقريرون ڪيون ڏورا ڪري پابندي ختم ڪرڻ لاءِ مطالبو ڪيا . هندن جو زور هيو انهن شور مچايو . مسٽر گين نوٽس ذريعي مولانا نور محمد کي طلب ڪيو .

(۱) پير علي محمد راشدي " اهي ڏينهن اهي شينهن " ص - ۱۰۳

سائين امروني کين چيو ته انگريز جي ڪوٽ جي آداب جي خلاف
 جتي سميت سڌو سندس سامهون پيل ڪرسي تي وڃي ويهجو . مولانا
 نور محمد جڏهن ان ڪيفيت سان ويٺو ته صاحب بهادر ڪاوڙ ۽ ڪاڙهو
 ٿي ويو . سوال ڪيائين ته خير آهين بنا اطلاع اندر ڪيئن آئين ۽
 بغير اجازت ڪرسي تي ڪيئن ويٺو آهين . مولانا فرمايو ته تنهنجو
 نوٽس مليو ، توکي گهرايو آهي مان پاڻ ڪونه آيو آهيان جو اجازت وٺندو
 وٺان . جيڪڏهن ڪو ڪم آهي ته ٻڌاءِ نه ته مان واپس وڃان ٿو . مون
 کي تنهنجي ملڻ جو شوق نه آهي ڪليڪٽر سمجهيو ته هي آواز
 صرف مولانا نور محمد جو نه آهي پر ساري سنڌ جو آهي . تنهن
 وري چيو ته ارهه ماڻهن ۽ بغاوت پڻ ڪيئا ٿا . مولانا چيو ته
 اسان پنهنجو حق ڪهرون ٿا ، بغاوت نٿا پڪيڙيون . هي ملڪ
 اسان جو آهي اسان آزادي ڪهرون ٿا . ان کانسواءِ ٽن ڪاٺي گوشت
 جي ڪوس تي پابندي وڌي آهي اسان ان تي احتجاج ڪريون ٿا
 مولانا جن جي حاضر جوابي ۽ جرات کان مرعوب ٿي هي چئي رخصت
 ڪيائين ته پٺا وڃو بغاوت نه ڪريو .

ان کان سواءِ پاڻ هيئن به ڪيترين ئي تحريڪن ۽
 ٻين حصو ورتائون جهڙوڪ تحريڪ تحفظ حرمت حج ، تحريڪ تحفظ
 ختم نبوت حضرت امروني جي تحريڪ تحفظ مساجد ، تحريڪ
 ترڪ موالات وغيره .

سياسي طرح سندن لاڳاپو جميعت علماء هند جي

اڳواڻ مولانا حسين احمد مدني حضرت امروٽي وغيره سان هيو . مولانا

محمد صادق ڪڏي واري جي قائم شيل جميعت علماء سنڌ ضلع سکر

جا جنرل سيڪريٽري به رهيا . تقسيم هند کانپوءِ مولانا احمد

علي لاهوري جي قائم شيل جميعت علماء اسلام جا حامي هئا .

علوم متداوله جي تدريس ۽ انتهائي مهارت رکندا

هئا تدريس جي آخري سالن ۾ مدرسه قاسم العلوم گهوٽڪي ۾ فقه

حديث ۽ تفسير جي تدريس ۾ گهڻي دلچسپي وٺندا هئا . ۽ بغير

مطالبه جي پنهنجي حافظي مان پڙهائيندا هئا . سندن علمي

مقام متعلق مدرسه قاسم العلوم جي باني مهتمه پير فخر الدين

شاه چوندا هئا . نه مولانا نور محمد انڌاڙ دارالعلوم ديوبند جي

صدر مدرسي جي لائق آهن . (۱)

کين تعليم عام ڪرڻ جو ايترو ته شوق هيو جو ڪيترن

ئي غريب طالبن کي گهران خرچ ڏيئي به تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ موڪليندا

هئا . مولانا عبدالواحد سنڌي کي ته دهلي جي جامعہ دليءَ ۾

موڪليائون ۽ سفر جا سمورا اخراجات مولانا نور محمد سرانجام ڏنا . (۲)

ماهنامہ شريعت " (روايت شيخ الحديث مولانا عبدالحی

گهوٽو) شريعت موانع نبر نومبر ۱۹۸۱ ص ۳۶

سليم فاروقي " روزنامہ جنگ " مڊيڪ " (اردو) وفا راشدي

۱۲ نومبر ۱۹۹۰

(۱)

(۲)

مخدوم امير احمد :

مخدوم امير احمد جي ولادت ڪوٽ ڪهڙن ضلع خيرپور
۾ سال ۱۹۰۱ع ۾ ٿي . ابتدائي تعليم پنهنجي ڪوٽ ۾ پرايائون
۱۹۱۱ع ۾ نار هاءِ اسڪول ۾ داخل ٿيا . پر جيئن ته سندن والدين
جو ارادو هيو ته مخدوم امير احمد ديني تعليم حاصل ڪري ، ان ڪري
هڪ ئي هفتي اندر ناز هاءِ اسڪول مان نالو خارج ڪرائي ديني
تعليم لاءِ مڪتب ۾ ويهاريو ويو جتي مخدوم صاحب^{پن} ڪانسواڻ حافظ
محمد سليمان ، مولانا بخش علي ۽ مولانا محمد هاشم صاحب کان
علم حاصل ڪندا رهيا . وڌيڪ تعليم لاءِ وقت جي امام حضرت شيخ
هاليجي^ج جي خدمت ۾ ٺيڙهي جي دارالهدى مدرسو ۾ داخل ٿيا .
فارغ التحصيل ٿيڻ کانپوءِ پنهنجي قديم مدرسو
۾ ديني تعليم ڏيندا رهيا . ٻين سالن کان پوءِ ڪهڙن جي ڪوٽ
کي الوداع ڪري نوشهري فيروز ۾ ۱۹۲۱ع ۾ مدرسو قائم ڪيو . ۱۲ مئي
۱۹۲۷ع ۾ نوشهري فيروز هاءِ اسڪول ۾ عربي جا استاد مقرر ٿيا
جتي ٻين کان سواءِ ۱۴ ڪوٽ نبي بخش بلوچ به وٽائين عربي
سکندو رهيو . سندن عربي پڙهائڻ جو طريقو ايترو بهترين هيو
جو طالب علم شوق سان عربي جا ڪلاس اٿيندا هئا . سال
۱۹۳۸ع ۾ نوابشاهه لوطپور جي هاءِ اسڪول ۾ پڙهائڻ شروع

ڇيائون کين سنڌ عربي يونيورسٽي جو پهريون پرنسپال مقرر ڪيو ويو . سال ۱۹۵۰ء ۾ حج تي ويا واپسي کان پوءِ کين اورينٽل ڪاليج حيدرآباد جو پرنسپال مقرر ڪيو ويو .

پاڻ اعليٰ درجي جا حڪيم پڻ هئا اهڙي سبب آهي جو حڪيم شمس الدين جي وفات کانپوءِ کين سنڌ طبيه ڪاليج جو پرنسپال مقرر ڪيو ويو .

مخدوم امير احمد کي سنڌي ادب سان به گهڻي دلچسپي هوندي هئي نوڻهره ۾ مدرسو هاءِ اسڪول جي استادي واري زماني ۾ بزم مشاعره ۾ بزم ادب قائم ڪئي هئي . حيدرآباد جي رهڻ واري عرصي دوران مخدوم صاحب جا ڪيترائي مضمون مختلف رسالن جهڙوڪ الرحيم ، مهران ، شاهه عبداللطيف يادگار مخزن وغيره ۾ شايع ٿيندا رهيا . علم و ادب جي هن عظيم خدامه جي وفات محرم ۱۳۹۱ ھ مطابق ۱۹۷۰ ۾ ٿي . (۱)

مفتي عبدالڪريم :

مفتي عبدالڪريم بن آخوند عبدالرحيم جي ولادت بچم ڳوٺ (محمد بچل خان ڌاريجو) تعلقي پنو عاقل ۾ ٿي ابتدائي تعليم پنهنجي ڳوٺ ۾ حاصل ڪيائون . ان کان بعد

مختلف مدارس ۾ تعليم حاصل ڪندا رهيا . مولانا حبيب الله آف نيڙهي وارن سان گڏ حضرت شيخ هاليجي وٽ به ڪافي ڪتاب پڙهيائون (۱) .
 ڪجهه ڪتاب مولانا نور محمد انوار ۽ مولانا نور محمد ملڪ عادلپوري وٽ به پڙهيا . سال ۱۲۲۰ هـ ۾ اعليٰ تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ دارالعلوم ديوبند جو رخ ڪيائون فارغ التحصيل ٿيڻ کانپوءِ سکر ۾ قائم ٿيل حضرت امروٽي جي مدرسو قاسم العلوم ۾ تعليم ڏيندا رهيا . مير علي نواز تالپور وٽي رياست خيرپور کي جنڊهن انگريزن سنڌ نيڪالي ڏني ۽ اجمير رهڻ لڳو مولانا عبدالڪريم کي لکيو ته حضرت امروٽي کي اجمير شريف ۾ اسان جي دعوت ڏيو . حضرت امروٽي اها دعوت قبول ڪئي ۽ مولانا عبدالڪريم ۽ شيخ حماد الله هاليجي سان گڏ اجمير شريف ويا .

مولانا عبدالڪريم جيد عالم هئڻ سان گڏ مفتي به هيو . سال ۱۲۳۴ هـ ۾ جنڊهن مفتي سعد الله سان واليان رياست جو هڪ ڪتاب لکڻ سبب اختلاف ٿي پيو ۽ کيس برخاست ڪيو ويو ۽ مفتي عبدالڪريم کي سندس جاءِ تي دارالافتاءِ جو نگران مقرر ڪيو ويو . هن منصب تي ۱۱۵۵ تائين ڪم ڪندا رهيا .

سندس وفات سال ۱۱۵۷ هـ ۾ ٿي ۽ پويان به فرزند ۽ هڪ نياڻي ڇڏيائون . سندن پٽي فرزند اعليٰ تعليم يافت آهي (۱)

(۱) مولانا محمد ابراهيم : " تحفته الموصدين " ، ص ۵۸۷

سندن روحاني مرببي :

حضرت جن کي روحاني تربيت لاءِ ايتي ته تڙپ هوندي هئي جو جنهن بزرگ جو نالو ٻڌاندا هئا ته ان ڏانهن روانا ٿي ويندا هئا . ان سلسلي ۾ پير جهنڊي جو سفر به ٿيو پير جهنڊي وڃي هڪ ڏينهن سان مليا جنهن جا غير شرمي هڪ ڏسي واپس ويا . رات پير جهنڊي واري مدرسي ۾ گذاريائون حضرت جن فرمايو ته صبح جو نماز کانپوءِ مولانا عبيد الله سنڌي مرحوم آيت ومن الناس من يتخذ من دون الله اندادا . (الايه) جو درس اهڙي انداز ۾ ڏنو جو اٺه اربعه جي تقليد ۾ بزرگان دين جي اتباع بابت شڪات پيدا ٿيا . مگر بعد ۾ ان آيت جو تفسير ۾ خاص طور تفسير مظهر جي مطالعي سان پيدا ٿيندڙ شڪات دور ٿي ويا ۽ اها حقيقت ڪلي ته مرشد ، عالم مفتي يا مجتهد چاهان ته شريعت جو فرمان ٻڌائين ٿا نه هي پنهنجي شريعت ٺاهين ٿا . جنهن هي سندن تقليد ۾ پيري مردي جيڪا شريعت جي دائري ۾ آهي سا به الله ۽ ان جي رسول جي پيري آهي ۽ ان آيت جو مصداق نه آهي بهرحال حضرت

هاليجي پيرن فقيرن مان نا اميد ۽ مايوس ٿي پنهنجي سر الله
 الله ڪرڻ لڳا پنهنجي منهن رياضت ۽ گهڻي دلچسپي وٺندا هئا
 سندن فرزند مولانا محمود حسين هڪ مجلس ۾ ٻڌايو ته مسجد جي
 اتر طرف هڪ وڏي ڪڏ ڪوٽي هئائون جنهن ۾ مسلسل ڪيئي ڏينهن
 ۽ راتيون گذاريندا هئا . تقريباً سال کن مسلسل رڙي ۽ هئا سحر
 ۽ افطار صرف هڪ ڪارڪ ۽ ڪجهه پاڻي جي ڀڪن سان ڪندا هئا . ان
 ڪري سندن اهو حال ٿي ويو هيو جو هڏن تي صرف ڪل رهي هئي
 ۽ ماس بلڪل ختم ٿي ويو ۽ نقاهت تمام وڏي وڃي اهو حال سندن
 والده ۽ چاچي کان ٿيو نه ٿيو ۽ ڪيترا ڀيرا سمجهايا نهن پر هي
 عشق ائين ختم ٿيڻ وارو نه هيو کين خبر هئي ته پاڻ پنهنجي
 استادن جو بيحد احترام ڪندا آهن ان ڪري سندن استاد مولانا
 نور محمد سومرائي کي وڃي آيا جنهن کانپوءِ رياضت ۾ ڪمي آندائون
 ٿيڻهي ۽ پڙهائي دوران روزانه عصر جي نماز کان پوءِ مغرب ٺاڻين
 دروازا بند ڪري مسجد ۾ وظيفو ڪندا هئا مغرب وقت دروازو کولڻ
 تي سندن جسم ۽ ڪپڻن مان پگهر ٿيندو هيو . عام پيرن جي
 ڪارڪردگي مان ايتر ته بيزار ٿي پيا هئا جو ان زماني ۾ ٿيڻهي
 کان اڀرندي پلهن جي ڳوٺ جو رهاڪو حافظ عبدالغني پلهم جيڪو
 حضرت هاليجي جو گهر دوست هيو . جڏهن ساڻن حضرت امروڻي
 جو تذڪرو ڪندو هيو ۽ امروڻ هلڻ جي ترغيب ڏيندو هو ته پاڻ
 فرمائيندا هئا ته ادا ڪيئي ماڻهو ڏٺاسون مگر سچائي ڪونه ٿي

نظر اچي . وڌيڪ ڪنهن وٽ هلڻ وقت وڃائڻ آهي " پر حافظ عبدالغني
جي بار بار اصرار تي ۽ زور ڀرڻ تي حضرت هاليجي حضرت امروٽي
کي آزمائڻ لاءِ امروٽ روانا ٿي ويا . (۱)

مولانا محمد ابراهيم پنهنجي ڪتاب ۾ حضرت هاليجي
جي بيعت بابت لکن ٿا ته : " شروع ۾ ظاهري علم پڙهائڻ ۾ ايترا
ته مشغول ٿي ويا جو باطني علم طرف توجه نه ڏيندا هئا ۽ قادي
طريقي جي ڏاڍيان ڏڪر ڪرڻ تي اعتراض ڪندا هئا . حضرت امروٽي
جي به خلاف هوندا هئا . هڪ ڀيري پنهنجي محسن استاد حضرت
مولانا قمر الدين انڊر ڪان مرشد وٺڻ جو پڇيائون مولوي قمر الدين
کين مشورو ڏنو ته حضرت مولوي تاج محمود امروٽي کي مرشد وٺ
پر پاڻ امروٽ نه ويا . مولوي محمود حسين بن حضرت هاليجي
جيڪو حضرت سائين جي سوانح جي باري ۾ سڀ کان وڌيڪ با خبر
آهي ٻڌايو ته " طالب علمي جي زماني ۾ طالبن کي ماني ٿوري
ملندي هئي ان وقت حضرت سائين ڇا ڪندو هو جو پنهنجي ماني
جو ان حصو پاڻ کائيندا هئا ۽ ان حضور صلي الله عليه وسلم کي
ختمو ڏيئي طالبن کي ڏيئي ڇڏيندا هئا . حضور جن وارو حصو
ٿانون ۾ رکي حضور صلي الله عليه وسلم جنکي ختمو ڏيندا هئا
۽ پاڻ وارو حصو پنهنجي پنڌي تي رکي کائيندا هئا . پڪاڻ
فرمائيندا هئا ته ڪجهه وقت تائين مان ائين ڪندو رهيس آخر هڪ

پيڙي مونکي حضور جن جي زيارت نصيب ٿي ۽ پردو هميشه لاءِ کڄي ويو ۽ هميشه مونکي زيارت نصيب ٿيندي هئي ۽ علم پرائڻ کانپوءِ تدريس ۽ مصروف ٿي ويس ان وقت مرشد وڻڻ جي خيال سان کيساڻي واري بزرگ وٽ ويس جيڪو نقشبندي طريقي جو هيو . کيساڻي واري بزرگ جي درگاه نواب شاه شهر کان اولهه طرف آهي . ان بزرگ جون اکيون هميشه هوشيل هونديون هيون " مونکي ذکر ڏسيائون ڏڪر جي ڪلمن سان گڏ شرڪ آميز ٻيا ڪلما به ڏسيائين . ان وقت بزرگ کان منهنجو اعتماد ڦري ويو ۽ کانئس بيعت ٿوڙيه . بيعت ٿوڙڻ کانپوءِ مون کان حضور صلي الله عليه وسلم جن جي اڳئين زيارت بند ٿي وئي . زيارت بند ٿيڻ کان پوءِ صوفين ڏانهن ۽ تصوف جي علم ۽ سلوڪ ڏانهن بي اعتماد ٿي پيس ۽ چوندو هوس ته فقيري باطني علم ڪجهه به نه آهي سڀ ڏسي بوزي آهي ۽ ڪوڙ آهي .

حضرت هاليجي جڏهن ٺيڙهي ۽ پڙهائيندا هئا ان وقت ٺيڙهي وارا قاضي پير پاڳاري جا مريد هئا ۽ ڏاڍيان ڏڪر ڪندا هئا ۽ اهي قاضي صاحب حضرت سائين جا شاگرد هئا . حضرت صاحب دليل دلائل ڏيئي انهن کي ڏاڍيان ڏڪر ڪرڻ کان بند ڪيائون فقير عبدالغني ويٺل ڳوٺ پلهم امروٽ واري بزرگ جو مريد هيو ۽ روحانيت وارو شخص هيو ان کي جڏهن خبر پئي ته مولوي حماد الله ماڻهن کي ڏاڍيان ڏڪر ڪرڻ کان روڪي ٿو ، ڪاوڙ مان اچي حضرت سائين سان مليو ۽ حضرت صاحب سان ان بابت گفتگو

میں حاضر ہوا انھوں نے مجھے آٹھ روز اپنے پاس رکھا اور ان پیر صاحب کا معمول تھا کہ ہر شب مجھ کو اپنے پیر صاحب کسي قبر پر لے جاتے اور مجھے وظیفہ تعلیم کیا جو چند آیات قرآن شریف اور کچھ عربی کے جملے تھے آٹھ روز رہنے کے بعد بھی مجھے اطمینان قلبی نہیں ہوا اور میں واپس چلا آیا ۔

سائین جن جي زباني اڳستي هلي لکي ٿو " ايڪ

فقير جن کا نام عبدالغني تھا حضرت امروٹی کے خاص مریدوں میں سے تھا اور شعیٹی کے قرب جوار میں رہتا تھا ۔ اس کے کہنے پر میں تیار ہو گیا ۔ ایک مرتبہ ۲۶ رمضان کو میرے پاس آیا اور کہا آج میرے ساتھ امروٹ شریف چلو اللہ تعالیٰ نے مجھے بھی توفیق دی شعیٹی سے روانہ ہو کر ستائیس شب کو نماز عشاء و تراویح ہم لوگوں نے سکھر میں پڑھی ، نماز سے فارغ ہو کر بذریعہ ریل روانہ ہوئے اور رک اسٹیشن پر اتر گئے امروٹ شریف کے راستے چل پڑے رات بہت تاریک تھی ایک دوسرے کے ہاتھوں میں ہاتھ ڈالے جا رہے تھے راستے میں ایک جگہ بیل کے بہت سارے درخت تھے جب اس کے پاس پہونچے تو روشنی معلوم ہوئی اور درختوں کو دیکھا کہ سر زمین پر سج دیے میں گرے ہوئے ہیں ۔ میں نے یہ نظارہ دیکھا تو اپنے ساتھی سے پوچھا کہ تہ کچھ دیکھ رہے ہو اس نے جواب دیا کہ میں تو کچھ نہیں دیکھ رہا ہوں میں سمجھ گیا کہ یہ شب لیلۃ القدر ہے ۔

شجره طریقت :

شیخ هاليجي سلوک پر قادر رہے راشديہ طریقت جاپوئلک
 هئا ان طریقي ۾ سندن مرشد حضرت امروني هئا . انهن حضرت
 حافظ محمد صديقه پرجوندي کان فيض حاصل ڪيو جن کسي ٻي
 حضرت حسن شاه سوئي شريف کان فيض مليو ، حضرت حسن شاه
 کي خواجه محمد راشد روضه ٽشي فيض سان نوازيو . خواجه محمد
 راشد کي سندن والد سيد محمد بقا فيض ڏنو . انهن سيد عبدالقادر
 خامس کان انهن سيد صالح شاه کان انهن سيد شمس الدين محمد
 شاه رابع کان ، انهن سيد حامد شاه گنج بخش وارن کان ، انهن
 حضرت شمس الدين غالث کان انهن سيد عبدالقادر رابع کان انهن
 حضرت شمس الدين محمد شاه ثاني کان ، انهن سيد عبدالقادر
 شاه ثالث کان ، انهن سيد عبدالرزاق کان ، انهن سيد عبدالقادر
 ثاني کان انهن سيد محمد غوث کان ، انهن سيد شمس الدين محمد
 اول ، انهن سيد شاه مير کان ، انهن سيد علي کان ، انهن حضرت
 حسود کان ، انهن سيد احمد کان ، انهن سيد صفي الدين کان
 انهن سيد سيف الدين عبدالوهاب کان ، انهن محي الدين شيخ
 عبدالقادر جيلاني کان ، انهن سيد ابو سعيد مبارڪ بن علي
 مخزومي کان ، انهن سيد علي بن احمد کان ، انهن سيد ابوالفرح

محمد بن عبدالله طوطي سي كان ، انهن شيخ المشائخ ابو الفضل
 كان شيخ المشائخ سيد عبدالواحد نميمي كان ، انهن سيد عبدالعزيز
 كان ، انهن ابريخ شيلي كان ، انهن جنيد بغدادي كان ، انهن
 حضرت سري سقطي كان ، انهن حضرت معروف كرخي كان ، انهن
 داود طائي كان ، انهن خواجه حبيب عجمي كان ، انهن خواجه حسن
 بصري كان انهن سيد نا علي المرتضي ح كان ، انهن سيدنا
 حضرت محمد صلي الله عليه وسلم كان . (۱)

سنڌ ۾ رائج تصوف جا طريقا :

حضرت هاليجي جي باطني علم ۽ روحاني طريقه جي
 ذکر کان اڳ ضروري آهي ته سنڌ ۾ سلوڪ ۽ تصوف جي باقي رائج
 طريقن تي پڻ روشني وڌي وڃي *
 سونهاري سنڌ سون سالن کان صوفين ۽ خدا رسيد
 بزرگن جو ماڳ پئي رهي آهي * سنڌ ۾ سڀ کان پهرين سروردي
 طريقو مخدوم نوح بکري جي معرفت متعارف ٿيو * ان کي اعليٰ مقام
 ٽهين صدي هجري ۾ مخدوم نوح هالائي ڏنو جيڪو سون هزارن مائهن
 جي هدايت جو ذريعو بڻيو هن دور ۾ سرورديءَ طريقه ڪافي ترقي
 ڪئي * مخدوم نوح هالائي جي وقت ۾ ئي قادري طريقو پڻ سنڌ
 ڦيلجڻ لڳو جنهن جو روح رواڻ بلڙي وارو شاه ڪريم هيو *
 ٻارهين صدي جي شروعاتي ڏينهن ۾ نقشبندي طريقي
 جو مشهور بزرگ خواجه ابوالقاسم سرهند کان فيض حاصل ڪري ٿئي
 ۾ رشد و هدايت جو مرڪز قائم ڪيو هن بزرگ ايتري ته خوش ورثي
 جو ٿوري ئي عرصي ۾ سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ هن جو فيض عام ٿي
 ويو * (۱)

ان سلسلي ۾ علامہ قاسمي صاحب جن لکيو آهي تہ هن
نقشبندي بزرگ مڃي سنڌ کي عام طرح ۽ ڏکڻ سنڌ کي خاص طرح
پنهنجي فيوض ۽ ارشادات سان مالا مال ڪري ڇڏيو . خواجہ ابوالمناس
سنڌي بہ انهن جي خليفن مان هڪ هيو . جنهن کان خواجہ محمد
زمان صبير لنواي شريف وارن کي فيض پهتو . خواجہ صاحب تہ وري اهو
جود جاري رکيو جو سندن فيض مان سوين هزارين طريقن ۽ سلوڪ جا
پياسا سيراب ٿي نڪتا جن مان سندن فرزند ارجمند خواجہ گل محمد
۽ شهيد خواجہ عبدالرحيم گروهي جهڙا بلند پايہ اهل الله ٿي
گذريا آهن (۱) خواجہ گل محمد کان سندن فرزند خواجہ محمد زمان
ثاني فيض پرايو ۽ هن بزرگ دلي جي فيض جو درياء سنڌ مان چوليون
هڻندو ڏٺو ورائنهن اسلامي ملڪن ۾ پهچي ويو . هن سلسلي جي بي
انتها اشاعت تي ۽ خواجہ محمد سعيد جي دور ۾ پنهنجي عروج ۽
اڄ تي وڃي پهتو . (۲)

خواجہ محمد سعيد نہ رڳو هڪ روحاني فيض جو مالڪ
۽ اڪمل هيو پر ظاهري علم جو بہ بحر بي پايان هيو . سندن ٿي
خوش سان لنواي جهڙي ننڍڙي ڳوٺ ۾ دنيا جو بي نظير ڪتب خانو
جمع ٿي ويو . هنن ڪتابن جي مطالعي لاءِ نہ صرف ڏکڻ سنڌ جا
علماء هتي ڪهي ايندا هئا بلڪہ اتر سنڌ جي چيڙي جو استاد
مولانا غلام صديق غوث شهداد خوشي پڻ ڪيترا ڀيرا لواري پهچي

خواجہ محمد سعید سان رہائین ڪرڻ سان گڏ " طواع الافسار " تصنيف شيخ محمد عابد سنڌي ۽ ٻين ناياب سنڌي ڪتابن جو مطالعو ڪندا هئا .

قادي طريقي :

علامہ قاسمي صاحب جن لکيو آهي تہ قادي طريقي گهڻو اڳ سهروردي طريقي سان گڏ هلندو رهيو حضرت سيد عبدالقادر جيلاني جو اولاد سنڌ ۾ اڳ ئي پهچي چڪو هيو . ساڳي ريت اڄ وارن قادي بزرگن جا سنڌ وارن سان لاڳاپا هئا . درازن وارا فاروقي بزرگ به قادي هئا . عين اهڙي وقت جڏهن هن وڏي طريقي جو چراغ وسائڻ تي هيو تہ هجي پارهين صدي جي آخر ۾ ڪنگري ۾ هڪ اهڙي آفتاب عالمتاب منهن ڪڍيو جنهن سڄي سنڌ ۾ پير وارن ملڪن کي پنهنجي خيپاشين سان منور ڪري ڇڏيو . ڇو طرف الله جي نذر جون مجلسون قائم ٿي ويون . مرد تہ سعيو پر عورتون به تهجد گذار ٿي ويون اهو بزرگ هو رزي ٿڌي حضرت پير محمد راشد رحم (۱)

ڪنگري مان سوئي (ضلع سکر) سيراپ ٿي سوئي مان پرجوندي شريف پير جي نختي حضرت حافظ محمد صديق پرجوندي

وارن بابت وقت جي اهل الله ۽ عالمن جي متواتر طور اها شهادت
 موجود آهي ته اهي پنهنجي دور جا جنيد ۽ غوث هئا . حضرت
 حافظ صاحب جو سلوڪ جيڪو مقام هيو ان کي بيان نٿو ڪري سگهجي
 منهنجو استاد حضرت مولانا عبيدالله سنڌي فرمائيندو هو ته " منهن
 جي اکين جنيد وقت حضرت حافظ محمد صديق ڀرچونڊي واري جهڙن
 اهل الله نه ڏٺو . هن بزرگ ولي جي ممتاز خليفن مان به شخص
 شمار ڪيا وڃن ٿا ۱ - ابوالسراج مولانا حافظ غلام محمد دينپوري ،
 ۽ ۲ - سيد المجاهد تاج الاولياء حضرت مولانا تاج محمود امروٽي .
 جيئن اڳ ۾ ذڪر ٿيل آهي ته حضرت هاليجي رحمہ تصوف
 قادريه راشديه طريقه عارفا پيري هئا . قادري طريقو پنهنجي باني
 شيخ المشائخ حضرت پيران پير محي الدين شيخ عبدالقادر جيلاني
 جي اسم مبارڪ سان منسوب آهي (۱) ۽ راشديه وري خواجه محمد راشد
 روضي ڌڻي رحمہ جي نالي جي طرف منسوب آهي . خواجه محمد راشد
 متعلق مولانا سيد ابوالحسن علي نڌي پنهنجي ڪتاب ۾ لکيو
 آهي ته : " بارهين صدي ڪم تقريبا وسط مين سنڌ ۽ بلوچستان
 مين ايڪ مشهور طريقت گذريه هين جن ڪا نام محمد راشد تھا
 آپ کا سلسلہ قادريہ تھا . مولانا عبيدالله سنڌي سڄي مين نه
 خود سنا تھا ڪم ان ديار مين وه علمي اور روحاني اعتبار سڄي وه
 مقام رکھتے تھے جو ان ڪم معاصر حضرت شاه ولي الله ڪا شمالي

مغربی ہندوستان میں تھا ۔ سید محمد راشد اپنے والد سید محمد بقا کے مرید و مجاز تھے وہ سید عبدالقادر خامس کے خلیفہ تھے جو پیر کوٹ سرہانہ پنجاب ضلع جھنگ میں مدفون ہیں یہ سلسلہ بغداد و حلب سے آج شریف ریاست بہاولپور پھونجا جہاں اس سلسلہ کے نو بزرگ مدفون ہیں ۔ (۱)

سید محمد راشد کے تین ممتاز ترین خلفاء تھے دو خود ان کے صاحبزادیے ۔ صبغت اللہ اور محمد یمن ۔ سید صبغت اللہ اور سید محمد یمن کے درمیان والد نامدار کے تبرکات اور مناسب کی تقسیم اس طرح ہوئی کہ سید صبغت اللہ کے سر پر دستار فضیلت و مشیخت باندھی اسی وجہ سے وہ سندھیوں میں پیر پاگاڑو کے شہرہ آفاق لقب سے مشہور ہوئے ۔ اور ان کا ہر جانشین پیر پاگاڑو کہلاتا ۔ انہوں نے ایک مجاہد جماعت کی " حر " نام سے تنظیم شروع کی جس کا مقصد یہ تھا کہ وقت آنے پر ان رضاکاروں کو مجاہدوں کے جیش میں تبدیل کیا جائے ۔

اگستی لکھی ٹوٹ : " سید محمد راشد کے تیسرے خلیفہ سید حسن شاہ تھے جن سے سندھ بہاولپور و پنجاب میں سلسلہ کی بڑی اشاعت ہوئی اور عقائد و اعمال کی بڑی اصلاح ہوئی ۔ انہی کے سلسلہ میں حافظ محمد صدیق رحیم چوندی والے ہوئے ۔ انہی کے دو ممتاز ترین خلیفہ مولانا سید تاج محمود

امروشي اور حضرت خليفه غلام محمد دين پوري تھے . مولانا تاج
 محمود امروشي پر جمال اور جذبہ جہاد غالب تھا . کرامات جليہ
 کا ان سے ظہور ہوا . کئی بار انگریزوں کو چیلنج کیا اور ان کے
 مقابلے میں آگے حکومت نے شورش عام کے خطرہ سے ڈی ، حضرت
 شیخ الہند سے بڑا اخلاص و اختصاص تھا . ایک مرتبہ انکی خدمت
 میں بڑے اہتمام کے ساتھ ایک ٹوپي بھیجي جس پر لکھا تھا
 " تاج محمود " ، (۱)

خواجہ محمد راشد بن خواجہ محمد بقا جي ولادت با
 سعادت شعبان ۱۱۴۳ھ ۾ ٿي ابتدائي تعليم پنهنجي والد گرامي
 خواجہ محمد بقا شهيد متوفي ۱۱۹۸ وٽ حاصل ڪيائون . اعليٰ تعليم
 لاءِ ڪهڙن جي مشهور علماء ملا مخدوم احمدي ۽ شاه فقير الله علي
 جي خدمت ۾ پهتا فراغت کان پوءِ پنهنجي والد ماجد جي هٿ
 مبارڪ تي بيعت ڪيائون . (۲) سندن ننڍپڻ جو هٿ واقعو مشهور
 آهي ته ولادت کان پوءِ جڏهن پهرين رمضان شريف آيو ته پاڻ ڏينهن
 جو پنهنجي والد جو کير شرڪ ڪري ڇڏيائون شروع ۾ ته سندن
 والدين پريشان ٿيا پر جڏهن کين معلوم ٿيو ته رڻي جي ڪري
 ائين ڪيائون ته الله جو شڪر ادا ڪيائون . (۳)

-
- (۱) سيد ابوالحسن علي ندوي " پرائم جراج " ص - ۱۴۸
 (۲) مولانا محمد اقبال " تذڪره اولياء سنده " ، ص - ۱۴۵
 (۳) اعجاز الحق قدوسي " تذڪره صفا سنده " ص - ۱۴۲

خواجہ سید محمد بقا جا ارڙھن (۱۸) فرزند ھيا جن مان سید محمد راشد پنهنجي علم و فضل تقوي ۽ تصوف ۽ اعليٰ مقام حاصل ڪيو ھيو . پنهنجي والد بزرگوار جي شھادت کان پوءِ رشد و هدايت جي سند تي ويٺا ۽ نہ صرف سنڌ بلڪہ جوڌپور جيسلمير ۽ ٻين علائقن کي پڻ پنهنجي علم و عرفان سان منور ڪيائون .

خواجہ محمد راشد جا بيشمار خليفہ ھئا جن مان ڪجهہ ھيٺ ڏجن ٿا :

- ۱- خليفہ محمد حسين مھيسر
- ۲- خليفہ محمود نظاماڻي ، ڪڙيو گھنور وارو
- ۳- خليفہ احمد الدين خانگڙه وارو
- ۴- خليفہ گل محمد ھالائي صاحب ديوان گل
- ۵- خليفہ سید محمد حسن شاھ سوئي شريف وارا

جن کان پڇوندي شريف جي بزرگن فيض ورتو انھن کان امرت شريف جي بزرگن روحاني امانت حاصل ڪئي .

تصانيف :

خواجہ محمد راشد جو مطالعو نہایت وسيع ۽ نظر تمام گھري ھئي رشد و هدايت ۽ اعلاءِ علم الحق کان جيڪو وقت

ملندو هن اهو تصنيف ۽ تاليف ۾ صرف ڪندا هئا .

سندن تصانيف ۾ شرح اسماء الحسنيا ۽ جمع الفوائد

وڌي شهرت رکن ٿا . ان کان سواءِ سندن ڪيترائي مڪتوب مختلف

ماڻهن طرف لکيل مليا آهن جن مان هڪڙو مجموعو خليفي محمود

نظاماڻي رحم ڪڙئي گهنور واري جو پڻ گذريل آهي . انهن ۾ سياسي

خطبه آهي ته وري سماجي به . سم ماهي " الرحيم " ۾ حاجي شير

محمد نظاماڻي انهن خطن جي باري ۾ لکيو آهي ته : " هي پهرين

خط سياسي آهي جو خليفي محمد حسين جي جواب ۾ لکيو اٿئون

خليفي محمد حسين کانئن پڇيو آهي ته هينئر ڪلهوڙن کان ميرن

حيدرآباد جو قلعو فتح ڪيو آهي ۽ سنڌ ۾ پنهنجي بادشاهت قائم

ڪئي آهي . ان جو پس منظر هڪڙو ٿيندو ؟ هي جوابي خط ۱۲۰۱

جو لکيل آهي . سندن مڪتوب گهڻو ڪري فارسي زبان ۾ آهن . ان ۾

شعر آندا اٿئون . (۱)

ڪي شعر و شاعري سان به دلچسپي هئي . سائين

قاسمي صاحب سندن سنڌي ڪلامن جي مجموعي بابت الرحيم سنڌي

۾ لکيو آهي ته : " هن سلسلي ۾ اسان کي راشديه خاندان جي

مؤسس اعليٰ پير سيد محمد راشد روضي ٽنڊي جي ڪلام جو مجموعو

پير سيد وهب الله جهنڊه وارن جي علمي لائبريري مان هٿ آيو جنهن

کي اسان سنڌي علم و ادب جي شائقين آڏو پيش ڪري رهيا آهيون .

علامه جي شروع ۾ بسم الله کان پوءِ هيٺين عبارت فارسي

۾ تعارفي نوٽ طور آندي ويئي آهي :

هڏا تصنيف حضرت قبله انام و ڪعبه خاص و عام

مقتداء اولياء عظام پيشوا عارفان ملت (الاعلام) العلامة

امام سالدان تحقيق هادي السبيل تدقيق

شمع زمرة صادقان قطب اقطاب الزمان چراغ

محمد مصطفي ص سراج ملت پيشوا وارث دين محمد ص

المستخلص با خلافة الله تعالى المتصف با وصف الله

حضرت مرشدنا و مولانا و محبوبنا اعني حضرت شاه صاحب

شيخي سيدي حضرت قبله محمد راشد ادام الله تعالى برکا

برکاته و رضي الله تعالى عنه و ارضاه

سال ۱۲۳۳ هـ ۶۳ سالن جي عمر ۾ خواجہ محمد راشد

جام شهادت نوش فرمايو . سندن تاريخ وفات تي حڪيم محمد شجاع

هيٺيون قطع تاريخ لکي پنهنجي حزن ۾ ملال جو اظهار ڪيو آهي

وا محمد راشد رهنمائي شيخ و شاب

شد شهيد از سم و واصل گشت با حق در شتاب

سال تاريخ و روز و سال وقت گـو

اول شعبان مع جمع طلوع آفتاب (۱)

۱۲۳۳ هـ

حضرت پيران پير محي الدين عبدالقادر جيلاني (جنهن جي طرف هي طريقو (قادري) منسوب آهي) جي ولادت باسعادت پهرين رمضان سال ۴۷۰ ھ ۾ ٿي . سندن ولادت جي وقت سندن والده ماجده جي عمر ۶۰ سال هئي . (۱) سندن والده ماجده جو نالو ام الخير فاضله ۽ لقب امه الجبار هيو والد ماجد سيد ابو صالح موسي هيو سندن سلسله نسب والد ماجد جي طرفان يارهين پشت ۾ ۽ والده جي طرفان چوڏهين پيڙهي ۾ سيدنا امير المؤمنين علي رضه تعاليٰ سان ملي ٿو والد ماجد ننڍپڻ ۾ ئي فوت ٿي ويا هئا ۽ سندن پرورش جي ذمہ داري سندن ناني سيد عبدالله صوفي پنهنجي سر ڪڍي جيڪي پاڻ به باعمل اهل الله هئا . سوا جئن سالن جي عمر ۾ مڪتب ۾ پڙهڻ لاءِ ويا ارڙهن سالن جي عمر ۾ بغداد جو سفر ڪيائون جنهن ۾ ٻارن جو پيش پوڻ جو واقعو عام خاص ۾ مشهور آهي بغداد ۾ جامع نظاميه ۾ ابوالوفا علي بن عقييل ، ابو غالب محمد بن حسن باقلائي ابو ذڪريا يحيٰ بن علي تبريزي ۽ ابو سعيد بن عبدالڪريم جهڙن نابغ روزگار استادن کان اثن سالن تائين ظاهري فيض حاصل ڪندا رهيا . (۲) تڪميل تعليم کانپوءِ پنجويهه سالن تائين رياضت ۽ مجاهده ڪندا رهيا آخر وقت جي سڀ کان وڏي ولي خواجه ابو سعيد مبارڪ بن علي مخي جي خدمت ۾ حاضر

(۱) طالب هاشمي " تذڪره سيدنا غوث اعظم " ، مڪتبہ ادب

ايضا ، ص - ۱۹۲

(۱)

(۲)

ٽي بيعت ڪيائون بيعت کان پوءِ خواجه ابو سعيد کين پنهنجي
هٿن سان ماني ڪرائي ۽ خرقه ولايت پارايائون ۽ فرمايائون " اي عبدالقادر
هي خرقه مبارڪ جناب رسول اڪرم صلي الله عليه وسلم حضرت علي کي
ڏنو هيو انهن خواجه حبيب عجمي کي ۽ انهن کان دست بست دست
مون تائين پهتو ۽ الحمد لله مون هي امانت ان جي حقدار تائين
پهچائي .

شيخ عبدالحق محدث دهلوي لکيو آهي ته ظاهري علوم
جي تحصيل کانپوءِ حضرت پيران پير ۲۵ سال جهنگل ۾ رياضت ڪري
پوءِ اچي تدريس، تبليغ ۽ ارشاد ۾ شروع ٿيا . (۱) سندن وفات حسرت
آيات ۱۸ ربيع الثاني چنڊ ۽ آچر جي وچ واري رات ۵۶۱ هـ ۾ ٿي
نماز جنازه سندن وڏي صاحبزادي شيخ عبدالوهاب پڙهائي ۽ بـسـاب
الازدج جي مدرسه ۾ تدفين ٿي کين ۲۷ فرزند هئا جن مان هيٺيان
ڏهه مشهور آهن :

- ۱- شيخ عبدالوهاب رحم
- ۲- شيخ ابوبڪر عبدالعزيز
- ۳- شيخ عبدالجبار
- ۴- شيخ عبدالرزاق حلبی
- ۵- شيخ ابراهيم .

شيخ عبدالحق محدث دهلوي « اخبار الاخير »

(۱)

ص - ۴۶۵۱

- ٦- شيخ عيسيٰ
- ٧- شيخ محمد رحم
- ٨- شيخ عبدالله
- ٩- شيخ يحييٰ (جن جي والده حبشي نسل هئي)
- ١٠- شيخ موسيٰ . (١)

هي سڀ جا سڀ وقت جا اهل الله ۽ مرجع خاص و عام هئا
محترم سائين جي ايم سيد پنهنجي ڪتاب جنب گذاريم جن سين
۾ ميان عبدالرحمان پرچوندي واري جي تذڪري ۾ قادري سلسلہ متعلق
لکي ٿو ته " ميان عبدالرحمان جو ڏاڏو حافظ محمد صديق وڏو بزرگ
شي گذريو آهي جنهن سوي واري بزرگ حسن شاه وٽان فيض حاصل
ڪيو اهو پير محمد راشد جو مريد هيو جنهن پنهنجي والد کان
طريقت جو سبق ورتو هيو . هن ڪوٽ سڌانه جي پير جي بيعت
ڪئي هئي جنهن جو سلسلو سيد محمد صالح اڄ واري جي معرفت
شيخ عبدالقادر جيلاني عليه الرحمت تائين پهچي ٿو . ان ڪري
سندن ان سلسلي کي قادري طريقو سڏجي ٿو . (٢)

محترم مولائي شيدائي " تاريخ سنڌ " ۾ قادريه سلسلہ
۾ وري هيئن لکي ٿو ته راشدي پيرن جو سنڌ ۾ ڪاڍيون آهن

(١) محمد يحييٰ قادي ترجمہ زبير افضل عثمان في خلاشد الجواهر

(٢) جي ايم سيد " جنب گذاريم جن سين " ، ص - ١٨ .

شیخ صالحی ہمارے مولانا تاج محمد امرتسری رحمۃ اللہ علیہ

مولانا عبداللہ سندھی

شیخ محمد اللہ صالحی نیا سیاسی و روحانی مربی

۱۔ ڪنگري جا پير پاڳاري جي گادي آهي ۽ (۲) پير جهنڊي واري
گادي پير صاحب پاڳاري جا راسخ عقيدو وارا مريد " حر " سڏائين
ٿا . (۱)

سندن مرشد جو روحاني مقام :

شيخ هاليجي جو مرشد حضرت مولانا تاج محمود
امروٽي ، روحاني اعتبار سان تمام اعليٰ رتبي ۽ مقام جو مالڪ هيو
جنهن لاءِ هند ، سنڌ ۽ عرب جي شاهدي لاءِ دفتر درڪار آهين
وطن جي آزادي جي امام " جي مصنف سيد محمود شاه بخاري پنهنجي
والد کان روايت ڪندي نقل ڪيو آهي ته :

" کين ننڍي هوندي کان ئي روحاني رهبر جي ڪولا
هئي ، ۲۳ سالن جي عمر ۾ مولانا عبدالغفور رحم هلايو جي خدمت
۾ حاضر ٿيو جن ڏاڍا ورد وظيفا ڏنا جيڪي ٻين سالن تائين پڙهندا
رهيا وردن وظيفن جي ڪري منجهن تحمل ۽ پرهيزگاري پيدا ٿي
مگر قلبي سرور ۽ دل جو سکون حاصل نه ٿيو . هڪ دفعي ڪاڪيپوش
کوٽ جي سيد نالي علي شاه کين مجبور ڪيو ته مونسان گڏجي
هل ته حضرت امروٽي کان ڪيميا جو نسخو وٺڻ ته گذران چڪو ٿي .

(۱) مولائي شيدائي : " تاريخ سنڌ " ، ص ۳۵۷

سائين دين محمد شاه جو چوڻ آهي ته مان جڏهن علي شاه سان
 گذرڻ لڳو شريف درگاه تي آيس . مولانا امروٽي ان وقت ويٺي جماعت
 سان مجلس ڪئي . پاڻ هڪ ننڍڙو ڀاون واري ڪٽ تي ويٺو هيو . مون
 ڏسي ڪٽولي تان اهي زور سان ٻاهر پائي مليو ۽ علي شاه کي پڻ
 هڪ ڏنائين . منهنجي نظر مولوي صاحب تي پوڻ سان ئي دل نـسـرـه
 ٿي ويئي . مولانا صاحب ظاهر احوال جلد ڪونه ورتا . علي شاه جو
 زور هيو ته مولوي صاحب کي ڪنهن پني تي استندعا لکي ڏجي مون
 کيس ترسايو . آخر ٻيپهري جي نماز مولوي صاحب سان گڏجي پڙهي
 جڏهن فارغ ٿياسون ته مولانا صاحب بلند آواز سان جماعت کي مجموعي
 طرح چئي ڏنو ته " مائٽيون چون ٿا ته مولانا امروٽي وٽ ڪيمپا آهي
 پر مون وٽ ڪيمپا هي اٿو " لا اله الا الله محمد رسول الله صلي الله عليه
 وسلم " جيڪو وٺي ته ڏيانس باقي دنيا واري ڪيمپا مون وٽ نه آهي
 مون ان وقت ئي علي شاه کي چيو ته " بابا توکي تنهنجي سوال
 جو جواب ملي ويو . هن به ڪٿي صبر ڪيو ۽ چيائين ته بزرگ ڪي
 وڌيڪ ڇا چئجي . ان بعد هلڻ جي تياري ڪيائين . جڏهن امروٽي
 بزرگ کان اجازت وٺڻ جي ڪٿي سون ٿڌهن از خود علي شاه کي
 چيائين ته بابا توکي اجازت آهي دين محمد شاه کي اڃان
 معساني خانه ڪارائي اٿس اها ڪاٺي پوءِ ويندو . تون وڃين ته پلي
 وڃ . شاه صاحب ڪوٺ هليو ويو ۽ مان امروٽي صاحب جي حضور ۾ رهيس
 مولانا صاحب پيرسان مونکي ويهاري ايترو ته قرب ۽ محبت سان منڙو

ڪالهايو جو ان وقت ئي دل ڪسي ورتائين اتي شهيد جي نماز جو
 وقت ٿيو . نماز پاڻ بزرگ پڙهائي نماز کان فارغ ٿي مسجد ۾ اندر
 ويهي ، پنهنجي دلئون جا ڪيل ذڪر ڪرڻ لڳس . اڃان به منست
 من گذريا ته مولانا امروٽي اڪيلو اندر آيو ۽ منهنجي سامهون ويهي
 کاتي تي هٿ رکي چيائين ته هجا اهو ذڪر غلط ٿو ڪيائين اڄ
 ته توکي صحيح ذڪر ڏسيان . ائين چئي آڏو ڪوڏا پڄي ويهي رهيو
 مان ته اڳ ئي ڪوڏا پڄي ويٺو هئس بس اها مغل هئي روحاني اڄ
 اچي ويهي . بزرگ صاحب قلب تي هٿ رکي قلبي ذڪر ڏسيو ۽ پاڻ
 تلقين ڪيائين . مون کي ان وقت جيڪو قلبي سڪون حاصل ٿيو
 ان جي ڪهڙي ڪالهم خجي . ڪو وقت ته وجداني خفيت هئي . آخر
 بيدار ٿي ڏٺو ته ڪا پهر ئي خانه هئي . پوءِ ٻاهر آيس ته مغرب
 جي نماز جو وقت قريب هيو . نئون وضو ڪري نماز جي تياري ڪيم
 قصو ڪوتاهه ٿي راتيون رهبر ڪامل جي مٿي مجلس جو خط حاصل
 ڪندو رهيس . انهن ٽن راتين ۾ جيڪي ڪجهه گفتگو مولانا صاحب
 جي زبان مان نڪتو پئي اهو ائين سمجهيم جن منهنجي تلقين
 ۽ نصيحت هئي سراسر سون هئي پاڻ فرمايائين پئي ته ابا مون
 وٽ دنيا ، زالن ، پئسن وارا طالبو ته گهڻا اچن ٿا ، پر اهڙو ڪونه
 ٿو اچي جيڪو چوي ته " الله جو نالو ڏس " خاص الله جو طالبو ڪو
 ڪونه آهي . پوءِ مان (دين محمد شاهه) اجازت وٺي ڪوٺ هليو آيس
 ۽ مرشد ڪامل سان روحاني رشتو قائم ٿي ويٺو . جنهن ڪم جي

ڪولا ۽ هيءَ قدرت پائشي مونکي ملائي ڇڏيو . الله پاڪ جا لک احسان پنهنجي مرشد شامل جي خدمت ۾ ست سال گذاريا ، تنهن بعد مولانا امروٽي مونکي خرقه خلافت عطا فرمايو ۽ عواءَ جي تربيت جي اجازت ڏني . مون ڇهه هزارين روحاني طالب هئا ، جي هميشه پنهنجي روحاني سبق پوي ٿيڻ ۽ خافي مشق ڪرڻ کان پوءِ وري وري سان نئون سبق وٺڻ ايندا هئا . پيرسني جي حالت سبب سندن قابل مرید يا خليفه ، ان تربيت ڏيڻ لاءِ خافي موجود هوندا هئا جي اڪثر طالبن کي مرشد جي ارشاد سان توان سبق ڏيئي ڇڏيندا هئا سندن ننگر تي هر هڪ کاڌي جي وقت هر روز چار پنج سو ماڻهو کاڌو کائيندا هئا جن ۾ چاليهه پنجاه صرف نابينا هوندا هئا ڪڏهن ته ننگر تي ڪاٺ وارا جو تعداد هزارن ۾ ٿي ويندو هيو ۽ ڏيکيون پيون رهنديون هيون (۱)

سيد دين محمد شاه ميسٽن واري روايت ڪري ٿو ته "مولانا

خوش محمد صاحب ميسرو خاني به حضرت جي حلقه ارادت ۾ شامل هئا ۽ هڪ دفعي حضرت امروٽي کين اهڙو وظيفو ڏسيو جنهن جي مشق ڪرڻ سان توحيد جي طالب کي شفق القبر جي حيثيت حاصل ٿيندي آهي . جا حيثيت بالڪل مخفي رکبي آهي . روحاني طالبن جو تعداد بي انداز رهيو . امروٽي بزرگ مولانا ميسروخاني کي چيو ته ٻن هن ڏهن ۾ ڏهن مٿين حيثيت پيدا ٿي پوي ٿي تڏهن

مون تي اچڻ بدران دين محمد (يعني مون تي) مڻڻ جي ڪوٺ ۾
 وڃجان والد بزرگوار وڌيڪ ٻڌايو ته هي لدني علم جي راز واريون
 ڳالهيون آهن جن جي ظاهري علم وارن کي ڄاڻ هرگز نه پوندي آهي
 ظاهري علم وارا ، روحاني ڄاڻ اڳيان ڇڻڻ اندي جي مثال آهن سو
 واقعي ائين ٿيو جنهن وقت ۾ مولانا خوش محمد صاحب کي اها ڪشف
 القبر واري ڪيفيت پيدا ٿي وئي . هو مرشد شامل جي هدايت جي
 موجب مون وٽ پهتو . مان ساڻس پاڪر پائي مليس ته ملڻ کانپوءِ
 جڏهن ويٺو ، تڏهن شوري جهڙي ناراضپو ظاهر ڪيائين ته
 منهنجي اها حالت ڏاڍي مزي جهڙي هئي ، پر هن وقت هتي ويهڻ
 سان بند ٿي وئي شايد تو بند ڪري ڇڏي . مون کين مرشد
 سائين جي هدايت بيان ڪري ٻڌائي ته اهو خيال منهنجو نه بلڪه
 اسان جي رهبر مرشد امروٽي جو ئي آهي ته اها ڪيفيت بند ڪرڻ
 گهرجي . ڇاڪاڻ ته طالب ان جي مزي ۽ سهويت ۾ ڦاسي پوندو ۽ مٿي
 پرواز ڪرڻ ۾ رڪاوٽ پوندي .

مولانا امروٽي جي روحاني ڪمال جون اهڙيون هزارين
 ڳالهيون^{آهن} اهڙو روحاني ماهر استاد ۽ فيض جي سبق وارو بزرگ ، هيرو
 ڪو ڇڏو هوندو . سندن ڪيميائي نظر ، ڪئيل لوه جهڙي دل کي
 لکي پارس بنائي ڇڏيو . هزارين گنهگار ٻانها حضرت امروٽي جي
 هڪ نظر سان مون بنجي ويا . سندن روحاني شاگرد ۽ خليفه به

خامل ۽ اڪمل ٿي پيا ۽ هزارين ماڻهن کي توحيد جي راهه تي
لاڻائون ۽ سندن خانقاهون اڃان به الاهي نذر ۽ فخر ۽ رڪجي رهيون
آهن . (۱)

حضرت امروٽي جي روحاني جمال جو نذر مولانا عبدالڪريم
چشتي هنن لفظن ۾ ڏنو آهي . حضرت امروٽي قادري طريقه جو
وڏو باڪمال پير ۽ خدا رسيد، بزرگ هيو . حضرت بابرحت رئيس الاوليا
حافظ محمد صديق، پرچوندي شريف واري بزرگ جو خليفو هيو وڏو
صاحب جذب ۽ كشف شوڪرات جو ڌڻي هو اڪين ڏٺا واقعا سامهون آهن
جو سوين ماڻهو فاسق، فاجر، شرابي، جواني ۽ بچڙا سندن خدمت
۾ اچي هميشه لاءِ انهن ڪندن فعلن کان بيزار ٿي ويا ۽ وڃي پيا
الاهي ۾ جنبي ويا . (۲)

ڪتاب " مرد مومن " جو مصنف عبدالحميد خان لکي
ٿو ته : " امروٽ شريف صوبه سنڌ، مٺي ضلع سکر ڪا ايڪ قصبو
هئ . پهاڻ ايڪ عالم دين اور بهت بڙي با خدا بزرگ ولي الله رهن
تهئ ان ڪا اسم گرامي ابوالحسن شاه سيد تاج محمود تها . عام
طور پر آپ حضرت امروٽي ڪي نام سي مشهور تهئ . بزرگون سي سنا
هئ ڪي اهن وقت مين تمام مجذوبون اور اصحاب خدمت ڪي حلقو
تقسيم ڪرنا يا ان ڪي تبادلئ ڪرنا آپ ڪي نم داري تهئ . اسان

(۱) بذاخر محمود شاه بخاري " وطن جي آزادي جو امام " ، ص - ۱۰۸

(۲) مولانا عبدالڪريم چشتي " نشين زندگي " جون ۱۹۵۸

آپ کو قطب الاقطاب کے لقب سے ملقب کیا جاتا هو . (۱) اڳتي هلي
 لکي ٿو ته حضرت امروني وڏو متوسط ۽ فنائي الله جي مقام تي فائز
 بزرگ هيو . روحاني فيض جي طالبن لاءِ هڪ وڏو دارالعلوم هيو .
 مسٽر محمد امين کوسي الوحيد سنڌ آزاد نمبر ۽ لکي
 ٿو ته " حقيقتا سنڌ ۽ زندگي جي هر پهلو ، غيرت جي هر مظاهري
 ايماني جوش جي هر لهر ۽ حق پرستن جي خوشي ، سرفروشي جي
 هر تمنا باطل شڪني جي هر عزه ، غلامي جي زنجيرن کي ٽوڻ جي
 هرگز تحبير جي هر ضرب حق ۽ صداقت جي هر فتح ، آزادي ۽ اعلاءِ
 حڪمت الحق جي خاطر فاروقيت اسم محمد مٿان هر خدائيت
 ۽ شهادت امروني جو اثر نمايان آهي .

هرگز نه ميرد آنکه دلش زنده شده بهشقه
 ثبت است بر جديده عالم دوام مڪا . (۲)

مولانا نور محمد انڊر گهوڙخائي (سدم والد ماجد)

هڪ دفعي ٻڌايو ته حضرت جن وٽ مجذوب ايندا رهندا هئا ۽ حضرت
 جن انهن کي هدايتون ڏيندا هئا . هڪ دفعي صبح جي وقت

عبدالحميد خان " مرد مومن " ، ص - ۱۲

(۱)

" الوحيد " (سنڌ آزاد نمبر) ڇاپو ٻيو سال ۱۹۷۹ ، ص - ۱۵

(۲)

سدم والد ماجد مولانا نور محمد انڊر جي زباني پاڻ اڪثر امروني

(۳)

رحم جا واقعات ٻڌائيندا هئا بخود مجاز هئا حضرت امروني ببيت نه هئا

سوير ئي ماني تيار ڪرائڻ جو حڪم ڪيائون فرمايائون ته منهنجو
 معمان اچڻ وارو آهي اسان خيال ڪيو ته اهو ڪهڙو معمان ٿي سگهي
 ٿو جنهن جي لاءِ اهتمام ڪيو وڃي ٿو ۽ ڪهڙي درجي سان حضرت
 امروٽي کي اطلاع مليو . ٿوري دير من گزري ته هڪ بظاهر مجذوب
 حضرت جن جي خدمت ۾ آيو حضرت جن ان کي ماني ڪارائي السوداع
 ڪيائون ۽ فرمايائون ته ظهر جي نماز مدينه طيبه ۾ پڙهندو . (۱)
 شيخ هاليجي رحم جي روحاني مقام بابت مولانا احمد
 علي لاهوري واقعو ٻڌايو ته حضرت مولانا عبدالروف جو ميرهه مرشد
 (حضرت امروٽي) کي خادم خاص اور خليفه مجاز تھے انهن نه حضرت
 امروٽي کا واقف سنایا کہ ہم لوگ ایک دعوت میں حضرت کے ساتھ
 تھے حضرت امروٽي کي عادت تھي کہ نمازي کے ہاتھ کا پکا
 هوا کھانا کھاتے تھے . چنانچہ اس دعوت میں سب نے کھانا کھایا
 لیکن حضرت امروٽي بیٹھے رہے اور کھانا نہ کھایا . صبح حضرت
 امروٽي نے میزبان سے پوچھا کہ رات کس نے کھانا پکایا تھا . اس
 نے کہا حضور کي خادم نے . حضرت نے پوچھا اور کون ساتھ تھا
 اس نے کہا میں بھی ساتھ بیٹھ بنا بنا کر رہی تھی
 حضرت نے پوچھا کہ وہ نماز پڑھتی ہے اس نے جواب دیا کہ حضرت
 وہ نماز نہیں پڑھتی . حضرت نے پھر ایک دوسری خادمہ سے جو
 نماز پڑھتی تھی کہا کہ روئے پکا لائے رات ہم نے کھانا اسی

رجه سه نهين كهايا (۱)۰

مولانا عبدالعزيز تهرجانيءي كا بيان هه ڪم حضرت

ان ڪم هان تشریف لائڻ انهن نم ۱۵ - ۲۰ آدميون ڪا ڪهانا تيار

ڪرايا ليڪن جب ڪهانه ڪا وقت آيا تو زياده لوگ جمع هوڪڻه ۰ حضرت

ڪو جب اس ڪا علم هوا تو فرمايا عبدالعزيز رڻيون او سالن پهر

سه ڪپڙا هڻا ڪر ڪهانا ڪهانا شروع ڪرو چنانچه انهن نم ايسا

هه ڪيا جتنه لوگ تنه سب ڪهاڪڻه به حضرت ڪي ڪرامت نهئي (۲)۰

هاليجي شريف ۽ روحانيت جو سچ :

هاليجي شريف هالا نالي هڪ شخص جي رهائش گاه

۽ هاليجي ڀوي جي ويجهو هئڻ ڪري ان نالي سان ئي مشهور ٿي

وئي ۰ ان ڳوٺ ۽ انڊر ذات جي عيسائي پاڻي جا نيڪ شخص آباد ٿيا

شيخ هاليجي جي ڏاڏي حماد الله هن ڳوٺ ۽ مسجد تعمير ڪئي

جيڪا قبه نما هئي ضرورت ڪهڻ هئڻ ڪري ان ۽ نمازين جي گنجائش

به ڪهڻ هئي ۽ تمام ننڍي هئي رڪارڊ موجب هي ڳوٺ حماد الله جي

نالي آهي ۰

(۱) عثمان غني " مولانا احمد علي لاهوري ڪم ليل ونهار " ص ۸۵

(۲) ايضا ، ص - ۸۵

عام طور تي هاليجي شريف ۽ ان جي آسپاس جا اندوڙ
 نيڪ سڀرت شريف ۽ ايماندار هئا ۽ اندوڙ سان گڏ فقيري ۽ نيڪي جي
 لقب لازمي طرح لاڳو هوندو هيو . مگر ان فقيري ۽ نيڪي جي باوجود
 منجهن ڪيترين جا هلاڪه رسمن ۽ بدعتن رائج هيون . شيخ هاليجي
 علم حاصل ڪرڻ کانپوءِ پنهنجي ڳوٺ ۽ اصلاح ۽ تعليم جو ڪم شروع
 ڪيو . فطري طور نرم دل ۽ روشن دماغ هئڻ سبب ذڪر انڪار ڄڻ ڪشي
 جنهن الله واري جي تلاش سان گڏ بدعت ۽ شرڪ کان به بيزار هوندا
 هئا . سندن ماروڻ ۽ ناشي مولانا نور محمد جو چوڻ آهي ته مولانا
 هاليجي تعليم حاصل ڪري جڏهن ڳوٺ آيو ته هڪ دفعي ڪي اتر
 پير ڪري سمجھيل ڏسي مون اعتراض ڪيو ، چاڇاڻ ته عام شهرت مطابق
 اتر پير ڊگهيڙن وڏو گناهه سمجهيو ويندو هيو . مون کان سوال
 ڪيائون ته اولهه پير ڪرڻ ته عقيبت الله جي ڪري جي ادبي آهي ڪيلا
 اتر پير ڪرڻ ڇو منع آهي ؟ مان جواب نه هئڻ جي باوجود سندس
 عمل کي غلط سمجهندو هوس مگر بعد ۾ معلوم ٿيو ته اهو حق
 تي هيو ۽ اسان غلط تي هئاسون . (۱)

اهڙي طرح برادري جا مائٽو غوث بهاءُ الحق جي ارادت
 ۽ عقيدت ڪري روڻ (مٽيون مانيون) پڇاڻي بطور تبرڪ تقسيم ڪندا
 هئا ۽ عام غوثين جيان سمه هڻندا قافلن جي صورت ۾ غوث بهاءُ الحق
 جا نعرا هڻندا ملتان ويندا هئا اهي روڻ ۽ مانيون وڏو تبرڪ سمجهيو

ويندو هيو . شيخ هاليجي ان بد رسم بند ڪرڻ لاءِ پنهنجي
چاچي ميان سليمان جي مریدن جي حلقه ۾ هيٺ ويجهي عزيزن جي
حد تائين " واندر عسرتڪ الا قريبين آبه تي عمل ڪندي انهن کان
زوي ماني ڪسي ڪتن کي اچائي ڏيندا هئا .

پرو ديني شعار آهي قرآن پاڪ ۽ صريحا ارشاد باري
تعالیٰ آهي تہ يا ايها النبي قل لا رَ جَد و بنا تَد و نساء المؤمنین
يدنين عليهن من جلابيبن (۱)

عام مسلمانن وانگر اندازِ قوه ۽ بي پرديگي واري بيچارو
هوندي هئي جنهن جي ڪري شيخ هاليجي ان ڪالم کان هميشه
نفرت ڪندا هئا ۽ اها سوچ هوندي هئي تہ جنهن طريقي سان پرده
وارو اسلامي طريقو رائج ڪجي . ان ڪالم لاءِ ڪيئن مددگارن جي
ضرورت هئي جيئن الله پاڪ موسيٰ جي مدد ۾ هارون عليه السلام ڪشي نبي
آخر الزمان کي صديقڪ اشبر فاروقڪ اعظمڪ ، عثمان غني ۽ شير خدا
جي صورت ۾ مددگار ڏنا اهڙي نموني انبياء جي خدمت جي علمبردار هاليجون
کي به مولانا نور محمد انڊر ۽ مولانا محمد صادق سنهڙي جي صورت
۾ حوالي ۽ مددگار ڏنا . (۲) هي هئي جيد عالم دين جو درد رکندڙ
بزرگ هئا انهن جي مدد سان پهريون پنهنجي گهرن ۾ ، عزيزن

القرآن

(۱)

راي مولانا محمد حسين ابن حضرت شيخ هاليجي

(۲)

وجھن مائٽن ۾ پوءِ پوري عيسائي برادري ۾ اهڙو ته اسلامي پردو قائم
 ٿيائون جو اڄ به ڪنهن عيسائي جي گھر ڏيڻ پنهنجي پاڇائي
 جي منهن نه لڳندو سوڌ ماساٽ کان پردو هوندو پوري برادري جي
 پردي جو مثال شايد پاڪستان جي ڪنهن علائقي ۾ ملي .

ان سلسلي ۾ اسڪول ليدر فضل الله انڊر پنهنجي
 بياض ۾ لکيو آهي ته بي پردگي کي روڪڻ لاءِ پنهنجي زبان ۾ هٿ
 سان جهاد شروع ڪري ڏنو . ان زماني ۾ جيئن ته عام طرح پردي جي
 پابندي ڪونه هوندي هئي خاص ڪري سندن چاچي ميان محمد سليمان
 جي پيري مردي جي سلسلہ سبب انڊر ۾ بين قومن وارا ماشهو بنا
 حجاب گهرن ۾ هليا ايندا هئا حضرت هاليجي باقاعده پردو ڪرائڻ
 ۾ شرمي پردي جي پابندي جو اعلان ڪيو اگرچہ ميان سليمان سندن
 هر خواهش جو بيحد احترام ڪندو هيو مگر اوچتو اينوي پابندي نه
 ڪري سگهيو ڇو ته مريدن کي پڪده روڪڻ مشڪل مسئلو هيو حضرت
 جن الحب لله والبغض لله جي مصداقہ راسمو ڪري پنهنجا ٻار وٺي
 ٿيڙهي هليا ويا . ان طريقي جي احتجاج جو تمام گهڻو اثر پيو
 ۾ مشهور ٿي ويو ته ميان صاحب جو پائيتيو ميان حماد پردہ نه ڪرڻ
 سبب رسي ڳوٺ ڇڏي ويو آهي . ان جو اهو نتيجو نڪتو جو پردہ
 جو رواج شروع ٿي ويو . (۱)

قلمي بياض اسڪول ليدر فضل الله انڊر

مولانا ڌڻي بخش صاحب " حساب

تجلیات شیخ هاليجي ۽ لکي ٿو ته " جڏهن مان حضرت امروٽي

سان بيعت ڪئي ته منهنجي قوم جا گهڻا ماڻهو ۽ مٿ مائٽ جيڪي

بدعتي هئا، اهي مخالفت ڪرڻ لڳا ۽ چوڻ لڳا ته تون وهابي جو

مريد ڇو ٿيو آهين؟ خاص طور تي مولانا قمرالدين جيڪو منهنجو

استاد پڻ هيو ڏاڍو تنگ ڪيو ته تون امروٽي جي بيعت ڇو ڪئي

آهي بيعت ٿوڙي ڇڏ. ليڪن الحمد للہ منهنجي عقيدت راسخ ٿي

جڏهن هتي ان ڪري مون تي خوب اثر ڪونه پيو.

مون حضرت امروٽي جي دعوت ڪئي جيڪي منهنجي غريب

خانہ تي آيا ۽ هڪ ڏينهن ۽ هڪ رات رهي واپس هليا ويا، ان کان پوءِ

اقربا ۽ عزيز مائوس ٿي ويا. (۱) هاليجي اچڻ بعد پنهنجي چاچي

جي زندگي ۽ ٽي ورڊ وظائف ۽ مشغول هوندا هئا ۽ تدريس جو ڪم

به ڪندا رهيا. حضرت امروٽي کان خلافت ملڻ کان به گهڻي عرصي

تائين مريد ڪونه ڪندا هئا. سندن چاچي ميان سليمان جي وفات

کان پوءِ کين سندس سند تي ويهاريو ويو ۽ حضرت امروٽي جي

سرپرستي ۽ مريد ڪرڻ لڳا. پاڻ ساڳي زندگي مسجد ۽ ويهي مخلوق

خدا کي خالق جي راه ڏسڻدي گذاريائون. (۲)

(۱) مولانا ڌڻي بخش " تجلیات شیخ هاليجي " ص - ۲۳

(۲) فضل الله " قلمي بياض مولانا اسڪواڊرن ليدر "

جناب دادا سنڌي پنهنجي مقالي ۾ لکي ٿو ته " اهوئي
 سبب آهي جو امروني رحم مولانا حماد الله هاليجي کي حڪم ڏنو ته
 هاڻي هاليجي ۾ وڃي وحدانيت جا واهڙا وهائي . خدا جي مخلوقه
 جي ضعيف عقائد کي ختم ڪري ، توحيد جو جذبو جاڳائي دادا
 سنڌي اڳتي هلي لکي ٿو ته اهوئي سبب آهي جڏهن مولانا حماد الله
 امروني رحم جي صحبت ۾ رهيو ته هو موجد اعظم بنجي ويو ۽ سندس
 زندگي جو هر لمحو ده وحدانيت جي تعليم لاءِ مخصوص هو . پاڻ
 هر جمع تي واعظ ڪندا هئا . واعظ ڇا هو ، هڪ توحيد پيغام هو
 وحده لا شريك له جي شوار هئي . الا الله جي وائي هئي . سندن
 تقرير دلپذير کي ٻڌڻ لاءِ حقه جي پانڊيٽن جا ٽولا هاليجي اچڻ
 لڳا . ڳوٺن جا ڳوٺ اسلام جي حلقه ۾ آيا . ماڻهن مان غير شيعي
 رسمن نخري ويون . مولانا وفائي جو چوڻ آهي ته " مولانا امروني ۽
 مولانا هاليجي هڪ پروگرام بنايو ته سنڌ جي ڳوٺن مان بچيرون
 رستن ۽ رسمن ختم ڪجن جهڙوڪ هندن وانگر پنهنجن ننڍن ٻارن
 جي مڻي تي چوٽيون رکندا هئا ۽ ڪجهه وقت کان پوءِ اهي چوٽيون
 جنهن پير جي نالي تي باسيون وينديون هيون ان جي قبر تي
 وڃي لاهيندا هئا . اهڙي قسم جون هيون به ڪيتريون رسمن هيون
 جن کي ختم ڪرڻ لاءِ حضرت امروني اهو ڪم پنهنجي هن مريدن
 حضرت هاليجي ۽ مولانا محمد صادق جي سپرد ڪيو . انهن سان
 به ٿي هيا به درويش مدد لاءِ مقرر ڪيا جن مان هڪ فقير الله داد به

هو حضرت هاليجي پنهنجي مرشد جي سونپيل ڪم کي نهايت خوش اسلوبِي سان ادا ڪيو پاڻ تبليغ لاءِ دينهن رات رات هوندا هئا. ٻي ٻي ٿاڻين اٺ تي چڙهي ديني پرچار ۽ توحيد جي واٽ ڏسڻ لاءِ ويندا هئا. پاڻ جهڙو سنڌي قوم جو اعتقادي ۽ عملي اصلاح ڪيو اهڙو رلي ڪنهن کان ڪيو هوندو. خصوصاً حضرت هاليجي عوام ۽ عقائد جي پختگي کي معراج تي پهچايو. سنڌ جي هڪ وڏي آبادي کي موهڻ بنايو. ان کان سواءِ لواڙي جي جڙتو حج خلاف جيڪو سردار ادا ڪيائون سو اسان جي ديني تاريخ ۾ يادگار رهندو. (۱)

خلافت جو خرقو :

شيخ حماد الله هاليجي جيئن ته شروع کان مجاهدن ۽ رياضت جي ميدان ۾ لهي چڪو هيو ۽ هر وقت ڪنهن ڪامل مرشد جي بيعت ڪرڻ جو فخر هوندو هون. جڏهن نيشري جي تدريس دوران عبدالغني فقير پلم سان ڪجهه پيون ٿيون ۽ ان جي زور پوڻ تي امروٽ شريف پهتا ته حضرت امروٽي کين اچڻ سان ئي محسوس ڪيو ته هي شڪار سٺو آهي ۽ جيڪو فيض حاصل ڪرڻ لاءِ خدا جا طالب سالن جا سال پنڌ ڪندا آهن چند دينهن ۾ حضرت هاليجي

ڪي ڏيئي ڇڏيائون نه صرف ايترو بلڪه ان وقت تائين جيڪي به
 حضرت امروٽي جا طالب هئا هاليجي انهن کان گهڻو اڳ وٺي ويو
 ايتري قدر جو هڪ دفعي واشگاف الفاظ ۾ اعلان ڪيائون ته اسان جيڪو
 ڌڻو ولوڙيو ان جو مڪڻ حماد الله ڪشي ويو ۽ لسي پيڻ لاءِ بچايائين (۱)
 مولانا ابوالحسين ڌڻي بيخبر پنهنجي ڪتاب ۾ سندن
 خلافت جي ملڻ جو تذڪرو شيخ هاليجي جي ئي زباني هجڻ ڪيو
 آهي ته "جنهن سردي جي موسم هئي ۽ امروٽي رحم جي ڪلهن تي
 بوسئين پيل هئي مون سان پاڪر پاتائون مونکي پنهنجي ٻانهن
 ۾ زور سان پڪڙي فرمايائون "مرحبا يا مولوي صاحب پاڪر پائڻ سان
 ئي منهنجي طبيعت ۾ ڦيرو اچي ويو مون حضرت امروٽيءَ کي ڪونه
 سڃاتو پر منهنجي ساٿي عبدالغني جي حضرت سائين چڻي ملڻ
 مان سمجهي ويو ته اهي ئي حضرت امروٽي آهن . مان اتي ئي رهجي
 پيم عيد جو چنڊ ۲۱ تاريخ تي نظر آيو حضرت امروٽي مونکي خطاب
 ڪندي چيو ته مولوي صاحب اوهان کي گهر جي ايتري محبت آهي جو
 چنڊ بچاءِ ۳۰ جي ۲۱ تي نظر اچي ويو . صبح جو عيد نماز ادا ڪئي
 وئي ۽ عيد جي ئي ڏينهن شاه جي وقت حضرت امروٽي سائين منهنجي
 مٿي تي دستار جيڪا تار ڪشي جي هئي ٻڌايائون .

قادري طريقه جا سلوڪ :

جيئن ته مٿي ڄاڻائي آيو آهيان ته شيخ هاليجي قادري راشديه طريقه جا پوئلڳ هئا هونئن ته روحاني ترقي لاءِ بيشمار طريقا آهن پر چار طريقا مشهور آهن ۽ برصغير پاڪ و هند ۽ انهن چئن طريقن جا پوئلڳ آهن قادريه نقشبندي، چشتيه ۽ سهروردي . هر طريقه جي اڳواڻن پنهنجي نسبت الله پاڪ سان وابسته ڪرڻ لاءِ مختلف طريقا ۽ ذريعا ايجاد ڪيا جن ۾ درجه بدرجي مشڪ ۽ محنت سان اعليٰ مقام حاصل ڪري سگهجي ٿو : انهي مقام جي حصول لاءِ ڪن کي سالن جا سال لکيو وڃن ته ڪي هي اک چنڊ ۾ منزل مقصود ماڻي وڃن ، ڪي هي رستي ۾ رليو وڃن . انهن مشقن کي سلوڪ پڻ چيو ويندو آهي .

ذڪر پهرين :

قادري طريقه رشد و هدايت ۾ سڀ کان پهرين چئن خلمن جو ذڪر ڪرايو ويندو آهي جنهن ۾ طالب کي چيو ويندو آهي ته قلب هر ماڻهو جي ڪهي ببي جي هيٺيان آهي . ان ذڪر جي رات هي ٻڌائي ويندي آهي سانجهي يا سمي ڪان پوءِ گوڏا پڇي

جيڪڏهن ڪا خوشبودار شي هجي ته وات ۾ رکي اول اهوڏي بـالله مـسـن
الـشـيـطـان الـرحـيـم بـسـم الـلـه الـرحـمـن الـرحـيـم پڙهي پوءِ يارهـن دـنـما
قـل هـو الـلـه اـحـد الـلـه الـصـمـد لـم يـلـد وـلـم يـولـد وـلـم يـكـن لـه كـفـوا اـحـد
پڙهي حضرت پيران پير شيخ عبدالقادر جيلاني کي ختمو ڏئي
پوءِ اڪيون بند ڪري مرشد جو تصور ڪري اهوڏي ، بسم الله پڙهي
هزار پيرا لا اله الا الله ، لا اله الا الله پڙهي (وڏي آواز سان) ۽ هر هڪ
سو تي محمد رسول الله چئي جڏهن هي ڪلمو هزار پيرا ٿي وڃي
ته پوءِ صرف الا الله الا الله چئي . ان کان پوءِ هزار پيرا الله الله ۽ سڀ
جنهن سو کانپوءِ جل شانہ پڙهي ، پوءِ ٻي انهي ترتيب سان هزار
پيرا هو ، هو ، هو پڙهي ان کان پوءِ مراقبو ڪري دعا ڪري .

لا اله الا الله جو مڪان ناسوتي آهي الا الله جو ملڪوتي
آهي الله جو جبروتي ۽ هو جو لاهوتي آهي ناسوتي مڪان هن عالم
کي چيو ويندو آهي جنهن ۾ اسين رهون ٿا . ملڪوتي مڪان ملڪن
فرشتن واري مڪان کي چئبو آهي . جبروتي مڪان صفتن واري عالم
کي چوندا آهن ۽ لاهوتي مڪان خاص ذات پاڪ جي مشاهدي واري مڪان
کي چوندا آهن جنهن ۾ صفتن جو ڪو حجاب نه ٿو رهي طالب کي
مٿين طريقي سان ذڪر ڪرڻ ڪري ترقي ۽ نيادتي حاصل ٿيندي آهي
ناسوتي مڪان بابت مولانا فتح محمو مصنف تفسير
مفتاح رشد الله لکي ٿو ته " ناسوتي مڪان ۾ ڪوڙا معبود آهن تن
کي نفي ڪرڻ گهرجي ۽ پڻ ان مڪان ۾ نفعائي خواهشون رکيون

آھن جن کي نادانن الھ ڪري ورتو آھي جيئن قرآن پاڪ ۾ ارشاد
 آھي ، اَمِنَ الْخِذْلَاءُ ھواءِ يعني ٻوڙ اھو شخص جنھن پنھنجي
 سڌ کي ھوڙو الھ ڪري ورتو . انھن کي بہ نفي ڪرڻ گھرجي ۽ پڻ
 ان مڪان ۾ عالم انسان منجھم اللھ تبارڪ تعاليٰ پنھنجون سڀئي
 صفتون رکيون آھن جنھن ڪري جيڪڏھن انھن صفتن جو تاثير
 جنھن انسان جي واسطي سان ظاھر ٿئي ٿو تہ جن جي اک پٽيل
 نہ آھي ، سي اھو تاثير ان انسان کان ٿا ڄاڻن مثلاً انسان کي
 نفع پھچڻ وقت تافع ٿا ڄاڻن . ۽ ضرر پھچڻ وقت ضار ٿا ڀانئين
 ۽ رزق پھچڻ وقت رزاق انھي طرح ھيون صفتون جي نبي الوقت
 سڀئي اللھ تعاليٰ جي صفتن جو تاثير آھن ۽ انسان تہ صرف
 صفتن جو مظهر آھي ، تنھن ڪري اھي صفتون بہ غير ڪان
 نفي ڪري خاص اللھ تعاليٰ سان ثابت ڪرڻ گھرجن . ٻوڙ جو طالب
 اڃان ان مڪان ناسوتي ۾ ٽائل آھي تنھن کي مٿين ٽنھي سببن
 ڪري گھرجي تہ لا الھ الا اللھ جي تسبيح ۾ مصروف ۽ مشغول رھي
 لا الھ چوڻ سان ٽنھي قسم جي باطل الھن جي تغير يحا نفي
 ڪري الا اللھ مان الوھيت خاص اللھ تبارڪ و تعاليٰ ڪاڻ ثابت ڪري
 ۽ جڏھن ذکر ڪندڙ کي اللھ تعاليٰ جي جنھن جو جنھن صفت جو
 ظھور ۽ اثر مخلوق مان ڏسڻ ۾ اچي تہ انھي وقت اللھ تعاليٰ جي
 نوانبي نالن مان انھي صفت کي خيال ۾ آڻي مثلاً جي جنھن ماڻھو
 مان نفع رسڻ وقت ڪمان ٿين تہ اھو منھنجو نافع آھي تہ ان وقت

لا اله الا الله مان هي مراد وني لا نافع الا الله اهلي طرح جذهن جذهن
 الله تعالى جي صفتن مان جنهن صفت جو اثر غير مان جاشي ته ان
 صفت جي ارادي سان لا اله الا الله چئي ان غير کان نفي ڪري الله
 تعالى کان ثابت ڪري ذکر ڪندڙ کي گهرجي ته هر شئي جي پوري
 شيئي تي محمد رسول الله چئي هن اشاري سان ته انهي صفتون مون
 ان الله کان ثابت ڪيون جنهن جو محمد ڪريم رسول آهي . ڇاڪاڻ
 ته ڪافر به الله ا تعالى لاءِ اهي صفتون ثابت ڪن ٿا پر ان وٽ سان
 نه بلڪه جنهن کي پنهنجي گمان سان اله ٿا ڄاڻن ان کان
 اثبات ٿا ڪن . مثلاً فرموني لشکر فرعون کي ٿي الهه مجبور ۽ نمرودين
 نمرود کي ۽ ڪي واءَ کي الله ٿا ڄاڻن ، ڪي باهه کي جذهن طالب ٿا
 ناسوتي وارا حجاب سمورا ٿا تڏهن ان منزل کان مٿي چڙهي ملڪو
 تي مڪان تي ٿو پهچي . هن ۽ کيس صرف الا الله جو ذکر ڪرڻو آهي
 ائين چوڻ سان فقط الله جي هجڻ جو ثبوت ڪري . پوءِ جذهن
 طالب ٿا غير جي هجڻ وارو حجاب لٽو ۽ الله پاڪ کان سواءِ کيس
 ڪجهه به ڏسڻ ۽ نه آيو تڏهن ملڪوتي مڪان کان چڙهي جبروتي
 مڪان ۽ آيو . ان مڪان ۽ الله پاڪ کي جامع الصفات جاشي ان جي
 شناخت ۽ معرفت ۽ محو ٿي الله الله جي تسبيح ۽ مشغول ٿي وڃي
 جذهن طالب کي ان مان ذاتي مشاهدن جو ذوق ٿيو ۽ صفتن جو
 حجاب لٽس تڏهن جبروتي مڪان مان چڙهي لاهوت ۽ آيو . ان وقت
 هو هو جي تسبيح ۽ هن طرح سان مشغول رهي جو ان سان ذات

پاڪ ڏي اشارو ڪري ان ۾ محو ٿي وڃي جيئن ذات باري تعاليٰ کان
سواءِ ٻيو ڪي به نظر نه اچين .

ذڪر ٻيو خفي :

قادي طريقي جو طريقو آهي ته طالب کي گهرجي ته
نماز جي پنجن وقتن کان پوءِ گوڏا پڇي اکيون بند ڪري ، مرشد
جي صورت جو نقش دل ۾ آڻي . هڪ سئو دفعا يا الله يا هو آهسته
زيان سان چئي جو يا الله کي ضرب قلب تي ڪري ۽ يا هو کي سڄي
خلقي تي رکي .

ٽيون ذڪر پاس انفاس :

سلوڪ جو هي طريقو نفث بندي جو طريقو آهي جنهن
کي پٺاهه جو ذڪر به چوندا آهن . هن جو طريقو هي آهي ته
زيان تارون سان ملائي ، چپ ۽ اکيون بند ڪري مرشد جو تصور ڪري
جڏهن پٺاهه اندر وڃي ته تڏهن الله جو فڪر ڪري جڏهن پٺاهه
ٻاهر ڪري ته ذڪر هو ڪري . (۱)

(۱) مولوي فتح محمد مفتاح رشد الله : " يَاقُو پُورُو ن ص ۱۷۷

چوئون نذر لطائف ست :

محقق صوفين وٽ انسان ذهن حزن مان شميل آهي
 قلب روح سير خفي اخفي نذر ۽ چئين عنصرن مان انهن مان
 پهرين پنجن کي عالم امر ۽ پوين پنجن کي عالم خلق عالم
 امر عالم ارواح آهن جو هن جي امر سان هڪ ئي پيري پيدا ٿيو
 ۽ عالم خلق عالم اجناس کي ٿا جن جو وجود نديم ٿيو قلب
 جو اصل عرض کان مٿي ۽ گهڻو لسيف آهي هن جو اصل کان هٿي ان
 کان گهڻو لسيف آهي جنهن جي جو اصل عرض کان مٿي ۽ ان کان
 گهڻو لسيف آهي ۽ اخفي جو اصل سڀني کان مٿي سڀني کان گهڻو
 لسيف آهي چئين عنصرن جا اصل عالم خلق ۽ آسمان کان هيٺ
 موجود ۽ محصور آهن :

پنجون نذر ساداتي

ڇهون نذر نفي اشبات

ستون نذر صدائي مطلق

قادريه سلوڪ جي باري ۾ شاه ولي الله رحمته الله لکي

ٿو ته : پهلا شغل جس کو مشائخ قادريه شلقين کرتے هيئن

ذ الله هي جهر سے اس مين سے اسم ذات هي جو ايڪ ضرب سے هو

یا دو ضرب سے ہو یا تین ضرب سے ہو یا چار ضرب سے ہو اور اسی
 ذکر بھی سے نفی اور اثبات ہے اور وہ لا الہ الا اللہ کا کلمہ ہے
 اس کے بعد ذکر خفی ہے اور اسکا طریقہ یہ ہے کہ اپنی دونوں
 آنکھوں اور لبوں کو بند کرے اور دل کے زبان کے ساتھ گھمے
 اللہ سمیع اللہ بصیر اللہ علیہم • ایک ذکر پاس انفاس ہے اس کا
 طریقہ یہ ہے کہ جب سانس باہر جائے لا الہ کھو اور جس اندر سانس
 کھینچے الا اللہ کھے • طریقت کے بزرگوں نے کہا ہے کہ اس ذکر
 کا نام پاس انفاس ہے اور اسکا بڑا اثر ہے نفی خطرات اور وسوس
 کے دور ہوجانے میں چنانچہ کسی عارف نے کہا ہے کہ :

اگر تو پاس دای پاس انفاس

بحلطانی رسانیدرت ازین پاس

اگتی لکن شاتہ : " پھر جب ذکر خفی کا اثر ظاہر

ہو اور طالب میں اس کا نور ظاہر ہو تو اسے مراقبہ کا امر کیا جائے
 مراقبہ بزرگان طریقت کے نزدیک بہت اقسام پر ہے اور اصل مراقبہ
 کی وہ حدیث ہے جو رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا کہ
 احسان یہ ہے کہ تو عبادت کرے اللہ کی گویا تو اس کو دیکھ رہا
 ہے تو اگر تو اسے نہ دیکھے تو یہ دھیان کر کہ وہ تجھے دیکھتا
 ہے " ما عبد ربک کانک تراء فان لم تکن تراء نہ یراء • (۱)

شاہ ولی اللہ محدث دہلوی " شفاء القلیل " ترجمہ القبول الجمیل ۱۵

نادي ٻي طرفي ۾ نڪرڻ سان گڏ نڪرڻ جي مشق به ڪرائي

ويندي آهي جنهن مطابق پهريون نڪر :

حجر مدر جو :

جڏهن طالب ستن ئي نڪرڻ ۾ شامل ٿي وڃي ته ان کي
پهرين نڪر حجر مدر جو سبق ڏنو ويندو آهي جنهن جو مطلب
آهي ته پاڻ کي پٿر شڪر وانگر بي قوت ڄاڻڻ يعني طالب کي
گهرجي ته پنهنجي دل ۾ نڪر ڪري ته آءٌ ڪي ڪين آهيان مگر
حجر مدر جيئن پٿر شڪر جي ڄاڻ ۾ بي اختيار آهن ۽ هي جي
هٿ سواءِ هڪ جاءِ کان ٻي جاءِ نه نٿا ڇڏي سگهن ٿين وجود به
اسان جو به الله پاڪ جي قدرت جي هٿ آهي جيڏانهن وڃي ٿو
تيڏانهن ٿو گهمائي . جيئن الله پاڪ جو فرمان آهي " وما يـمـنـ
دا بـتـه الا هو آخذ بناصيته . (۱) ۽ حديث مبارڪ ۾ آهي " لا يـحـرـكـ
شي الا باذن الله . (۲) ڪابه شيءِ الله جي حڪم کان سواءِ نه ڇڙندي
آهي .

(۱) القرآن ترجمو

(۲) الحديث ترجمو ڪابه شيءِ الله جي حڪم کان سواءِ نٿي ڇڏي

فخر ٻيو " وهو معكم اينها كنتم :

جڏهن طالب پهرين فخر ۽ انتهائتي پهچي ٿو ته
مرشد کيس ٻيو فخر تعليم ڏندو . طالب کي گهرجي ته سمجهي
جي نماز کانپوءِ يا اسر جي وقت ان خيال ۾ مشغول رهي ته الله تعاليٰ
مونسان آهي مان چاهي جتي به هجان جڏهن طالب الله تعاليٰ جي
گذ هجن جو فخر پورو ڪري تڏهن وري انکي گذ هڻڻ جي صفت
سمجهائڻ لاءِ فخر في الصفات ۾ مشغول ڪيو ويندو آهي .

ٽيون فخر فنا في الصفات :

مشحواه شريف ۾ حضرت ابو هريره رضه کان روايت آهي
ته رسول الله صلي الله عليه وسلم فرمايو " من عادي لي واليا فقد
آذنته بالجرب وما تقرب اني عبدي يمشي احب الي مما اختر وضفتا
عليه وما يزال عبدي بتقرب الي بالنوائل حقا احبته فلماذا
احببته كنت سمعته الذي يسمع به و يبصره الذي يبصر به ويده
الذي يبطش بها ورجله الذي يمشي بها وان سألني لاعطينه ولئن
استعاذني لاعيدنه (۱) .

" مشحواه شريف "

(۱)

وما ترددت عن شيء أنا فاعده ترددي عن نفس المؤمن
 يكره الموت وأنا أكره مساءته ولا بدله منه من حديث مان فننا في
 الصفات مقصود آهي . يعني پنهنجون صفتون الله جي صفتن پننا
 ڪرڻ آهي صفتون ست آهن . سميع بصير قدير عليهم كلهم مرشد
 حي فنا في الصفات جي ذريعي طالب طالب جو يقين محكم ٿي
 ويندو ته آفاقه ۽ انفس ۽ حقيقي واحد کان سواءِ ٻيو ڪي به ڪين
 آهي ته ان کي پوءِ ڀري فخر هم اوست جو سبقه ڏنو ويندو آهي .

پنجنون فخر هم اوست :

هن فخر جو مطلب ته جيڪو ڪجهه آهي اوهڙي آهي
 جيئن الله پاڪ جو فرمان آهي " هو الاول والاخر والظاهر والباطن .

جهون فخر آيه الله نور السموات والارض :

جهون فخر آيه الله نور السموات والارض " آهي ستون فخر
 آيه ان الله بحول بين المرء وقلبه ، اثنون فخر هن آيت جي معنيٰ
 ۽ آهي ڪل من هليها فان و يبغي وجد ربك ذوالجلال والا ڪرام

نئون فخر لا حولہ ، ولا قوہ الا بالله العلی العظيم ، فخر

زہون آیہ قل اللہم مالک الملک توتی الملک من تشاء و قنزع

الملک ممن تشاء و تعزمن تشاء و تفول من تشاء بیدک الخیر

انک علی کل شیء قدير .

فخر یارہون اللہ پاک جی نوانی نالن جو ہو اللہ الہی

لا الہ الا هو الرحمن الرحیم . شیخ عبداللہ بن عبد الوہاب رحمہ اللہ تصوف پر مشاہد

ممتاز محقق علامہ قاسمی صاحب لکھو آہی تہ مولانا

حماد اللہ ہالیدی رحمہ بہ سندن (حضرت امروٹی رحمہ) انھن ممتاز

خلیفن مان ہد ہیو جہتی طرح حضرت امروٹی مان پنشن شی و ہو

جو شوی عرصی ۾ کین باطنی خلافت ملی وئی تہی طرح حضرت

ہالیدی مان بہ دئی تعالیٰ جو اہڑو احسان شیو جو ظاہری علم

تقویٰ ۾ عبادت ۾ تہ اک ئی بینظیر ہئا ویتر جو کین حضرت امروٹی

جہڑو مہربان مرشد ملیو ، تنھن کین جلدي اچ ۾ عروج شی

پہچایو . سچ جیواشن :

جمال حضرت قرآن ، نقاب انکم بردارد

کہ دارالملک معنی را ببیند خالی از نمونا

حضرت امروٹی صاحب لاء مشہور آہی تہ پاں فرمائیندا

ہئا تہ " اسان جیکو تہ ولوڑو ان جو مکر

حماد الله ڪشي هو . (۱)

شيخ هاليجي پنهنجي دوست ميان عبدالغني سان
گذ هاليجي شريف ويا رمضان جي عيد جي ڏينهن شاه جي وقت
حضرت امروني ڪين خلافت عطا فرمائي ۽ تارڪشي جي دستار شيخ
هاليجي کي پڌرايائون .

تجليات شيخ هاليجي ۽ مولانا ڌڻي بخش لکيو آهي
تہ (دستار بندي کانپوءِ) منهنجي ساٿي عبدالغني بہ اجازت ڪري
حضرت امروني فرمايو تہ مولوي صاحب کي جيڪو حڪم ڏيڻو يا پڙهائڻو
هيو ڏيئي ڇڏيو حالانڪہ جن مونکي ظاهري طرح ڪابه تعليم ڪانه
ڏني ۽ مون کي بہ وڃڻ جي موڪل ڏني فرمايائون تہ جاليهن ڏينهن
کان پوءِ هي اڇيان حسب حڪم جاليهن ڏينهن کانپوءِ حاضر ٿيس
تہ آيت الحرسى جو مُنڊ " الله لا اله الا هو الحي القيوم ۽ درود شريف
تعليم ڪيائون . موڪلائڻ واري ڏينهن جماعت جي ماڻهن سان
گذ اسر محل موڪلائي روانا ٿياسون فجر جي نماز واء تي با جماعت
ادا ڪئي ۽ امامت هن بندي ڪئي . جڏهن مان آخري سجده ۽ پهت
تہ رب العزت کي جيڪا مهرباني ڪرڻي هئي سا مهرباني ڪيائين (۲)
مٿين بيان مان معلوم ٿئي ٿو تہ شيخ هاليجي کي
الله پاڪ ظاهري ۽ باطني علم سان ايسترو تہ نوازيو هيو جو ڪيئن

(۱) مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي " ماهوار نئين زندگي " ۱۱۶۲، ص -

(۲) مولانا ڌڻي بخش " تجليات شيخ هاليجي " ص - ۲۲

حضرت امروتي جي صحبت ۽ پهچڻ شرط ئي مخالفت جو فرقو عطا ٿي ويو جڏهن ته ڪيترائي فقير سالن جي صحبت کانپوءِ به ان مقام کي حاصل نه ڪري سگهيا . مولوي محمد ابراهيم ڪتاب " تحفته الموحدين " ۾ لکي ٿو ته " حضرت هاليجي صاحب حضرت امروتي جي وڏن خليفن مان هئا . ابتدا ۾ جڏهن سائين جن کي حضرت امروتي کان فيض مليو ته پاڻ اهڙو ته جلالي هئا جو توجه سان ڪيترائي فقير مسرت ڪري ڇڏيائون پوءِ حضرت امروتي رحم سندن اها جلالت ختم ڪري ڇڏي ان کان پوءِ انتهائي جمالي ٿي پيا . هڪ دفعو حضرت امروتي صاحب فرمايو ته اسان جي ماضي ۾ ڏن ڪهڻن وٽو مگر مڪن ڇماد الله ڪشي ويو .

اڳتي هلي لکي ٿو ته مولوي عبدالڪريم سومرو لکي ٿو ته چوندو هيو ته حضرت امروتي جا ڪل ۲۷ خليفه هئا ، جن مان ڇهه وڏا خليفه هئا ۽ ڇهن وڏن خليفن مان به حضرت هاليجي ترقي ڪري دين شاه کان به مٿي ٿي ويا . منڍ ۾ محمد صالح بايجي به حضرت هاليجي کان مٿي هو مگر پوءِ حضرت هاليجي ترقي ڪري ويا .

ڇهه وڏا خليفه هي هئا . مولانا حماد الله هاليجي مولانا احمد علي لاهري ، خليفه دين محمد شاه ، خليفه محمد صالح بايجي ، خليفه عبدالعزيز شرجاڻي ۽ حافظ عبدالعزيز کالا باغ وارو (۱)

حضرت حماد الله پاڻ فرمائيندا هئا ته حضرت امروني
منهنجي لاءِ ۽ تحريرون لکيون هيون ۱۔ منهنجي انتقال بعد
امرو ۽ اوھان رهجو ۲۔ خلافت و اجازت جي تحرير ۰ پھرين تحرير
ميان نظام الدين شاه لکائي چڏي باقي خلافت ۽ اجازت واري تحرير
مون کي ملي ۰" (۱)

بدعات خلاف سندن پھريون جھاد :

ماسٽر عبدالحڪيم سولنگي مولانا فضل الله مرحوم
سابقه معلم مدرسه شيرهي^{کان} روايت ڪري ٿو ته جنهن زماني ۾ شيخ
هاليجي شيرهي ۽ پڙهائيندا هئا ته هڪ طالب پير جي قبر تان
پڙ لاهي آيو ۰ مجاور پير ڪشي آيو ، حضرت هاليجي اهي پڙ موٽائي
ڏنا ۰ انهن ئي ڏينهن شيخ هاليجي جو هڪ فرزند بقفاء الاهي
گذاري ويو ۰ مجاورن ۽ چئن هلايو ته " ڪيئن پير پگس " ، " ڀڃڻ
ماري وڌائينس " حضرت جن کي به اها خبر پئجي ويئي سو وڌن وڌن
طالبن کي چيائين ته پير تي جيڪي به پڙهجن لاهي اچو ۰ ان
وقت مولانا نور محمد انڊڙ ، مولانا حبيب الله ، مولانا اميد علي ۽
ٻيا ٽي وڏا وڏا طالب ويا پڙ ڪشي انهن جا پنڪا ٻڌائون ۰ پوري

ماسٽر عبدالحڪيم سولنگي " ر ميان محمود الحسن فرزند

(۱)

ڪوٺ جو گشت ڪيائون . جمع جو ڏينهن هيو حضرت جن تقرير ڪندي
 فرمايو ته ماڻهن هلايو آهي ته منهنجو پٽ پير ماريو آهي ، مان
 ته پير جو پڙ موٽرائي ڏنو پير ان طالب کي نه ماريو جنهن ان جو
 پڙ لاشو پر منهنجي پٽ کي ماريو جيڪو هاليجي رهندو هو ۽ پڙ
 نه لاشائين . جي ائين آهي ته پير وڏو ظالم آهي هاڻي ڏسو هي چوڻ
 مٿي تي پير جا پڙ ٻڌي ويٺا آهن جي پير کي طاقت آهي ته هنن
 کي ماري . (۱)

حضرت هاليجي جلال ۽ اچي فرمايو جيڪڏهن چمن
 معينن اندر هنن طالبن مان خوب مشو ته پير ماريو روت ته پيرن
 کي ڪابه طاقت نه آهي . مارڻ جيارڻ رب تعاليٰ جي هٿ آهي . قدرت
 الاهي جو چمن معينن تائين خوب طالب علم نه مشو بلڪه اهي سڀ
 طالب وڏا ۽ مشهور علما ٿيا مولانا حبيب الله ٺيڙهي وارو مولانا نور
 محمد انڊر (سندم والد ماجد) مدرسه قاسم العلوم گهوٽڪي جو
 سابق صدر مدرسو مولانا اميد علي گهوٽو مشهور آهن .

سندن ذريعه معاش :

شيخ حماد الله هاليجي رحم جي والد ميان محمود رحم
 کي پنهنجي ڪافي زمين هئي جيڪا انهن جي گذران لاءِ ڪافي

راوي ماستر عبدالحميد سولنڪي مولانا نور محمد

هتي پر پاڻي جي کوٽ وات سبب اڪثر غير آباد رهندي هئي انگريز سرڪار آباد ۽ غير آباد زمينن جي ڀل لازمي قرار ڏئي جنهن ڪري هيٺن کاتيوارن وانگر ميان محمود به پنهنجي زمين لاءِ بيزاري نامو لکي ڏنو بعد ۾ انگريز سرڪار بيزاري واريون سموريون زمينون هيلي کاتي جي حوالي ڪيون ۽ انهن تي هيلڊ قائم ڪيا ويا جهڙوڪ صالحاڻي سعيد پور هنگورو . ان هوندي به ڪجهه زمين حضرت هاليجي جي وقت باقي بچيل هئي جنهن جي زراعت جي آمدني مان سندن گذارو ٿي ويندو هيو . پر آهسته آهسته عيال جي واڌاري سبب يا جنهن وقت پاڻي جي قلت سبب کين تڪليف به اچي ويندي هئي . (۱)

شيخ هاليجي جي وڏي فرزند مولانا محمود حسين هڪ ملاقات ۾ ٻڌايو ته فارغ التحصيل ٿيڻ کانپوءِ ذريعه معاش جي نه هئڻ سبب والد ماجد حضور صلي الله عليه وسلم جي حديث "الکاسب حبيب الله ٿي عمل ڪندي محنت مڙهي ۽ ڪاشتڪاري سان گڏ گهاڻي جو ڪم به ڪيو سندن ڪم ۾ ايتري ته برڪت هوندي هئي جو جتي هيا گهاڻن وارا ڏينهن ۾ چار نريون ڪڍندا هئا اتي حضرت حسن اٺ اٺ ڏهه ڏهه نريون پيڙيندا هئا کين هڪ ڏاجي هئي جيڪا تمام پلي هوندي هئي جڏهن گهاڻي جو ڪم ڪم هوندو هيو ته ڪو به انهي ڏاجي کي وهائيندا هئا .

ٺيڙهي ۾ پڙهائڻ جي دوران کين حجم ڀڳهار به

مقرر هوندي هئي جيڪا براءِ نام هئي بهرحال سندن گڏايي جسو

ظاهري انحصار محنت مزدوري تي ئي هوندو هيو .

حضرت امروٽي سان بيعت بعد ماڻهن جي رجوعات تي

خلق خدا جي اچڻ لڳي پاڻ به مختلف جلسن ۽ جلوسن ۾ ويندا

هيا ان شيءِ مصروفيت وڌي وڃي ته الله تبارڪ و تعاليٰ سندن معاش

لاءِ به خصوصي بندوبست فرمايو جو ماڻهو سندن خدمت ۾ نٿسڌارن

پيش ڪندا هئا . (۱)

مولوي محمد ابراهيم جڪراڻي لکي ٿو ته : " جيڪي

ماڻهو سائين جن کي پئسا خيرات طور ڏيندا هئا اهي پئسا ئي

قسم هوندا هئا . هڪڙا پئسا سائينجن کي ماڻهو ننگر لاءِ ڏيندا

هئا اهي قاضي عبدالحميد جي حوالي ڪيا ويندا هئا جو قاضي

عبدالحميد ٺيڙهي وارو ننگر جو ڪار مختار هوندو هيو .

جيڪي ماڻهو مدرسو لاءِ پئسا ڏيندا هئا اهي پئسا

مدرس جي پئسن ۾ داخل ڪندا هئا جيڪي ماڻهو سائين جن کي

نظراني طور پئسا ڏيندا هئا ته اهي پئسا پاڻ گهر کڻي ويندا

هئا . (۲)

مولانا محمود حسين انڊر " ابن شيخ هاليجي راجي

(۱)

تاريخ ۱۳ - ۸ - ۱۹۹۰

مولوي محمد ابراهيم " تحفته الموحدين " ص - ۵۱۱

(۲)

ننگر تي روزانه تقريبا ٽيڊ به سئو ماڻهو موجود هوندا هئا . خميس جي شام ۽ جمع جي ڏينهن ته چار پنج سو کان به وڌي ويندا هئا انهن سمورن کي بنا ڪنهن فرقو جي ماني ملندي هئي ماني جا به وقت مقرر هوندا هئا . صبح جو تقريبا ۱۱ بجي جوڻي ۽ ڇانورن جي گڏيل ماني لسي سان ، رات جو عشاء نماز کانپوءِ پٽ ڇانورن جو پا دال ماني . ماني ۽ امير غريب لاءِ ڪنهن به قسم جو امتياز ڪونه هوندو هيو هر ماڻهو کي ساڳي ئي کاتو ملندو هيو مدرسو، مدينت العلوم پڻو عاقل جو ناظمه حافظ محمد ٻڌائي پيو ته مان پنهنجي اکين سان سابقه وزير حاجي مولا بخش بهومري کسي وزارت دوران اهو کاتو شوق سان کائيندي ڏسو ۽ وڏا وڏا زميندار ڪامورا شوق سان گهري کائيندا هئا ۽ چوندا هئا ته اسان جي پوڻ پلائن ۽ ڪڏهن ۽ اهو مزو نه آهي جيڪو هاليجي جي چڍي پٽ ۽ آهي . (۱) سندن ذاتي کاتو به تمام سادو هوندو هيو بلڪه اڪثر انهي ننگر واري کاتي مان ئي کائيندا هئا . هڪ دفعي فرمايائون ته ماڻهو چوندا هوندا ته بزرگ پاڻ گهر ۽ گوشت پلاء کائيندو هوندو ۽ اسان کي دال ساڳ تي ماني ڏئي ٿو . پاڻ فرمايائون ته مان ڪڏهن پٽي لسي سان ڪڏهن چانهه چڪي سان ماني کائيندو آهيان . چهيون فقيرن جي حوالي هونديون آهن جيڪڏهن چهي

دستياب نه ٿيندي آهي ته پئڻي تي ماني رکي کائيند و آهيان (۱)
 حاجي گلاب دين سومرو راي آهي ته هڪ دفعو حافظ
 عبدالحميد مهاجر مڻي هجرت کان پهرين هاليجي شريف عشاء
 نماز کانپوءِ آيو حضرت جن کي سندس آمد جو اطلاع ۽ گهر ماني لاءِ
 چيو ويو ماني بيبيل خادمه ماني کڻي آئي جوڙ جي ماني ۽ سرنهن
 جو ساڳ ماني بيبيل اچي ٻڌايو ته هي کاتو سائين جن خود کائي
 رهيا هئا حافظ صاحب جي اچڻ جو ٻڌي مونکي چيائون ته هتي
 ماني حافظ صاحب کي ڏئي اچ . حافظ صاحب ڏاڍو خوش ٿيو ۽ چيائين
 ته شڪر آهي سائينجن جو تبرڪ مليو . (۲)

مولانا فيض محمد صاحب ٻول جيڪب آبادي ٻڌايو ته اسان
 هاليجي شريف ۾ زير تعليم هئاسين ته غالباً سال ۱۹۵۰ يا ۱۹۵۱ء
 ۾ حاجي مولا بخش سومرو سان گڏ مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ ۽
 مسٽر عبدالستار گبول ڪراچي وارو آيا ۽ ڪافي وقت تائين سائين
 جن سان ڪچهري ڪندا رهيا جڏهن ماني جو وقت آيو ته بنا ڪنهن
 امتياز جي جوڙ جي ماني ۽ ساڳ سان سندن آدرپاء ڪيو ويو .
 ان ئي محفل ۾ حضرت هاليجي مخدوم صاحب کي مشورو
 ڏنو ته اوهان جوڙ جي ماني کائيندا ڪريو جو مخدوم صاحب کسي

(۱)

(۲)

مولوي محمد ابراهيم جکراڻي " تحفته الموحدين " ، ص - ۱۲

حاجي گلاب دين سومرو جي روايت

پيٽ جي ڪا تخليف هئي . (۱)

ننگر جو ڪم شروع ۾ حضرت جن جو صاحبزادو سر انجام
ڏيندو هيو . ڪو نوڪر خادم نه هوندو هيو ماني جي پٽرا به ماڻهو
چو نه هجن گهر ۾ تيار ٿيندي هئي حضرت جن گهر واريون اها
خدمت خوشي سان سر انجام ڏينديون هيون ڪنهن ڪنهن وقت ڪي
ٻاهران آيل عورتون به مدد ڪنديون هيون .

ننگر جي اٽي لاءِ جاندها هوندي هئي جنهن ۾ اڪثر
ڏاڇي وهندي هئي پوئين زماني ۾ ڪجهه وقت ٽريڪٽر تي پٽو رکي
به اٽي جي پڪائي ڪئي ويندي هئي .

شاديون ۽ اولاد در اولاد :

حضرت مولانا حماد الله هاليجي ۶ نڪاح ڪيا . ڪثرت
ازواج جي باري ۾ مون مختلف متعلقين کان معلومات حاصل ڪيون
جي ڪوشش ڪئي . ميان ابوبڪر جيڪو حضرت جن جو نياڻو به هيو
ان پٽايو ته ڪيئن اولاد ڪونه بچندي هئي ان ڪري پڪي بعد ڊيگري
جهه شاديون ڪيائون . (۲) اهو سوال مون سندن سڀ کان وڏي فرزند

(۱) مولانا فيض محمد ڊول آف جيڪب آباد

(۲) مولوي ابوبڪر مرحوم راي

ميان محمود الحسن رحمہ کان پڇيو جنهن هڪ عالمانہ جواب ڏيندي
جواب ۾ فرمايو ته حضور عليه السلام جو ارشاد آهي العلماء ورثه ال
الانبيا ۽ علماء امتي ڪانبياء بني اسرائيل عالم انبيا جا وارث
آهن . نبوت جو سلسلو حضور اڪرم صلي الله عليه وسلم تي منقطع
ٿيو هائي تاقيا قياست خوب نبي يا رسول نه ايندو حضور صلي
الله عليه وسلم جي امت صرف مرد نه بلڪه عورتون به سندن امت آهن
انهن جي تعليم تزڪيه ۽ تربيت جيستو عورت ترجم سان ڪري سگهندي
مرد انهن جي مخصوص حالات ۾ نه ڪري سگهندو . ان مقصد جي
مد نظر ته عورتون به وڌ کان وڌ زيور ايمان سان آواست ۽ ٻين حضرت
هاليجي يحي بعد ڊيگر ڄم شاديون ڪيون ته جيئن پيغمبرائي
جون اهي عورتون جيڪي صرف قرآن به پڙهيل نه آهن انهن جي صحيح
تربيت ۽ تزڪيه ٿي . اهو ئي سبب آهي جو انهن اڻ پڙهيل جاهل
عورتن جا ايمان ايترا ته مضبوط ٿيا جو پڙهيل لکيل مرد رشڪ
ڪرڻ لڳا . (۱)

گهر ۾ حضرت جن جون گهر واريون ۽ نياڻيون باهريان
آيل طالبائن کي قرآن پاڪ جي تعليم سان گڏ الله الله سيکارينديون
هيون صبح کان شام تائين شام کان صبح تائين جي زندگي اسلامي
نقطه نظر مطابق سيکارينديون حلال حرام جائز ناجائز جا مسئلا
تعليم ڪنديون هيون .

علامه ذڪري الدين عبيد العظيم المذريعي "الترتيب والترتيب من الحديث الشريف" ص ۲۵

پھريون نڪاح ميان احمد جي نياڻي سان ڇيڪو

سندن عزيز هيو . مولانا محمود الحسن پڌايو ته حضرت جن اڃان

ننڍا هئا ته هڪ دفعي پنهنجي والد صاحب سان گڏ ميان احمد

جي گهر ويا انهن جي گهر واري کي تازو نياڻي ڄائي هئي ۽ اڳ ۾

ٻه ڇيڪريون نياڻيون هيون مائي صاحب مغموم هئي ته هيتريون نياڻيون

خير وڻندو ۽ اهڙو اظهار حضرت جن جي والد ميان محمود سان ڇيائين

ته ميان محمود کين تسلي ڏئي چيو ته منهنجي پٽ کي ڪٿي هڪ

ڏيو ان وقت ئي ننڍپڻ ۾ ميان احمد پنهنجي نياڻي حضرت جي

نڪاح ۾ ڏيئي ڇڏي ۽ هي ننڍپڻ جو نڪاح هيو . (۱)

پهرين گهر واري مان چار پٽ ۽ هڪ نياڻي ٿيا جن

مان ۳ فرزند ننڍپڻ ۾ ئي فوت ٿي ويا باقي هڪ فرزند مولانا محمود

الحسن ۽ هڪ نياڻي مولوي ابوبڪر جي گهر واري ۽ مولوي فاروق احمد

۽ رفيق احمد جي والده باقي رهيا . ٻئي گهر مان هڪ فرزند ۽

هڪ نياڻي ٿيا جيڪي ننڍپڻ ۾ ئي فوت ٿي ويا .

ٽين گهر مان ٻه پٽ نالي احمد يار جيڪو ننڍپڻ

۾ فوت ٿي ويو ۽ مولانا محمود حسين هڪ نياڻي مولانا نور محمد رحم

جي گهر واري (سندهم والده ماجده) باقي رهيا .

چوٿين گهر مان ٻه ڌيئرون ۽ هڪ فرزند ٿيا هڪ نياڻي

ننڍپڻ ۾ ئي فوت ٿي وئي باقي ٻي صاحب اولاد ٿي ۽ مولانا عبيدالله

جي نڪاح ۾ آهي محمد ابراهيم جي والده فرزند مولانا حافظ محمود
اسد سجاد نشين .

پنجين گهر مان ۹ ٻار ۷ پٽ ۽ ۲، ڌيئون ڄايون تن

پٽن جو نالو پڪي بعد ڊيگر احسن رکندا آيا هن جو هڪ پٽي

بعد وري محسن الله بعد وري احسن ڄائو ۽ بعد ۾ ۲، نياڻيون جيڪي

سمورا ننڍپڻ ۾ ئي فوت ٿي ويا آخر ۾ الله پاڪ کين احسن ڏنو جيڪي

مولانا حاجي محمود احسن جي نالي سان حال حيات آهن .

ڇهين نڪاح مان ٿي نياڻيون ٿيون ۲، ننڍپڻ ۾ ئي

گذاري ويون ٿيون مولانا محمد جي گهر ۾ نڪاح ۾ آئي .

ان تفصيل مان معلوم ٿيو ته شيخ حماد الله کي جمل

اولاد پندرهن (۱۵) پٽ ۽ ۱۱ نياڻيون ٿيون جن مان چار پٽ ۽ چار

نياڻيون وڏي عمر کي پهتا شاديون ڪيائون صاحب اولاد ٿيا . (۱)

مولانا محمود الحسن رحم فرزند شيخ هاليجي :

شيخ حماد الله جي وڏي گهر واري مان مولانا محمود الحسن

پيدا ٿيو . سندن سال ولادت ۱۳۲۹ هـ بمطابق ۱۹۱۲ع ۾ آهي . حضرت

جن جا ۳ کان وڏا فرزند هئا . ابتدائي تعليم پنهنجي والد بزرگوار

۾ مولانا نور محمد انڊر وٽ حاصل ڪيائون اڪثر تعليم مولانا غلام محمد

قلمي بياض اسڪولرن ليدر فضل الله اندر ۾ خاندان جي افراد کان

ڪولاب جيئل ضلع خيرپور وٽ حاصل ڪيائون ۽ اتي ئي فارغ التحصيل
 ٿيا . مولانا محمود الحسن صاحب پنهنجي والد سگوري سان گڏ
 امرت شريف حاضي پريندا هئا ۽ پاڻ فرمائيندا هئا جڏهن منهنجي
 پيءُ مولانا محمود حسين ۽ منهنجو طهر ٿيو ته ان موقعي تي حضرت
 امروٽي به آيا هئا . اڳ ۾ اسان پنهنجي پائرن جا نالا صرف محمود
 هئا حضرت امروٽي منهنجي نالي سان الحسن منهنجي ننڍي پيءُ
 جو نالو محمود حسين رکيو سندن بيعت طالب علمي واري دور ۾ ئي
 حضرت امروٽي سان ٿي ظاهري علوم سان گڏ باطني سبق حاصل
 ڪندا رهيا پنهنجي والد ماجد جي آخري ڏينهن ۾ ججهه سازشي
 مريدن جي سازش سان سندن خدمت کان پري رهيا ورنه سڄي زندگي
 فرمانبردار غلام وانگر سندن خدمت ڪندا رهيا . انهن ماڻهن ايتري
 ته ديري جي ڪوشش ڪئي جو والد صاحب جي وفات وقت به کين اچڻ
 کان روڪڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي پر حافظ محمد انور جيڪو حضرت
 هاليجي جو ڏهڻو ۽ مولانا محمود حسين ۽ محمود الحسن جو پائيچو
 هيو ان همت ڪري آخري ديدار ڪرايو ۽ تجهيز تحفين ۾ به شامل
 ٿيو . سندن والد صاحب جي وفات کان پوءِ کين مسند خلافت تي
 ويهاريو ويو پر جيئن مٿي عرض ڪري آيو آهيان هيو گروه طاقتور هيو
 ان ڪري ، مسند ڇڏي ڏنائون نه صرف درگاه جي سجاده نشين تان به
 فتنه جي خوف ڪري دستبردار ٿيا بلڪه پنهنجو اباڻو ڪوٺ جتي
 ننڍپڻ ۾ جواني جون تقريبا پنجاه بهارون گذاريون ان کي به

خير باد جڻي پنهنجو عاقل جي هڪ گمنام گهڻي ۽ پنهنجو اجماع
 شاهيائون ۽ سياست ۽ ديني جهنگل کان هميشه کناره ڪشي اختيار
 ڪري سموري زندگي گمنامي ۽ گذاريائون .

سندن شادي پنهنجي والد جي ماروٽ مولانا نور محمد
 انڊر گهوڙڪائي جي وڏي نياڻي سان ٿي . ان مان کيس صرف هڪ
 فرزند ٿيو جنهن جو نالو سندس ڏاڏي ۽ ناني سعيد احمد رکيو
 سعيد احمد پنهنجي والد وانگر سادو زندگي جو قائل آهي . ان
 ابتدائي تعليم پنهنجي والد ڏاڏي شيخ حماد الله وٽ حاصل ڪئي
 ان کان پوءِ پنهنجي ناني استاد العلماء مولانا نور محمد انسڊر
 وٽ گهوڙڪي ۽ پڙهندو رهيو . مولانا عبدالباي وٽ به پريالوڪيا پير
 ڪوٽ ۽ پڙهيو . واپدا ۽ ملازم ٿيو . هينئر رٽائر آهي ۽ پيءُ وانگر
 گمنام زندگي گذاري رهي رهيو آهي . هنن کي به خبر نه آهي
 قطب الاقطاب مولانا شيخ حماد الله جو پوٽو ۽ شمس العلماء مولانا
 نور محمد انڊر جو ڏهڻو به هو هي هوندو . احمد سعيد ۽ سندس
 والد جڏهن گڏ هوندا هئا ته نئون ايندڙ ماڻهو فرقو محسوس نه
 ڪري سگهندو هو . والد ڪهڙو آهي ۽ پٽ ڪهڙو آهي بلڪه اڪثر
 بحيثيت والد جي احمد سعيد جي طرف رجوع ڪندا هئا . ڇاڪاڻ ته
 پيءُ جا ڏند سلامت ۽ پٽ جا سڀ ڏند خالي . پنهي جو ڏاڙهيون
 اڇيون نهايت خوش اخلاقه مٿ مائٽ سان محبت ڪرڻ وارا وڏا ماڻهو
 کان پري عاجزي انڪساري جا مجسم مولانا محمود الحسن ۱۶ مارچ

۱۹۱۰ء ۲۲ شعبان ۱۴۱۰ھ تي هن وار فاني کان دارالبقا جو رخ

ڪيو . چڱو ڀلو پاڻ پنهنجي دوا دارين ڊاڪٽر کان ۱۳ مارچ تي

وٺي آيو ڪا به اهڙي بظاهر تخليف نه هئي جيڪا موت جو سبب بنجي

پر الله جي حڪمن ۽ قانون اذاقصلي امر فان ما بقول له ڪن فيڪون

مطابق رات جو وڏو حصو نوافل ۽ گذاريائين شوري جهڙي آرام ڪري اسر

جي وقت اٿيو قضاء حاجت کان فارغ ٿي وضو لاءِ تيار ٿي وضو ساريائين

شوري دير آرام ڪرڻ خاطر ڪٿ تي وٺي محسوس ڪيائين ته جسم ۾ ڪمزوري

اچي وئي آهي پٺ ڪي سڌ ڪيائين ته مونکي ڪٿ تي سمهار پٺ جيئن

سمهارو ڏيئي کين ڪٿ تي سمهاريو طلسمي پاڪ جو روڊ ڪنڊو جنست

الفردوس جي حوالي ٿيو نه ڪا علالت نه بيماري چڱو ڀلو . (۱)

الغوث اخبار سندن وفات تي لکيو ته هي خبر نهايت

انسوس سان پڙهي ويندي ته قطب الاقطاب حضرت مولانا حماد الله هاليجي

جو سڀ کان وڏو فرزند تحريڪ آزادي جو نامور ڪارڪن تحريڪ بحالي

جمهوريت جو سپاهي حضرت مولانا ميان محمود الحسن انڊر فقيير

۹۵ سالن جي عمر ۾ خالق حقيقي سان وڃي مليا سندن تاريخ وفات

۱۶ مارچ ۱۹۹۰ صبح جو جمع جو ڏينهن هيو . سندن پونين ميان

هڪ فرزند ميان مولوي سعيد احمد ۽ چار پوٽا آهن . سندن وفات

تي ڏک ۽ تعزيت ڪرڻ لاءِ وڏي پيماني تي سندن مريد ، عزيز ، وڃيل

عالم ، اديب ، طالب علم ۽ سياسي اڳواڻن استادن ۽ سينئر جوجي آفيسر

(۱) سندن فرزند ميان سعيد احمد جي زباني .

تعزيت لاءِ اچن پيا کين پنهنجي اباڻي قبرستان ۾ دفن ڪيو
يو . (۱)

پاڻ حد درجه قناعت پسند صابر شاعر ۽ متوڪل علي
الله هئا . الله سان تعلق جو اهو عالم هوندو هو جو هر رات تقريبن
سو نفل بلاناغم ادا ڪندا هئا جيڪي سفر جي حالت ۾ به نه ڇڏيندا
هئا . وفات کان هڪ سال اڳ جڏهن بنده وٽ بدين گهمن آيا ته
سندن معمول اهو هوندو هيو جو رات جو ٿوري ماني کير سان ڪائي
عشاء نماز پڙهي ڇيلهم سڏي ڪندا هئا ۽ ٽهه پنڊرهن منٽ ترسي
پوءِ خبر نه آهي ته ڪيتري دير تائين نفل پيا پڙهندا هئا
هڪ رات مون رات جو بند ۱۲ بجي جاڳي سندن ڪمي ۾ ويه ٿيس ته الله
جو ٻانهو الله جي در تي سجده ريز آهي صبح جي نماز ان کانپوءِ
اشراڪ وغيره کان فارغ ٿي تلاوت ۽ ذڪر انڪار ۾ مصروف هي ته سندن
سفر جي ڪيفيت هئي حضر ۾ ته الله ڄاڻي .

مولوي محمد ابراهيم مهر هاليجي هڪ ڏينهن ٻڌايو
ته هڪ رات مان رات جو دير سان پنو عاقل اسٽيشن تي لٿم رات گذاري
جي خيال کان مدرسو واري مسجد ۾ ويه انڌيرو هيو خاموشي سان
اندر وڃي سمجه اڃان اک به ڪانه لڳي هئي ته روڻ ۽ آه واري جا
آواز ڪنن تي محسوس ٿيا . جان ڪشي ٻڌان ته قطب الاقطاب شيع
هاليجي جو وڏو فرزند آهي ۽ خالق ۽ مالڪ جي در تي عبادت جو

اظهار ڪري رهيو آهي . (۱)

قرآن جي تعليم ڏيڻ ۾ تلاوت ڪرڻ جو ڪين جنون جي

حد تائين شوق هوندو هيو پري پري وڃي ٻارن کي في سبيل الله

پڙهائي ايندو هيو . هن مهانگائي جي دور ۾ جڏهن شين جون

قيمتون آسمان تي وڃي پهتيون آهن ، پاڻ صرف ۲۰ روپيه مهيني تي

پرائمري مين اسڪول جي پنو عاقل جي ٻارن کي قرآن پڙهائڻ لاءِ

روزانه برانامه ڏيندا هئا ۲۰ روپيه صرف ان لاءِ ته جيئن مان ان ڳهار

جي ڪري پابندي ڪري سگهان ورتو ۲۰ روپيه مان مهيني جي سوٽ

جي پالش به نه ٿيندي آهي صرف قرآن جي خدمت خاطر ڏيندا هئا (۲)

مولانا محمود حسين :

ٽئين گهر مان مولانا شيخ حماد الله هاليجي جو

فرزند مولانا محمود حسين سندن سڳي سوٽ مان جيڪا سندن چاچي

ميان سليمان جي نياڻي هئي مان پيدا ٿي .

مولانا محمود حسين جي ولادت ۱۴ رجب ۱۳۳۱ هـ مطابق

۱۹۱۲ء پنهنجي ڳوٺ هاليجي شريف ۾ ٿي . ابتدائي تعليم

(۱) مولوي محمد ابراهيم " مهر هاليجي شريف

(۲) سندن فرزند جي زباني احوال مان اختصار .

پنهنجي والد ماجد وٽ حاصل ڪيائون . اٺن سالن جي عمر ۾
 پنهنجي عظيم المرتبه والد سان گڏجي امروٽ شريف ويا حضرت
 امروٽي ڪين تمام گهڻو پيار گهرندا هئا . ان ئي سفر ۾ حضرت
 امروٽي مولانا محمود حسين کي ڪتاب زليخا جا پهريان ٻه سبق
 بطور تبرڪ ڏنا ننڍپڻ ۾ پاڻ انتهائي ذهين هئا صرف ۱۶ سالن
 جي ڄمار ۾ سمورا درسي ڪتاب مڪمل ڪري دستار فضيلت پڌائون سندن
 استادن ۾ مولانا نور محمد انڌڙ ۽ مولانا حبيب الله شيرهي وارا قابل
 ذڪر آهن . پاڻ هڪ محفل ۾ پڌاڻائون ته مان ۱۶ سالن جي عمر ۾
 ۱۷ جماد الاول ۱۳۴۸ هـ تي دستاربندي ڪئي جڏهن مون فراغت ڪئي
 ته حضرت امروٽي منهنجي والد صاحب کي فرمايو ته مولوي صاحب محمد
 حسين هڪ سال مون وٽ موڪل ته کيس روحاني سبق ڏيان ۽ ان کان
 پوءِ کيس دارالعلوم ديوبند موڪليان اهو عسرت ۽ تنگي جو قسمت
 هيو پڙهائي سان گڏ ٻوڪ جو ڪم به ڪندو هوس حضرت والد ماجد
 جو خيال هيو ته ٻوڪ وغيره سهيڙي ۽ امروٽ شريف وڃي پراها خبر
 ته صرف مالڪ تقدير کي هئي ته سائين امروٽي ٻوڪ سهيڙڻ تائين
 دنيا ۾ موجود هوندا يا الوداع ڪري ويندا .
 فارغ التحصيل ٿيڻ کان ڏيڍ مهينو مس گذريو ته
 امام المجاهددين سيد العارفين حضرت امروٽي تاريخ ۲ رجب ۱۳۴۸ هـ
 تي هن جهان کان انتقال ڪري ويا . (۱)

مولانا محمود الحسين وڏا مديبر سياستدان ۽ عالم آهستي
 پنهنجي والد ماجد سان گڏجي حضرت امروٽي جي متن جي تڪميل
 لاءِ دور دراز علائقن ۽ تبليغ اسلام ۽ بدعات جي بيخ ڪڍي لاءِ سفر
 ڪيائون پنه عاقل وارو مدرسو مدينه العلوم جنهن جا ۽ تي هينئر
 قائم آهي اتي هڪ مي خانو هوندو هيو ان جو منتظم نهايت اثر و
 رسوخ وارو مائٽو هيو چڪن پيلن شريف مائٽن جا بهار اچي اتي پنڊ
 چرس پيئڻ لڳا مولانا محمود حسين کي جيئن خبر پئي ته پنهنجي
 جماعت سان ڪي ميخانو ختم ڪرائي اتي مسجد جو بنياد وڌائون
 جتي هينئر مسجد سان گڏ عاليشان مدرسو قائم آهي ۽ هزارين عالم
 ان مدرسو مان الله ۽ رسول جو فرمان پڙهي فارغ ٿي پنهنجي علائقن
 کي منور ڪري رهيا آهن . جواني جي عالم ۽ سندن وڏو اثر رسوخ هوندو
 هيو جنهن به ڪاموري يا آفيسر کي ڪهڙي مجال هئي جو سندس
 حڪم تاري پنه عاقل جا ڪامورا ته سندس اچڻ کان پوءِ ڪرڻاسي ۽
 هوندا هئا . (۱)

علمي فراغت کان پوءِ پنهنجي والد صاحب کان روحاني فيض
 حاصل ڪندا رهندا هئا . سندن روحاني مقام تمام اوچو آهي . ورد وظائف
 جواني جي ايام کان ڪندا اچن ٿا حافظ محمد انور انڊر هيد ماستر
 هاءِ اسڪول گهوٽڪي ٻڌايو ته ننڍي هوندي جڏهن منهنجي عمر
 ۵ سال سن هئي اٿس جي ڇهين ۽ منهنجو مڻو اچي ويو ۽ خراب

نموني سان زخمي ٿي پيو علاج ۽ دعا لاءِ ناني محترمہ مولانا محمود حسين جي والده وٽ والدين ڇڏيو . مولانا محمود حسين کسي ڏاڍو پيارو هوندو هئس . ان وقت به مولانا ورد وظائف ڪندو هيو انهن جو به ناغونم ڪري سگهندو هيو مونکي به نه ڇڏي سگهندو هو جنهن ڪري جهولي ۾ سمهاري ويهي پڙهڻ شروع ٿيندو هيو مونکي ننڍي وٺي ويندي هئي جڏهن جاڳندو هيس ته پاسو بدلائي ٻئي طرف جهولي ۾ سمهاريندو هيو ۽ ڪلاڪن جا ڪلاڪ پيو وظيفا درود شريف حصن حصين قرآن شريف جي تلاوت ڪندو هيو . ان ڪالهه تي غور ڪجي ته مولانا جي عمر ان وقت ۲۵ / ۳۰ سال م هوندي ان وقت به ايترو ته وظائف جو شوق مولانا رومي صحيح فرمايو آهي ته :

در جواني توبه ڪردن ٿيڻو پيغمبران

وقت پيڻي گرگ ظالم مي شود پرهيزگار . (۱)

سياسي اعتبار سان مولانا محمود حسين جو تعلق

جمعيٽ علماء هند ۽ ڪانگريس سان هو . جمعيٽ علماء هند جي

شڪايت تي سردار علي گوهر مهر جي مقابلي ۾ اليڪشن ۾ حصو

وٺائون . (۲)

شيخ صلاح الدين سعيد "گلستان" فارسي ۲۱۵

(۱)

مولانا فضل الله "قلمي بياض"

(۲)

پر روايتي وڏير شاهي سبب چند ووڻن تان شخصيت
 ڪاڌائون اپريل ۱۹۴۲ء ۾ پنو عاقل ۾ هڪ جلسو جمعيت علماء هيند
 جي طرفان ٿيو جنهن ۾ مولانا حسين احمد مدني مولانا عبيدالله
 سندهي مولانا حفظ الرحمان سيوهاڙي ، مولانا محمد صادق ڪڏه وارو
 شيخ هاليجوي ۽ ٻيا ڪيترائي چوڻي جا ليدر شريڪ ٿيا . ان جلسو
 جا سمورا اخراجات و انتظامات مولانا محمود حسين جي ذم هئا . (۱)
 شروع ۾ ڪانئن ڪجهه ڪرامتون به ظاهر ٿيون پر حضرت
 والد ماجد جي حڪم ۾ تصرف تي ڪرامات جو سلسلو بند ٿي ويو .
 پاڻ به شاديون ڪيائون جن مان ۳ فرزند ۽ ۲ نياڻيون
 ٿيون . مولانا نور محمد انڊڙ جي ٻيو نمبر نياڻي سندن گهر ۾
 آهي . وڏي گهر مان حافظ محمد ميان الحاج احمد ميان حمادي
 ۽ ٻه نياڻيون ٿيون . هي چار ئي ٻار قرآن جا حافظ آهن وڏو فرزند
 حافظ محمد قرآن جو حافظ ۽ فارغ التحصيل عالم آهي سال ۱۳۵۲ هـ
 ۾ استاد حافظ عبدالباري گورنمينٽ جي اسڪول ۾ عربي جو استاد آهي
 ان سان گڏ سماجي ڪمن ۾ به حصو وٺندو رهندو آهي .
 جنهن زماني ۾ شيخن ۽ زمينن مان بي تحاشا آمدني
 هوندي هيس پر درويش سياڻي لاءِ بجائڻ جو قائل نه هوندو هيو
 يارن دوستن ۾ خرچ ڪري پهرو ڪري پوءِ آرام ايندو هيس .

حافظ محمد ميان هارين جي حمايت ۽ غريبن جي حقوق
لاءِ سرڪاري ملازمت جي پابندين اندر رهندي ، ڪافي بهرو وٺندو
رهي ٿو . صالحاڻي آرمي فارو جي خلاف مقامي هارين جي قانوني جنگ
۾ سندس خدمتون ناقابل فراموش آهن . ان کانسواءِ پوري انڊڙ قوم يا
عيسائي پاڙي جي ڪنهن به سماجي يا برادري سان ڪي هڪ وقت
حاضر رهندڙ آهي .

پنهنجي والد سڪوري مولانا محمود حسين جي پيروي
۾ ٻه شاديون ڪيون اٿائين . پنهنجي گهرن مان کيس اولاد آهي . سندس
پنج پٽ تعليم کاتي ۾ ملازم آهن وڏو فرزند حفيظ الله صاحب ته اعليٰ
تعليم يافته آهي حافظ صاحب جي گهر واري ۽ چار فرزند حافظ قرآن
آهن .

حافظ احمد ميان حمادي :

مولانا محمود حسين جو ٻيو نمبر فرزند علامه الحاج
حافظ احمد ميان حمادي به عالم فاضل ۽ حافظ آهي . سندس ولادت سال
۱۳۵۲ هـ ۾ ٿي ابتدائي تعليم قرآن مجيد حفظ استاد الحافظ حافظ
محمد بخش صاحب ملڪ گهروڻي واري وٽ مڪمل ڪيائين ان کان
بعد عربي فارسي جا ڪجهه ڪتاب مولانا عبدالباي انڊڙ وٽ ڪجهه

ڪتاب مولانا نور محمد انڊر پڙهي دارالهدى ٺيڙهي مان فارغ التحصيل
ٿيو . ان کان پوءِ محڪم اوقاف ۾ ملازمت بحيشيت خطيب شمسرو
حيائين هن وقت ضلع سانگهڙ ۾ نواب شاه جو ضلعي خطيب آهي .
خطابت سان گڏ تعليم ۾ تبليغ جا فرائض به انجام ڏيئي رهيو آهي
هن هڪ مدرسو به قائم ڪيو آهي جتي مقامي شاگردن سان گڏ ڪيترائي
مسافر طالب علم قرآن مجيد حفظ ۾ ناظره پڙهي رهيا آهن . ان کان
سواءِ مجلس تحفظ ختم نبوت جو سرگرم ڪارڪن آهي .

مسئله ختم نبوت متعلق سوين ڪتاب سنڌي ۽ اردو ۾
چپرائي مفت تقسيم ڪيائين . قاديانين جي شرارتن ۽ فسادن
خلاف قانوني ڪاروائي ذريعي مسلمانن جو دفاع به سندن سرگرمين
۾ شامل آهي . عالمي مجلس ختم نبوت جي مرڪزي شوري جا رڪن
آهن . ڳوٺن ۽ شهرن ۾ تبليغي دورا ڪندا رهن ٿا . ڪين ڪي به
به شاديون ٿيل آهن وڏي گهر واري مان اولاد ٿيو پر ننڍي هوندي
ئي فوت ٿي ويو البت ننڍي گهر واري جيڪا مولانا نذير حسين
انڊر جي نياڻي آهي ان مان ڪيڀو پٽ ۽ ٽيئر آهي سندس ئي پٽ
حافظ قرآن ۽ هڪ عالم آهي ۽ ماهنامو ختم نبوت جو نمائنده براءِ
ضلع سانگهڙ آهي .

مولانا محمود حسين بن شيخ هاليجوي جي ٻي گهر
واري مان ڪين صرف هڪ فرزند ڄائو سندس نالو محمد علي رکيو ويو
ابتدائي تعليم والد وٽ حاصل ڪرڻ کانپوءِ مولانا عبدالباي ۽ ٺيڙهي

جي علماء وٽ عربي پڙهندو رهيو فارغ ٿيڻ کانپوءِ زمينداري جو ڪم سنڀاليائين . پنهنجي والد جي خدمت ۾ هر وقت حاضر رهندو هيو والد صاحب جو به مڻس وڏو رضامنڊو هيو مون ڏٺو ته محمد علي پندرهن سالن جي عمر ۾ پنهنجي والد جي طلحن تي سواري ڪري رهيو هيو نهايت خوش خلق ۽ عزيز اقارب جو خير خواه ۽ هر دلچيز شخصيت جو مالڪ هيو ننڍي عمر ۾ تمام اوچو مقام حاصل ڪري ورتو هئائين جنهن ڪري ڪي رستي تان هٽائڻ لاءِ تاريخ تي هاليجي ڪسان تقريبن هڪ ميل اوڀر طرف ڳوٺ ايندي ڦاڪر ڪري شهيد ڪري ڇڏيو مرحوم حياتي جون ۳۲ بهارون مٽ ڏسيون سندس جدائي جو صدمو والدين جي لاءِ انتهائي ناقابل برداشت هيو : جڏهن ته هيا عزيز اقارب به مغرم ۽ اشڪبار هئا . سندس والده غم نه سمي سگهي ۽ جلدي هن کان پوءِ الله کي حوالي ٿي . شهادت کان هٽي ڏينهن سندس سهررو ۾ مولانا شمس الدين جو والد هن ڏک ڪري رحلت ڪري ويو . مائٽو سوچي رهيا هيا ته سندس والد مولانا محمود حسين جي ته خبر پڌڻ سان ئي دل ٽٽي پوندي پر مائٽو حيران ٿي ويا جڏهن ڏٺائون ته سندس والد انما اشڪواچتي و جزني السبي الله پڙهندي صبر جو پڄالو پي پنهنجي زندگي صبر ۾ سڄون سڀا ڪڏاي رهيو آهي .

مولانا محمود حسين پنهنجي والد سکر جي محفل مطابقت ۾ مشابعت ۾ هر وقت مسجد ۾ قلبه معلق بالمساجد

جو مصداق بنيل آهي . پنهنجي والد ماجد جي تعمير ڪرايل مسجد ۾ گهرن اچڻ ۽ رستن بند ٿيڻ ڪري ، ڪوٺ جي اترين پاسي مسجد تعمير ڪري ويٺو آهي . سندس معمول رات جو ٽين بجي اٿي مسجد ۾ اچڻ ڏينهن جو ۱۱ / ۱۲ بجي تائين مسجد ۾ قرآن شريف جي تلاوت حصن حصين وظائف نوافل سان گڏ پنهنجي پوئين ڏوهنن ۽ پاڻي جي ٻارن کي قرآن جي تعليم ڏيڻ ، ظهر نماز کان وٺي عشا نماز تائين مسجد ۾ عبادت ۽ تعليم ڏيڻ ۾ مصروف رهڻ آهي .

۷۵ سالن جو ٻڏڙو بيمارين جو گهايل صدمن جو ستايل نماز ۽ بيهي نوجوانن کي ٽڪائي وجهندو آهي دنيا ۽ سندس اسباب کان بي نيازي جو عالم هي آهي ته سندس موروثي زمين فوجي چانوڻي ۾ هئي ان جو معاوضو کيس تقريبا لک کن مليو مگر مجال آهي جو هڪ روپيه به انهن پئسن مان پنهنجي جند تي خرچ ڪري پراڻي مسجد شهيد ڪرائي نئين مسجد سهڻي نموني تعمير ڪرائي " انما بعمر مساجد الله من آمن بالله جو مصداق بنيو .

مولانا محمود حسين پنهنجي وقت ۾ اڄ به ڏٺا ته ڏک به سٺا ننڍپڻ ۾ کيس چٽي بگهڙ کاڌو دستاربندي ڪيائين ته آهڙ ۾ هر شاهڻ ۽ سخت ڪمن باعث سندس نظر ختم ٿي ويئي الله پاڪ رحم فرمايو جو نظر اينري قدر بحال ٿي ويئي جو ڪنهن جي احييت ساجي نه آهي . هر قسم جون دوائون مضر ۽ مفيد تجربا ڪيا زهر ڪچلڻ جو شوري مقدار ۾ دوا ۽ گهڻي مقدار ۾ زهر آهستي .

تنهنجو پاء هڪ ئي وقت تي کاتو هڪ هندو سان مقابلو ۽ سيڪيو
 کاتو مگر الله جو بندو هر هڪ آزمائش مان پار ٿي پنهنجي پروردگار
 سان لنو لاتيون مسجد وسايو ساري دنيا جي دکن ۽ خوشين کسان
 جي نياز پنهنجي زندگي نهايت اطمینان سان گذاري رهيو آهي
 غربت جي باوجود الله پاڪ کيس حج ۽ عمره جي سعادت عطا فرمائي
 آهي سال ۱۹۸۲ ۾ حج بيت الله ۽ زيارت حرمين شريف کان مستفیظ
 ٿيو. (۱)

مولانا اجواني ۾ تعلقات تمام وسيع هئا سنڌ جي
 وزير اعليٰ پير الاهي بخش، عبدالستار پيرزادو، الله بخش سومرو
 حاجي عبدالله هارون حڪيم فتح محمد سيوهاڻي وغيره سان سندن
 گهرا مراسم هيا. موجوده حڪيم احسن، ڊاڪٽر عبدالواحد هاليپوٽو
 نهرو سال ۱۹۳۵ ۾ سندن دعوت تي سکر آيو هيو.

الحاج محمود احسن :

شيخ هاليجي رحه کي پنجين نمبر گهر واري مان ۱۹۸۱
 ٿيا، مگر حاجي محمود احسن کان سواءِ سڀ ننڍپڻ ۾ ئي فوت
 ٿي ويا. (۲)

(۱) مولانا فضل الله انڊر "بياض قلبي"

(۲) مولانا محمود احسن ۱۵ مئي ۱۹۹۲ تي قلمبند ڪرايو

حاجي صاحب جي ولادت سال ۱۹۲۴ع ۾ ٿي ابتدائي تعليم پنهنجي والد بزرگوار کان حاصل ڪيائون قرآن پاڪ حافظ محمد بخش گهوٽڪي وارن کان پڙهيا عربي تعليم لاءِ مولانا نور محمد انڊر وٽ ڳوٺ حاجي رحمت الله ڪپول ۽ مدرسو قاسم العلوم گهوٽڪي ۾ پڙهندا رهيا . عربي تعليم کان فراغت کانپوءِ پنهنجي زمين جي نگراني طرف مشغول ٿي ويا .

حاجي صاحب زيرڪ ۽ دانا هئڻ سبب شيخ هاليجوي رحم جي آخري ڏينهن ۾ ، ننگر جي نگهبان درگاه تي ايندڙ تمام فقيرن جي خدمت سندن حوالي هوندي هئي . ڪين وڏي عزت ۽ احترام سان ڏٺو ويندو هيو . منجهن خدمت خلق جو جذبو تمام گهڻو هوندو هيو پنهنجن ۽ پراڻن نيز عزيز و اقارب ، درگاه جي مريدن لاءِ ڪامورن ۽ سرڪاري آفيسن اچ ٻڪ ڪرڻ سندن محبوب مشغلو هوندو هيسو پنهنجي والد ماجد جي مقبوليت سبب هر هنڌان ڪامياب ۽ ڪامران واپس ايندو هيو . (۱)

سخاوت ۽ فراح دلي ۽ وي پنهنجو مٿ پاڻ هو ننگر ۽ فقيرن جي خدمت ڪرڻ کانسواءِ تر جي ماڻهن ۽ پنهنجي ڪڙمين سان فياضي جو سلوڪ ڪندو هيو . والد ماجد جي انتقال بعد مسجد جي اولهه طرف ذاتي خرچ سان عظيم الشان مدرسو جي عمارت تعمير ڪرايائون . چوڻي جا عالم گهراڻي مدرسو ۾ مقرر ڪيائون جتان

ڇيترائي علماء فارغ التحصيل ٿي پنهنجي پنهنجي علائقن ۾
 علم جي خدمت ڪري رهيا آهن . ڪجهه سالن کان بعد مدرسو
 جو انتظام سجاده نشين درگاه هاليجي شريف حافظ محمود احمد
 صاحب جن پنهنجي حوالي ڪيو . هيئنئر ان مدرسو ۾ حافظ محمود
 احمد جا فرزند تعليم ڏئي رهيا آهن .

شاديون ۽ اولاد :

حاجي محمود احسن صاحب جن جون ۳۰ شاديون
 هيون جن مان کين مجموعي ۲۲ ٻار ۱۲ فرزند ۽ ۸ نياڻيون هن وقت
 زنده آهن . اهڙي طرح کين پوٽا پوٽيون ، ڏهڻا ڏهڻيون به گنج
 آهن . سندن وڏو فرزند مولانا هديت الله فارغ التحصيل سندس
 ڪاروباري زمينداري ۽ سوشل ورڪر آهي ٻيو نمبر مولوي عبداللہ به عالم
 آهي ۽ درگاه شريف جي ڪمن ۾ مصروف هوندو آهي . مولوي حمد الله
 پبلڪ اسڪول ۾ خطيب آهي ۽ ٻيا تعليم حاصل ڪري رهيا آهن حاجي
 صاحب هن وقت اڪثر ڪمن ڪارين کان ڪناره ڪش رهيو . مختلف
 بيمارين سبب اڄ وڃ محدود ڪري ڇڏي اٿائون . تاهه خوش اخلاقي
 ۽ نياڻ ۾ ڪا به ڪمي نه آهي . (۱)

(۱) سندن فرزند مولوي حمد الله صاحب کان پڙهيم سوال جواب احوال معلوم
 ٿيو ۽ قلمبند ڪيو ويو .

حافظ محمود اسعد :

شيخ حماد الله هاليجي جي سڀ کان ننڍي فرزند
 حافظ محمود اسعد جي ولادت سال ۱۳۴۶ هـ مطابق ۱۹۲۲ع ۾ ڳوٺ
 هاليجي شريف ۾ ٿي . ابتدائي تعليم ناظره قرآن مجيد ميان جي
 الاهي بخش چاچڙ وٽ حفظ قرآن جناب حافظ محمد بخش ملڪ وٽ عربي
 فارسي نحو صرف ۽ ٻيا اڪثر علوم استاد والعلماء مولانا نور محمد
 انڊڙ وٽ پڙهيا جڏهن وقت تائين مولانا قطب الدين انڊڙ ۽ مولانا
 مظهر الدين انڊڙ وٽ به پڙهندا رهيا سال ۱۹۵۲ع ۾ مدرسو مدينت
 العلم پنم عاقل ۾ دستاربندي ٿيائون (۱) دستاربندي کان بعد
 پاڻ اڪثر پنهنجي والد ماجد جي خدمت ڪندا رهندا هئا ۽ روحاني
 اسباق حاصل ڪندا هئا . مسجد جي اندرين حصي جي اولهه اتر
 واري ڪنڊ ۾ سندن ويهڻ جي جاءِ هوندي هئي . شيخ هاليجي عام
 مريدن کي ذڪر وغيره ياد ڪرائڻ لاءِ انهن ڏانهن موڪليندا هئا ۽
 تعويذ وغيره به اڪثر اهي ڏيندا هئا . طالب علمي دوران انهن جي
 طبيعت خراب ٿي پئي هئي ڦڦڙن مان رت ايندي هئي جنهن ڪري
 اڪثر گرمين ۾ ڪوٺيا رهندا هئا ۽ خوب محنت طلب ڪم نه ڪري
 سگهندا هئا . سال ۱۹۶۲ ، ۱۸ اپريل تي جڏهن شيخ هاليجي

جو انتقال ٿيو ته دستاربندي ۽ گدي نشيني لاءِ اختلاف پيشيا
 ٿيو . جنهن مائهن ميان مولوي محمود الحسن وڏي^{فرزند} کي جانشين
 جي دستاربندي ڪرائي جنهن ۾ ميان صاحب پرچوندي وارا رئيس غسابي
 خان سردار آف انڊر قوم به شامل هئا . جڏهن ته خليفه احمد الدين
 صاحب وري مولانا حافظ محمود اسعد جي حق ۾ هيو . آخر جڏهن
 اختلاف وڏي وڃڻ جي صورت پيدا ٿي ته مولانا محمود الحسن جانشيني
 ڇڏي گوشه نشيني اختيار ڪئي جا سندن وفات تائين قائم رهي ۽
 پنهنجي آبائي ڪوٽ کي به الوداع ڪري زندگي پر پنو عاقل ۾ رهيو .
 حافظ محمود اسعد گادي نشين ٿيڻ کان پوءِ پنهنجي
 والد جي نقش قدم تي هليو ۽ والد صاحب جي ڇڏيل مشن کي مڪمل
 ڪرڻ لاءِ ڪوشاڻ رهيو . شرڪ بدعات جي خلاف ڪوشش ۾ وڃي تبليغ
 ڪندو رهيو . سندن اهم مشن ديني مدارس جو اجراءِ ۽ انهن جو بقاء
 هيو ان سلسلي ۾ جماعت جي عالمن کي تڪيد ڪندو رهندو هيو
 خود پنهنجي هٿن سان ڪيترن مدرسن جو افتتاح ڪيائين ۽ ڪيترن
 مدرسن جي افتتاح لاءِ پنهنجي پٽ ميان عبدالصمد کي موڪليندو
 رهيو . جڏهن طبيعت جي ناسازي سبب ٻاهر اچڻ وڃڻ جي چڱي
 ڏٺائون ته گهر ويٺي به وعظ و تبليغ جو سلسلو جاري رکندا آيا
 سندن معمول هوندو هيو ته صبح جي نماز کان وٺي تقريباً يارهين
 بجي تائين مسجد ۾ رهندا هئا . وري ظهر کان عشا تائين مسجد
 ۾ رهندا هئا اهو وقت مائهن کي روحاني اسباق ڏيڻ وعظ و نصيحت

ڪرڻ قرآن جي تلاوت نڪر و انڪار ڪرڻ مغرب کان مٿي اجتماعي جهڙي
 نڪر ڪرڻ ۾ گذاريندا هئا . حافظ صاحب جن وٽ سوين سائل ايندا
 هئا جن کي پاڻ سٺي نموني منهن ڏيندا هئا . ڪو عرض ڪندو ته
 خوش نه آهيان ڪو والدين جي بيماري جي شفا لاءِ تعويذ جو طالبو
 هوندو هو ، ڪو جهڙي شيل مال جي واپسي لاءِ دعا جي درخواست ڪندو
 ڪو تعليم جي سلسلي ۾ ته ڪو ڪنهن نوڪري لاءِ سفارش جي لاءِ
 ايندو هر ماڻهو جي لاءِ دعا لاءِ هٿ ڪڍندا ڪنهن کي به مايوس
 نه ڪندا هئا . ڪي ربي علاج لاءِ ايندا هئا ته کين حضرت حافظ
 صاحب علاج به تجويز ڪندا هئا مطلب ته حافظ صاحب وٽ به سندن والد
 وانگر ماڻهن جا انبوه هوندا هئا .

حافظ محمود اسعد سياسي طور پنهنجي والد ۽ ان جي
 دوستن جي قائم ڪيل جميعت علماء اسلام سان وابستہ هيو سال
 ۱۹۷۰ ۾ گهوٽڪي پنوعاقل ميرپور ، اوڀاڙي واري قومي اسيمبلي جي
 سيٽ تي اليڪشن ۾ اميدوار بيٺا پر بقول مولوي شفيق محمد
 هاليجوي ته وڏين جي قاروني سرمايه ۽ ڪجهه مقامي پيرن جي
 پروپيگنڊه ته جميعت ڪٽندي ڪونه اڃاڻو وٽ نه وڃايو تحريڪ
 ڪري اليڪشن ۾ ناڪام ٿي پيا تنهن هوندي به ۲۲۰۰۰ ووٽ حاصل
 ڪيائون جيڪي سراسر جي سروسا ماضي جي حالت ۾ معجزه کان گهٽ
 ڪين هئا .

ان کان سواءِ قومي ليول جي تحريڪن ۾ جميعت علماء

اسلام جي پبليڪ فارم تان حصو وٺندا رهيا قاديانين خلاف هلايل
 ۱۹۷۴ جي تحريڪ ۾ پنهنجي مريدن خادمن کي ڪافي همٿائيندا رهيا
 ايم - آر - ڊي تحريڪ جي سلسلي ۾ مولانا محمد مراد ۽ مولانا عبدالوهاب
 ڪانئن مفيد مشورا حاصل ڪندا رهيا ۽ مولانا محمد شاهه امروٽي باقاعده
 مشوره لاءِ هر مهيني ايندا هئا ۱۰

سال ۱۹۸۸ جي اليڪشن ۾ پنهنجي وڏي فرزند مولوي
 عبدالصمد کي گهوٽڪي پنم عاقل سيٺ تي اليڪشن ۾ بيهارائي
 ان جي سپورٽ ڪندا رهيا .

آخر ۾ بيماري حد کان وڌيڪ ويڙهي ان کي گهر کان
 ٻاهر نڪرڻ بند ٿي ويو تنهن هوندي به ٻاهر دور دراز کان آيل مريدن
 گهر ۾ گهرائي وڃڻ و نصيحت ۽ ذکر انڪار ڏسيندا رهيا . پاڻ
 سال ۱۹۹۰، ۲۸ اپريل، ۲ شوال ۱۴۱۰ھ ۾ عيد جي ٻئي ڏينهن تي
 طويل علالت کانپوءِ وفات پاتائون سندس وفات جي خبر جهنگ جهڙي
 ٻاهه وانگر ملڪان ملڪ مشهور ٿي وئي، پنم عاقل، سکر، خيرپور
 ڪراچي، لاڙڪاڻو، رحيم يار خان، ملتان، ڪوئيٽا وغيره کان قافلن
 وٺي قافلن جنازه ۽ تدفين لاءِ جمع ٿيڻ لڳا شروع ۾ آرمي چيڪ پوسٽ
 وارن رڪاوٽ ڪئي ۽ حسب معمول چيڪ ڪندا رهيا پر جڏهن کين معلوم
 ٿيو ته هي سندن لافاني آهي، ڪٽڻ جو نه آهي ته هڪ پاسي بيهي
 ڏسڻ لڳا . هاليجي ٻوٽ کان ٽن ميل تائين گاڏيون ٽڪي

گاديون پارڪ ٿيل هيون . کين پنهنجي والد ماجد سان گڏ مسجد جي اتر ۾ والد صاحب جي اولهه کان دفن ڪيو ويو ، مولانا محمود اسعد خوش خلقه خوش طبع ، ششاده هر دلفريز شخصيت جا مالڪ هئا . هر ماڻهو کان ملاقات وقت حال احوال پڇي ان جي خاندان وڌن گهر مال مطلب ته هر ننڍي وڏي جي خيريت پڇا ڪندا هئا .

شاديون :

حافظ صاحب جيل ۲ شاديون ڪيون جن مان جيل ۱ اپٽ

۽ ٽه نياڻيون پنهنجي پويان ڇڏي ويا سندن چار فرزند عالم فاضل آهن وڏي فرزند کي جانشين پنهنجي زندگي ۾ ئي مقرر ڪيو هئائون جيڪو هن وقت سندن مسند تي سجاده نشين آهي .

مولانا عبدالصمد بن مولانا حافظ محمود اسعد :

موجوده سجاده نشين درگاه هاليجي شريف مولوي

عبدالصمد جي ولادت ربيع الاول ۱۳۶۲ع ۾ ٿي ۽ سندس ابتدائي تعليم ۽ تربيت سندس عظيم المرتبت ڏاڏي جي نگراني ۾ هاليجي شريف ۾ ٿي حافظ شفيع محمد مولوي محمد صديق هجراه وٽ تعليم حاصل

ڪندا رهيا ان بعد خافي تعليم مولانا مظهرالدين ۽ هين علماء
وٽ مدرسو مدينه العلوم پڻو عاقل ۾ حاصل ڪندا رهيا . مولانا عبدالغني
جاجري وٽ به ڪجهه عرصو پڙهيا آخر تڪميل حضرت مولانا عبدالڪريم
پير شريف وارن وٽ ڪيائون . سندس والد جي سجاده نشين جي وقت
۾ ننگر جي نگراني مولوي عبدالصمد جي حوالي هوندي هئي . فقيرن
لاءِ ماني ۽ لسي پنهنجي مٿي تي ڪڍي ايندو هيو .

مولوي عبدالصمد والد صاحب جي وقت پابندي سان صبح
جي نماز کانپوءِ اڌ صلاه ڪن درس قرآن ڏيندو هيو جمع جو خطاب به
ان جي ئي زمي هوندو هيو . ان کانسواءِ جماعت جي تنظيم جي
سلسل ۾ به دور دراز تائين ويندو رهندو هيو . پنهنجي والد جي
آخري ڏينهن ۾ باقائده ذڪر تلقين ڪندو هيو ۽ تعويذات وغيره جو
ڪم به پاڻ ڪندو هيو . سندس مطالعو تمام وسيع آهي . احقر ڪري
مختلف تفسير جو مطالعو ڪندو رهندو آهي . ۲۸ اپريل ۱۹۹۰ء تي
پنهنجي والد جي وفات کانپوءِ سجاده نشين ٿيو . ۱۹۹۰ء جي
البحثن ۾ سکر روهڙي تڪ مان اميدوار ٿيو پر ڪاميابي حاصل نه
ڪري سگهيو . (۱)

مولوي شفيع محمد انڊر ڪان انٽرويو رستي معلومات حاصل ڪئي وئي

شيخ هاليجوي جون نياڻيون :

جيئن ته اڳ لکي آيو آهيان ته حضرت هاليجوي رحمہ کي

وصال وقت پويان چار فرزند ۽ چار نياڻيون هيون سي کان وڌي نياڻي

جيڪا ٽين گهر واري مان ٿي ان جي ولادت سال ۱۹۰۷ع جي لڳ ڀڳ

ٿي سندس تربيت ۽ تعليم والده ماجده جي هٿ ٿي ٿي . جيڪا تمام

خدا رسیده اهل الله ۽ اعلي مقام واري عورت هئي . مولانا محمود حسين

سندس فرزند هڏايو ته والده جن جي بيعت حضرت امروني سان هئي ۽

طريقت سندس مقام تمام اونچو هيو . شب بيدار نياض ، حسن سلوڪ

۽ ته ساڻس ڪو مقابلو به نه ڪري سگهندو . رات جو ٿوري دير آرام

ڪندي هئي . ان کان بعد عربي جو بيت قم قم يا حبيبي ڪم

ننام طالب الموليٰ لا بنام وغيره جهونگارندي هئي ۽ پوءِ ٺڪر

انڪار ۽ مصروف ٿي ويندي هئي . (۱) اسر جي وقت کانپوءِ وري گهر

جي ڪاروبار جي فڪر سان لڳندي ڪاه ، ٿڌ وٺوڻ ، ماني پچائڻ وغيره

صبح جي نماز کانپوءِ اشراڪه تائين مڪلي تي اسراڪه کان فارغ ٿي

ٻارن کي قرآن شريف پاڙهڻ سندس معمول هوندو هو . اوي پري جون

عورتون کانئس پنهنجي ٻارن مال جي برڪت بيمارين جي شفاء وغيره

لاءِ دعا ڪرائڻ اينديون انهن عورتن کي نه صرف دعا تفويض ڏيندي

هتي بلڪه نماز روزي وغيره جي پابندي ڪرڻ جي تلقين ۽ نڪر
 وغيره جي لاءِ پڻ تڪيد ڪندي هئي . ارد گرد جون ڪافي عورتون
 به انهن وٽ رهنديون هيون . پاڻ اڪثر روزي سان هوندي هئي رمضان
 شريف ۾ ته سندس عبادت جو انداز ئي بدلجي ويندو هيو عام ڏينهن
 ۾ ڪجهه آرام ملندو هيس پر رمضان ۾ ته بنهه ننڊ کان ڪوهين
 پري رهي . آخري عشره ۾ اعتڪاف لازمي ويهندي ۽ ان سان گڏ سندس
 ڪيترين عقيدتمند عورتون به معتڪف هونديون هيون .

ان بي بي صاحب جي تربيت هيٺ سندس نياڻي وڏي
 پروان شي اڃا سندس عمر ۱۳ سالن تي ته تحرڪ حجرت شروع ٿي
 ويئي مولانا تاج محمود امروٽي جي حڪم تي پهرين اسپيشل ٽرين
 جان محمد جوشي جي نگراني ۾ پشاور ڏانهن وڃڻي هئي . مولانا
 حماد الله هاليجي حضرت امروٽي سان گڏ سفر جي تياري ڪئي، ان
 تياري ۾ پنهنجي نياڻي جو نڪاح به شامل هيو ته ان پاسي کان
 بي اونو شي الله جي راه ۾ هجرت ڪجي . مولانا نور محمد انڊر جيڪو
 سندن مامي جو پٽ ۽ شاگرد پڻ هيو ان جي حوالي پنهنجي
 نياڻي ڪيائون ۽ نياڻي نياڻي ۽ گهر جي ٻين افراد سان گڏ سفر
 لاءِ روانا ٿيا پر جڏهن پشاور ۾ پهتا ته ڪين پٺاڻن جي غداري
 جي خبر پئي ۽ امروٽي بزرگ جي حڪم تي واپس وڃي پنهنجي
 اباڻا ڪڪ وسايائون . سائين جن جي ان نياڻي جو الله رب العزت گهڻي
 عزت بخشي سندس والد محترم قطب الاقطاب ، والده ماجده عابد ۽

زاهد، خاوند، شيخ الحديث استاد العلماء جنهن جي علمي مقام
متعلقه پير سيد فخر الدين شاه چونڊو هيو ته مولانا نور محمد
انڊر دارالعلوم ديوبند جي صدر مدرسي جي لائق آهين (۱)۰ کيس
پنج فرزند الله پاڪ عطا ڪيا جيڪي سڀ ئي عالم فاضل ۽ عصبي علوم
۾ پڻ ممتاز ۽ سندس پوٽا ڏهه ۲۰ کان وڌيڪ حافظ ۽ عالم آهن .

اولاد :

ڪيئن ڄڻ اولاد پنج فرزند ۽ پنج نياڻيون ٿيون ۽،
نياڻيون ننڍپڻ ۾ فوت ٿيون ۽ ٽي صاحب اولاد ٿيون . پٽن ۾ مولانا
حافظ عبدالباري ، مولانا حافظ محمد انور ، مولانا حافظ فضيل الله
(مولانا حافظ صفت الله ۽ مولانا حافظ عبدالرب نياڻين ۾ زوج ميان جي
خريم بخش ، زوج ميان عطاء الله ، زوج ماستر عزيز الرحمن .

حافظ عبدالباري :

پٽائي صاحب فرمايو آهي ته :

ماڻهو سڀ نه سمجها ٻڪي سڀ نه هنجم

ڪنهن ڪنهن ماڻهو منجهه اچي پوءِ بهارجي (۱)

مولانا حافظ عبدالباري بن مولانا نور محمد انڊر حضرت

هاليجي جو سڀ کان وڏو ذوهنڌو سال ۱۹۲۵ء ۾ پنهنجي ناني جي

ڳوٺ هاليجي شريف ۾ ڄائو . ابتدائي تعليم ۽ ناظره قرآن مجيد

ميان جي امير بخش وٽ پڙهيائون . ڳوٺ حاجي رحمت الله گبول ۾

استاد حافظ محمد بخش ملڪ وٽ قرآن حفظ ڪيائون جتي ساڻن گڏ

ٻين ڪانسواءِ سندن ماما حاجي محمود احسن ۽ حافظ محمود اسعد

به هم سبق هئا . تقريبن ۱۱ سالن جي عمر ۾ جامع دارالهدى

ٿيڙهي مان فارغ التحصيل ٿي اڪين سال ۱۹۴۵ ۾ دارالعلوم ديوبند

ويا جتي مولانا عبدالهادي ميمڻ ٿيڙهي وارا به ساڻن گڏ هئا، ۽

امتيازي نمبرن سان ڪامياب ٿي واپس وريا .

تحصيل علم کانپوءِ ڪجهه عرصو جت تعلقه شڪارپور

۾ پاڙهيندا رهيا ان کان بعد ڪهڙا ضلع خيرپور ۾ به رهيا . سال

ڊاڪٽر گربخشاڻي: ” سٺا ڄو رسالو “

۱۹۵۰ء ۾ تعليم کاتي ۾ هاءِ اسڪول پير ڪوٽ ۾ عربي جا استاد مقرر ٿيا . پاڻ ته حد کان وڌيڪ سادگي پسند هئا . سندن والد صاحب جو ان وقت جو اسڪولن جو آءِ ايس عقيدت مند هيو . ان مولانا نور محمد سان واعدو ڪيو هيو ته مان اوهان جي فرزند کي ملازمت ڏيندس جڏهن مولانا عبدالباقي^{اٺجي} روبرو ويو ته اهو عملدار دل ۾ سوچڻ لڳو ته هي سادو ماشهو ڇا اسڪول ۾ پڙهائيندو ۽ ڪهڙي طريقي سان ڪنٽرول ڪري سگهندو ڪجهه عرصو کانپوءِ اهو صاحب جڏهن پير ڪوٽ هاءِ اسڪول وٽ ڪرڻ ويو ته اهو ڏسي حيران ٿي ويو ته اسڪول ۾ ڪن کان وڌيڪ ڪنٽرول اڪر ڪنهن جو آهي ته مولوي عبدالباقي جو آهي پڙهائي جي لحاظ کان به پهرين نمبر تي اها ڳالهه پوءِ اچي هن مولانا نور محمد سان ڪئي . (۱)

پير ڪوٽ ۾ رهڻ دوران هن هڪ وڏو انقلابي پروگرام شروع ڪيو ٻارن اسڪولي شاگردن تاجرن ملازمن لاءِ هن قرآن پاڻ ۽ عربي ديني تعليم جو بندوبست ڪيو هر جماعت لاءِ جدا جدا وقت تي تعليم ڏني ويندي هئي سالار ڪوٽ واري مسجد کي مرڪز بنايائين ٽيون ڏينهن ۾ اهڙي ته رونقڪي مڃي وئي جو ڄڻ هڪ وڏو دارالعلوم آهي ماشهن ۾ ايترو ته قرآن جي تعليم جو ڇاه پيدا ڪيائون جو جوڳو در جوڳو اچي ڪانئن سبقڪ وٺندا هئا . شام جو عصر کانپوءِ وري تبليغي ڪشت ڪندا هئا . اردگرد مضافات ۾ وڃي بي نمازي ماشهن کي نماز

جي تلقين ڪندا هئا . اڄ ڪلھ جا مولوي ته مسلمانن کي به
 ڪافر بنائڻ جي فڪر ۾ آهن . دين کان سست ماڻهن کان متنفرد
 پر مولانا عبدالباري جي محبت ئي اهڙن ماڻهن سان هوندي هئي
 جيڪي دين سان سست ريو رکندا هئا . ميخاني ۾ وڃي انهن کي
 منڻون ايلاز ڪري نماز پڙهائڻ اڄ ڪنهن کان ئي گهٽيو .

سال ۱۹۹۱ ۾ پير ڳوٺ جو هڪ صراف مونکي حج جي

موقع تي مک ۾ مليو تعارف کانپوءِ ٻڌايائين ته مولانا عبدالباري
 صبح جي اذان چئي گهرن جي درن تي بيٺي هر هڪ پاڻي واري کي
 ڄاڻائيندو هيو . مان نماز کان غافل هوندو هوس جواني جا ڏينهن
 هوندا هئا . شروع ۾ ته هن سان گڏ نماز طرف وڃڻ کان بهانا ڪندو
 هوس ڪنهن وقت ٻاهر جهنگ جي خيال سان ايترو وقت گذارڻ جو
 نماز جو وقت ختم ٿي وڃي . آخر هڪ ڏينهن سوچيم ته مولوي صاحب
 جنهن ڪالم لاءِ چئي ٿو اها هن ڪندي جاءِ ۾ لڪڻ کان ته بهتر
 آهي . پوءِ الله پاڪ توفيق ڏني ۽ اڄ جيڪو ڪجهه آهيان مولانا
 عبدالباري جي مهرباني آهي . (۱)

پير ڳوٺ ۾ سال ۱۹۵۳ع تائين رهيا ۵۳ء ۾ ختم نبوت

تحريڪ هلي . پير ڳوٺ مان هڪ وڏو جڻو تيار ڪري احتجاج لاءِ
 ڪراچي پهتا . گرفتاريون ٿيون جيل ۾ رهي ويا . وڌيڪ ايندڙ
 ماڻهن کي لارين ٽرڪن تي چاڙهي شهر کان پري سڻي آيا . واپس

محمد صديق صراف راي پير ڳوٺ .

گهوڙڪي آيا . ٻئي انداز ۾ ڪم شروع ڪري ڏنائون . شهر شهر ۾ ڪوٺ
 ڪوٺ ۾ وڃي عقيدہ ختم نبوت جي اهميت ماڻهن کي سمجھائيندا رهيا .
 انهي دوران مولانا نذير حسين سندن وڏو ڀاءُ ۲۸ فبروري ۱۹۵۳ء تي
 گرفتار ٿي ويو . ملڪ مان چوڻي جا علماء گرفتار ٿيندا رهيا نيٺ
 مولانا عبدالباري کي بہ گرفتار ڪري سرڪار خلاف ماڻهن کي احساس
 جي ڏيک ۾ ۱۵ مارچ ۱۹۵۳ء تي سکر سينٽرل جيل ۾ رکيو ويو .
 اتي بہ پنهنجي تبليغي سلسلہ کي جاري رکيائون . صبح کان
 شام تائين قيدين کي قرآن مجيد جي تعليم ڏيڻ سندن ڪم دور
 ڪرائڻ نماز سڪارڻ سندن مشغلو هيو . فارغ وقت ۾ پاڻ تلاوت ڪندو
 رهندو هيو . قرآن پاڪ سان سندن شغف جي حيثيت هتي هوندي
 هئي جو روزانہ بلانامہ قرآن پاڪ جو ختمو ڪيندا هئا .
 سينٽرل جيل ۾ تقريبا ساڍا ڇھ مهينا رهيا . ان عرصي
 ۾ ڪيترائي چور ۽ ٻيا ڏوهاري الله پاڪ جي حضور سجد ۾ آيا ۽ پنهنجي
 نئين زندگي نماز روزہ ۾ گذارڻ ۽ ڏوهن کان پاسو ڪرڻ جو اقرار ڪيائون
 ۾ جيڪي هميشہ صالح ۽ نيڪ بنجي ويا . سندن صحبت جو اهميو
 اثر هيو جو جڏهن مولانا سيپٽمبر ۱۹۵۳ء جي آخر ۾ جيل کان آزاد
 ٿي موڪلائڻ پيا تہ ٻيا قيدي رهي موڪلائي رهيا هئا .
 سندن شادي مولانا قطب الدين انڊر شيخ الحديث جي
 هميشہ سان ٿي . جنهن مان کين سندن وفات کان پنج مهينا

پوءِ فرزند پيدا ٿيو . پاڻ پنهنجي زندگي ۾ ئي پٽ جو نالو
 زبير احمد رکي ڇڏيو هئائون . زبير احمد قرآن جو حافظ وفاقه
 المدارس جو فاضل انٽر پاس آهي هينئر پاڪ آرمي ۾ خطيب جي عهدي
 تي فائز آهي .

مولانا عبدالباري حجه عرصه مدرسه تعليمه الديسن
 پرمالو ۾ پڙهائڻ کانپوءِ سال ۱۹۵۷ء ۾ مدرسه قاسم القلوه ۾ پڙهائڻ
 شروع ڪيو . کين ڪافي وقت کان بخار شروع ٿي ويو . انهي بخار
 جي حالت ۾ به قال الله و قال الرسول جو درس ڏيندا رهيا . نيٺ الله
 جو هي برگزيده بخندو سال ۱۹۵۸ مارچ جي ۱۸ تاريخ ۾ ۱۹ جي درميان
 رات اسر مهل هن فاني جهان کان منهن موڙي دارالبقا طرف راهي
 ٿيو .

سندن وفات سندن والد جي ته چيلهه ٿوڙي وڏي جو
 ان کانپوءِ مولانا نور محمد وري نه اٿي سگهيو پنهنجي ناني حضرت
 هاليجي کين به ناقابل برداشت صدمو پهچايو . حضرت هاليجي
 جون نظرون مولانا عبدالباري تي ڪتل هيون ڇو ته هن روحاني
 طريقت جا تمام اسباب شيخ هاليجي وٽ مڪمل ڪري ورتا هئا ۽
 شيخ هاليجي کي پنهنجو جانشين مقرر ڪرڻ لاءِ اشارا ۾ چوندا
 هئا . پر سندن وفات سندن ان خواب تي پائي ٿيڻي ڇڏيو .

مولانا عبدالباري کي الله پاڪ بيشمار خوبين سان
 مالا مال ڪيو هو پنهنجي ناني حضرت هاليجي جي توجه جو

مرکز رهيو . پير ڪوٽ ۽ پريالو ۽ سندن اسلامي تبليغي ۽ تعليمي

سرگرميون اڃا تائين ياد ڪيون وينديون آهن . والدين ۽ وڏن ڀائرن

جو تمام گهڻو احترام ڪند هو . انهن جي راءِ کي ڪڏهن به نه

ٽاريندو هيو . پنهنجي تخليف جو اظهار ڪڏهن به والدين جي

سامهون نه ڪندو هيو . (۱) ڪنهن به ماڻهو جي تخليف ، خواه اهو

واقف هجي يا غير واقف هجي ڪان برداشت نه ٿي سگهندي هئي

مولوي حبيب الرحمان سومرائي ٻڌايو ته هڪ دفع

مونسان گڏ ٻنهي عاقل کان ڪوٽ ابراهيم انڊر طرف وڃي رهيا هئا . پاڻ

سان گڏ ڪي دوائون به سان هين رستي جي ڪناري هڪ ماڻهو غمگين

حالت ۾ ويٺو هيو ڇا ڪرڻ تي ٻڌايائين ته بخار ۽ مٿي ۾ سور

آهي . مولانا عبدالباي پاڻ سان ڪنيل دوائون هڙ مان ڪڍي ان ماڻهو

کي ڏنيون ۽ استعمال جو طريقو سمجهائي بنا ڪنهن ٿوري رڪڻ

يا قيمت وٺڻ جي اسلام عليڪه چئي هليا ويا . (۲)

سندن والد صاحب جيڪي جيب خرچ ڪين ڏيندو هيو

پنهنجي ضرورتن تي خرچ ڪرڻ بجاءِ والدين تي هي خرچ ڪري

ڇڏيندا هئا . جيئن ته پاڻ حڪمت جا به ڄاڻو هئا معجون وغيره

ٺاهي والدين کي ڏيندا هئا يا وري غريب صلبا جي دوا درمل ۽ ٻين

ضرورتن تي خرچ ڪندا هئا .

(۱) مولانا فضل الله " قلمي بياض "

(۲) راوي مولوي حبيب الرحمان سومرائي

مولانا عبدالباري قزو جواني جي حالت ۾ صرف زندگيءَ

جون نتيجو بهارون ڏسي هي دنيا ڇڏي هليا . پر جڏهن سندس

ڪارنامن تي غور ڪيو وڃي ٿو ته ائين ٿو لڳي شايد سندس زندگي

سوالن تي محيط هجي . الله پاڪ سندن عمر ۾ برڪت رکي هئي .

حافظ محمد انور :

شيخ هاليجي جي وڏي نياڻي جي ٻيو نمر فرزند حافظ محمد انور آهي . شيخ هاليجي انگريزي تعليم جا مخالف هئا پر سندس شاگرد ۽ ماروٽ مولانا نور محمد رحه جي نقطه نظر مختلف هيو . ان ڪري انهن پنهنجي فرزند حافظ محمد انور کي ديني بنيادي تعليم کان پوءِ سنڌي ۽ انگريزي اسڪول ۾ داخل ڪرايو ۽ ميٽرڪ جي امتحان پاس ڪرڻ کانپوءِ کيس سرڪاري اسڪول ۾ نوڪري وڻي ڏني مگر مجال آهي جو انگريزي تعليم جو اثر محمد انور کي ڪٿي سگهي خوش قسمتيءَ سان محمد انور کي دوران تعليم پنهنجي ناني ۽ والد ماجد جي تربيت ۽ ملازمت دوران پنهنجي مشفق ڀاءُ حافظ عبدالباقي جي صحبت ۽ سرپرستي ۾ پير گوٺ ۾ ڪيترائي سال هاءِ اسڪول ۾ پڻي پائڻ گذ هوندا هئا . ان دوران حافظ محمد انور عربي جي تعليم به مڪمل ڪري ورتي مارچ ۱۹۵۸ع تائين دور و حديث کانسواءِ سمورا ڪتاب پڙهي پورا ڪيا . ان کانسواءِ سرڪاري ملازمت دوران قرآن پاڪ به حفظ ڪندي ورتائون . حافظ محمد انور سنڌ جي مختلف هاءِ اسڪولن جي ڊپٽي چيف ، پير گوٺ ، ٻڙهي ياسين ، پنو عاقل ، ڏهرڪي ، سکر ، گهوٽڪي ، ٺنڌو ضلع بدين وغيره ۾ نائب ۽ هيڊ ماستر طور خدمتون سرانجام ڏيندڙ رهيو ليڪن ڪنهن به غير اسلامي ماحول جو اثر قطعا قبول نه ڪيائين

باهڪم جتي الامكان ماحول کي متاثر ڪيو دينوي علوم حاصل ڪرڻ به
 محنت ۽ همت کان ڪم ورتو . ملازمت دوران ئي همت ڪري ايم - اي اسلاميات
 ايم - اي سنڌي ، بي سي (موجوده بي ايم) ڪرڻ بعد ايم ايم - بي
 ڪيائين . اهڙي طرح جانفشاني محنت ۽ والدين جي دعائن جسي
 صدقي ۱۸ گريڊ تي فائز ٿي رٽائر ڪيائين حافظ محمد انور ڪسي
 والدين جي خدمت جو تمام گهڻو اونو هوندو هيو سندس والد ماجد
 آخري ست سال بيماري تي گذاريا ته حافظ محمد انور به پنهنجي
 آرام کي ڦٽو ڪري ڏينهن رات والد جي خدمت ۾ لکيو آهي .

شادي ۽ اولاد :

حافظ محمد انور جي شادي شيخ هاليجوي جي هيسو
 نمبر نياشي جي نياشي سان ٿي . سندس اولاد ست پٽ ۽ ٽي نياڻيون
 آهن . سندس وڏو پٽ حافظ عبدالنعمه ايم اي ، بي ايم ، ايم ايڇ ايس
 ٿي هيو حافظ عبدالباري ايم فل ، ايم ايس سي ايڇ ايس ٿي آهي ٽيون نور محمد
 ايم - اي ، بي ايڇ چوٿون ايم بي بي ايس ، پنجون ايم سي ، ڇهون ميٽرڪ ۽ سٽون
 ميٽرڪ ۽ آهن تقريبا تمام فرزند حافظ ۽ ديني علوم کان صحيح خبر
 هجڻ سان نماز روزه جا پابند آهن .
 حافظ محمد انور هن وقت رٽائرمينٽ جي زندگي ۾ به

قرآن سان تعلق رکيو اچي ٿو صبح جو محلي جي تقريباً سٺ ستر
ٻارن کي قرآن ناظره ۽ باطني تعليم ڏيندو آهي وقت ڪڍي مدرسو
قاسم العلوم ۽ عربي جا ڪتاب به استادن وٽ پڙهندو آهي .

مولانا فضل الله :

فضل الله بن مولانا نور محمد اندوڙ شيخ هاليجي جي
وڏي نياڻي جو ٽيون نمبر فرزند ۱۳ جولاءِ ۱۹۴۱ تي هاليجي شريف
۾ پيدا ٿيو . ناظره قرآن مجيد پنهنجي والد ماجد وٽ پوري ڪري
چار درجا سنڌي گهوسڻي پرائمري اسڪول مان پاس ڪيائين . ۱۹۵۱ع
۾ پير ڪوٽ ۾ انگريزي پهرين ۽ ٻيو پاس ڪيائين . ۱۹۵۳ع
جي تحرڪ ختم نبوت ۾ سندس وڏو ڀاءُ مولانا عبدالباري جيل وٺو
ته قرآن جي حفظ لاءِ مدرسو حفظ القرآن خيرپور ۾ استاد حافظ محمد
بخش ملڪ وٽ داخلا ورتائين ۽ ستن مهينن ۾ پورو قرآن پاڪ حفظ
ڪيائين پوءِ مولانا عبدالباري جي جيل مان آزادي بعد پريالو ۾
عربي ڪتاب موقوف عليه ٽائين تن سالن ۾ پورا ڪيائين . ۱۹۵۸ع
۾ دارالهدى ٺيڙهي مان دوره حديث پڙهي فارغ التحصيل ٿيو .

تدريس :

تدريس جي ابتدا گهوسڻي جي مدرسو قاسم العلوم

مان ڇيائين . سال ۱۹۵۱ء ۾ انجمن نور اسلام روھڙي ۾ ڪم شروع ڪري
 ڏنائين . جتي تعليم سان گڏ تبليغ جو سلسلو به جاري ڇيائين
 ۾ ڪيترا ننڍا ننڍا ديني ڪتاب لکي شايع ڇيائين . ساڳئي ئي
 سال وري خير المدارس ملتان ۾ مولانا خير محمد جالنڊري مولانا محمد
 شريف ڪشميري مولانا مفتي عبدالله وٽان حديث جي سند وٺي فبارغ
 التحصيل ڇيائين سال ۱۹۶۰ء ۾ پرائيويٽ اميدوار جي حيثيت سان
 سيڪنڊ ڊويزن ۾ ميٽرڪ پاس ڇيائين . ان کان پوءِ شيخ هاليجي
 جي مشوري سان مولانا شير محمد جتوئي جي ڪوٽ تائب تعلقي ڪٺڙهي
 ياسين ۾ تدريس جو ڪم شروع ڪيائون بعد ۾ رتوديرو جي هڪ گسٽ
 ۾ ڪجهه عرصو رهڻ بعد مدرسو محمدية پير ڪوٽ جو نڪتل وغيره
 ۾ عربي جي تعليم ڏيندا رهيا ان دوران ڪيترن محسوس ٿيو ته پرائيويٽ
 ملازمت ۾ فرائض منصبى ڪان سواءِ جيڪڏهن مدرسو جي مهمتمر سان
 تعلقات سٺا نه آهن ته ڪيتري به جفاڪشي ڪئي وڃي بچار آهي
 ان ڪري دلبرداشتہ ٿي سرڪاري ملازمت شروع ڪري ڏنائون ۽ عربي ٽيچر
 جي حيثيت سان پنه عاقل ، جيڪب آباد ، نصيرآباد ضلع لاڙڪاڻو
 ميرپور ماٿيلو عمردهو غمازي ڊي ۽ پنه عاقل جي آس پاس هاءِ ۽ مڊل
 اسڪولن ۾ عربي انگريزي حساب وغيره پڙهائيندا رهيا .
 ڪجهه وقت ٽيچرز ٽريننگ ڪاليج سڪرنڊ ۽ سکر ۾
 به پڙهائيندا رهيا ۽ ٽيول اڪيڊمي رهبر منوڙهي ۾ به اڪ مھينا
 ڪن رهيا . انهي دوران وقفي وقفي سان جمعيته علماء اسلام جي

مرڪزي دفتر لاهور ۾ ناظم دفتر ۽ جمعيه ضلع سکر جا مبلغ به رهيا
انهيءَ دوران سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو ۾ پاڻ ايم اي عربي سال ۱۹۶۸ء
۾ فرسٽ پوزيشن ۾ پاس ڪري ميڊل حاصل ڪيائون .

سال ۱۹۷۰ء ۾ ايل ايل بي ۽ سال ۱۹۷۱ء ۾ بي اي

سيڪنڊ ڊويزن ۾ پاس ڪيائون ساڳي سال ئي مغربي پاڪستان ٻار
ڪائونسل جي رڪنيت حاصل ڪري وڌاڪا ۾ ڪيائون .

مارچ ۱۹۷۵ ۾ پاڪستان ايئر فورس ۾ وارنٽ آفيسر ڀرتي

ٿيا ۽ ترقي ڪندي اسڪواڊرن ليڊر جي عهدو تي وڃي رهيا ، جيڪو
آرمي ۾ ميجر جي برابر آهي ۽ پاڪستان جي مختلف هوائي فوج جي
اڏن جهڙوڪ بدين ڪوهاٽ رسالپور ڪراچي مائپور شورڪوٽ سرگودھا

ڪورنگي وغيره تي خدمات سرانجام ڏيندا رهيا سال ۱۹۸۶ ۾ ايئرڪورس

جي ۱۳۰ سي جهاز ذريعي حج جي سعادت پڻ حاصل ڪيائون . پي اي

ايف جي مختلف ڪاليجن ۾ پرنسپال به رهيا ۱۳۰ جولاءِ ۱۹۹۱ء تي

۵۰ سال جي عمر ۾ ايئر فورس مان رٽائر ڪري تنظيم فخر و نظر سنڌ

تحت قائم مرڪز دعوت قرآن و سنت اداري جا صدر مدرسن آهن .

شاديون ۽ اولاد :

پاڻ ٻه شاديون ڪيائون هڪ شيخ الحديث استاد العلماء

مولانا قطب الدين جي همشيره ۽ ٻي جامع حسديه سکر جي مولانا

محمد مراد جي همشيره ٻنهي مان ٽي فرزند ۽ چار نياڻيون حال

زنده آهن وڌو پٽ ايئر فورس ۾ آهي باقي عربي علوم حاصل ڪري رهيا آهن ست فرزند قرآن پاڪ حفظ ڪري چڪا آهن .

صيفت الله :

صيفت الله بن مولانا نور محمد شيخ هاليجي جي

وڏي نياڻي جو چوٿون فرزند پهرين فيبروري ۱۹۵۲ تي گهوٽڪي ۾ ڄائو ابتدائي تعليم پنهنجي والد بزرگوار مولانا نور محمد ۾ پائڻ مولانا عبدالباري ۾ حافظ محمد انور وٽ حاصل ڪيائين حفظ قرآن لاءِ استاد حافظ محمد بخش ملڪ وٽ داخلا ورتائين ۽ ٽيڊ سال ۾ پورو قرآن مجيد مڪمل ڪري حضرت استاد دوست علي بکڻ وٽان دستار فضيلت حاصل ڪيائين پرائمري تعليم مدرسو گهوٽڪي جي اسڪول مان حاصل ڪري بي سي هاءِ اسڪول مان سال ۱۹۶۸ ۾ سائنس گروپ ۾ ميٽرڪ جو امتحان پاس ڪيائين انگريزي تعليم سان گڏ عربي صرف نحو ۾ ادب فقه جي تعليم به حاصل ڪندو رهيو . سال ۱۹۷۲ ۾ انٽر ۾ پي ٽي سي جو امتحان ٽنن ئي ساڳئي سال دارالهدى شيخه مان دورو حديث پڙهي سند الفراغ حاصل ڪيائين سندن ممتاز اساتذہ مان مولانا عزيز احمد مولانا قطب الدين اندوڙ ، مولانا غلام قادر صاحب مولانا محمد بهلال صاحب مولانا فضل الله فيبروري ۱۹۷۶ ۾ ماڊرن اسڪول سکر ۾ لينگويج

شيچر مقرر ٿيو ساڳي سال اگست ۾ تبادلي ۾ پيلار هاءِ اسڪول ۾
 ٿيو . سال ۱۹۷۷ء ۾ برانچ مڊل اسڪول هاليجي شريف جو انچارج
 مقرر ٿيو ۳۰ نومبر ۱۹۷۹ تي پاڪستان ايئر فورس جوائن ڪيائين
 هن وقت ايئر فورس ۾ چيف وارنٽ آفيسر (صوبيدار / ميجر) جي عهدي
 تي فائز آهي .

شادي ۽ اولاد :

سال ۱۹۶۷ء ۾ شادي ڪيائين جنهن مان ۱ فرزند ۽ ۳
 نياڻيون آهن . وڏو فرزند حافظ عبيدالله نور آرمي ۾ آهي . جنهن تي
 ٻيو نمبر مولوي حافظ عمير احمد زير تعليم آهي باقي سڀ زير تعليم
 آهن .

حافظ عبدالرب :

شيخ هاليجي جي وڏي نياڻي جو ننڍو فرزند حافظ
 عبدالرب پهرين ۴ ستمبر ۱۹۵۳ تي گهوٽڪي ۾ پيدا ٿيو . ابتدائي
 تعليم والد بزرگوار وٽ حاصل ڪرڻ بعد حافظ الهه بخش شيخ وٽ

داخل ٿيو پرائمري تعليم مدرسو قاسم العلوم جي اسڪول ۾ حاصل
 ٿيائين ساڻس گڏ سيد خليل احمد شاه موجوده مهتمه مدرسو قاسم
 العلوم گهوٽڪي به همدو مکتب هيو . حفظ جي تحصيل جناب حافظ
 دوست علي وٽ ٿيائين .

حافظ عبدالرب عربي جي تعليم اڪثر ڪري مدرسو قاسم

العلوم ۾ حاصل ٿيائين . ڪجهه وقت تعليم ميرپور ماٿيل ۾ مولوي
 عزيز احمد دايو وٽ ۽ پير شريف ضلع لاڙڪاڻو ۾ مولانا عبدالڪريم صاحب
 جن وٽ به پڙهندو رهيو . سال ۱۹۷۸ ۾ دارالهدى ٿيڙهي مان سنڌ
 الفراغ حاصل ٿيائين . هن وقت پنهنجي ڪوٽ ابراهيم اندر تعليم
 پنهنجي عاقل ۾ مڊل اسڪول ۾ استاد آهي .

شادي ۽ اولاد :

مولوي المنواز جي نياڻي سان شادي ٿيائين جنهن
 مان ڪيس چار فرزند ۽ ۳ نياڻيون آهن . شيخ هاليجي پنهنجي
 هيو نمبر نياڻي مولوي عبیدالله اندر ڪي ڏنائون مولوي عبیدالله
 جيد عالم ۽ دارالعلوم ديوبند جو فارغ التحصيل هيو . مولوي
 عبیدالله ڪي هڪ فرزند نالي مولوي محمد ابراهيم ۽ هڪ نياڻي ٿيا
 جنهن بعد مولوي صاحب جلد ئي جواني ۾ انتقال ڪري ويا . مولوي

عبيدالله جي وفات بعد سندس گهر واري حافظ محمد جي نڪاح ۾ آئي

۽ ستت ئي ٿيڙهي ۾ وفات ڪيائين جيڪا اتي جي ئي قبرستان ۾ مدفون

آهي .

سندس فرزند مولوي محمد ابراهيم هڪ انتهائي ذهين

۽ ذهني طالب علم شيخ هاليجي رحه جي توجه جو خاص مرڪز حاجي

محمود احسن صاحب جي زير نگراني عربي تعليم حاصل ڪندو رهيو

سندن استادن ۾ مولانا قطب الدين انڙو مولانا عبدالهادي ۽ مولانا

حافظ عبدالباري قابل نذر آهن پنهنجي ناني جي وفات بعد سياست

جي نذر ٿيڻ ڪري سندس توجه تعليم تان هٽي ويو موقوف عليه

تائين تعليم حاصل ڪرڻ بعد سلسلو ختم ڪري ڇڏيائين . قريبي

عزيزن جي عدم توجهي سبب گهر کان بيزار ٿي ويو . پنهنجي ماضي

جي ڏيڻ جيڪا سندس نڪاح ۾ هئي ڪيس طلاق ڏئي گهر عزيزن کي

الوداع چئي هليو هو خبر نه آهي ته سندس مستقل نڪاحو ڪٿي

آهي البتہ سالن پٺيان ٻڌڻ ۾ ايندو آهي ته ميان ابراهيم آيو هيو

سندس همشير مولانا نور محمد جي فرزند حافظ محمد انور جي

گهر آهي سالن بعد ان سان ملڻ گهوڻڪي وٺندو آهي .

ميان ابراهيم نهايت نصيح بليغ گفتگو جو صاحب

آهي ڪنهن به ڪجهي ۾ ويٺو ته سموري ڪجهي جو مور بڻيو ويٺو

هوندو . قرآن جون آيتون حديثون ۽ مختلف عربي ڪتابن جا حوالا

بلا جمعيت پيو ڏيندو . عام طرح سندس اٿڻي ويهڻي آزاد ۽ بنا

جنهن شرعي پابندي جي آهي . شين نمبر نياڻي مولانا محمود الحسن
جي سرڪي همشير جي شادي شيخ هاليجي مولوي محمد صادق
جي وڏي فرزند مولوي ابوبڪر سان ڪئي . پاڻ نهايت عابد زاهد
سادگي پسند ۽ هر ماڻهو جي ڪالم تي ويسا ڪندڙ عورت آهي
ڪيس پ، فرزند ۽ هڪ نياڻي شي .

مولوي فاروق احمد :

مولوي فاروق احمد جي ولادت هاليجي شريف ۾ ٿي
ابتدائي تعليم مولوي محمد صديق هنجراڻي ۽ حافظ شفيع محمد وٽ
حاصل ڪرڻ بعد مدرسو محمدية سالار ڪو پير ڪوٽ (ڪنگري) ۾ مولانا
عبدالباري وٽ عربي تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ ويو بعد ۾ گهوڙي پنم عاقل
۾ پڙهندا رهيا ۽ دارالهدى شيرهي مان دستاربندي ڪيائين . ڪجهه
وقت وڏيري انور الدين انڊر جي دعوت تي سندس ڪوٽ ڪمال انڊر ۾
پڙهائيندا رهيا بعد ۾ پنم عاقل جي شيخن واري مسجد ۾ امام
مقرر ٿيا . مولوي فاروق احمد زنده دل قسم جو ماڻهو آهي ڪيس
تقرير جو فن آهي . ماڻهو ڪيس دعوت ڪري پنهنجي ڪوٽن ۾ ڪيس
تقرير لاءِ وڃي ويندا آهن سندس سياسي وابستگي مولوي فضل الرحمن
جي جماعت جميعه علماء اسلام سان آهي جنهن ڪري ڪنهن

ڪڏهن جيل ياترا به ٿيندي ائين ايد آر ٻي تحرڪ ۽ ختم نبوت
تحرڪ ۽ ڪيترو عرصو جيل ۾ رهيو .

مولوي فاروق احمد جو ننڍو ڀاءُ مولوي رفيق احمد جي

پيدائش به هاليجي شريف ۾ ٿي . ابتدائي تعليم پنهنجي ڳوٺ ۾

حاصل ڪرڻ بعد پنهنجي ڀاءُ مولوي فاروق احمد سان گڏ سفر ۾

رهيو ۽ ساڳين ادارن ۾ تعليم حاصل ڪندو رهيو . درود حديث جدا

مذاهب اشرفيه سکر ۾ پڙهي اتان ئي فارغ التحصيل ٿي دستاربندي

ڏيائين مولوي رفيق احمد مزاحيم طبيعت جو مالڪ آهي جتي به

ويو هوندو ڪنهن مائٽو کي مونجهه ۽ غمگين ٿيڻ نه ڏيندو فراغت

کان بعد حج ۾ وقت معصوم مناره واري مسجد ۾ مؤذي رهيو حج ۾ وقت

ٽانگو به هلايائين ۽ لقمان خيرپور پنوعاقل سکر وغيره ۾ مسجدن

۾ پيش امام طور خدمت ڪندو رهيو .

شيخ هاليجي جي چوٿين نياڻي مولوي محمد ابراهيم

جي والده جي وفات بعد حافظ محمد کي چوٿين نياڻي نڄاح ۽ ڏنائون

اها مائي صاحب پڻ عبادت گذار صابره شاعره هئي پوي زندگي قرآن

پاڪ جي بلا معاوضه تعليم ڏيندي رهي سوين چوڪرا ۽ چوڪرين قرآن

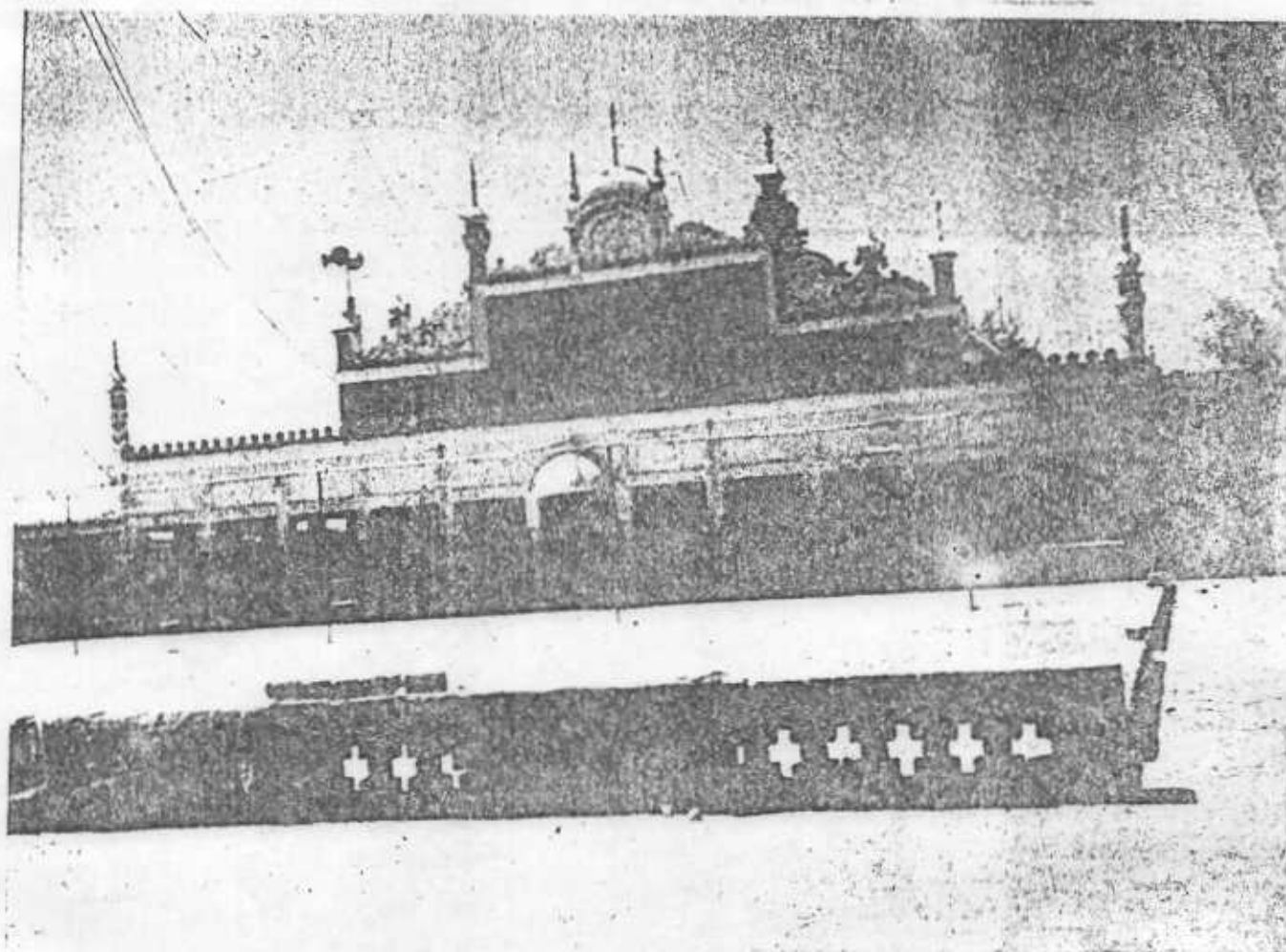
حفظ ڪري نڄاح ۽ هزارين ناظره پڙهي فارغ ٿيا . آخر عمر ۾ مٿيس

ڪينسر جهڙي مؤذي مرض حملو ڪيو ڪافي علاج ڪراجي جي جناح

اسپتال ۾ لاڙڪاڻي جي چانڊڪا اسپتال ۾ ڪرايو ويو پر تقدير ڪي

خير ٿو ٿاڙي سگهي آخر ۱۲ رمضان المبارڪ ۱۴۰۸ هـ تي وفات ڏيائين

کيس ۽ فرزند ۽ ڄمڻ نياڻيون ٿيون . مولوي حافظ عبدالفتاح ۽ بيان
 عبدالغفار جي ولادت ۵ فبروري ۱۹۶۹ ۾ ٿي . قرآن پاڪ ناظره ۽ حفظ
 پنهنجي والده وٽ پڙهي پورو ڪيائين اعليٰ عربي تعليم لاءِ سکر
 جي جامع حماديہ ۾ داخل ٿيو جتان دورہ حدیث امتیازی نمبرن سان
 پاس ڪري دستاربندي ڪيائين . هينئر اي ڊي سي خالوني سکر جي
 جامع مسجد ۾ خطيب آهي . مولوي عبدالغفار سندس ننڍو ڀاءُ جيڪو
 ۶ ڊسمبر ۱۹۷۱ ۾ ٿي هاليجي ۾ پيدا ٿيو ابتدائي تعليم پنهنجي
 والده ماجده وٽي مڪتب ۾ حاصل ڪرڻ بعد عربي تعليم لاءِ جامع حماديہ
 سکر ۾ داخل ٿيو . هينئر تعليم سان گڏ مسجد منزل گاه ۾ اوقاف
 طرفان نائب امام پڻ آهي . مولوي عبدالغفار هڪ زمان گشتہ نوجوان
 آهي بظاهر اڃان نو عمر آهي پر جنهن ان جي گفتگو تهذيبي آهي
 ته ڏاڍو لطيف ايندو آهي . خوش اخلاقي ته ڪانشن ڪو سڪي مهمسان
 نوازي ته سندس شوق آهي ۽ ايندڙ ويندڙ عزيز قريب وٽانن عزت ۽ مان
 لهي ويندو .

جامع مسجد درگاہ ہاليجي شريف

هاليجي شريف ۽ مسجد جي توسيع ۽ تعمير :

الله وارن جو سڀ کان پهريون ۽ ضروري ڪم هي هوندو

آهي ته هو جتي به ويندا آهن سڀ کان اڳ ۾ الله جي گهر جي

تعمير ڪندا آهن جيئن پنهنجي خالق ۽ مالڪ سان تعلق استوار

ڪري سندن عبادت بجا آئين ۽ پيڻ ڪري به ان رستي تي آئين . روي

زمين تي سڀ کان اڳ ۾ جيڪو گهر تيار ٿيو اهو الله جو گهر بيت

الله الحرام آهي سورہ آل عمران ۽ ارشاد گرامي باري تعاليٰ جو آهي ته

" ان اول بسب وضع للنار كلذي بيڪه مبارك . (۱) ترجمو بيت پهريون

گهر جيڪو ماڻهن لاءِ تيار ڪيو ويو اهو آهي جيڪو مڪه ۾ آهي برڪت وارو ۽ ساري

جهانن لاءِ هدايت: ^{حضرت انور صلي الله عليه وسلم} جڏهن مدينه طيبه

۾ رونق افروز ٿيا ته سڀ کان اڳ ۾ قبا جي مسجد جو سنگ بنياد

رڪيائون . (۲) پاڻ سڳورن جو ارشاد آهي جڏهن اوهان ڏسو ته ڪو

ماڻهو مسجد جي بهتري ۽ ان جي آباد ڪرڻ ۾ لڳو پيو آهي ته

توهان شاهدي ڏيو ته هو جنتي آهي . (۳)

ڳوٺ هاليجي ۽ حضرت شيخ هاليجي جي ذاتي جنهن

جو نالو پڻ حماد الله هيو هڪ ننڍڙي قبائين مسجد تعمير ڪئي

(۱) سورہ آل عمران

(۲) ترمذي شريف .

هئي ان وقت جنهن کي خبر هئي ته اها مسجد جيڪا اڄ تائين
کوٽ جي آبادي جي حساب کان وسيع آهي اڳستي هلي چند سالن ۾
ناڪافي ٿيندي ان ۾ تقريبا ۲۵ ماڻهن جي نماز ادا ڪرڻ جي
گنجائش هئي .

شيخ هاليجي جڏهن حضرت امروٽي جي بيعت ڪئي
۽ عوام الناس جي رجوعات ٿي ، رشد و هدايت جي طلبگارن جو تعداد
وڌندو رهيو تزڪيم نفس لاءِ ايندڙن جي آمدرفت ۾ اضافو ٿيندو ويو ته
اها مسجد ڪافي ثابت ٿي .

مسجد جي توسيع ۽ تعمير بابت شيخ هاليجي جي

سڀ کان وڏي فرزند جي صاحبزاده ميان سعيد احمد هڪ ملاقات ۾ ٻڌايو
ته مسجد پهرين قباب هئي جيڪا ننڍي ۽ گنجائش کان گهڻو
گهٽ هئي . اندر ڪل ۳ صفون جنهن ۾ وڏي ۽ وڏي ۲۵ ماڻهن جي
گنجائش هئي . مسجد جي ٻاهران صف ڪجي جي ڦڙهن سان ٻڪريل
هيو . جماعت جي وڏي وچڻ سان شيخ هاليجي مسجد جي توسيع
۽ نئين سر تعمير جو پروگرام ٺاهيو .

مسجد جي ڪم جي نگراني مولانا خليفه احمد الدين

صاحب ڪندا هئا جن سان گڏ ٻيا به ميمبر هئا . ٺيڙهي ۽ مدينه
العلوم جا طالب به واري واري سان ڪم لاءِ ايندا هئا . حضور اڪبر
صلي الله عليه وسلم جي سنت تي عمل ڪندي شيخ هاليجي پنهنجي
سر پاڻ به ڪم ڪندا رهندا هئا . مستري محمد حيات قاضي کي

شيڙهي مان گهرايو ويو هيو . ان جي زير نگراني ۱ ٻيا به مستري
 هوندا هئا . مسجد جو بنياد چهن فوٽن کان وڌيڪ کوٽيو ويو
 هو ان جي پيرائي چوني پٿر ۽ سرن سان ڪڍي ويئي هئي . مسجد
 استعمال لاءِ سرون پاڻ پڇرايائون ۽ ڪيترائي ٻيا تيار ڪرايائون .
 ميان قاضي عبدالحميد جيڪو مسجد جي تعميراتي
 ڪمپني جو اهم رڪن هيو . ان سال ۱۹۴۰ء ۾ مونکي ٻڌايو هو ته
 مسجد جي سموري تعمير تي تقريبن ۳۳۰۰۰ روپيه خرچ آيو هيو
 جيڪي ان وقت تمام گهڻو محسوس ٿيندا هئا . ايترو سارو خرچ
 مسجد جي خوبصورتي ۽ پختگي تي ٿيو .

سندن نماز خشوع ۽ حيثيت الاهي جي ڪيفيت :

شيخ الحديث مولانا عبدالحق گوڙو فاضل ديوبند
 پنهنجي قلبي بيان ۾ لکيو آهي ته کين بارگاه ابردي جو ايڏو
 ادب هوندو هيو جو جڏهن پاڻ الصلوات معراج المؤمنين ۾ مستغرق
 ٿي ويندا هئا ته اسان کي اها حديث ياد اچي ويندي هئي ته
 ناعبد ربك كانك تراه فان لم تكن تراه فانه يراك (النسائي) في
 الحقيقت حضرت حديث جي پهرين جز جا مصداق هئا ۽ ان حديث
 جو پورو پورو شان منجهن ڏسڻ ۾ ايندو هيو جو سندن خدا جي

ذات ۽ فنائين جو پهرو پهرو ثبوت هيو ۽ سندن نماز ۽ صحابه ڪرام وارو نقشو اسانکي ياد اچي ويندو هيو . هڪ دفعي حضرت علي رضه الله عليه کي تير لکيو فرمايائون ته آءٌ نماز شروع ڪريان ته پهرو تير ڪڍو ڇو ته نماز ۽ ايترا مستفرقه ٿي ويندا هئا جو ڪنهن صاحب تحليف محسوس نه ٿيندي هئي ۽ هي واقعو به تاريخ ۽ ثبت آهي ته هڪ صحابي کي نماز ۽ تير لکيو پر کين محسوس نه ٿيو حضرت قطب العالم هاليجوي ۽ اها وصف موجود هئي . مڃڻ جي زماني ۽ پيلي ۽ پاڻي اچڻ سبب درگاه عالم تي تمام گهڻا وڏا مڇر هوندا هئا . اسان نماز ۽ ائين هڪ هڻندا هئاسون . جيئن ڪو پاڻ کي پڻي رهيو آهي ليڪن حضرت جن نماز ۽ هڻن ۽ ٽنگن کي به حرڪت نه ٿيندا هئا . اها هئي سندن محويت نبي الصلوا جي صيفيت ۽ نماز ۽ خشوع ۽ خضوع .

شيخ هاليجوي ڪڏهن ڪڏهن نذر الله ۽ ايترا ته مستفرقه ٿي ويندا هئا جو کين پنهنجي وجود جي به خبر نه رهندي هئي .

جنهن زمانه ۽ مسجد اڃان ننڍي ۽ قبائين هئي ۽ فرش به پيل ڪونه هو ته ماضويون نڪري سندن جسم تي چمڪ وڃنديون هيون ته به خبر ڪونه پوندي هيئن هيا ماضو ماضويون هڻن سان هڻائيندا هئا پاڻ حالت استفرقه ۽ هوندا هئا . (۱)

شيخ هاليجي جا اخلاق ۽ عادتون:

حضور احره صلي الله عليه وسلم جو ارشاد گرامي آهي
 بهشت لاشعبد مطاوعه الاخلاقه ۽ ان قول صادت جي علماء حقاني ۽ سالطان
 طريقت اخلاق ۽ پيروي خدا آهي . شيخ هاليجي بلنچ اخلاق و حرदार
 جا صاحب هئا ۽ سندن پوي حياتي اخلاقه عالمه جو نمونو هئي سفا
 شجاعت ، جذب جفا ، علم صبر ، غمخوردگزر جن وقيوه صفتون
 منجمن بدرجه اتم موجود هيون . سندن مربي ۽ مرشد حضرت امروشي
 مطهر جلال هئا ته پوي شيخ هاليجي مظهر جمال هئا .

حلم :

شيخ هاليجي جي طبع ۽ نرمي گهڻي هئي ڪيئن
 تشدد کان نفرت هوندي هئي . هر شخص سندن آڏو اچي پنهنجي
 درخواست پيش ڪري سگهندو هيو ۽ پاڻ هر ماثمو کي سندس
 مناسب حال جواب عنايت ڪندا هئا . ٻولي هجي يا همروي سبب
 عام ماثمو جي طبيعت ۽ سختي پيدا ٿيندي آهي پر شيخ هاليجي

جي اندر طبيعت جي سختي جو سوال ٿي پيدا نه ٿيندو هيو
 مولانا پنهنجي يوسف هڪ واقعو سندن حليم ۽ بردباري متعلق لکيو
 آهي ته " پاڻ حادثو ڪم ڪم هئا وٺڻ دوائون ۽ مجرب علاج هوندا هئا
 وٺڻ هورا جڏهن دعا لاءِ ايندا هئا ۽ چوندا هئا ته دعا ڪم ڪم ڪئي
 ان لاءِ دعا ڪم ڪندا هئا . پوءِ ٻي اهو ماڻهو چوندو ته سائين
 نهوڻ به لکي ٿيو . انکي تعويذ به لکي ٿيندا هئا . ٻي اهو
 ماڻهو چوندو ته سائين بيماري لاءِ دعا ڪم ڪم ڪئي ٿيو . ان کي
 دعا لکي ۽ ٿاڍي وضاحت سان ٿيندا هئا . دوائن ملائڻ ۽ انهن جو
 ٺاهڻ ۽ استعمال ڪرڻ به انکي سمجهائيندا هئا . ٻي چوندو
 سائين مون وٽ پهتو ڪونه آهي جنهن سان اهي دوائون خبريد ڪريان
 مهرباني فرمائي منهنجي مدد ڪريو پوءِ ان کي حضرت جن ضرورت
 جيتر پئسا به ٿيندا هئا . اهي سوال ۽ چيڙ چاڙ ڪهڙو وقت وٺندا
 هئا مگر ڪڏهن به اسان انهن کي مونجهه ۽ بچائي ڪونه ٿي (۱)

سخا :

حضرت شيخ هاليجي انتهائي سخي هئا سندن سخا
 جو اهو عالم هوندو هيو جو پاڻ هميشه سادو کائيندا هئا ۽ فقيرن
 کي ڪڏهن به بڪيو نه ڇڏيائون سندن زيارت ۽ خدمت ڪار لاءِ ايندڙ

ماڻهن جو تعداد ڪيترو به ڇو نه هجي پر وقت تي هر هڪ کسي
 ماني ملندي . ڪيترن طالب علمن کي گهران پئسا ڏئي پڙهائيندا
 هئا ڪيترا سڪين ۽ محتاج ماڻهو پنهنجي حاجت پيش ڪندا هئا
 ته شيخ هاليجي سندن حاجتون پوريون ڪندا هئا . ابتدائي دور ۾
 سندن زريعه معاش پوکي راهي تي هوندو هيو ، پوک مان جيڪي آمدني
 ٿيندي هئي سو فقيرن ۽ لنڪر ۾ خرچ ڪري ڇڏيندا هئا . (۱)

" ويطعمون الطعام علي جبهه سخيها و يتيمها
 و اسيراتي محمل عمل ڪندا هئا . ترجمو " الله جي محبت خاطر
 مسڪينن يتيمن ۽ قيدين کي کاڌو ڪارائيندا آهن . (۲)

سندن سخا بهارائي عمر کان ئي هوندي هئي جو
 طالب علمي واري دور ۾ پنهنجي حصي جي ماني جيڪا خود ناشاني
 هوندي هئي ، حصا ڪري هڪ حصو جناب رسول الله جي ايمال شواب
 خاطر ڏانو تي رکي طالب علمن کي ڏيندا هئا ۽ پنهنجو حصو
 پنهنجي تي رکي کائيندا هئا . (۳)

ميان عبدالحميد انڊر واقعو ٻڌايو ته جڏهن روڊ هاليجي
 وارو (شهنشو هيو ته روڊ تي هڪ ڪنڊر ماڻهو اچي ننڪر ۾ کائڻ لڳا
 روزانه جي انهي حالت تي لنڪر جي انچارج مزيون کي آڻيندڙ جي لاءِ

(۱) مولانا ڏني بخش : " تجليات شيخ هاليجي " ، ص - ۵۱

(۲) سيد تاج محمود امروٽي : " سوره الدهر " ترجمه ،

(۳) تحفه الموحدين " ، ۵۶۲

مانی کائنات کان روحیو • جذمن شیخ هاليجي کي معلوم ٿيو ته
لنگر انجارج کي گهرائي تنبيه ڏيائون ۽ چيائون ته هر هڪ
ماڻهو پنهنجو نصيب پاڻ سان گڏ آڻيندو آهي اسان جنهن کي
شا ڪارائي سگهون هي ته الله جو رزق آهي • (۱)

شجاعت :

شجاعت لاءِ ٻيو لفظ بهادري آهي • هي وصف انسانيت
۽ انسان لاءِ هڪ وڏو جوهر آهي • هي هڪ اهڙي وصف آهي جيڪا انسان
کي محترمه ۽ معزز بنائيندي آهي • پاڻ حرمه صلي الله عليه وسلم
جن شجاعت جي تعريف ڪئي آهي ۽ فرمايو اڻڻيون ته شجاعت ڪسي
حق کي مدد ڪرڻ گهرجي ۽ باطل کي مٽائڻ لاءِ ان کي استعمال
ڪرڻ گهرجي •

شيخ هاليجي رحمہ عابد زاهد هجڻ سان گڏ بهادر

۽ شجاعت وارا هئا حق کي اشاعت ۽ ترويج ۽ باطل کي مٽائڻ لاءِ
جنهن به مصلحت جا قائل نه هئا • سندن فرزند مولانا محمود
حسين صاحب جن فرمايو ته بدعات خلاف جهاد دوران کين فسادين
طرفان دمڇيئون ملنديون هيون ته جيڪڏهن اوهان اسان جي خلاف
زبان بند نه ڪئي ته اسان اوهان کي نقصان پهچائينداسون ليڪن

راي ميان عبدالعليم انڙ •

(۱)

ان جي باوجود پاڻ ڪڏهن به تڪڙين کان مرعوب نه ٿيا. (۱) ٿيڻ لاهي جو واقعو ته جيڪو مشهور آهي ته هڪ طالب علم ٿيڻ لاهي جي قبرستان جي پير مان پڙ لاهي آيو. مجاور پير کڻي آيا شيخ هاليجوي کين اهي پڙ موٽرائي ڏنا. اتفاق سان انهن ڏينهن حضرت هاليجوي جو نرزنند گذاري ويو ته مجاورن ماڻهن جو عقيدو خراب ڪرڻ لاءِ مشهور ڪيو ته پير ڪيئن پگس جو پٽ ماريو اٿس. شيخ هاليجوي کي ڇڏڻ اها خبر پئي ته مولانا نور محمد مولانا حبيب الله ۽ ٻين طالب علمن کي موڪلي سمورن قبرن جا پڙ لاهرائي پنهنجا ٻڌي شهر ۾ جلوس ڪڍيائون جمعي جي ڏينهن هيو شيخ هاليجوي تقرير ڪندي فرمايو ته ماڻهن هلايو آهي ته پير منهنجو پٽ ماريو آهي مان ته پير جو پڙ موٽرائي ڏنو هئو پير ان طالب کي نه ماريو جنهن ان جو پڙ کنيو هيو. جيڪڏهن ائين آهي ته هيو پير وڏو ظالم آهي هاڻي ڏسون هي طالب مٿي تي پير جا پڙ ٻڌيو ويٺا آهن جيڪڏهن پير کي طاقت آهي ته هنن کي ماري ۽ جلال ۽ اچي چيائون جيڪڏهن چئن معينن اندر هنن طالبن مان ڪو مٿو ته پير ماريو ورتو هجي کي ڪابه طاقت نه آهي. مارڻ ۽ جيارڻ رب جي هٿ آهي. قدرت الاهي جو چئن معينن تائين ڪوبه طالب نه مٿو ۽ بلڪه اهي سڀ طالب وڏا ۽ مشهور علماء ٿيا جن مان مولانا حبيب الله ٿيڻ لاهي وارو مولانا نور محمد انڊر صاحب ۽ مولانا اميد علي گهڻو مشهور آهن. (۲)

راي مولانا محمود حسين ابن شيخ هاليجوي.

(۱)

بدني شجاعت جو هڪ واقعو ماستر عبدالحميد سولنگي

ٻڌايو ته جڏهن قبائين مسجد هئي ننگر جي ڪوٺ ۽ ڏاجي وهندي هئي

۽ هلندي هلندي ڪري وڃي ڪوٺ ۽ پٺي . ڏاجي جي ڪلاڻ لاءِ ڏاڍي

خوشحالي هئي وٺي ليڪن ائين ڏهن ماڻهن سان نه نڪتي عبدالخالق

سيلو ٻوڙندو وڃي شيخ هاليجي وٽ پهتو ۽ سڄي ماجرا ٻڌايائين

هاليجي رحم جڏهن اتي آيا ته ڏاجي جي اڳ واري طرف جي رسي کڻي

چٽيائون ته ڏاجي اکين طرف کان ٻاهر نڪتي پر جيئن ته پوئين

پاسي وارا ماڻهو نه ڪلاي سگهيا هئا جنهن ڪري وري پوئين طرف

جي ماڻهن کي به مدد ڏيائون اهڙي طرح ڏاجي نڪري آئي جيڪا

ڪيترن ماڻهن سان نه ٿي نڪتي شيخ هاليجي اڇيلي نرا هئا

ڪلاي . (۱)

جذبہ جماد :

شيخ هاليجي جي زندگي جماد سان معمور هئي جيئن

ٿي تعليم کان فارغ ٿيا ۽ پنهنجي چوگرد نظر ڦيرايائون ته شرڪ

قبر پرستي ۽ ڀنگ ڇرس جي خلاف آواز اٿارڻ جي ڪين ضرورت محسوس

ٿي ۽ پاڻ پنهنجن جان نثار ماڻهن سان گڏجي انهن بد رسومات

جي خلاف جماد ڏيائون انهن ئي ڏينهن خلافت ۽ هجرت جسون

راڻي ماستر عبدالحميد سولنگي .

(۱)

تحريڪون هليون انهن ۾ پريتر حصو ورتائون . مسجد منزلگاه واري تحريڪ
۾ باوجود بيماري جي خوشان رهيا .

۱۹۵۲ء جي تحريڪ تحفظ ختم نبوت ۾ باغيان ختم نبوت

خلاف پريتر جهاد خيائون جو سندن ئي خوشن سان پوري سنڌ اندر

هي تحريڪ فطليجي وئي . لواي شريف جهڙي روحاني مرڪز ۾ جڏهن

شعائر اسلامي جي بي حرمتي شروع ٿي ۽ احڪام حج شروع ڪيا ويا ان

موقعي تي پڻ جهاد ۽ علي الا طان حصو وٺي انهي نتيجي کي هميشه

لا ۽ ختم خيائون مطلب ته سندن ساري جمار حق جي بلند ڪرڻ

۽ باطل کي ختم ڪرڻ ۽ ئي گذري .

عاجني ۽ انحصاري

عارف شامل ولي حضرت سيد احمد حبيبردفاڻي فرمائي

ٿو ته بزرگي ۽ مون خوب ڏکيو ساسولو طريقو نه چڏيو آهي جنهن

جا پردا نه کوليا هجن مون هر دروازي کان الله تعاليٰ ڏانهن پهچڻ

ڪمريو پر هر دروازي تي وڏو هجڻو ڏسڻ پوي ڏلت ۽ انحصاري واري دروازي

تي همت نه اهو خالي ڏسڻ جيڪو شخص عاجني سان ان دروازي تي

پهچي ٿو ته ان جي لاءِ دروازو کلي وڃي ٿو ۽ ان کي قبول ڪيو

وڃي ٿو . جيڪو شخص انحصاري سان دربار ۾ داخل ٿئي ٿو ان کي

عزت واري جڳه ملي شي . (۱)

شاه عبداللطيف پڻ ان طرف اشارو ڪندي فرمايو آهي ته

سڀني سهاڳڻيون سڀني ڪچي ۾ هار

پسڻ ڪارڻ پيرن جي سوين ڪن سينگار

ڀول تخمين جي ڀار هيٺاهيون هن جي

تون سمون آءُ ڪندي مون ۾ عيبن ڪدر

پسي ڪڪي ڪوڙ ، متان ماکر متاين . (۲)

سيد احمد شيررنا عبي ۾ شاه پنائي جي ڪول ۾

اڀيات جي روشني ۾ جيڪڏهن ڏٺو وڃي ته شيخ هاليجوي رحم جي

زندگي مجسم عجز و انڪسار هئي . پاڻ فرمائيندا هئا ته اسان

چاچي ڪري خود بيبي ۾ وڏائي ڪري جنڊهن ته ان جي اندر پاڻانه

۾ پيشاب پريل آهي نڪ ۾ دماغ بلفه سان پر آهي .

هڪ دفعي مولانا مفتي فياض نور جيڪو حضرت هاليجوي

جو مريد خاص ۾ هممر هيو حضرت جن کي چيو ته مان اوهان جي

شا ڪرامت ڏسڻ چاهيان ٿو . شيخ هاليجوي فرمايو ته مان الله پاڊجي

زمين تي گهمي رهيو آهيان ۾ ان جو ڏنل رزق ڪاٽي رهيو آهيان . ان کان

وڌيڪ هي ڪهڙي ڪرامت شي سگهي شي وره منهنجا اعمال ته اهڙا آهن جيڪر

"نحر لطيف" مطبوعه نحر و نظر پبليڪيشن سکر - ۲۱۱

(۱)

(۲)

شيخ هاليجوي جي طب ۽ دلچسپي :

شيخ حماد الله هاليجوي نه صرف روحاني ، مذهبي ۽ سياسي اڳواڻ هئا ، بلڪه هڪ بهترين حڪيم ۽ طب يوناني جا ماهر به هئا . پيچيده کان پيچيده بيمار به انهن وٽ ايندا هئا ۽ پاڻ انهن کي نسخا لکي ڏيندا هئا ته اهي شفاياب شي وٺندا هئا .

طب خذهن ۽ ڪشي سڪيا ؟ ان باري ۾ اسان کي ڪا به پختي ڳالهه نه ملي آهي . البتہ سندن فرزند مولوي محمود حسين ٻڌايو ته سائين امروشي جو علاج شيخ هاليجوي ڪندا هئا . پڪاڻ ٻڌايائون ته سال ۱۹۲۹ء ۾ سائين امروشي وفات ڪشي . وفات کان اڳ تقريبا ۶ مهينا مسلسل شيخ هاليجوي سندن حضور ۾ رهندا هئا ۽ سندن علاج ڪندا رهيا . طب ۾ ڪين ايترو ته ڪمال هيو جو سندن علاج پنهنجي ليکڪو هوندو هيو . مولانا عبدالحي ڪهوڙو شيخ الحديث دارالهدى شيزهي پنهنجي بيان ۾ لکيو آهي ته ، پنهنجي پڙهڻ واري دور ۾ هڪ دفعي مون کي پرميل جي تحليف ڏني هئي ڇو ته ڪي علاج ڪرايا پر ڪوبه فائدو نه ٿيو آخر شيخ هاليجوي جي زيارت جي غرض سان هاليجوي شريف آيس انهن کي پنهنجي تحليف ٻڌايم سائين جن مون کي ڪجهه آهن جي رقم جو نسخو لکي ڏنو هئي ڏينهن ڪوٺ وڃي اهو استعمال ڪيم هن وزن سان ئي مڪمل آرام اچي ويو .^(۱)

(۱) مولانا محمود حسين بن شيخ هاليجوي کان انٽرويو رستي ملو ٿيو

(۲) مولانا عبدالحي شيخ الحديث دارالهدى شيزهي قلعي بيان

مولانا محمود حسين وٽ هڪ قلمي بياض هوندو هيو جنهن

۽ شيخ هاليجي جا مجددبر نسخا هوندا هئا . ان ۾ ٻين سان گڏ

ڪيميا جا نسخا پڻ هوندا هئا . مولانا محمود حسين ٻڌايو ته

مون کي پنهنجي والد سون شاهن جا ڪيترائي طريقا سيکاريا جنهن

مان اهي شاهن ۽ پڙ شي وٺي ته فرمايائون ته سون شاهن مان تنهنجي

دنيا ته شڪي ويندي پر آخرت ان سان شڪن يقيني نه آهي ائين

چئي منهنجي سيني تي هڪ رکي ڪجهه پڙهيائون . جنهن جو

اهو نتيجو نڪتو جو منهنجي دل ۾ انهن نسخن جو خيال ئي ختم

ٿي ويو (هي بياض مون پاڻ اکين سان ڏٺو ڪيترا نسخا مون پاڻ

ان مان نقل به ڪيا هئا هي بياض ڇه واري بندي جي نالي گهر ۾

مشهور هئي جيڪا سال ۱۱۹۰ء کان گه آهي) .

درگاه هاليجي ايندڙن ۾ ڪيترن قسمن جا طالب هوندا

هئا . هڪڙا ذکر انداز ۾ وارا ، هڪڙا آئينن وارين ۽ عملدارن

طرف سفارشي خط وٺڻ وارا ، هڪڙا مفلسي وغيره کان تنگ

ٿي ان کان نجات حاصل ڪرڻ وارا . آخر الذڪر هي قسمن جا هوندا

هئا هڪڙا ته علاج لاءِ نسخو لکرائي پنهنجي پيسن سان

وٺندا هئا هڪڙا ته علاج لاءِ نسخو وٺڻ نادر قسم جا ماهر هوندا

هئا جو انهن غريبن وٽ دوا وٺڻ جو پئسو به نه هوندو هيو . اهڙي

قسم جي ماهرن کي شيخ هاليجي پنهنجي هٿان پئسا به ڏيندا

هئا ۽ جيڪڏهن ڪو مجبور دوا وغيره پاڻ وٺڻ کان قاصر هوندو هو ته

پاڻ اگر دوا شڪيل آهي ته اها کين مفت ۾ ڏيئي ڇڏيندا هئا .

مولانا محمد يوسف بطوي پنهنجو اکين ڏٺو واقعو الياقوت
والمرجان کي ڏنل لغات القرآن " جي مقدمي ۾ لکندي چيو اٿائون
تہ " هڪ ماڻهو دعا لاءِ عرض ڪيو ، شيخ هاليجي انهيءَ لاءِ دعا
گهري ويئي جيائين تہ مونکي تعويذ لکي ڏيو . شيخ تعويذ لکي
ڏنو ويئي جيائين مونکي هي تخليف آهي نسخو لکي ڏيو پاڻ ان
کي نسخو لکي ڏنائون ۽ انکي وزن ٺاهڻ جو طريقو ۽ استعمال جو
طريقو نهايت غصيل سان سمجهايائون ويئي جيائين تہ مونکي دوا
وٺڻ لاءِ پئسا نہ آهن . پاڻ کين پنهنجي هڙان نہ صرف دوا جا
پئسا ڏنائون بلڪہ خرايو واپسي بہ ڏنائون . (۱)

پاڻ تشخيص جا بہ ماهر هئا . اعلا درجي جا نبض
شناس هئا پر ڪڏهن ائين بہ ٿيندو هيو جو ڪنهن ماڻهو کي صرف
ڏسڻ سان ئي ان کي سندس بيماري کان ۽ ان جي علاج ۽ غذا وغيره کان
آگاه ڪندا هئا . مولانا فيض محمد ڊول ، شيخ الحديث مدرسه قاسم
العلومه ، جيڪب آباد هڪ ملاقات ۾ ٻڌايو تہ سال ۱۹۵۱ء ۾ عبدالستار
گبول خراجي وارو ۽ مخدوم طالب الموليٰ هالا وارو هاليجي شريف آيا
هئا ڪافي دير تائين سندن شيخ هاليجي سان ڪجهه ٿيندي
رهي . ماني ڪاٺڻ وقت شيخ هاليجي اهتمام سان مخدوم صاحب لاءِ صرف
جوئر جي ماني ۽ سرنهن جو ساڳ تيار خرايو ۽ کين جيائون تہ اوهان
کي معدي ۾ ڪا ڪايف آهي . ان ڪري اوهان لاءِ هي غذا

(۱) مولانا محمد يوسف بطوي : " مقدمه الياقوت و المرجان
في حل لغات القرآن " ، ص ۱۰۰

بهتر آهي ۽ آئينده به اوهان اها ئي غذا استعمال ڪندا رهجو (۱) .
 هتي دفعي جڏهن مخدوم صاحب هاليجي شريف آيا ته شيخ هاليجي
 کي ٻڌايائون ته واقعي مونکي اوهان جي تجويز ڪيل غذا فائدو ڏنو
 جو اڳ به بغير علاج جي تخليف رهندي هئي ۽ هاڻي صرف غذا جي
 تبديليءَ سان آرام آهي .

حافظ ارشد انڊر پنهنجي مقالي ۾ لکيو آهي ته پاڻ
 (شيخ هاليجي وڏي پائي جا حبيب به هئا هر قسم جي بيمارين
 جا نسخا به زيان ياد هوندا هئا ، جسماني مريضن کي پنهنجي
 گهران مفت ڏنائون ۽ ڪڏهن ڪڏهن هئا هئا هئا نه هوندا هئا ته
 مريضن کي نسخو لکرائي ڏيندا هئا . (۲)

پاڻ جنهن مريضن کي ڏسندا هئا ته اڳ به درود شريف
 اللهم صل علي سيدنا محمدن الامي وعلي آله و اصحابه عدد ڪل
 معلوم لک دائما ابدا " پڙهندا هئا . هيئن حڪيمن کي به انهي درود
 شريف پڙهڻ جو حڪم ڏيندا هئا .

مولانا عبدالحميد پندراڻي بروهي کي ان درود کي پڙهي
 فيض ڏسڻ جو حڪم ڪيائون ۽ ان سان گڏ هڪ نسخو لکي ڏنائون جيڪو
 ڪيترين ئي بيمارين لاءِ اڪسیر آهي .

(۱) مولانا فيض محمد ڊول ، ملاقات

تاريخ ۱۲ دسمبر ۱۹۹۱ تي معلوم ٿيو .

(۲) حافظ ارشد انڊر " ماهوار پيغام " آڪٽوبر نومبر ۱۹۸۰ ،

نسخو عتاب ۳ ماسه ، ليسوڙا ۱۱ عدد ، نيلوفر ۴ ماسه شامنيو

۱ ماسه ، گاء زيان ۳ ماسه ، گلور ۳ ماسه مڻي ڇاڻي ۳ ماسه پرسیان

۲ ماسه ، خطمي ۳ ماسه ، ځبازي ۳ ماسه تمر هندي ۲ ماسه ، مريض

کي جيڪڏهن قبض هجي ته ان ۾ منقي ۳ ماسه تر حسب ضرورت ، ساليٽ

۱ ماسه ملائجي اهڙيون ۲ پڙيون هر هڪ روزانه رات جو پچائي صبح جو

ڇڻائي ڇاڻي ڪند ملائي ڏجي . (۱۰)

شيخ حماد الله هاليجي جو علمي مقام :

نقيه واحد علي الشيطان من الف عابد حديث
حضرت قطب الاقطاب هاليجي پنهنجي وقت جا نه صرف
صاحب حرمت ولي هئا بلڪه محدث ۽ نقيه به هئا سندن علمي مقام
بابت مولانا محمد يوسف بشوي فرمائيندا هئا ته " اگرچه حضرت
هاليجي اس صدي مين پيدا هئو هين ليکن ان احوال و كيفيات
کے بزرگ پچھلي صديون مين پيدا هوا کرتے تھے " (۱)

مولانا عبدالحی حسيني فاضل دارالعلوم دیوبند پنهنجي
بیاض ۽ لکيو آهي ته پاڻ زبردست عالم هئا باوجود انجي جذهن جو
مسئلو پڄيو رهندو هيو ۽ علماء موجود هوندا هئا ته فرمائيندا
هوا ته مولوي صاحب هي مسئلو ڪيئن آهي ؟ حالانڪه دقيقه کان
دقيقه مسائل جيڪي علماء ڪبار کان حل نه ٿيندا هئا ، پاڻ مختصر
لفظن ۽ اهڙي نموني سان حل ڪرڻ فرمائيندا هئا جو علماء جو
گرو حيران ٿي رهندو هيو ۽ حضرت صاحب جي اڳيان پاڻ کي بلڪل
گھٽ علم وارو تصور ڪندو هيو . بارها علماء ڪبار کان هي الفاظ
صادر ٿيندا هئا ته هي علم ته اسان پڙهيو ئي ڪونهي سچ آهي ته
غيب را ابرو بهار ۽ ديگر است " سنڌ بهاولپور ۽ بلوچستان ۽

بالواسطه يا بلا واسطه تمام علماء سندن ظاهري علم جا شاگرد ۽
باطني علم سان منور آهن . لغات القرآن سندن اعليٰ تصنيف آهي . (۱)

ماسٽر عبدالحميد سولنگي سندن علمي مقام لکي ٿو

تہ " مان هڪ دفعو حضرت جن وٽ ويٺو هوس ته ڪشپير جو هڪ وڏو عالم

هاليجي شريف آيو ۽ سائين جن سان علمي گفتگو ڇپائين حضرت

جن سورہ فاتحه جو تفسير بيان ڪيو . اهو بزرگ عالم متعجب ٿي

چوڻ لڳو تہ مان ايشيا ڪنڊ جا گهڻا ملڪ گهميو آهيان وڏن وڏن

عارفن سان ملاقاتون ڪيون آهن وڏا وڏا تفاسير پڙهيا آهن ليڪن

سائينجن جيڪا تفسير بيان ڪئي آهي سا بي بدل ۽ بي مثال

آهي . اهڙو تفسير نہ پڙهيو اٿم نہ ٻڌو اٿم . مان سمجهان ٿو تہ

هي علم لدني آهي نہ ظاهري مان رب تعاليٰ جو شڪر ادا ڪريان ٿو

جو آخري عمر ۾ اهڙي حامل ۽ عارف جي زيارت نصيب ڪرائي . (۲)

مشهور پنجاب ۽ اسلام آباد علائقہ دوست محمد قريشي

جو چوڻ آهي تہ مان ڪراچي وٽس حضرت مولانا يوسف بخاري

ملاقات ٿي ڇپائين تہ " اس ملڪ پاڪستان مٿن ايڪ ايس بي بزرگ

ترين هئتي هئ ڪم انڪو اپنہ مقام تڪ ڪا علم نهيئن (قريشي صاحب

مٿن نہ پوچها وه ڪن هئ ؟ جواب ملا ڪم حضرت هاليجي هين . (۳)

(۱) مولانا عبدالحی گهوٽو " بياض شيخ الحديث "

(۲) ماسٽر عبدالحميد سولنگي " مرشد هاليجي "

(۳) ايضا ،

درگاه هاليجي شريف جي خادم خاص فقير عبدالحميد ٻڌايو

تہ مولانا عبدالعزيز باندوي خليفہ شيخ هاليجي رحمہ جي پهرين ملاقات حضرت هاليجي سان گوري پھوڙ ۾ رکيل جلسہ جي موقعي تي ٿي . کيس دل ۾ اھو خيال ٿيو تہ مان ديوبند جو فاضل آھيان ۽ حضرت جن ظاهري علم ايترو ڪونہ ٿا رکن ، منھنجي مقابلي ۾ تقرير ڇا ڪندا جڏھن حضرت جن جي تقرير ٻڌائون تہ حيران ٿي ويا . دل ۾ خيال ڪيائون تہ هي لدني علم آھي نہ عسبي ۽ ظاهري . پوءِ کين شيخ هاليجي لاءِ محبت پيدا ٿي ۽ هاليجي شريف آيا مسجد جي حالت ميءَ هجي جو تڏو ۽ مصلو بہ ڪونہ ھيو . جھتون وڃايل ھيون حضرت جن کي ننڍين ٻارن وارو چولو پيل ھو وار ڪھنڊيدار ھيا ظاھري بدن ۽ پوشاڪ جي ٺاھ ٺوھ ٿسي مولوي صاحب جي دل ۾ ڪجهہ حقارت پيدا ٿي جوڻ لڳا تہ ھت ولايت ڇا ھوندي ايتري ۾ حضرت جن از خود ھڪ مثالي بيان فرمايو تہ ھڪ شخص ڪنھن خوبصورت شھزادي تي عاشق ٿي پيو پر ان شھزادي جي ٻانھي تمام ڪاري ڪوچھي نڪ پينو اکين ۾ لپ سلون ، بدن ۾ بدبوءِ ڪپڙا ميرا ۽ خراب چونڪ عاشق کي معشوقہ ٿاڻين رسائڻ جو واحد ذريعو اھا بد شڪل ٻانھي آھي عاشق کي ضرور ان ٻانھي سان تعلق رکي ذريعہ وصال بنائڻو پوندو ان مثال ٻڌڻ سان مولانا عبدالعزيز فرمائين ٿا تہ مون کي ٿاڍي ندامت ۽ شرمساري ٿي ۽ پڇتايہ تہ دل ۾ اھو خيال ڇو ڪيم ۽ پوءِ بيعت ڪيائين .

حضرت مولانا فيض محمد ٻول ھڪ دفعي ٻڌايو تہ مولانا

عبدالغني جاجري پنهنجو راقم پڌاير ته مان مولانا احمد علي لاهوري جي دست بيعت هيٺ هڪ ڏينهن دل ۾ خيال آيو ته مولانا لاهوري خبر نه آهي ته پاڻ ڇا کائيندا هوندا . . . اسان کي ته ڪا خاص ماني نٿي ملي . ڇو نه، بيعت نسخ ڪري حضرت هاليجي سان بيعت ڪريان ٿا. جو مولانا احمد علي مونکي گهرايو ۽ پاڻ سان گڏ ماني ڪارائي رمضان جو مهينو هيو ۽ افطاري جي سامان ۾ مڪئي جي ماني ۽ مڪن جي دال هئي، جيڪا پاڻي کان سواءِ هيٺ نٿي ٿئي . هتي ڏينهن اسر جي وقت وري گهرايائون مڙن سوچيو جو چڱو کائڻ هوندو، پر اها رات وري بچيل ماني ۽ دال ڪشي رکيائون ۽ مونسان گڏجي ڪاٺائون آخر هتي ڏينهن ئي مان انهن سان اظهار ڪيو ته مان حضرت هاليجي سان بيعت ڪرڻ چاهيان ٿو پاڻ خنده پيشاني سان اجازت ڏنائون (۱)

وڌيڪ مولانا "غني جاجري پڌاير ته مان هاليجي .

۽ آيس، مولوي هجڻ سبب مونکي فخر تفسير روح المعاني ۾ مان چوندي سوال ڪشي ويس جيڪي عام طور مشعل مسجد ۱۰۰ هئا ته بزرگن کان معلوم ڪندڙ ۽ سندن مقام ۽ علمي لياقت جي خبر پئجي ويندي . اهي سوال ايترا ته پختي ياد ڪيم جو رسو ڪرڻ

(۱) مولانا فيض محمد ٻول شيخ الحديث مدرسه قاسم العلوم جي صاحب آباد کان بذرعه انٽرويو معلوم ڪيو، جيڪو مولانا عبدالغني جاجري جو شاگرد رهيو آهي . ان بيان جي ٻاهر عليه الله ماريو پڻ تصديق ڪئي .

جو امكان ٿي نه هيو . پر جڏهن شيخ هاليجي جي خدمت ۾ پهتس ته نيشي سوال بالڪل ائين وسي ويا جو ذهني ٿي انهن جو ڪو نالو نشان ٿي نه رهيو مان مسجد جي اولهه طرف وڃي تنهنائي ۾ سوچي پهر باد ڪيا ۾ اچي پهچڻ خاطر بزرگن وٽ ويٺه پر تنهن هوندي به هڪ سوال وسي هو . دل ٻڌي مون سوال پڇيا حضرت جن مولوي محمد صديق کي (غالباً) فرمايو ته مولوي صاحب کي تفسير روح المعاني جي فلاشي ۾ فلاشي صفحن تي انهن سوالن جا جواب ڏيکاريو . منهنجي ته اک ۾ ٿي ڏنل هئا خاموشي سان ڏسي ۾ اندازو ڪيم ته هي جاءِ اها ناهي جتي آزمائش رهي وڃي ان کان بعد بيعت ڪيم ۽ نائب ٿيم . (۱)

مولانا عبدالواحد جامع حماديه واري روايت ڪئي ته " هڪ دفعي مدينه طيبه ۾ مولانا بدر عالم ميرنهي سان ملاقات ٿي ڪالهن ڪندي فرمايائين ته " حضرت مولانا حماد الله صاحب کي عارف بنا الله ته سارو عالم تسليم ڪندو آهي مگر ظاهري علوم ۾ به ان جي پائسي جو ڪو عالم نه آهي . (۲)

مولانا عبدالرزاق مرحوم سابق صدر مدرسن مدرسه قاسم العلوم گهوٽڪي هڪ دفعو شيخ هاليجي جي خدمت ۾ موجود هئا شيخ هاليجي قرآن پاڪ جي ڪنهن آيت جو تفسير بيان فرمايو

(۱) راي مولانا فيض محمد ٻول حبيب آباد ۱۱-۲-۱۹۹۱

(۲) راي مولانا عبدالواحد حراجي .

مولانا عبدالرزاق جون لکڻا ته مان حضرت جي تفسير تي حيران آهيان ته هي معلوم ڪيئن بيان ڪري رهيا آهن حالانڪہ مان تقريباً تمام تفسير ڏٺا آهن مگر مونکي هي تفسير ۽ توجيه معلوم نه هئا . (۱)

مولانا محمد يوسف بٺوري ملڪ العقيان ۾ لکن ٿا ته " وهذا مما يورث الحيرة . الخ . ۾ هي تمام تعجب ۽ حيرت جي ڳالهه آهي جو هڪ شخص جيڪو هن علائقي ۾ پيدا ٿيو ۽ تعليم به هتي جي ئي ديني مدارس ۾ حاصل ڪيائين پوري زندگي اهڙن مائٽن سان گذاريائين جن کي عربي ادب سان نه ڪو ذوق هيو نه ٻي لکاءِ ۽ نه ٻي ان شخص عربي ادب جا ڪي ڪتاب ٿي پڙهايا هجن ان هوندي به قرآن شريف جي آيتن کي اهڙي سهڻي نموني ۽ اعليٰ معيار تي حل ڪري ان مان معلوم ٿيو ته هي ڪا عبقري ۽ نادر روزگار شخصيت هئي نالڪ فضل الله . (۲)

(۱) حاجي عبدالخالق ڪنڌ ڪوٽ

(۲) مولانا محمد يوسف بٺوري رحم

سندن تقريرون ۽ مواعظ :

شيخ هاليجوي کي تقرير جو فن قدرت طرفان وديعت

ٿيل هيو . سندن تقرير قرآن پاڪ جي ان آيت جو هو بهو مصداق

هوندي هئي اذبع الاسبيل ريك بالحكمة و الموعظة الحسنة

سندن مواعظ ۽ دنياوي قصا حداثيون يا شعر و شاعري بنه ڪونه هوندي

هئي . قرآن حديث ۽ ٻين اسلامي ڪتابن تي سندن تقرير مشتمل

هوندي هئي تقرير ماثعن جي طبيعت ۽ وقت کي مد نظر رکي ڪندا

هئا ۽ سامعين جي حالت کي مدنظر اهڙي ته تقرير هوندي هئي جو

معرض سامع جو اهو خيال هوندو هيو ته هي تقرير صرف منهنجي لاءِ

ٿي ٿي رهي آهي ڪن خاص موقعن مناسب مثال به ڏيندا هئا ۽

نسبت آموز واقعا ۽ نقطا به سندن تقرير ۾ شامل هوندا هئا . پاڻ

هر جمع ڏينهن پابندي سان ۱۰ ۱۱ ۱۲ ۱۳ ۱۴ ۱۵ ۱۶ ۱۷ ۱۸ ۱۹ ۲۰ ۲۱ ۲۲ ۲۳ ۲۴ ۲۵ ۲۶ ۲۷ ۲۸ ۲۹ ۳۰ ۳۱ ۳۲ ۳۳ ۳۴ ۳۵ ۳۶ ۳۷ ۳۸ ۳۹ ۴۰ ۴۱ ۴۲ ۴۳ ۴۴ ۴۵ ۴۶ ۴۷ ۴۸ ۴۹ ۵۰ ۵۱ ۵۲ ۵۳ ۵۴ ۵۵ ۵۶ ۵۷ ۵۸ ۵۹ ۶۰ ۶۱ ۶۲ ۶۳ ۶۴ ۶۵ ۶۶ ۶۷ ۶۸ ۶۹ ۷۰ ۷۱ ۷۲ ۷۳ ۷۴ ۷۵ ۷۶ ۷۷ ۷۸ ۷۹ ۸۰ ۸۱ ۸۲ ۸۳ ۸۴ ۸۵ ۸۶ ۸۷ ۸۸ ۸۹ ۹۰ ۹۱ ۹۲ ۹۳ ۹۴ ۹۵ ۹۶ ۹۷ ۹۸ ۹۹ ۱۰۰ ۱۰۱ ۱۰۲ ۱۰۳ ۱۰۴ ۱۰۵ ۱۰۶ ۱۰۷ ۱۰۸ ۱۰۹ ۱۱۰ ۱۱۱ ۱۱۲ ۱۱۳ ۱۱۴ ۱۱۵ ۱۱۶ ۱۱۷ ۱۱۸ ۱۱۹ ۱۲۰ ۱۲۱ ۱۲۲ ۱۲۳ ۱۲۴ ۱۲۵ ۱۲۶ ۱۲۷ ۱۲۸ ۱۲۹ ۱۳۰ ۱۳۱ ۱۳۲ ۱۳۳ ۱۳۴ ۱۳۵ ۱۳۶ ۱۳۷ ۱۳۸ ۱۳۹ ۱۴۰ ۱۴۱ ۱۴۲ ۱۴۳ ۱۴۴ ۱۴۵ ۱۴۶ ۱۴۷ ۱۴۸ ۱۴۹ ۱۵۰ ۱۵۱ ۱۵۲ ۱۵۳ ۱۵۴ ۱۵۵ ۱۵۶ ۱۵۷ ۱۵۸ ۱۵۹ ۱۶۰ ۱۶۱ ۱۶۲ ۱۶۳ ۱۶۴ ۱۶۵ ۱۶۶ ۱۶۷ ۱۶۸ ۱۶۹ ۱۷۰ ۱۷۱ ۱۷۲ ۱۷۳ ۱۷۴ ۱۷۵ ۱۷۶ ۱۷۷ ۱۷۸ ۱۷۹ ۱۸۰ ۱۸۱ ۱۸۲ ۱۸۳ ۱۸۴ ۱۸۵ ۱۸۶ ۱۸۷ ۱۸۸ ۱۸۹ ۱۹۰ ۱۹۱ ۱۹۲ ۱۹۳ ۱۹۴ ۱۹۵ ۱۹۶ ۱۹۷ ۱۹۸ ۱۹۹ ۲۰۰

ڪندا هئا . ان کان سواءِ به هر وقت سندن وعظ و نصيحت

رهندي هئي . سندن ڪي مرید پنهنجي علائقي جي ماثعن جي

اصلاح لاءِ پن ڪين وٺي ويندا هئا جتي به پاڻ تقرير ۽ وعظ و نصيحت

ڪندا هئا . ان کان سواءِ به هر وقت سندن وعظ و نصيحت

رهندي هئي . سندن ڪي مرید پنهنجي علائقي جي ماثعن جي

اصلاح لاءِ پن ڪين وٺي ويندا هئا جتي به پاڻ تقرير ۽ وعظ و نصيحت

ڪندا هئا . ان کان سواءِ به هر وقت سندن وعظ و نصيحت

معرفت ، پنهنجي عبادت ۽ پنهنجي فرمانبرداري لاءِ پيدا ڪيو آهي
 ان مقصد لاءِ پيدا ڪيو آهي ته انسان پنهنجي مالت حقيقي کي
 سڃاڻين ۽ ان جي آڏو تذلل ، انڪسار ۽ تشويع سان پيش ٿين
 جيئن رب فرمائي ائين ان مطابق هلن . ترقي ۽ اصلاح هن ، سڌارو
 هن ۽ فساد نه هن ته اهڙن ٻانهن کان الله سائين راضي ٿيندو آهي
 هن دنيا ۾ به انهن لاءِ عزت ۽ ڪاميابي آهي آخرت جي زندگي ته
 سراسر نجات آهي جتي جڏهن به موت نه اچڻو آهي ۽ هميشه الله تعاليٰ
 جي لاءِ زوال نعمتن ۾ پيا گذاريندا .

الله تعاليٰ پنهنجي ٻانهن کان اهڙي ڪجهه گهريو
 آهي ته هو مضبوط ۽ پختا شي الله جي هدايت تي هلن ته ضروري
 زندگي ۾ هنن تي رحمت جي رواني ٿي . (۱)

پاڻو الله تعاليٰ فرمائي ٿو ته هن فاني حياتي ۾
 توهان کي هر جڳهه سحرڻ واري شي ۽ نفع ڏيڻ واري شي بلا شد
 مال ۽ اولاد آهي . ڇو ته دنيا ۾ رهر — شين سان اوهان

جي عزت ٿئي شي پر ياد رکڻو رب سائين وٽ پسنديدہ نٿا ٿي سگهڻ
 رب سائين وٽ تڏهن پسنديدہ ٿي سگهڻ ٿا جڏهن رب تعاليٰ جا
 مطيع ۽ فرمانبردار ٿي هلندو . مال ۽ اولاد الله تعاليٰ وٽ ڪارائتو
 نه آهي الله تعاليٰ جنهن شي لاءِ اوهان کي پيدا ڪيو آهي اهائي

ڄاڻائي آهي ۽ اوهان کي به ڄاڻائيندو آهي ته (۱)

پهريون موقعي تي خطاب ڪندي فرمايائون "پياري نبي

ڪريم صلي الله عليه وسلم خدا جي عبادت طرف دعوت ڏئي ڪيائين

مشرڪن مخالفت ڪئي ۽ شيطان جي چوڻ تي بستن جي عبادت ڪرڻ

لڳا ۽ نبي سائين کي چوڻ لڳا ته اسان جي پيءُ ڏاڏي جي دين

جي مخالفت نه ڪر بلڪه تون به ان دين جي پيروي ڪر . ڪل انغير

الله تائين ابد ايها الجاهلون نبي ڪريم جن کي تعليم ڏني

وئي ته اعلان ڪري انهن کي صاف ٻڌائي ڏسي ته اي ڪرڻو اي اهل

مڪه مان اوهان کي الله ڏانهن سڏي رهيو آهيان جيڪو اوهان جو

مالڪ خالق ۽ رزاق آهي توهان کي ڪهڙي ته پنهنجي محسن جا

احسان مڃي ۽ جي عبادت ڪريو ۽ ان جي رضا حاصل ڪريو پر انهن

اوهان مون کي پنهنجي معبود ۽ باطل جي طرف سڏي رهيا آهيو

جنهن جي هٿ ۾ ڪجهه به نه آهي توهان جاهل مطلق آهيو ڇو

ته اوهان علم وحي کان بيخبر آهيو ۽ ظلمات شرڪيه ۽ ايترا ته محو

شي رهيا آهيو جو حقيقت کي بالڪل ڇڏي ڏنو اهو ۽ جهالت سببان

خدا کي ڇڏي هيئن جي عبادت ڪري رهيا آهيو . مصيبتن ۽ حاجتن

۽ هيئن کي سڏي رهيا آهيو نذر ۽ باسون هيئن جون ڪري رهيا آهيو

حالانڪه اهو صرف الله جو حق آهي ان طرح سان اوهان شرڪ ۽ مبتلا

آهيو ۽ شيطان توهان کي خدا تعاليٰ جو باغي بنائي ان سان شرڪ

جنهن سان پسجي پرينءَ کي

خطبات

قدوة السالکين غوث زمان قطب دوران

حضرت مولانا الحاج

حماد الله هاليجي

نور الله مرقدہ

ناشر

مکتبہ حماديه

درگاه هاليجي شريف وايا پنو عاقل ضلعو سکر سندھ

عرائي رهيو آهي ، شرڪ جا ڪيترا ئي قسم آهن مثلاً :

۱- شرڪ بالذات :

الله سان گڏ ڪنهن ٻئي کي خدا سمجهڻ يا الله

تعالٰي لاءِ پٽ اولاد ثابت ڪرڻ قالتا النعود عزيزن الله يهودي چوڻ

لڳا ته عزيز الله جو پٽ آهي وقالت النصارى المسيح ابن الله عيسائي

چوڻ لڳا ته عيسيٰ الله جو پٽ آهي شرڪين عرب جو ڀڄي امتقباد

هوندو هيو ته ملائڪ الله جون ڏيڻيون آهن حالانڪ الله تعاليٰ فرمائي

تو ته الله الصمد ولم يولد الله تعاليٰ هر شي کان بي نياز آهي نه

هن کي ماءُ پيءُ آهي نه ڪو اولاد آهي .

۲- شرڪ في الصفات :

الله تعاليٰ جون جيڪي به مخصوص صفتون آهن اهي

ڪنهن ٻئي ذات ۾ ثابت ڪيون وڃن . اهو شرڪ في الصفات چئبو

آهي جيئن الله تعاليٰ لاءِ ثابت آهي ته هو عالم الغيب والشهادة

هر پوشيده ۾ ڪليل جو جائنڊر هڪ الله تعاليٰ آهي هر جڳهه تي

حاضر ناظر هڪ الله تعاليٰ آهي .

اهو عقيدو ڪنهن ٻئي شخص ۾ رکيو وڃي ته هو به
 غالب الغليب ۾ حاضر ناظر آهي ته اهو شرڪ چئبو يا الله تعاليٰ جون
 ٻيون صفتون مثلاً نفعو نقصان عزت ذلت ڏيڻ پٺڻ ڏيڻ ، مڪارڻ
 جبارڻ ، رزق ۽ برڪت وجهڻ ۽ ٻيا تصرفات جيڪي دنيا ۾ الله تعاليٰ
 ڪري رهيو آهي اهي ڪنهن ٻئي پير فقير بزرگ يا ڪنهن نبي يا
 ڪنهن ملائڪ لاءِ ثابت ڪرڻ يا اهو عقيدو رکڻ ته انهي بزرگ کي
 الله تعاليٰ اهي اختيارات ڏنا آهن اهو به شرڪ آهي ان کي شرڪ
 في الصفات يا شرڪ في الافعال چئبو آهي .

۳۔ شرڪ في العباده :

عبادات ٽولي فعل ۾ مالي سڀ الله تعاليٰ لاءِ مخصوص
 آهن زبان سان تسبيح تهليل ۽ تحميد بيان ڪرڻ صرف الله تعاليٰ
 لاءِ جيڪائي ڪنهن ٻئي ذات لاءِ بيان ڪئي وڃي ته اهو شرڪ چئبو
 پنهنجي بدن سان رڪوع سجده قيام وغيره امور ڪرڻ صرف الله جو
 حق آهي جيڪڏهن ڪنهن ٻئي ذات لاءِ اهي ڪم ڪيا ويندا ته اهو
 شرڪ چئبو .

پنهنجي مال ذريعي زڪوات خيرات نذر ۽ باسئون
 ڪرڻ به الله تعاليٰ جو حق آهن جيڪڏهن ڪنهن ٻئي ذات لاءِ نذر
 باس ڪئي ويندي آهي ته اهو به شرڪ چئبو .

شرڪ ۽ تصرف :

هن ساري نظام عالم ۾ تصرفات صرف هڪ ذات يا برڪات جا آهن . آسمان ، سج ۽ چنڊ جو انتظام بارش وسائڻ ، زمين مان ان اپائڻ ، انسانن لاءِ رزق جو انتظام ، ڍورن ڍاڪن ۾ تصرف ۽ ساري خائيات کي هلائڻ ۽ چلائڻ سڀ خدا الله تعاليٰ ئي ڪري رهيو آهي .

الا لهم الخلق والامر ساري مخلوقات جي پيدائش ۽ سڀني ڪمن جو تصرف هڪ ذات جي قبضي ۾ آهي . جيڪڏهن ڪو شخص اهي تصرفات ڪنهن ٻئي ذات ۾ سمجهي ٿو ته اهو به شرڪ آهي . از خدا دان خلاف دشمن دوست ڪم دل هر دو در تصرف او است ايح انسان ڪنهن دوست جو دشمن بنجن يا ڪنهن دشمن جو دوست بنجن به الله جي طرفان سمجهه ڇو ته انهي جون دليون انهي ذات جي تصرف ۾ آهن .

الله تعاليٰ جي ... ڪان ... ۽ دوستي ۽

دشمني نٿي اچي انهي جي خلاف عقيدو رکڻ به شرڪ آهي .

سورہ مومن جي ٻئي رڪوع جو تفسير بيان ڪندي فرمايائون ته : " اذ تدعون الي الايمان فتكفرون " يعني جڏهن توهان کي ايمان جي طرف سڏيو ويندو هو خدا جي دين جي دعوت پيش ڪئي ويندي هئي . الله جي توحيد تي پڪاريو ويندو هيو . چيو ويندو هيو ته هڪ خالق رازڪ تي ايمان آڻيو . توهان خدا جي دين تي نه آيو

قرآن کان پئي ڏٺو ايمان کان انڪار ڪيو . خدا جي توحيد کسي
شڪرائي ڇڏيو . ان وقت دنيا ۾ ئي الله تعاليٰ جي اوهان تي ڪاوڙ
هئي توهان دنيا ۾ الله تعاليٰ جي رضا حاصل نه ڪئي هدايت جي توفيق
حاصل ڪانه ٿي نيڪ اعمال ڪرڻ جي توفيق نه ملي .

شيخ اعظم سيد عبدالقادر جيلاني رحمته الله فتح

الغيب ۾ لکيو آهي ته : " اي ٻانها توکي نيڪ عمل جي توفيق نه ملي
ملي ، باوجود تنهنجي دل به گهري ٿي ته نيڪ بهجتان ۾ اعمال
صالح ڪيان تڏهن به تون اهي عمل نه ڪري سگهين . ان جو
ڪهڙو سبب آهي ته اي ٻانها تنهنجي اندر اهڙيون خصلتون آهن
اهڙا ڪم نه ڪرين جو خدا جي رحمت تنهنجي طرف متوجہ ٿئي ٿي
اهي خصلتون پاڻ کان دور ڪر . انهن براين کان پاسو ڪر ظاهري هجن
يا باطني تنهن کانپوءِ رحمت رب جي متوجہ ٿيندي ، انسان کي
نيڪ ڪمن جي توفيق ملندي . هلندي هلندي هن جي فطرت صالح
بنجي ويندي

اي انسان جيڪڏهن گهرين ته مان رب وٽ پهننديءَ
ٿيان ۽ خدا جي رضا حاصل ڪريان ته صرف هڪ ئي رستو آهي ته وحي
جو ڪامل اتباع ڪر . دل ۾ هي ڪالم پئي ڪري ڇڏ ته ٻين ڪالمن
ٻين ڪمن کي هرگز نه ڪندس قرآن ۾ حديث جي ابتڙ ڪوبه ڪم نه
ڪندس عقيدا ۾ عمل سڀ قرآن ۽ حديث جي مطابق رکندس ته بس

تون انسان ڪامياب آهين ۽ تنهنجي لاءِ نجات آهي . (۱)

حسد ۽ ساڙ جي مذمت ۽ بيان ڪندي فرمايائون ته

" انسان دل ۽ ساڙ حسد ، ڪينو ۽ بغض رکندو آهي ۽ هي ڪنهن پيءُ

کي دنيا جي شوي ترقي هوندي آهي يا مال اولاد هوندو آهي ته

انسان کي ساڙ ٿيندو آهي ته ڪاش انهي کي اها شي نه هجي . الله

تعالٰي اوهان جا اهي لڪايل دل جا ساڙ به ڏسي ٿو .

حضرت عمر بن عباس رضه کان روايت آهي پاڻ فرمائين

ٿا ته " هڪڙي ڏينهن اسان مجلس ڪيون ويٺا هياسون ۽ حضور اڪرم

صلي الله عليه وسلم به تشریف فرمائي هئي پاڻ سڳورن فرمايو ته جيڪو

شخص گهري ته آءُ ڪنهن بهشتي کي ڏسان ته فلاڻو جوان شخص

جيڪو اچي رهيو آهي انکي ڏسي ايتري ۽ انصار قبيلي جو هڪ نوجوان

وضو ڪري ٿي آيو ۽ مجلس ۾ ويٺو وي ۽ هي دفعي به مجلس ۾ ائين

فرمايائون ته جيڪو شخص بهشتي کي ڏسي ته فلاڻي جوان کي

ڏسي جيڪو اچي رهيو آهي ته وي به ساڳيو جوان آيو . وي ٽئين

دفعي به انهي طرح فرمايائون ۽ ساڳيو جوان اچي ويٺو مان جنهن

حضور اڪرم صلي الله عليه وسلم کان اها بشارت ان جوان انصاري مطلق

ٻڌي ته خيال ڪيم ته هي نيڪ اعمال ڪيا هوندا ائين جنهن جي شيءِ

هن کي بشارت ملي آهي .

مون کي خيال ٿيو ته ان کي ڄاڻيان ته ڪهڙا عمل

ڪري ٿو مون ان جوان کي چيو ته اي فلاڻا مون تي منهنجو پي ناراض
 ٿيو آهي . ان ڪري چند ڏينهن آءٌ ٿو وٺ رهندس هن جوان خوشي
 سان رهائش قبول ڪيو . آءٌ هن وٺ رهڻ شروع ڪيو . ڏسان ته ساکيا
 عمل ڪري پيو جيڪي اسان ڪندا هئا سون صبح جو تعجد لاءِ اٿي
 ٿو نبي اڪرم صلي الله جي فرمان مطابق هي دعا پڙهي ٿو " اشهد
 ان لا اله الا الله وحده لا شريك له الملك وله الصمد يحيي ويميت وهو
 عليٰ ڪل شيءٍ قدير سبحان الله والحمد لله ولا اله الا الله والله اڪبر
 ولا حول ولا قوة الا بالله العلي العظيم . بعد ۾ هو تعجس ۾ مشغول
 رهي ٿو . روز نماز وغيره اعمال صالحه ڪرڻو مون ان جوان کي ٻڌايو
 ته اي فلاڻا حقيقت هي آهي ته بابت وغيره مون سان ڪو به ناراض ٿيو
 هيو آءٌ صرف ان لاءِ ٿو وٺ رهيو هوس جو حضور جن تنهنجي لاءِ جنت
 جي بشارت ڏني هئي . هاڻي ٻڌاء ته اها ڪهڙي خصلت آهي جنهن
 جي ڪري توکي اهڙي بشارت ملي آهي . ان جوان ٻڌايو ته هي ته ڪا
 ڳالهه ڪونه آهي هڪ خصلت منهنجي اندر آهي ته ڪو به مسلمان
 هجي يا ڪو انسان هجي ان لاءِ مونکي دل ۾ حسد ۾ ساڙ نه هوندو
 آهي ، ڪيترو به دنيا دار هجي ۾ مال اسباب سان گهر پيرل هجي
 مون کي ڪڏهن به ساڙ نه ٿيندو آهي .

ڪنهن جي عزت ڏسي ۾ ترقي ڏسي ساڙ ڪرڻ ۾ وير وٺڻ
 مسلمان جو ڪم نه آهي اهي شيطاني ڪم آهن ڪنهن کي سهڻو پنڌ
 پيدا ٿئي ڪنهن کي عزت ۾ مرتبو ديني يا دنياوي ملي ته انسان

جلندو رهي ۽ سڙندو رهي اهو مومن جو ڪم نه آهي . (۱)

بشریت رسول صلي الله عليه وسلم متعلق ۱۲ جماد الاول

۱۳۸۰ هـ تي جمع جي موقعي تي سندن خطاب جو خلاصو :

سوره بني اسرائيل ۽ الله تعاليٰ مڪي جي مشرڪن جي

ستن مطالبن جو ذڪر ڪيو آهي . جن ۾ حضور جن صلي الله عليه وسلم

کي چيو ته جيڪڏهن اسان جا هي مطالب پورا ڪري ڏيکاربو ته اسين

مڃينداسون ته بيحد اوهان الله جا سچا نبي آهيو ۽ پوءِ اسان اوهان

تي ايمان آڻينداسون هاڻي پهريائين مشرڪن جا ست مطالب ڏسو

ارشاد خداوندي : " وَقَالُوا لَنْ نُّؤْمِنَ بِكَ حَتَّىٰ تَفْجُرَ لَنَا كُتَابًا مِّثْلَ
بَنِي إِسْرَءِيلَ ع ۱۰ آيت ۱۰ تا ۱۳ .

پهريون مطالبو :

وَقَالُوا لَنْ نُّؤْمِنَ بِكَ حَتَّىٰ تَفْجُرَ لَنَا مِنَ الْأَرْضِ يَنْبُوعًا

ترجمو ۽ چيائون ته اسان توکي هرگز نه مڃينداسون جيستائين تون

اسان لاءِ زمين مان هڪ چشمو جاري نه ڪرين .

ٻيو مطالبو :

أَوْ تَكُونَ لَكَ جَنَّةٌ مِّنْ نَّخِيلٍ وَعِنَبٍ فَتُفَجِّرُ الْأَنْهَارَ

اقتباس خطبو ۲۴ صفر المنظر ۱۳۷۹ هـ بروز جمع

(۱)

خلا دها تفجيتراه • يا تولاء كجين ۽ انگورن جو هٿ باغ ٿي پوي
پوءِ تون ان ۾ نعرون وهائين •

ٽيون مطالعو :

اوتسقط السماء كما زومت علينا كسفا " يا توجهئي
طرح گمان خيو آهي تهئي طرح اسان تي آسمان ٽٽرا ٽٽرا ڪري
خيرائين •

چوٿون مطالعو :

اوتاتي بالله و الملائكم قبيلا يا تون الله ڪي ۽ ملائڪن
ڪي سامهون آئين •

پنجون مطالعو :

او يڪون لحد بيت من زخرف يا ٿي پوي ، تولاءِ ڪو
سونو گهر •

جهون مطالبو :

او ترقي في السماء

يا تنون آسمان تي چڙهي وڃين .

ستون مطالبو :

ولن نومن لرقيڪ حملي تنزل علينا ڪتابا نقره

۽ تنهنجي چڙهي وڃڻ کي به اسان هرگز نه مڃينداسون جيڪي

اسان تي اهڙو ڪتاب نه لاهين جنهن کي اسان پڙهون .

هاڻي اچو ته ڏسون ته مڪي جي مشرڪن کي انهن

بيان خيل ستن مطالبن جو جواب قرآن ۾ الله تعاليٰ حضور جن جي

زبان مبارڪ مان ڪهڙن لفظن ۾ ڏنو آهي ارشاد خداوندي "قل سبحان

ربي هل ڪنت الا بشرا رسولا (اي نبي ا ڪين) چؤ ته پاڪ آهي

منهنجو پالڻهار آءٌ ته رڳو پيغام پهچائيندڙ هڪ بشر (انسان)

آهيان .

مطلب اهو آهي ته اي پيارا رسول انهن مڪي جي

مشرڪن کي ، جن توکان ستن معجزن جو مطالبو ڪيو آهي ، تن

کي صاف صاف لفظن ۾ جواب ڏي ته اهي ڪالهيون (معجزا) منهنجي

اختيار ۾ نه آهن بلڪه اهي سڀ ڪالهيون هڪ الله جي اختيار ۾ آهن

جيڪو هر شريڪ کان پاڪ آهي ۽ انهي الله سان سندس خدائي ۽ اختيار

۾ ڪوبه شريڪ ڪونهي . آءُ هڪ " انسان رسول " آهيان ۽ مسطور

ڪالهيون ڪنهن به " انسان رسول " جي قبضي ، قدرت ۽ اختيار ۾ نه

آهن . لهنذا مون کان اوهان جا اهڙا بيجا مطالبه غلط آهن . مون

ڪڏهن به اهڙي دعويٰ نه ڪئي آهي ته اهي ڪم منهنجي اختيار ۾

آهن . آءُ ته صرف هڪ ڪالهم جي دعويٰ ڪريان ٿو جيڪا سج آهي ته

آءُ هڪ " بشر رسول " آهيان توحيد جو پيغام ڪڍي آيو آهيان انهي

کي قبول ڪيو اوهين جيڪي مونکان مطالبه ڪريو ٿا . انهن مطالبن

پوي ڪرڻ جي دعويٰ مون سڀ کان ڪڏهن به ڪونه ڪئي آهي . پڪا

آءُ اهڙي دعويٰ ڪيئن ڪندس . جنهنجو مونکي ڪوبه اختيار ڪونهي

اڳتي الله جل شانہ فرمائي ٿو . وما منع الناس ان يؤمنوا اذ جاء

هم العدي ملڪا رسولا (بني اسرائيل ۱۴ ۱۵)

۽ ڪڏهن ماڻهن وٽ هدايت آئي (تڏهن) انهن کي

ايمان آڻڻ کان رڪيو هن ڪالهم روڪيو جو چوڻ لڳا ته الله هڪ بشر

(انسان) کي ڇو پيغمبر ڪري موڪليو اي پيغمبر ڪيئن چئو ته

جيڪڏهن ملائڪه زمين تي رهندڙ تي ڪنهن ڦرن ها ، ته اسين انهن

تي آسمان مان ڪنهن فرشتي کي پيغمبر ڪري موڪليون ها . مطلب

اهو آهي ته ڇاڪاڻ زمين تي رهندڙ انسان آهن . لهنذا انهن طرف

نبي يا رسول انسان ئي انهن مان موخليو ويندو ۽ اها الله تعاليٰ جي جاري خيل سنت آهي ۽ آءُ به انهن مان هڪ انسان يعني بشر ۽ الله جو رسول آهيان .

جيئن ته خافر شروع کان وٺي اها ڪالهم جيئن لاءِ تيار ئي نه هئا . ته هو هڪ انسان (بشر) رسول ئي سگهي ٿو پوءِ مڪي جا مشرڪ به انسان ۽ رسول جي وچ ۾ ويڇو سمجهي اهڙو اعتراض ڪندا رهيا ته ڇا هڪ انسان الله جو رسول جيئن ئي سگهندو ؟ الله جل شانہ انهي باطل عقيدتي جي قرآن پاڪ ۾ بار بار ترديد فرمائي آهي ۽ ارشاد فرمايو آهي ته جيئن به رسول ۽ نبي هن دنيا ۾ تشریف فرما ٿيا آهن اهي سڀ جا سڀ انسان هئا . ايتري قدر واضع ۽ صاف لفظن ڪانهيو به حضرت جن انسان ڪي نه جيئن ۽ ڪيئن انساني جنس کان خارج سمجهڻ در حقيقت ، قرآن ڪريم جي اهڙين سموريون آيتون جو انڪار پنهنجي ٿو ۽ قرآن پاڪ جي هڪ لفظ جو انڪار به ضرر آهي جنهن کان اهڙن ماڻهن کي توبه ڪري باز اچڻ گهرجي .

رستو هدايت جو هڪ خرڇ ، رب جي معرفت جو ۽ قرآن پاڪ جي سڃاڻ ، پيغمبر جي سڃاڻ ۽ قرآن شريف ڪفيل آهي ساري اسلام جي ڪالهمين جو بس مقصود ته آهي ئي اهو انهي مقصود کي وٺڻو آهي پوءِ قرآن شريف جا جيڪي عجائب ۽ غرائب آهن ته انهي جي ته انتها ڪانهي پوءِ جنهن ڪالهم جي ڪلام جي پڇڻي ويا

جنهن جي ڪي پنهنجي ويا جنهن جي حضرت موسيٰ عليه السلام جي
 ڪالمائن ۾ ته زندگي ٿيندي هئي پنهنجي پاڻ لاءِ درخواست ڪيائين
 انهي جي زبان مون کان صاف آهي ته اهو پنهنجو مددگار هجي مگر
 اثر جيڪو ٻيو قوم جي مٿان جنهن کي رب منتخب ڪيو حضرت موسيٰ
 عليه السلام کي حضرت هارون عليه السلام جو ڪيترو وقت سينه انزا
 هئا . مگر ان سان جنهن کي الله تعاليٰ منتخب ڪيو انهي جو
 اثر قوم مٿان ٻيو سو تقريرون حضرات علماء جون هر ڪلچي را رنگ
 و بونچي ڏيکاري ان ڪالمن ڏي سڏين ٿيون ته قرآن پاڪ
 جي تحقيق جو ذمہ دار به قرآن پاڪ آهي ته هي برابر الله جو ڪلام
 آهي جو رب سائين پاڪ قرآن ۾ فرمايو آهي ته وان ڪنند في ريب
 ما نزلنا عليٰ عبدنا آيت (هڪ ريب هوندو آهي واقعي ٿئي ۽
 ٻيو ٿئي ۽ نه هوندو آ ۽ جيڪو ٿئي ڪي ڏسي ٿو انهي ۾ ريب هوندو
 آ يا اها خود ٿئي وارو ريب انهي جي نفي الله تعاليٰ پهرئين تي
 ڪئي آهي ته لا ريب في هڪ ۽ هي پنهنجو ڪم ڪري رهيو آهي تنهنجو
 دليل آندو اٿائين . الله تعاليٰ اول سڀاره ۾ مومن انسان کي پومنون
 بالغيب و يقيمون الصلوات الي آخره ڀنڀقون انهي جو دليل پوري
 تحقيق سان الله تعاليٰ بيان فرمايو هائي ٻيو ريب هوندو آهي
 جيڪو انهي ٿئي ڪي ڏسي ٿو پاڻ ۾ ٿيندو هڪڙي ٿئي ڪي به ڏسندو
 آهي ٻيو هڪڙي ڪالمن کي ڪيئي ڪالمن سڃاڻيندو آهي . هر
 پنهنجي ڪنن جو فرق آهي اکين جو فرق بيمار ماڻهو عمده

کاڌا هن کي نه پائيندا هن کي ان جي بوءِ تلقين به نه ٿي وڃي
 جنهن مائٽو سفر ۾ يا ڪشي آ ته منجهن جو ڦٽي ٿو وڃي پوءِ
 انهي عقل انهي سوچ سميت طرفن جي انهي کي خبر نه ٿي پوي
 ته قبلو ڪهڙي طرف آ . اهو نه قبلي جو نقص آ نه کاڌي جو نقص
 آهي نه انهي ٿي ۽ ڪا زيادتي آ نه اها جيڪا مسوع سلام آ . انهي
 ۾ ڪمي پيشي آ . پاڻ وٽ جيڪي شين آهن انهي جي ڪمزوري پاران
 اهو عيب هن ۾ اچي چڪو آهي .

هاڻي الله تعاليٰ فرمائي ٿو اهو رب توهان ۾ ٿي سگهي
 ٿو انهي جو ازالو توهان ڪري سگهو ٿا هو هڪڙو پتيدار عسر
 ڪوڙي ۾ ماڻهن کان پري گذاريائون ۽ چاليهن ورهن جي عمر به ٽسو
 ان ۾ ڪا اهڙي روش اختيار نه ڪيائون جنهن تي هو مائٽو آکر رکي
 سگهي ۽ نه مدرسو ۽ ويٺا لکڻ سکيائون نه پڙهڻ ۽ نه اهل ڪتاب
 سان ۽ ٻين علم وارن ماڻهن سان هو ان جو تعلق رهيو آهي هاڻي
 انهي عمر کان بعد هو ٿا چون ته هي قرآن پاڪ الله پاڪ جي طرفان
 نازل ٿيل هي هڪڙو مجموعو آهي . تنهن سڀارن جو ته انصاف آهي
 ٻيو به اهڙي انداز جو مائٽو قرآن شريف پيش ڪري الله تعاليٰ انهي
 ڪالم کي به ڇڏيو . پر توهان منجهان سمجھدار مائٽو به ٿي
 ويهي مجلس شوريٰ ڪري پيش ڪيو انکي به رب ڇڏيو . انصاف آدمي
 توهان جا ۽ شاعر ۽ ڪاهن ان کي به ڇڏيو وانءِ شهادت ڪم من
 دون الله رب جي ذات بس باقي ٻيون جيتريون به طاقتون اوهان جون

هلن شيون سڀني جي هڪٿي مجموعي کانفرنس ڪوٺائي . فائو
 بيسورن من مسئلہ . هي شيون سڀارن جو هڪٿي سورہ جا مشعلن تن
 آيتن جي مٿان هجي . اوهين اها پيش ڪيو جيڪڏهن توهان جيڪو
 پنهنجي بي سمجھي جي پاران قرآن پاڪ تي شبہ پيدا نٿا ڪريو
 انهي ۾ اوهان کي سڄو سمجهيو وڃي تہ ۽ ان صورت ۾ اهو زمانو
 اهو هو هاڻي ٿيڻ هزار ورهين جو گذري چڪو آ . قرآن شريف جا
 دشمن ساري دنيا پري پئي آ . پنهنجي عمالات هنرن ۾ سائنس
 ۽ ٻين ڪمن ۾ وڏا اضافن کي پهچي چڪا آهن . دنيا کي انگشت
 بدن دان ڪري ڇڏين شيون . مگر اهو سوال قرآن شريف ڪوبہ حل
 نہ ڪنهن ڪيو آهي نہ ڪنهن پيش ڪري سگهيو آهي . اهو دليل
 آهي هڪٿي سڄي قرآن شريف جو جا سڀني کي جڙيو جواب ڏنائين
 تہ هي الله جو ڪتاب آ هاڻي ائينون ڇڏهن ظاهر ٿيو تہ رب جو
 ڪتاب آھ تہ هينئر انهي ڪتاب جي مخالفت جي سزا هي بگاھ
 دوزخ جي فاشقو النار التي فان لم تفعلوا ولن غملاوا ۽ رب فرمائي
 ٿو تہ هينئر بہ خون ڪري سگهو ٿا ۽ نہ ڪڏهن ڪري سگهندو
 انهي باءِ دوزخ جي سان جنهن جو جيڪا پري ٿي سا بہ ماڻهن تي
 ۽ پٿر تي اها هن جي پاران جو ڪم ٿا ڏين پل جو هي باءِ ٿامبر
 ۽ سڄيون خشت ڪائين سان مڃي پوءِ مثل وائين سائيندا آهن ۽
 پٿر کي پڇائيندا آهن ۽ هن باءِ ۽ خود اهو ماڻهو ۽ اهو پٿر
 پل جو ڪم ٿو ٿي ۽ ٿامبر . مگر انهي قرآن شريف جيڪو ايتري

تقرير

قطب الاقطاب قدوة السالكين شمس العلماء مرشدنا

العلامه حضرت مولانا محمد حماد الله

سندي هاليجي رحمہ اللہ تعالیٰ

المتوفى سنة ۱۳۸۱ھ

ناشر: مدر

خاک پائے درگاہ عالیہ هاليجي شريف

محمد امين الله عفا الله عنه

خادم مدرسه مدينة العلوم حماديه - پتو عاقل - سکر

پاکستان

محبت سان آدمين جي رهبري ڪري ٿو ته هي الله جو ڪتاب آ. ان هوندي
 به جيڪي نه ٿا مڃن اها انهن لاءِ تيار ٿي انهن جي سزا هجي
 انهي الله تعاليٰ جي سزا کان پنهنجو بچاءَ هٿ ڪيو. آفتاب
 آمد دليل آفتاب قرآن شريف ٿي پنهنجو دليل پنهنجي رمزن کي
 ظاهر ٿو ڪري ۽ ڪو سمجهدار ماڻهو انڪار ڪرڻ جو انهي کي رستو
 ٿي ڪونهي جنهن صورت ۾ ته اهو مقصد قرآن پاڪ جو الله تعاليٰ
 اعتقادي ۽ عملي جيڪي به ڪم فرمايا آهن. ٻن انهي تي انسان کي
 اشد ضروري آهن جو انهي جو اهي باعث ٿيندا الله جي رضامندي
 جو اصل مقصد قرآن شريف جو اهو آهي ٻيو ڪير به بيان ڪري ته اها
 ڪالهم آهي قرآن شريف جي وٺڻ جنهن پاران ماڻهو قرآن شريف جي
 مضمونن ۽ معنيٰ تي ۽ دلائل تي ۽ حڪم تي متوجه ٿئي. خوب پراڻي
 ۽ انهي کي پنهنجي عمل درآمد معمول پنهنجو بڻائي ته مٿس
 رب جو رضامنڊ ٿيندو ۽ اچڻ کان اڳ ۽ دنيا جي حياتي ختم ٿيڻ
 کانپوءِ هڪ سڪند ۽ ان کان به ادنيٰ موقعو نه ٿو وڃي ته هو
 پنهنجي مالڪ جي راضي ڪرڻ جي ڪجهه ڪوشش وٺي ٻن اها حياتي
 آهي جا انسان کي موقعو مليو آ ته پنهنجا رب کي پيو راضي ڪري
 ۽ دنيا مان نڪري ڪيڏي به ماڻهو کي دنيا ۾ عزت ملي اوجا ڪوڻ
 دنيا پيدا ٿي آ جيستائين ختم ٿئي ٻن انهي جو حڪم دنيا ۾
 پيو هلي بادشاهه هجي مگر انهي کان به افضل هڪڙيون چئند
 گهڙيون دنيا جي زندگي جون اهي افضل آهن ڇاڪاڻ جو انهن

گهڙين ۽ آدمي پنهنجي خوش وڻي رب کي راضي ڪري سگهي ٿو
 پوءِ جڏهن رب راضي ٿيو ته ان تي هي ڏسڻ ڪڏهن نه ايندو . الله
 تعاليٰ جي رضائدي جو نتيجو ۽ اثر ڪڏهن زائل نه ٿيندو . اها
 بادشاهي ايڏي جو هڪ ڏينهن ختم ٿيندي ته انهي ساري دنيا
 جهان جي زندگي جون گهڙيون اهڙيون قيمتي آهن ۽ پانهو انهن
 گهڙين کي جيڪي دنيا ۽ مليون هن ان جو قدر ڪري يعني قرآن پاڪ
 جي تعليم مطابق پنهنجي عقيدتي کي ۽ پنهنجي عملن کي قائم
 رکي . (۱)

هي تقرير پاڻ پنهنجي وفات کان ئي ڏينهن آڳ ۽
 ڪڏهن هٿيون ، جيڪا ٿيڻ رحاب ڪڏهن وڻي هٿي
 ۽ ٿيڻ تان لفظ بلفظ لکي شايع ڪڏهن وڻي آهي .

۱۴ ربیع الاول ۱۳۷۹ هـ تي جمعہ ڏينهن سندن ڪيل خطاب

خطبہ منسوبہ ۽ سورہ حمد مومن رڪوع ۵ جي تلاوت کان پوءِ فرمايو ته: " الله تبارک و تعاليٰ پنهنجو نور ۽ هدايت هن دنيا ۽ موهليو پوءِ هڪٽن ماڻهن کي اهو نور ۽ هدايت نصيب ٿي ۽ ٻيا آدمي انهي نور ۽ هدايت کان محروم رهجي ويا . اهو آھن هن سورہ جو مقصد . هن کان اڳ فرمايو ويو ته هدايت وارن جو معاملو آخرت ۾ ڪهڙو ٿيندو ۽ جيڪي شخص محروم ۽ بدنصيب ٿي ويا انهن جو حشر آخرت ۾ ڪهڙو ٿيندو مثال جي طور تي فرعون جو قصو بيان ڪيو ويو ته فرعون کي اسباب هدايت جا ڏنا ويا ليڪن هو الله جو رضامنڊو ڪونه حاصل ڪري سگهيو . هميشه ڪاميابي واري زندگي کان محروم رهجي ويو . الله تعاليٰ جي طرفان نعمت آئي انکي ميٽائڻ ۽ ٻاهڻ جون ڪوششون ڪندو رهيو . هڪ غريب ۽ مسڪين آدمي جنهن کي ڪارهن جي جاءِ به ڪونه هئي . ڪا پناهه وٺڻ واري جيڪم ڪانه هئي آخرڪار مدين ۾ وڃي پناهه ورتائين . ان کان بعد الله تعاليٰ جي هدايت وٺي فرعون وٽ آيو . الله تعاليٰ جو پيغام هدايت ۽ نور حق فرعون کي پيش ڪيائين ليڪن فرعون وٽ عناد ۽ سرڪشي هئي ظلمت ۽ اندازو هو . پنهنجي گمراهي کان ڪونه هٽي سگهيو . اٿلندو هدايت سان مقابلو ڪرڻ لڳو . هڪ ماڻي شمرائي جون لڳو ته موسيٰ عليه السلام جي خدا کي ڏسڻ شو وڃان . جڏهن تير رت سان پرڃي آيو ته خوش ٿيڻ لڳو ته

۱۴ ربيع الاول ۱۳۷۱ هـ تي جمعہ ڏينهن سندن ڪيل خطاب

خطبہ منسوبہ ۽ سورہ حمد مومن رکوع ۵ جي تلاوت کان پوءِ فرمايو ته: " الله تبارک و تعاليٰ پنهنجو نور ۽ هدايت هن دنيا ۽ موكليو پوءِ هڪٽن ماڻهن کي اهو نور ۽ هدايت نصيب ٿي ۽ ٻيا آدمي انهي نور ۽ هدايت کان محروم رهجي ويا . اهو آهن هن سورہ جو مقصد . هن کان اڳ فرمايو ويو ته هدايت وارن جو معاملو آخرت ۾ ڪهڙو ٿيندو ۽ جيڪي شخص محروم ۽ بدنصيب ٿي ويا انهن جو جشر آخرت ۾ ڪهڙو ٿيندو مثال جي طور تي فرعون جو قصو بيان ڪيو ويو ته فرعون کي اسباب هدايت جا ڏنا ويا ليڪن هو الله جو رضامنڊو ڪونه حاصل ڪري سگهيو . هميشه ڪاميابي واري زندگي کان محروم رهجي ويو . الله تعاليٰ جي طرفان نعمت آئي انکي مڃائڻ ۽ ٻاهرڻ جون ڪوششون ڪندو رهيو . هڪ غريب ۽ مستخين آدمي جنهن کي ڪارهن جي جاءِ به ڪونه هئي . ڪا پناهه وٺڻ واري جڳهه ڪانه هئي آخرڪار مدين ۾ وڃي پناهه ورتائين . ان کان بعد الله تعاليٰ جي هدايت وٺي فرعون وٽ آيو . الله تعاليٰ جو پيغام هدايت ۽ نور حق فرعون کي پيش ڪيائين ليڪن فرعون وٽ عناد ۽ سرڪشي هئي ظلمت ۽ اندارو هو . پنهنجي گمراهي کان ڪونه هٽي سگهيو . اٿلندو هدايت سان مقابلو ڪرڻ لڳو . هڪ ماڻي شمرائي چوڻ لڳو ته موسيٰ عليه السلام جي خدا کي ڏسڻ ٿو وڃان . جڏهن تير رت سان ڀرجي آيو ته خوش ٿيڻ لڳو ته

مان موسي جي الله کي ڏٺو اٿس پر جنهن جبرئيل عليه السلام مائي کي پر هنيو ته مائي ۳ شڪر ٿي پئي هڪ شڪر ۱/۲ لک ڪارڪرن تي ڪريو جيڪي مائي بڻائيندا رهيا . سڀ هلاڪ ٿي ويا ۽ ٻيو شڪر سندس هڪ لک فوج تي ڪريو آهي ته ختم ٿي ويا ۽ ٽيون شڪر درياءَ ۾ وڃي پيو ايڏي ناڪامي ڏسي به هدايت تي ڪونه آيو (ويا ڪيڏن فرعون الانبيءَ) فرعون جا حيل ۽ تدبيرون حق جي مقابلي ۾ بربادي ۽ هلاڪي ۾ پئجي ويا هر جڳهه حق ڪامياب ٿيندو رهيو ٿوئي جو حق پرست غريب ۽ ٿورا هئا ۽ فرعوني هر ڪوشش ۾ ناڪام ٿيندا رهيا ٿوئي طاقت ۾ وڌيڪ ۽ تعداد ۾ گهڻا هئا .

" راجل مومن " فرعون کي غي تقريرن ڪيون . پهرين تقرير ڪيائين تنهن تي فرعون جواب ڏنو ته اي قوم! منهنجي دانشمندي ۽ سمجهه ۾ اهائي ڪالهم اچي ٿي ته موسي کي ضرور قتل ڪجي ته دنيا مان فساد ختم ٿيندو ۽ منهنجو اهو ئي مشورو آهي هي تقرير ڪيائين تنهن تي فرعون جواب ڏنو ته اي قوم (هي جو موسي عليه السلام الله ۽ رب جون ڪالهيون ٿو ڪري ۽ چوي ٿو ته ان جي عبادت ڪيو مڙئي ٺهرايو ته آءُ موسي جو الله ڏسي اڃان ۽ دل ۾ ته مونکي پڪ آهي موسي ڪوڙ ٿو هڻي . ڇا جو الله ، ڇا جو رب .

هاڻي هن رڪوع کان انهيءَ " راجل مومن " جي ٽين تقرير

شروع آهي .

وقال الذي آمن يا قوم اتبعون :

اهو شخص جنهن فرعون جي قوم مان ايمان آندو هيو چوڻ لڳو ۽ پنهنجي قوم کي خطاب ڪرڻ لڳو ته اي منهنجي قوم جيڪو آءِ اوهان کي راهه ڏسي رهيو آهيان . جنهن رستي جي رهبري آءِ ڪري رهيو آهيان اهڙي هدايت جو رستو آهي انهي رستي ۾ ئي ڪاميابي آهي تنهن ڪري توهان منهنجي چوڻ تي هلو باقي فرعون جي مال دولت ۽ دنيا جي محبت ۾ نه اچو .

انما هذه الحياه الدنيا متاع :

اي منهن جي قوم ا دنيا جي حياتي چند ڏينهن جو نفعو وٺڻ آهي ۽ چند ڏينهن جون لذتون ۽ هار سينگار آهن . ڪيترا به سون چانديون گڏ ڪيو مال اسباب جمع ڪيو ترقي جو سامان وڌايو ليڪن هي ڪالھ ياد رکڻ ته اهي شيون اوترو وقت نفعو ڏينديون جيترو وقت اوهين هن دنيا ۾ موجود آهيو پر مرڻ کان پوءِ ڪجهه به ڪم نه ڏينديون ته معلوم ٿيو ته هي چند ڏينهن جو ڏيک ويڳ ۽ سينگار آهي پوءِ اهڙي بي بقا شيءِ تي لڳجي خدا جي هدايت کي قبول ڪرڻ نه ٿا ڪيو .

وان الا خره هي دارالقرار :

۽ آخرت واري زندگي اها ئي آهي هميشه رهڻ واري جا ۽ ۽ قرار جي جڳهه هن دنيا ۾ رهي جيڪڏهن آخرت لاءِ ڪمائيو ته اها شيء پڪرندي . دارالمقام ، دارالقرار ، دارالمعاد اها آخرت واري حياتي آهي جنهن کان پوءِ ٻي ڪا حياتي ڪانه اچي ٿي آهي . انسان تي مختلف عالم اچن ٿا . پهريون انسان عالم ارواح ۾ هيو جتي صرذ الله تعاليٰ سڀني روحن کي پيدا ڪيو . ٻيو عالم مبداءِ آهي انسان جي پيدائش جو عالم زمين جي ستن مان ۽ غذا جي جوهر مان مٺي پيدا ٿي . مٺي (نطفه) ماءُ ۽ پيءُ جي گڏيل ۱ مهينا ماءُ جي پيٽ ۾ رهڻ بعد انسان وجود ۾ آيو . ٽيون عالم معاش آهي . هن دنيا ۾ چند حياتي جا ڏينهن جنهن ۾ انسان گذاري ٿو ۽ ڪمائي ٿو . چوٿون عالم برزخ آهي . انسان جي مرڻ کان وٺي قيامت تائين ٽين عالم برزخ آهي پنهنجون عالم محشر آهي جنهن ۾ سڀ انسان گڏ ٿيندا حساب ڪتاب ورتو ويندو ڇهون عالم معاد آهي جو هر ڪو انسان پنهنجي اعمال جو نتيجو وٺي پنهنجي جڳهه ۾ ويندو ڪي انسان بهشت ۾ پيا ويندا ته انسان جهنم ۾ پيا ويندا بهشتي سدائين بهشت ۾ دوزخي هميشه جهنم ۾ رهندا ان کان پوءِ ٻي ڪا به حياتي ڪانه ايندي .

ته هر هڪ انسان تي اهي ڇهه عالم آيا (۱) عالم ارواح ،

(۲) عالم مبداءِ (۳) عالم معاش (۴) عالم برزخ (۵) عالم محشر (۶) عالم

معاد پهريائين چار عالم شوي شوي وقت لاء آيا ۽ ختم شيندا ويا جنهن ۽ هي حياتي دنيا وارو جهان به اجي ويو پر چهن آخري عالم (عالم معاد) هميشه لاء آهي . ڪڏهن به ختم ڪونه ٿيندو تنهن ڪري فرمايو ويو ته (ان الا خره هي دارالقرار) .

آخرت وارو عالم ئي قرار واري جاءِ آهي . ته رجل مومن چوڻ لڳو . اي منهنجي قوم ا هي دنيا جا اسباب جنهن ۽ اوهان ڦاٿل آهيو اهي ٿورن ڏينهن لاءِ اٿو . هن دنيا جي حياتي کلي مقصود سمجهي ڪوشش ٿا ڪيو ته مال اسباب ۽ جهجهي ملڪيت بڻايون ۽ ترقي جا اسباب وڌايون اها ڪالعدم فضول آهي . توهان هت رهي آخرت لاءِ ڪمايو جيڪا شيء توهان کي هر جڳهه نفعو ڏي مرڻ کان پوءِ قبر ۽ نفسي ڏيڻ واري شيء حشر جي تحاليف ۽ نفسي ڏيڻ واري شيء جنت ۽ پهچائڻ واري شيء اها آهي وڃي جو اتباع ۽ الله جي هدايت جي ڪلا لڳڻ . پوءِ الله جي رحمت توهان کان ڪنهن به جڳهه منقطع ڪانه ٿيندي ان جو نفعو ڪڏهن به جهڪو ڪونه ٿيندو جنهن شخص دنيا ڪمائي ۽ آخرت لاءِ نه ڪمايائين ان ڪجهه نه ڪمايو . اوهان فرمون ٿا تون جي دنيا ڏسي ان ڏي متوجه ٿي ويا آهيو . انکي چڏيو . آخرت ڏي توجه ڪيو .

من عمل سيئه فلا يجزي الا مثلهما :

جنهن بچڙائي ڪمائي ته ان کي ان بچڙائي جيترو بدلو ملندو . هي الله تعاليٰ جو ٻانهي سان ڪم آهي جو ٻانهو جيڪڏهن

الله جي رضائندي خاطر رها ۽ ڏيکاريو سندس مقصد خونگي ته اهڙي عمل جي صرف مرادي ڪرڻ سان ئي هيڪڙو ثواب ۽ ان عمل جي ڪرڻ سان گهٽ ۽ گهٽ ستون ۽ ڊري زياده ته ست سو دنيا ثواب حاصل ٿيندو آهي ۽ عمل جو بدلو جنت آهي جتي ان کي نعمتون آهن جيڪي مومن ٻانگي کي نصيب ٿينديون جنت جي اندر هاءِ تحليف ۽ ناهيند شي ۽ نه هوندي انهن شين جو ته اٿان گذر ئي خونگي توھان دنيا ۽ رهي ۽ عمل ڪيو ته الله جي رضا ۽ حاصل ٿيندي ۽ نعمت واري جاءِ ۽ حاصل ٿيندي .

يقوم مالي ادموڪه الي النجاة :

اي منهنجي قوم آءِ اوهان کي چون ٿا واري رستي ڏانهن سڏيان ڪو جنهن تي هلي اوهان الله جي ڏمر کان بچي رهو . جيڪي سزائون ۽ عذاب الله تعاليٰ حفار لاءِ مقرر ڪيا آهن جنهن جي ڪري ۽ هو به اوهان کي ڪانه پهچندي .

وتعد عنونني الي النار :

۽ اوهين هي مون کي دوزخ ڏانهن سڏي رهيا آهيو آءِ اوهان کي چئي رهيو آهيان ته موسيٰ عليه السلام الله جو سچو نبي آهي

اهو اوهان کي الله جي شوحيد جي دعوت ڏئي رهيو آهي ته الله تعاليٰ
 وحده لا شريڪ آهي ان جي عبادت ڪيو . هر وقت ان کان بهر ان جي
 هدايت تي هلندو ته اوهان ڪامياب ٿي ويندو ۽ انهي ۾ ئي سرار سر
 نجات آهي . پر اوهين پنهنجن معبودان باطلا جي طرف سڏي رهيا
 آهيو جن کي نبي جي به طاقت ڪانهي ۽ ڪنن خوب اختيار نه آهي
 جيڪڏهن الله جي شوحيد ڇڏي انهن جي عبادت ڪريان ته اهو سراسر
 خسر آهي ۽ ان ڪنان انسان دوزخ ۾ هليو وڃي ته مطلب نڪتو ته آئون
 اوهان کي چون ٿا ۽ نجات ڏيڻ جي جاءِ تي دعوت ڏيئي رهيو آهيسان ۽
 اوهين پڻ دوزخ تي سڏي رهيا آهيو .

تدموني لا كفر بالله واشرك به

زباده ڪولي ٻڌايو هو وڃي ته دوزخ تي سڏڻ جو مطلب هي
 آهي ته اوهين مون کي سڏيو ٿا ته آءُ خسر ڪيان الله سان پهنسي ان
 سان شريڪ بڻايان ۽ انهن کي پڪاريان ۽ سجدا ڪيان ۽ الله تعاليٰ
 کي ڇڏي ڏيان جيڪو برتر ۽ بلند هستي آهي ۽ انسان جي ادراڪ کان
 ئي بهر آهي هاڻي اهڙي الله کي ڇڏي بستن جي عبادت ۽ نمون جي
 معبوديت تسليم ڪيان جنهن جو مون کي خوب علم نه آهي پر حجت
 ۾ بي دليل جنهن جي عبادت ڪونه ڪندس ، صرف ماڻهن جي جهڙن تي
 ۽ ماڻهن جي تقليد تي ڪشي الله سان شريڪ بڻايا اهو . اهو
 خيڏو نه وڏو گناهه آهي .

انا اذبحو ڪه الي العزيز الغفار :

مان اوهان کي هڪ غالب ۽ برتر بلند ذات ڏانهن سڏي رهيو آهيان جنهن جي به ان سان نه شي هلي سگهي . نروڻ مائي نهراڻي ، الله تعاليٰ سان مقابلي ۾ جي خوشن حياڻين ، ليڪن سڀ شجھه پنهنجي کجي ۽ پيسن جو به فائدو نه پهتس . آخرڪار دليل خوار شي هلاڪ شي ويو . اهو الله تعاليٰ گناهه به بخشيندو آهي نروڻ خيڏو به الله جو باغي آهي ۽ شرڪ خدا اٿس پر هاڻي به الله تعاليٰ ڏي رجوع ڪري ۽ معافي وٺي ۽ توحيد اختيار ڪري ته سڀ گناهه معاف شي وڃن . هن لفظ ۽ نحو ۾ ڄا مختلف قول آهن . لا حره لا حفر جي ڪلام دعوت الي النار جي بطلان لاءِ آهي .

جرم بمعني حقا جي آهي معنيٰ هي نڪتي ته توهان جي ڪالعم غلط آهي جنهن جي طرف اوهين دعوت ڏيئي رهيا آهيو اها باطل آهي ۽ هي ڪالعم حقه آهي ته جنهن جي طرف اوهين سڏي رهيا آهيو . انهن جي نه دنيا ۽ نه آخرت ۽ دعوت آهي .

(۲) جرم بمعني حسب ۽ حسب جو فاعل ضمير آهي جوهان

جي ڪلام جي نتيجي ڏانهن وڃي ٿو . اهو مرفوع آهي محلا انما تشدد عوني جرم جو مفعول ٿيندو معنيٰ هي ٿيندي ته اها ڪالعم اوهانجي مردود آهي بلڪه اها ڪالعم اوهانجي حمائي رهي آهي انما تشدد عوني الخ ڪي .

(۳) لا جرمه بمعني لابد معني ناهي خو چارو انهي ڪالعه

ڪانسواءِ ته توهان انهن ٽي دعوت ڏيئي رهيا آهيو جن جي دنيا ۽ آخرت ۾ دعوت ڪانهي يعني ڪابه وقعت نه آهي .

(۴) لاجرم جرمه بمعني قطعاً اي لا قطعاً معني ناهي مقطوع

بلڪه هي ڪالعه ثابت آهي ۽ محققه آهي ته توهان ماسوي الله جي عبادت ٽي دعوت ڏيئي رهيا آهيو انهن جي دنيا ۽ آخرت ۾ ڪابه دعوت قبول نه ٿيندي بلڪه دليل ۽ خوار ٿيندا .

وان مردنا الي الله :

هن جو مطلب ما قبل واري انسا تي آهي يعني بيشواسان

جو مومن الله تعاليٰ ڏانهن آهي باقي جيڪي شخص الله جي حدود کان ٽپن ٿا الله جي هدايت کي ٻڏي ٿا اهي دوزخي آهن توهان جن معبودان باطله کي سڏيو ٿا اهي اوهان کي ڪونه پهرندا ڪجهه به نفعو ڪونه ڏيئي سگهندا ڇو ته هر انسان جو آخرڪار مومن الله ٽي ٿي ٿيندو .

نستذكرن ما اقول لکم

اي منهنجي قوه جلد ئي ياد ڪندو جيڪي مان توهان

کي چئي رهيو آهيان نهنون ها مان جي حڪومت ۽ قانون جي دنيا

اوهان کي مست بڻائي ڇڏيو آهي هن وقت سوچ سمجهه نٿي اچي.
 هر ياد رکيو ته کان پوءِ اهي منهنجون نصيحتون ۽ وڻ ضرور پڪا
 ڪندو. جڏهن اکين سان عذاب ڏسندو تڏهن چوندو ته هاڻو پيلي
 هڪ غريب مومن سچ چوندو هو. جيڪو انهي جي نصيحت تي هلڻ
 ها ۽ موسيٰ عليه السلام تي ايمان آڻيون ها ته اڄ هن عذاب کان بچي
 وڃون ها.

وانض امني الي الله :

رجل مومن " جڏهن ايمان کي بالڪل ظاهري ڪري ڇڏي
 وارن کي عاف تبليغ ڪري ڇڏو ته هاڻي انديشه هو ته فرموني هن
 سان الائي ڪهڙو معاملو ڪندا. تنهن ڪري چوڻ لڳو آءٌ پنهنجو
 معاملو رب تي سونپيان ٿو ۽ ان جي حوالي ڪريان ٿو. اهوئي مونکي
 پناهه ۽ رکندو.

انهن چئي هي " رجل مومن " هليو هو فرمون هن جي
 پويان هڪ هزار موج موڪلي ته هنکي ڀڃڻي اچي. هڪڙو مائٽو
 رستو پيلي الائي ڪهڙي طرف هليا ويا. ٻيا ماڻهو آيا ته ڏسن ته
 " رجل مومن " جبل جي گھاٽي ۽ نماز پڙهي رهيو آهي ۽ درندا ان
 جي حفاظت ۽ چوڌاري بيٺا آهن. هي شخص اهو منظر ڏسي موٽي
 آيا ۽ فرمون کي ٻڌايائون فرمون انهن کي مارائي ڇڏيو ته توهان

خوڙ هڻو توهان ان سان ٻڌل آهيو .

نوتاه الله سڃاڻت مامڪروا .

" رجل مومن كي الله تعاليٰ فرعونين کان محفوظ رکيو

انهن جي شرن کان بچايو انهن جي تدبيرن کي ناڪاه بڻايو .

وحاڪه بال فرعون سوء العذاب :

گھيرو خري هو فرعون وارن کي برو عذاب (فرعون کي لشحر

سميت الله تعاليٰ درياءَ قلزم ۽ ٻوڙي ڇڏيو اهو آهي برو عذاب .

گھڻو وقت هن کي سمجھايو هو ليڪن سمجهه نه ورتائين

برايون ۽ بچڙايون ڇيائين ظلم ۽ زبردستيون ڇيائين خدا ۽ خدا

ڇيائين سندس عاقبت خراب نڪتي .

عبدالقوم نالي هڪ شخص هت موذن هيو . پوءِ وڃي ماڻھي

شھر رهيو ۽ اتي اذان ڏيندو هو اتي مولوي عطاء الله اندھڙ به پڙهائيندو

هيو انگريزن جو زمانو هو اتي سڪن زمين اچي ورتي ۽ رهڻ لڳا . اتي

هڪ مسلمان عورت سان سڪ خراب ٿي ويو . ان سان زنا ڪندو رهيو وي

هيو سڪ به ان عورت سان خراب ٿي هيو آخر ڦار پاڻ ۽ مقدمو ڇيائون

جماعه مسلمين اها ڳالهه ٻڌي خيال ڪيو ته اسلام تي داغ ٿئي ٿو

تنهن خري ان عورت کي قتل خري ڇڏجي چند مائٽيون گڏجي انهي

عورت کي وڻي ڦليلي واھ تي آيا تان ته هنکي قتل خري درياءَ ۽ لڙهي

جذبي . هنکي علم پڙهائڻ جي خوش ڇيائون ليڪن عورت علمون
 نه پڙهي سگهي . جڏهن ٻيو حجم ڪالمائي ته زبان جاري ۽ صاف
 طرح ڪالمائي پر جڏهن علم پڙهن جو ارادو ڪري ته زبان بند ٿي
 وڃي ۽ منهن ڌارو ٿي وڃي خوش ڇيائون ليڪن سڀ ناموس ٿيندو .
 آخر ڌار هن کي ڪهي درياءُ ۽ ڦٽي ڪري ڇڏيائون . جڏهن انسان دين
 اسلام ۽ هدايت جي خلاف هلي ٿو ته الله تعاليٰ ان جو حشر ائين ٿو
 ڪري جيئن هن عورت جو ٿيو جو آخر ڌار علمون به نصيب نه ٿين
 ڪيترا اسباب هدايت جا ڏيکاريا ويا حضرت موسيٰ عليه السلام هنکي
 تبليغ ڪئي . پنهنجي قوم جو هڪ ناصح ميدان ۽ آيو انهي کولي
 کولي ٻڌايو ليڪن ان جي به نه مڃائين اٿلندو پنهنجي ناصحن
 کي قتل ڪرڻ جون خوشيون ڪندو رهيو پر سڀ ڪنهن حد ۽ شخصيت
 کانائين : معجزات ڏٺائين آيتون ڏٺائين نشانجون ڏٺائين جادوگر
 مسلمان بڻجي ويا . انهن کي هدايت سمجهه ۽ اچي وئي ليڪن
 فرعون اهڙي جو اهڙو رهجي ويو . هنن جي قسمت جو پيالو لبريز ٿي
 چڪو هو . حجم نه ڇڏيائون نيٺ اچي هن عذاب ڪڙيو قوم موسيٰ
 شادي جي بهاني سان انهن کان ڪم وٺي رات جو نڪتا اچي درياءُ
 قلزم تي پهتا . پويان فرعون جو ڏٺو ته بني اسرائيل سڀ جا سڀ
 ڀڄي هليا ويا آهن . سارو لشڪر تيار ڇيائين ۽ انهن جي پويان
 لڳو بني اسرائيل جو ڏٺو ته فرعون سارو لشڪر ورتيو اسان جي پويان
 اچي رهيو آهي . اڳيان درياءُ پويان فرعون جو لشڪر . حضرت موسيٰ
 کي چيائون ته اسان کي خواخوڙ پاهر ڪڍي مصيبت ۽ وڏو اٿڻي هائي

اسان ڪيڏانهن وينداسون موسيٰ فرمائڻ لڳو (ان معي ربي) الله تعاليٰ تي ڀروسو ڪيو اهو ڪڏ آهي . موسيٰ ۽ درياءَ ۾ لٽ هيائين ته ٻارهن خشڪ رستا ٺهي پيا جن مان بني اسرائيل سلامتي سان ٻار پهتا ۽ ٻيون فرعون به انهن رستن مان ڪڍ اچڻ لڳو . وچ درياءَ ۾ پهتو ته درياءَ اڳي وانگر وهڻ لڳو اهڙي طرح فرعون فرقو ٿي ويو .

انسان کي گهرجي ته هي جو اتباع ڪري ته دنيا ۾ چڱي آخرت به چڱي ٿي دنيا جي نلت ۾ خوابي عذاب کان به بچي وڃي ته آخرت جي سخت عذاب کان به نجات حاصل ڪري .

النار يعرضون عليها :

عالم برزخ ۾ فرعون وارن جو جهڙو حال آهي هڪ ٻاءِ دوزخ جي آهي جنهن تي صبح ۾ شاه پيش ڪيا ويندا آهن .

۱- يا ته ان جو مطلب هي آهي ته جنهن ججهند جي ٻاءِ ۾ آخرت ۾ ويندا اها ٻاءِ هنوقت ئي صبح ۾ شاه جو ڏيکاري ٿي وڃي ته انهي ٻاءِ ۾ اوهان کي وڃڻو پوندو .

۲- يا ته جيئن حديث شريف ۾ ايندو آهي ته انهن فرعونين جا روح ڪارن پڪن ۾ وڃي دوزخ تي صبح شاه پيش ڪيا ويندا آهن .

هن مان معلوم ٿيو ته عذاب قبر جو به حق آهي . عالم

برزخ ۾ به عذاب ٿيندو آهي .

سوره يقره الساعه :

جڏهن قيامت قائم ٿيندي ته مون سميت سڀني کسي وڏي

عذاب ۾ داخل ٿيو ويندو . اهو عذاب قبر واري عذاب کان سخت هوندو

مٿن واري وقت به عذاب ۾ هي قبر به عذاب وڃي پڄاڻي ۾ جڏهن قيامت

قائم ٿيندي ته اڳي کان به سخت عذاب ، موسيٰ عليه السلام جي

تخذيب حياتون شوحيد کي نه مجنانون پنهنجن معبودن کي چٽي

پها ته ڇا حاصل حياتون الله جي ڏاڙهه جو غضب الله جو عذاب .

اذ يتحنا جنون في النار :

الله تعاليٰ سوره جي منڍ ۾ فرمايو ته آءٌ قابل التوبه ۽ شديد

المقاب آهيان جيڪي غرب ضعيف مائمنون اسلام ۽ آيا انهن جو اسلام

قبول ڪيائين ۽ انهن کي رحمت ۾ داخل ڪيائين انهن جي پڄاڻي به

پلي ڪيائين . پر جيڪي شخص كفر ۽ رهيا انهن جي دنيا ۽ نه

ڪهڙي به حالت رهي ڪيڏا به تصرفات ۽ نمونا اختيار ڪيائون جيئن

ته اڄ خلع روس ۽ آمريڪا وارا راجپوت شا اڏاڻن چنڊ تي قبضو ڪرڻ شا

اهامين اهي سڀ " واهيات ڪالهيون آهن . جنهن ڪم لاءِ الله تعاليٰ اسان کي پيدا ڪيو آهي اهو آهي پنهنجي پالڻهار سان تعلق ۽ رهي جو اتباع ڪرڻ انهي شيءِ جو رب تعاليٰ اسان کان مطالبو ڪيو آهي . اها شيءِ نه ڪهي ائين ته اسان دنيا ۾ عجيب ڪرڻا ڏيکاريون ۽ وڏا وڏا ڪارناما ڪيون . انسان جو نتيجو نڪرندو الله تعاليٰ جي حڪم کي مڃڻ ۽ نه مڃڻ تي . مڃڻ وارو انسان ڪامياب آهي ۽ نه مڃڻ وارو انسان ناڪام آهي .

جڏهن الله تعاليٰ انهن نافرمانن کي دوزخ ۾ وجهندو اتي پاڻ ۾ ٻيا جهڳڙو ڪندا ، سڀ دوستيون ۽ تعلقات ختم ٿي ويندا پاڻ ۾ دشمن بڻجي ويندا (الا خلاء پوءِ ڪي به ڪجهه لبعض مده الاالمتقن دنياوي دوست قيامت جي ڏينهن دشمن بڻجي ويندا . هر منفي صالح نڪو ڪار انهن جون دوستيون قائم رهنديون .

يقول الضعفاء للذين استكبروا :

جهڳڙي جو بيان شروع آهي اهي شخص جيڪي دنيا ۾ تابع هئا رعيت ٿي گذاريندا هئا شوي مال وارا هئا غريب ۽ مسڪين هئا پنهنجن وڏين کي چوندا ۽ پنهنجن حاڪمن کي چوندا جن جي تابعداي ڪري الله جي دين کي ڇڏي ڏنو هئا انهن ۾ خدا جي هدايت کان پاسو هلندا هئا .

انا کنا لکه نیما :

اسان ساري عمر توهان جي تابعداري ڪئي سون اوهان جي
 ڪشي تي هلياسون جيئن توهان چوندا هئا جيئن ڪندا هياسون توهان
 جي چوڻ تي هلي خدا جي نبي کي خدا جي قرآن کي ڇڏي ڏنوسون
 الله ۽ رسول جو حڪم ايندو هو ته انکي معمولي سمجهندا هياسون ۽
 ان جي ڪا پرواهه نه هوندي هئي پر اوهان جي حڪم کي اکين سان
 رکندا هياسون . ايتري قدر اسان توهان سان وفاداري ڪئي سون هاڻي
 عذاب ۽ ڏاڍا سزون شروع عذاب ته هئا پر . سڄو عذاب ڪشي نه پر شروع
 شڪر عذاب جو ته دفع ڪيو يا هفتي ۽ هڪڙو ڏينهن مهلت جو وڃي
 ڏيو حڪم ته سامهه پٺيون ڇڏهن هي رعيتي ۽ تابع درخواست ڪندا
 ته اهي وڏا مائعتو متبع هنن کي هي جواب ڏيندا .

انا ڪل نيما :

اسان سڄا سڄا اتي پهتا آهيون اسان جو ته ڪو وس نٿي
 ڪونه ڪو هلي پاڻ کي نٿي ڪونه ڏاڍا بجائي مڪمل ته توهان ڪسي
 جيئن بجائي مڪملنداسون . جيئن توهان عذاب ۽ سزائي رهيا آهيو
 اسين به ائين ئي سزون ڏاڍا .

ان الله قد حكم بين العباد :

بیشک الله تعالیٰ ٻانھن جي وچي فیصلو ڪري چڪو . سڀ شيءِ تي حڪم الله تعالیٰ وحدہ لا شریک جو آھي نہ توهان ایمان آندو نہ اسان ایمان آندو . ڪيترا دلائل پیش ٿيا . لیکن بد عقیدہ ۽ بد عمل رھجي ویاسون پنھنجي بدقسمتي تي اھڙا جمیل رھياسون جو ھدایت نصیب ٿي ڪانہ ٿي ھاڻي اسان رب جا ذلیل ٻانھا آھيون جیئن حڪم ڪیو اٿس تیئن ٻیا سڙون .

وقال الذین فی النار لخرنہ جھنم :

جڏھن مایوس ٿیندا تہ سڀیئي تابع متبوع حاظہ محصورہ وڌیرا رعایا ، پیر ، مرید کڏجي چوندا جھنم جي دارون کڏي تہ اي ملائڪو اسان رب سان تہ ڪونہ رھایوسون ان سان مخالفت ڪندا رھیا سون توهان رب جا مقرب ٻانھا آھیر . عذاب ٿي مقرر آھيو . اوهين ڪا سفارش ڪیو تہ ھڏ ٽپنھن تي عذاب ھلڪو ٿي رات ٽپنھن عذاب ۽ ٻیا آھيون سڻي ٻاءُ ۽ انگري ٿي رھا آھيون ڪجھہ اسان لاءِ ڪم ڪیو .

قالو اوله تڪ شاتيڪه رسلڪه :

هي اصل ۾ اوله تڪن هيو نون کي خيرايو ويو بلا قانون
 مشاب هجن حرف علت جي اهو مسئلہ صاحب بيضاوي واي ۵ ۵ رکڻ
 ۲ ۲ لکيو آهي .

ملائڪه انهن کي جواب ڏيندا ڇا اوهان ڏي الله جا رسول
 خونه آيا هئا انهن الله جون حجرتون الله جي طرف معجزات خونه پيش
 ڪيا هئا اي نعوني ڪروه اوهان وٽ موسيٰ ۽ هارون عليهما السلام خونه
 آيا هئا . اوهان کي الله جا ڪيترائي معجزا ڏيکاريا هئائون . ڇا
 توه ڏي الله جو نبي پيغام الهي ڪشي خونه آيو هيو .

قالو بلي :

سڄ چوندا هائو ، اهي پيغمبر نه آيا هئا اسان کي هدايت
 جو رستو ڏيکارو هئائون ليڪن اسان پنهنجي بدقسمتي سبب انهن
 کي خورو سمجهوسون .

(قالو افادموي)

هان ، هاڻي ٻيا پڇاريو اي ڪانرو اوهان جو سڌ خونه
 ورتايو ويندو اوهان جي صاحب ڪالعم ڪانه ٻڌي ويندي نه عذاب ڪونه
 ڏيندو نه انهي مان نخري ڪهڻدو نه جان چڻندي نه موت ايندو

اهائي هميشه لاءِ حايءِ اٿو . جنهن عذاب جو انبياءِ عليه السلام واعد
 ڏيندا هئا ۽ جنهن عذاب کان ڀڄياريندا هئا اهو عذاب اهو اٿو .
 انسان کي گهرجي ته رب جي رحم تي هلي نبين جيحو
 الله تعاليٰ جي طرفان آندو آهي انکي چئڻي وٺي . ان تي محرمه شي
 عمل ڪري ته دنيا به هلي آخرت به هلي . الله جي عذاب کان نه نجات
 الله تعاليٰ کان دعا گهرون ته الله تعاليٰ اسان کي الله ۽ رسول حبي
 حڪمن تي عطا ٿي نڪت عملن جي توفيق عطا فرمائي ٻين عملن کان
 بچائي آمين .

شيخ عالمجو بياڪجه ملنوقات .

ملفوظ ۱ :

فقير غلام محمد ظهري ٻڌايو ته هڪ دفعي شيخ عالمجي
 فرمايو ته " طالب کي گهرجي ته پاڻ کي تمام مخلوق کان گهٽ
 سمجهي ڇو ته انسانن ۽ جنن کان جيئي به مخلوق آهي سا عندالله
 شول نه آهي . ان ڪري اهي اسان کان بهتر آهن . طالب کي هي
 سوچڻ گهرجي ته انسانن ۽ جنن مان مسلمان مون کان بهتر آهن
 اهڙي طرح جو هر مائٽو جو الله وٽ ڪيترو درجو آهي . اها الله کي ئي
 خبر آهي ۽ مون وٽ پنهنجي بهتر هجڻ جي ڪابه سند نه آهي اهڙي
 طرح ڪافر به اسان کان بهتر آهن جو الله پاڪ وٽ آهي انجام جو
 اعتبار آهي شي سگهي ٿو ڪافر جي آهي بچائي چڪي شي هجي

مون کي ان جي ٻڌ نه آهي ته هافر بغير ايمان جي مرندا ۽ منهنجو
موت ايمان ئي ٿيندو . ان هي طالب کي گهرجي ته پنهنجو پاڻ
کي سڀ کان گهٽ تصور هي .

لا تحسبن دونک پوما مؤمنا

ولا هافرا حتي تغيب في قبر

ترجمہ : جڏهن به هنهن مومن يا هافر کي پاڻ کان
گهٽ نه سمجهو ، جيستائين تون قبر ۾ نه پهچين .

ملفوظ ۲ :

موليٰ محمد داود ٻڌايو ته هڪ دفعي فقير محمد رمضان
سهندئي کي سڏي پڇيائون ته ڇا پڙهندو آهين ؟ ، ان جواب ڏنو ته
سائين اڃان نه الف ، ب ، ته پڙهندو آهيان وڏي عمر ۾ پڙهڻ شروع ڪيو
آهي . هن وقت منهنجي عمر ۲۰ ، ۲۲ سال ٿيندي . خبر نه آهي ته
علم حاصل ٿيندو يا نه ؟

شيخ هاليجي کيس جواب ۾ فرمايو ته ٻڌ منهنجي ۾
منهنجي عمر ته اڃان ننڍي آهي ، امام ابو حنيفه جو خاص شاگرد
امام حسن بن زياد جڏهن پڙهڻ شروع ڪيو هيو ان وقت ان جي عمر
۸۰ سال کان مٿي هيس . امام ابو حنيفه رحمہ کان فقه جو علم حاصل

حيائين سندس علم ۽ اهو مرتبو ٿيو جو حجه مسئلن ۽ امام ابو حنيفه کي ڇڏي ، امام حسن جي قول تي علماء فتويٰ ڏيندا آهن ان کي علم حاصل ڪرڻ جي ڪا منڍ ئي نه آهي .

ملفوظ ۲:

فقير عبدالحميد ٻڌايو ته هڪ طالب عالم عرض ڪيو ته قبل مونکي صيقل ياد نه ٿو رهي معرياني کي مونکي تفهيد ڏيو ته جيئن حافظو ٿيڻ ٿئي . پاڻ فرمايائون ته پڻ محنت ڪر . هن زماني ۾ جڳهه جڳهه تي اهڙا پيرا ۽ فقير آهن جيڪي ايمان کي برباد ڪن ٿا . ان کي علم حاصل ڪرڻ بنا ايمان بچائڻ مشڪل آهي ، پاڻ هڪ قصو بيان ڪيائون ته هڪ ماڻهو هڪڙي مولوي صاحب کان قبر جي عذاب پڻ طراڻ ، جهر جهنم وغيره جي عذاب متعلق تقرير ٻڌي ته ڪيس ٿاڍي گشتي ٿي ته هاڻي منهنجي حشر خدا جاڻي ڇا ٿيندو . ان پريشاني ۾ ئي هيو ته سندس خانداني پير صاحب ٽن جي وولي لاءِ اچي پهتو . مريد کي فمگين ڏسي پڇيائين ته ڇا ڳالهه آهي ؟ مريد سربسته احوال کي ٻڌائين . پير صاحب چيس ته تون گشتي نه ڪر قبر ۽ منهنجو فلاڻو ٿاڻو پنهنجي سمورن مريدن طرفان منخرن ڪير کي خاموش ڪرائيندو ڇو ته منخرن ڪير منهنجي ٿاڻي جو مريد آهي قيامت جي ڏينهن الله تعاليٰ اسان جي مريدن جو حساب ڪتاب ٿاڻي جي

حوالي ڏندو باقي رهي پلمصراط اها مان پاڻ توکي بڻل ۽ کڻي ٻار
 خرائيندس ۽ سڌو بيمت ۽ ڇڏيندس مريد اها ڳالهه ٻڌي ڏاڍو خوش
 ٿيو ۽ کيس جيائين ته جيڪڏهن واقعي مونسان اوهان ايتراي مهرباني
 ڏندا ته مان اوهان کي پنهنجي زمين جو فلاحو نمبر ڏيان ٿو
 ٻيو سوچيو مٿان مريد ٿري وڃي ڇو نه زمين ڏسي ڇڏجي . مريد سان
 گڏجي زمين ڏسڻ ويا . رستي ۽ پاڻي ۽ ڪپ هڻي ۽ رستو تنگ هيو
 ٻيو صاحب جو ٻيو ترقي هيو ۽ پاڻي ۽ غوطا کائڻ لڳو . الله سائين
 مريد کي سمجهه عطا ڪئي . ٻيو کي مٿي ۽ لت هڻي جيائين ته
 اڄ هن شوي پاڻي به پاڻ ئي غوطا کائين ٿو سڀاڻي وار کان سنهي
 ۽ ترار کان تڪي پلمصراط اسان کي ڏيڻ پار خرائيندس .

ملفوظ ۱۲:

هڪ دنهي ڪنهن سائل شيخ هاليجي کان سوال ڪيو ته
 تصوف جي حقيقت ڇا آهي ؟ پاڻ فرمايائون ته پڻ ۽ ٻوڪڻ . فرمايائون
 ته منهنجا مرشد حضرت امروني هڪ دنهو بيمر ٻوڪي رهيا هئا جو
 ننڍا بيمر پئي پيا جاءِ تي ٻوڪي رهيا هئا . ان حال ۾ ڪجهه
 ماڻهو سندن خدمت ۾ الله جي واٽ پهچڻ آيا . حضرت امروني کين جواب
 ڏنو ته پڻ الله جي واٽ ڪلي پئي آهي . جيڪو ڪم مان ڪيان ٿو اوهان
 به اهو ڪيو غير الله جي تعلقه کي دل مان پئي ڪڍو ۽ الله پڪاڻ
 جي تعلقه کي پنهنجي دل ۾ ٻوڪيو اهائي الله تعاليٰ جي واٽ آهي .

مولانا حافظ محمود اسعد صاحب جن ٻڌايو ته شيخ هاليجي صاحب فرمائيندا هئا ته سالڪ کي راه سلوڪ ۽ استفامت تي رهڻ گهرجي ۽ هي واقعو نقل ڇيائون ته هڪ ڀير صاحب هيو جو وقت جو بادشاهه به ان جو مرشد هيو . ڀير صاحب سفر تي نڪتو جنهن بادشاهه جي شهر جي وڃڻ وڃيائين چو نه بادشاهه سان به ملاقات ڪندا هون ان خيال سان بادشاهه جي محلات طرف روانو ٿيو ان وقت بادشاهه محفل موسيقي سان لطف اندوز ٿي رهيو ۽ هڪ ڪاٺي ڪاٺي رهي هئي جنهن بادشاهه کي ڀير صاحب جي آمد جو علم ٿيو ته ڪاٺي کي پرده پٺيان وڃڻ جو حڪم ڇيائين ڀير صاحب کي به خبر پئجي ويئي ته ڪاٺي پرده پٺيان آهي سو پرده طرف منهن ڪري شهر ڇيائين :

ڀير صاحب ٻڌي ڪه ڪه ٿو رهندي
ڪه ڪه ڀير ٻڌندي و به شريڪي

ڀير صاحب عورت کي ڇيائين ته تون ته ڏاڍي خراب آهين
جو نيڪي کان پري ٿي ويئي آهين ۽ برائي کي اچي ملي ويئي آهين
عورت جواب ۽ چيو ته :

آن زن گفت که من آنم که تو گفتی
تو نیز همان باش که تو هستی

عورت چيو ته مان ته بيشڪ اها آهيان جيڪا تون چئي رهيو آهين پر تون به اهڙي ره جيڪو تون آهين يعني اوهان ان حال تي ئي استقامت اختيار ڪيو ائين نه ٿي جو پهر ترقي ٻڌي .

ملفوظ ۱۶

فقير عبدالحميد ٻڌايو ته هڪ دفعي شيخ هاليجي جن فرمايائون ته شرڪ الله جي توھين ڪندو آھي ۽ بدعتي رسول پاڪ جي ۔ جو شرڪ الله کي پنھنجي حاجت روائي لاءِ ڪافي نه سمجھندو آھي ان ڪري سندس نظر غير الله طرف ڪجي ويندي آھي ۔ شيخ هاليجي ان باري ۾ مثال ڏيندي فرمايائون ته ڇت ۽ لڪل ڪٿي کي وٺي جيڪڏهن ڪو ماڻھو لڙڪيل آھي ۽ ان جي خيال ۾ ڪٿو ڪمزور آھي جو ڪنھن به وقت ڪٿي سگھي ٿو ته پوءِ ان جو توجهه ٻئي طرف ويندو پر جيڪڏهن اهو ڪٿو ايترو مضبوط سمجھي جو جيڪڏهن ان ۾ سمورا ماڻھو لڙڪي پھن ته اهو ڪٿو ڪين ٿيندو ته اهو ماڻھو ڪنھن به ٻئي طرف ڪين وڃي ٿيندو ۔ اهو ئي حال مشرڪ جو آھي جو حاجت روائي ۽ مشعل ڪشائي ۽ الله پاڪ کي ڪافي نه سمجھي جو ٻئي طرف ڪين ڏانھن ان جي نظر وڃي ٿي اهڙي طرح هي ماڻھو الله پاڪ جي توھين جو مرتڪب ٿئي ٿو ۔ ساڳي طرح بدعتي پي رسول خدا جي توھين ڪندا آھن جو جيڪڏهن دين ۾ نشين ڪالعم ايجاد ڪندا آھن ته زبان

حال سان چوندا آهن ته هي نيڪي جناب رسول الله صلي الله عليه وسلم
 کان رهجي وڃي هئي . ان ڪري پاڻ سڳورن اها نيڪي امت کي نه
 سڳاري هٿائون ڪوڙيا ڪم حضور جن سان دين محمل نه ٿيو هيو ۽
 هي ماڻهو دين کي محمل ڪري رهيا آهن ۽ جنهن نبي جو دين محمل
 نه هجي اهو نبي ڪيئن ٿي سگهي ٿو ان طريقي سان بدعتي ماڻهو
 رسول آخرو صلي الله عليه وسلم جي توهين ڪندا آهن .

ملفوظ ۷ :

هڪ دفعي ڪهڙي جي سخت قلت هئي جنگ جو زمانو هو
 ۽ راتن ڪارڊ تي ڪهڙو ملندو هيو عيد جي موقع تي شيخ هاليجي
 کي جنهن عرض ڪيو ته قبله نوان ڪهڙا موجود آهن اوهان اهي استعمال
 ڪيو پاڻ فرمايائون مخلوق خدا ڦاٽل ۽ پراڻن ڪپڙن ۽ ۽ رلي وڙهي
 عيد جي نماز پڙهڻ اچن ۽ مان نوان ڪهڙا پائي اچان . مون کي شرم
 ٿو اچي جيستائين سمورن کي نوان ڪهڙا نه هوندا ته مان به ڪونه
 پائيندس .

ملفوظ ۸ :

هڪ مجلس ۾ شيخ هاليجي فرمايو ته جيڪو شخص دنيا ۾

اچي ۽ پنهنجي

اچي ۽ پنهنجي خالق سان محبت نٿو رکي بلڪه ان جو تعلق
 غير الله سان آهي ان جي مثال ان ماڻهو واري آهي جو گهر ۾ نوڪر
 رکيائين . پر نوڪر مالڪ جي طرف خوب توجه نٿو ڏئي صرف سندس
 توجه مالڪ جي مال ۽ عيال طرف آهي ۽ انهن سان محبت رکي ٿو مالڪ
 ضرور هي ڪالعم سوچيندو ته مان هن نوڪر کي صرف پنهنجي خدمت
 لاءِ رکيو آهي ۽ مون کي ڪي به پويان اچائي منهنجي مال ۽ عيال سان
 تعلق رکي ٿو . ٿي سگهي ٿو ته هي منهنجي مال ۽ عيال اولاد ۽
 خيانت ڪري ساڳي طرح انسان کي الله رب العزت پنهنجي بندگي
 لاءِ ٻانهي کي پيدا ڪيو آهي . جيڪڏهن ٻانهو الله پاڪ جي
 بندگي کي ڇڏي صرف دنياوي مال ۽ دولت سان محبت ڪندو ته اهو
 ٻانهو به فائن سمجهو ويندو ۽ گهڻو ۽ نقصان کائيندو ان ڪري
 مقصود رب جي محبت هجڻ گهرجي .

روحاني تربيت جو طريقو

علوم باطنيہ :

قرآن حڪيم نبوت جي ڪم کي ٽن حصن ۾ تقسيم ڪيو

آهي :

ربنا وابعث فيهم رسولا من انفسهم يتلوا عليهم

آيتڪ و يعلمهم الكتاب والحڪمت ويركّهم البقره آيت نمبر ۱۱۹ (۱)

ترجمہ : يعني تلاوت آيات قرآنيہ ۽ قرآن و سنت جا

علوم حاصل ڪرڻ بہ ديني ترقي جي ھڪ منزل آھي پر تزڪيہ نفس

صحاہ ۽ فلاح لاءِ شرط آھي جيستائين تزڪيہ نفس حاصل نہ ٿيندو

ان وقت تائين ڪتاب اللہ ۽ سنت رسول اللہ جون رمزون ۽ خوبيون ڪما

حڪم نظر نہ اينديون . آيات قرآنيہ ۽ فلسفياڻہ ۽ مستحڪمانہ بحث

ڪرڻ چوڻڪاري جو سبب نہ آھي چوڻڪارو مان ۽ آھي تہ ظاھري علم

سان گڏ باطني علم بہ حاصل ڪيو وڃي ۽ انھي کي عملي زندگي ۾

جاري ڪيو وڃي .

تزڪيم نفس :

حضور اڪرم صلي الله عليه وسلم جي فرائض منصبِي ۽

تزڪيم نفس شيون مقصد آهي جنهن جو مقصد آهي ظاهري ۽ باطني

نجاستن کان پاڪ ڪرڻ . ظاهري نجاستن کان ته اڪثر ڪري مسلمان

واقف آهي باطني نجاستون ڪفر شرڪ وغير الله تي حلي اعتماد ۽ اعتقاد

ناسد تڪبر حسد بغض عناد ، حب دنيا وغيره آهن . توڙي عملي طرح

قرآن ۽ سنت جي تعليم ۽ انهن سمورين شين جو ذڪر ٿيل آهي

پر تزڪيم نفس کي جداگانہ فرض قرار ڏئي اشارو ڪيو ويو آهي ته

جهڙي طرح صرف لفظن جي سمجهڻ سان خوب فن حاصل نه ٿيندو

آهي اهڙي طرح نظري ۽ عملي طرح خوب فن حاصل ڪرڻ سان ان جو

استعمال ۽ جمال حاصل نه ٿيندو آهي . جيستائين ڪنهن استاد

جي زير نظر ان جي مشفق ڪرائي عادت نه وڌي وڃي .

سلوڪ ۽ تصوف ۽ ڪنهن شيخ کامل جي تربيت جو

اهوئي مقام آهي جو قرآن ۽ سنت ۽ جن احڪامن کي عملي طور پڙهايو

وهو آهي انهن جي عملي طور عادت وڌي وڃي .

مفتي محمد شفيع عثمانِي رحم غفرلہ معارف القرآن

جلد اول ۽ صفحي نمبر ۲۲۱ تي لکيو آهي ته هدايت ۽ اصلاح جا ٻه

سلسلا آهن هڪ ڪتاب الله هيو رجال الله ان جي وڌيڪ وضاحت ڪندي

لکيو اٿائون ته : " الله جل شانہ نے ابتدائے آفرينش سے انسانوں کي هدايت و رهنمائي اور اصلاح کي لئيه سے هميشه هر زماني ميں خاتم الانبياء تک دو سلسلے جاري رکھے هيں . ايك آسماني ڪتابون کا سلسله دوسري اسکي تعليم ديني والي رسولون کا سلسله جس طرح محض ڪتابين نازل فرمادينه کو کافي نهين سمجھا اس طرح محض رسولون کي بهيجنه پر بهي اکتفا نهين ڪيا بلڪه دونوں سلسلے برابر جاري رکھے . الله تبارک و تعاليٰ کي اس عبادت اور قرآن حکيم کي شهادت نه قومون کي صلاح و فلاح گيلئي ان دونوں سلسلون کو يڪساں طور پر جاري فرماکر ايك بڑي علم کا دروازہ کھول ديا کہ انسان کي صحيح تعليم و تربيت ڪيلئي نه صرف ڪتاب کافي هے نه صرف ڪوفي مرابي انسان . بلڪه ايك طرف آسماني هدايات اور قانون الاهي کي ضرورت هے . جس کا نام ڪتاب يا قرآن هے . دوسري طرف ايك معلم اور مرابي کي ضرورت هے جو اپني تعليم و تربيت سے عام انسان کو آسماني هدايات سے روشناس ڪرائي اور ان کا خوگر بنائي . (۱)

جن عالمن علوم ظاهره سان گڏ باطني علوم به حاصل ڪيا آهن اهي آسمان ولایت ئي آفتاب بنجي چمڪيا جيڪي صرف علوم ظاهري تي قانع رهيا ، امت انهن مان ڪما حقاً فيضياب نه ٿي سگهي جيڪي انهي جي ضرورت هئي . سيدنا عبدالقادر جيلاني

خواجہ علي هجويري ، معين الدين چشتي ، خواجہ محمد بقا ، خواجہ محمد راشد ، سيد حسن شاه سوئي شريف حضرت حافظ محمد صديق سائين امروني وغيره . علوم ظاهريه ۽ باخمال هئڻ سان گڏ نذر الاهي سان منور ۽ معمور خانقاهن جا باني هئا . انهن جي روحاني اشراڪ مسلمانن کي گمراهي مان ڪڍي هدايت تي لڳايو .

قطب الاقطاب شيخ هاليجي علوم باطنيہ جي اهڙي بلند مرتبہ تي فائز هئا جو سندن دور ۾ انهن جو مثال ئي ڪونه هيو . نئين زندگي جي ان وقت جي ايلڊيئر مولانا عبدالواحد سنڌي پنهنجي اداري ۾ لکيو هيو تہ پنهنجي وقت جو سڀ کان وڏو ديني ۽ روحاني رهنما انتقال ڪري ويو . (۱)

طريقہ بيعت :

پاڻ اڪثر ڪري صبح جي نماز کان بعد مسجد ۾ بيعت ڪندا هئا ، پر جيڪڏهن ٻي ڪنهن وقت مائٽو ايندو هيو تہ ان کي ٻي وقت بہ بيعت ڪندا هئا ۽ نذر انڪار ڏيندا هئا . بيعت لاءِ جيڪي مائٽو موجود هوندا هئا حلقو ٺاهي ويهندا هئا . نذر ظاهري ۽ باطني جي تربيت طريقہ قادريہ راشديه مطابق ڪندا هئا . مگر ان ۾ تصور شيخ نہ ڪرائيندا هئا . سندن وڏو خليفو مولانا احمد الدين

فرمائيندا هئا ته اهو صرف حضرت هاليجي رحم جو خيال آهي جو تصور شيخ جي ڏاڪڻ وچان ڪڍي ورتائون . سڌو سنئون ٻانهي کي زمين تان ڪشي رب سائين سان ملائي ڇڏيائون ته اڳ ۾ قادر به سلسلہ جا سڀ پير تصور شيخ ڏسپندا هئا خليفہ احمد الدين صاحب ائين به چوندا هئا ته پنهنجي دور اندر سندن درجي جو خوب ولي خونه هئو . (۱)

سندن عادت هوندي هئي ته صبح جي نماز پڙهي مسجد ۾ قيام ڪندا هئا ۽ نماز بعد جيڪڏهن ڪو بيعت وارو هوندو هئو ته ان کي بيعت ڪرائيندا هئا باقي جيڪي موڪلائڻ وارا هوندا هئا سي موڪلائي هليا ويندا هئا . پاڻ خاتہ الاولياء هئا . (۲)

لطف روحاني :

مولانا امين الله صاحب سابقہ مدرسن مدرسو مدينه المنوره پنہ عاقل ٻڌايو ته بيعت ڪرڻ بعد شيخ هاليجي بيعت ڪندڙن جو هڪ پنهنجي هڪ ۾ وٺي لطيفه قلبي تي الله جو نالو وٺڻ جي تلقين ڪندا هئا . پوءِ وي هينين ٻارهن قادي راشديه ، سلسلہ جي لطائف روحاني جي تحصيل ڪرائيندا هئا :

- (۱) راي مولوي حڪيم عبدالحميد ۽ ميان عبدالحميد ظهرو
- (۲) حاجي عبدالله عرف حاجي هيرو شيخ

- ۱- ذکر قلبي ، ۲- ذکر روحي ، ۳- ذکر سي ، ۴- ذکر نفسي ، ۵- ذکر خفي ۱- ذکر اخفي ۶- ذکر پاس انفاس ۸- ذکر ازه ، ۹- ذکر سبع صفات ، ۱۰- سلطان الاذکار ۱۱- نفي اثبات ، ۱۲- مراقبه صفات سبع ۱۳- مراقبه اسم ذات نوراني ۱۰ (۱)

عورتن جي بيعت :

انساني آبادي جو تقريبا اڌ حصو عورتن تي مشتمل آهي سيد الانبياء و المرسلين عورتن جي درخواست تي انهن لاءِ علحدہ مجلس وخط منعقد ڪندا هئا . پاڻ ڪريم جن عورتن جي بيعت به وٺندا هئا ، جنهن جو ذکر قرآن مجيد جي سورہ مستحکم آيت نمبر ۱۲ ۾ آهي ته : " يا ايها النبي اذا جاءك المؤمنات يبايعنك علي ان لا يشرعن بالله شيئا آياتيه " عورتن جي بيعت پاڻ سڳورا بنا هڻ وٺڻ جي ڪندا هئا . بخاري مسلم ۽ ابو داود جي روايت ۾ حضرت عائشه کان منقول آهي ته عن عائشه رضه قالت ما من رسول الله صلي الله بد امراء قحط الا ان ياخذ عليها قال اخذ عليها قال اذهي فقد بايعنك رواه شيخان و ابو داود حضرت عائشه کان روايت آهي ته پاڻ سڳورن عورت جي هڻ کي ڪڏهن به نه چيو البتہ مرد زباني بيعت وٺندا هئا ۽ ڪڏهن زباني عهد وٺڻ تي اها عورت عهد ڏيندي هئي ته پاڻ سڳورا فرمائيندا هيس ته وچ مان توکي بيعت ڪئي (۲)

مٿي ذڪر ڪيل روايت مان معلوم ٿيو ته پاڻ سڳورن عورتن

کان به بيعت ورتي ۽ عورتن کي بنا هٿ ڇڏڻ جي بيعت ڪئي اٿائون
اهڙي طرح هڪ ٻي روايت ۾ حضرت اميمه بنت رقيه فرمايو آهي ته مان
بيعت لاءِ حاضر ٿيس حضور جن فرمايو ته مان مصافحو ڪرڻ وارن مان
نه آهيان (۱) . حضرت بعيمه رحم فرمائي ٿي ته مان پنهنجي والد
ماجد سان گڏ بيعت لاءِ حاضر ٿيس پاڻ سڳورن مردن ۽ عورتن سان
بيعت ڪئي مگر عورتن سان مصافحو نه ڪيائون (۲) .

شيخ هاليجي به سنت رسول الله جي پيروي ڪندي
عورتن جي بيعت ڪندا هئا پر ڪڏهن به بغير حجاب جي بيعت
نه ڪيائون نه وري ڪنهن عورت کي عورتن سان حجت ڪندي عرض ڪنديون
هيون پر شيخ هاليجي سختي سان منع ڪندا هئا ۽ فرمائيندا هئا
ته اهو عمل سنت رسول الله جي برخلاف آهي .

بعض جاهل پير بي احتياطي ڪندي عورتن جي دست
بدست بيعت ڪندا آهن ، جيڪو عمل بالڪل حرام آهي ۽ اجنبِي عورت
جي بدن جي ڪنهن به حصي کي هٿ لائڻ وڏو گناهه آهي . ڪڏهن
پاڻ حرامن ۾ احتياط فرمايو آهي ۽ اجنبِي عورت سان مصافحو نه ڪيو
آهي ته پوءِ ڪنهن به پير کي فرشته سمجهي ڪيئن اجازت ڏيئي
سگهي .

(۱) بخاري مسلم ، ابو داود

(۲) الجواهر المنبغ ، جلد اول ، ص - ۲۱۶

شيخ هاليجي جي خدمت ۽ بيعت ڪندڙ عورتن جو
تعداد هزارن کان وڌيڪ آهي انهن مان ڪيترن ئي اهڙيون به عورتون آهن
جيڪي زندگي ۾ اتباع سنت ۽ سرگرم عمل رهيون . گهر جي ذميداريون
هوندي به الله جي رضا جي طلب ۽ پوري رات جاگي الله جي عبادت ڪنديون
رهنديون هيون .

مولانا محمود حسين ابن شيخ هاليجي ٻڌايو ته منهنجي
والده ماجده جيڪا شروع ۾ حضرت امروني سان بيعت هئي ۽ سندن انتقال
بعد شيخ هاليجي رحم (پنهنجي مڙس سان) بيعت ٿي ايتري ته
عبادت گذار هوندي هئي جو آخر ڪري رڳو سان رهندي هئي ۽ رات
جو دير تائين نوافل ذکر اذڪار ۽ مصروف ڪهڙي رات گذرڻ کانپوءِ ذهن
ڪري دير آرام لاءِ بيهندي هئي ته وري جلد ئي پنهنجو پاڻ تي
ملامت ڪندي اٿندي هئي ته مان ڪيترو نه وقت غفلت ۽ گذاريو ۽
فرمائيندي هئي ته قم قم يا حبيبي ڪم تمام طالب الموليٰ لا ڀيڻا امر
جو سمجھڻ کان فارغ ٿي گهر جو ڌڻو وٺڻ نماز فجر ذکر اذڪار
اشراقه ان کانپوءِ پنهنجي عيال لاءِ ماضي وغيره . ايتري ساري عبادت
جي مصروفيت جي باوجود گهر جو ڪم ڪار به خوش اسلوبِي سان
ڪندي هئي ڏينهن جو وري حاجت مند عورتن جي امداد وغيره ڪندي
رهندي هئي .

شيخ هاليجي سان بيعت ڪيل هڪ نابينا عورت شيخ
جي اثر ڪري ايترو ته شريعت جي متبع هئي جو باوجود اندي هئڻ
جي ڪڏهن به بغير برقع جي گهران نه نڪتي .

ماستر عبدالحميد سولنگي ٻڌايو ته عورتن جي بيعت
 گهڻو ڪري عشاء نماز کان بعد ڪندا هئا بيعت بعد ٻاهران آيل
 عورتن کي دين جي ضروري مسائل جي تعليم به ڏيندا هئا . نماز
 روزو وغيره جي تلقين ۽ توحيد ڪندا هئا . ذڪر انڪار درود وظائف جي
 تعليم به ڏيندا هئا . عورتن کي بيعت ڪرڻ وقت ٻئي جي وٽ جهڪي
 ڪرائي ڇڏيندا هئا . ٻئي جي وٽ جهڪي ڪرائڻ جو مقصد هي ئي
 سگهي ٿو ته جيئن ڪنهن نا محرم عورت تي نظر نه پوي . هي
 سندن عفت ۽ پاڪدامني جي ڪمال جو مثال آهي .

سندن ڏيکارڻ ۽ خلفاء :

شيخ هاليجي روحاني تعليم ڏيڻ ۽ ان کي ڪشيا ماڻهو حاصل ۽ عامل بنائي ڇڏيا جيڪي دين مڃي جا خدمتگار بنيا . پر انهن مان چند هستيون اهڙيون به هيون جيڪي امت جي اصلاح لاءِ مستقل رهبي جي قابل هيون جن کي شيخ هاليجي پنهنجي زندگي ۽ خرقه خلافت سان نوازيو ۽ تائيد ڪيو ته هن سلسلي کي بوجه الله الله جي رضا خاطر قائم رکيو وڃي ۽ دين جي خدمت ۽ خلوص ۽ لاهيت کي هيشه مدنظر رکيو وڃي .

علامه قاسمي صاحب شيخ هاليجي جي خلفاء متعلقه لکن ٿا ته حضرت هاليجي جو سلوڪ ۽ جيڪو مرتبو ۽ مقام هيو ان جي مد مقابل هن دور ۾ خوب اهل الله نظر نٿو اچي . اهڙي حالت ۾ خوب مرید يا معتقد سندن معيار مطابق پهچي سگهي ٿا ڳالهه محال ته نه آهي پر اڳي ۽ مشڪل ضرور آهي . اهڙي سبب آهي جو حضرت ابوالسراج دين پوري پنهنجي پويان خوب خليفو ڪونه ڇڏيو مگر حضرت هاليجي پاڻ جهڙا نه سمي تڏهن به ڪيترا بلند پايه عالم مجاز ۽ خلفا ڇڏي ويا آهن . (۱)

شيخ هاليجي جي مشهور خلفا جا نالا هي آهن .

۱- مولانا فياض نور زمان

- ۲- مولانا خليفه احمد الدين صاحب
- ۳- مولانا عبدالعزيز پاندي
- ۴- مولانا عبدالرحيم قريشي پير شريف وارو
- ۵- مولانا حافظ محمود اسعد
- ۱- مولانا سيد محمد شاه امروتي *

علامه قاسمي صاحب جن لکيو آهي ته " انهن بزرگن کانسواء پنجاب ۽ به شافي خليفن آھن جن متعلقه اسان کي ڄاڻ نه آھي . ڪي صحبت جا مجاز آھن ته ڪن کي ٻي محدود اجازت مليل آھي . جهڙي طرح ڪراچي واري مولانا مدني کي ڪن خاص ماڻھن جي تربيت لاءِ اجازت مليل آھي . اھو به ٻڌڻ ۽ اچي ٿو ته مولانا محمد شاه امروتي جي به چڱي تربيت فرمائي ويا آھن ساڳي ريت مولانا محمد يوسف بخري جو هڪ وڏو محدث ۽ اديب آھي تنھن به حضرت جن جي مجلس مان گھڻو شيءِ پرايو آھي اسان کي مولانا محمد يوسف هڪ ملاقات ۽ ٻڌايو ته حضرت هاليجي جي روحاني ۽ علمي مجلسن ۽ اسان جا اھي عقدا حل ٿيندا رھيا جيڪي اسان کي ڪتابن مان حل نه ٿي سگھيا . (۱)

ڪراچي جي مولانا عبدالواحد به گھڻو شيءِ فيض حاصل ڪيو سندس پنھنجي زباني آھي ته مونکي حضرت شيخ هاليجي طرفان اجازت مليل هئي . شيخ هاليجي جي وقت ۽ هفتن جا هفتا

ڪراچي جهڙي دور دراز علائقي کان هتي اچي هاليجي شريف ۾ قیام
ڪندو هيو ۽ پيو ذکر ڪمائيندو هيو .

مولانا عبدالغني جا جويي رحيم يار خان وارو ۽ پيا ب
خيرائي پنجاب جا عالم ڪانئن روحاني فيض پانته هئا ليڪن انهن
کي ايتري شهرت نه ملي . مولانا شير محمد جتوئي ، مولانا عبدالغفور
پٽ ، مولانا غلام محمد ڇوٽا جيپل جي متعلق ٻه ڪجهه مائمن جو
خيال آهي ته ڪين حضرت جن اجازت ڏني هئي .

مولانا عبدالمجيد لنجاري واري به روحاني تربيت هاليجي

مان حاصل ڪئي .

مولانا فياض نور زمان ڪراچي وارو :

هن بزرگ جو اصل وطن هندوستان هيو تقسيم کان
بعد مستقل ڪراچي کي مسکن بنائين . شيخ هاليجي جي
صحبت ۾ اچڻ کان اڳ ڪيترن ئي هندوستان جي شيخن جي طرفان
مجاز هيو پر جڏهن کيس شيخ هاليجي جي باري ۾ معلوم ٿيو ته
هاليجي شريف اچي سندن دست بيعت ٿيو .

مولانا فياض نور زمان هندوستان جي ڪنڊ ڪڙڇ ڪمپيل

هيو خيرائي باڪمال انسان ڏاڏا هئائين جڏهن حضرت هاليجي
سان بيعت ڪيائين ۽ سندن مقام کان آگاهي حاصل ڪيائين ته بي

ساختم چئي ڏنائين ته هن وقت ساري دنيا ۾ حضرت هاليجي جهڙو
 با ڪمال بزرگ هو وري ملندو . مولانا جي عمر تقريبا شيخ هاليجي
 جي برابر هئي هم سن هئڻ ڪري حجت به ڪندا هئا . نيٺ پٺيان ئي
 (۱۲) سالن جي ڄمار ۾ ڪراچي ۾ انتقال ڪيائون .

مولانا خليفه احمد الدين :

خليفه احمد الدين بن الھداد ڪيهر ضلع جيڪب آباد
 ۾ آباد لک ڪيهرن جي ڳوٺ ۾ ڄاوا سندن والد ماجد خليفه صاحب جي
 ننڍپڻ ۾ ئي فوت ٿي ويا . سندن پرورش ڇاچو ڪندو رهيو جيئن ته
 مالوندا ماڻهو هئا ان ڪري خليفه صاحب کي به مال چارائڻ جي
 ذمہ داري سپرد ڪيائون پر هي طرف خليفه صاحب کي علم حاصل ڪرڻ
 جو تمام گهڻو شوق هو ان ڪري پڇي وڃي مولانا نبي بخش عودي
 ۾ مولانا محمد اسماعيل عودي وٽ پڙهيا ۽ آخري ڪتاب مولانا عبدالحميد
 وٽ پڙهي فارغ التحصيل ٿيا ۽ مدرسه دارالسماعات گورو پهڙ ۾ تدريس
 شروع ڪري ڏنائون .

۱۳۵۷ھ کانپوءِ شيخ هاليجي جي حڪم تي مولانا

محمد عالم جي والد جي درخواست تي جوار پهڙ ڳوٺ ۾ مدرسه قائم
 ڪيائون ۽ آخر تائين ان مدرسه ۾ تعليم ڏيندا رهيا . ڪانئن رلا تعداد
 علمائن استفادو حاصل ڪيو جن مان مولانا محمد عالم ، مولانا عبدالعزيز

قاسمي ، مولانا غلام قادر پهڙو ، مولانا عبدالهادي سندن ناميارن شاگرد
مان هئا .

کين طالب علمي جي دور کان علم و زهد تفوي جي طرف
پيدا ٿيو ۽ سيد تاج محمود امروٽي سان بيعت ڪيائون امروٽي جي
انتقال بعد تعلقه بيعت جو سندن وڏي خليفي شيخ هاليجي
سان قائم ڪيائون ۽ سلوڪ جون منزلون طي ڪرڻ تي کين شيخ هاليجي
خلافت سان نوازيو .

مٿئين قاسمي صاحب لکيو آهي ته " هن بزرگ جي جيتي
تعاريف ڪجي گهٽ آهي قلب الاقطاب حضرت مولانا امروٽي وٽ به تربيت
لڏي اٿس . حضرت هاليجي جي وڏن خلفاء مان آهي . سنڌ ۽ حضرت
جو جيڪڏهن کيس صحيح جانشين سڏجي ته ڪو وڌاءُ نه آهي . (۱)
حضرت هاليجي جي وفات کان بعد سنڌ جي نوجوان
علماء طبقه جي انهن طرف رجوعات تي جهڙوڪ مولانا محمد مراد
انڊڙ ، مولانا فيض محمد ٻيل ، مولانا عبدالوهاب ڇاڇڙ وغيره .

تدريس ۽ تزڪيه نفس سان گڏ تبليغ جو ڪم به ڪندا
هئا سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۽ وڃي جلسن کي خطاب ڪندا هئا . ويجهي
پنڌ تي پنهنجي گڏهه تي ساري ڪري ويندا هئا . سندن وعظ
تقرير نهايت دلپسند هوندي هئي آخرت ۽ قيامت جي اهڙي منظرڪشي
ڪندا هئا جو ڪيترائي پٽڪيل انسان راهِ راست تي اچي ويندا هئا .

شعريت ختم نبوت ۱۹۵۲ء دوران پاڻ پريو نموني حصو ورتائين شيخ هاليجوي جي قيادت ۾ سنڌ اندر ڪوٺ ڪوٺ شعر شعر وڃي هن اهم ۽ نازڪ مسئلن جي حقيقت کان عوام الناس کي آگاهه ڪندا رهيا ۽ ساڳي وقت جلسن ۾ حصو وٺي هن مسئلن کي حل ڪرائڻ لاءِ قرار دادون پاس ڪندا رهيا . انهي کان علاوه خليفه احمد الدين صاحب رفض شرڪ بدعت ۽ مودوديت خلاف هميشه شيخ بڪف رهيا .

سياسي مسئلا :

پاڻ پنهنجي پيرو مرشد شيخ هاليجوي جي اثر جي جميعت العلماء هند ۾ تقسيم پاڌ و هند کان اڳ ۾ ڪم ڪندا رهيا پاڪستان شهرن بعد جميعت علماء اسلام سان وابستہ رهيا . آخر ۾ جميعت علماء اسلام خيرپور ڊويزن جا امير رهيا .

خليفه صاحب نهايت متقي پرهيزگار ۽ مھمانواز هئا سائين قاسمي صاحب سندن مھمانوازي متعلق لکيو آهي تہ " جنھن زماني ۾ آءٌ مدرسو دارالسماعات گويي پھوڙ ۾ صدر مدرسو هوس . ان وقت مولانا احمد الدين صاحب قرب ڪرڻ پاڻ وٽ ڪهي ايندا هئا . سندن زهد تقوي جو تڏھن ئي هي عالم هو جو مدرسو جو ڪاڌو نہ کائيندا هئا . چونڊو هئا اهو چوندو مدرسو جي شاگردن لاءِ جمع شئي شوان ۾ پشي جو ڪوبه حق ڪونهي . مون وٽ مھمان شئي ايندا هئا تہ اها

معمانی به اهڙي هوندي هئي جو ميزبان تي بار ته ڇهيو پر الله جو
چيلو وغيره خريد ڪيو ايندا هئا (۱)۰ جنهن مان شاگردن کي به دعوت
ڏيندي هئي اسان به معمان کي ڪارائيندا هئاسون .

مولانا احمد الدين خلافت ملڻ بعد جڏهن حج تي
 روانو ٿيو ته سندن خيال مستقل اتي رهڻ جو هيو مدينه شريف ۽
حضور اڪرم صلي الله جن کين خواب ۽ چيو ته اسان جي دوست جماد الله
کي ڇڏي آيو آهين . اهو ٻڌي حرمين جي مستقل قيام جو خيال
لاهي واپس وطن وريا (۲)۰ پاڻ نهايت متوڪل علي الله هئا تبليغ جي
دوران جيڪڏهن ڪو مائٽو کين پڇيا وغيره ڏيندو هيو ته مدرسو ۽
جمع ڪرائيندا هئا ۽ پنهنجي قائم ڪيل مذهبي مدرسن ۽ ڪڏهن به
ڪو سفير ڇنڊي وٺڻ لاءِ نه رکيائون بلڪه جڏهن کين سفير جي
مقرر ڪرڻ لاءِ ڪو چونڊو هو ته فرمائيندا هئا ته خالق جي خزاني ۽
ڪوفي نه آهي مخلوق جي در تي ڦسڻو ڪڍي نه وڃجي .

وفات :

خليفه احمد الدين صاحب کي تبليغ سان اهڙي ته
محبت هئي جو جمهور پوڙهو ٿيڻ ۽ بيمار رهڻ جي باوجود تبليغي
سفر جاري رکندا هئا آخري تبليغي سفر تي جڏهن قل جي ڪسوٽ

حاجي عبدالستار کوسه ۽ ويل هئا ته اتي ۱۷ ربيع الاول ۱۳۸۹ ھم مطابق
۱۹۱۹ء ۽ خميس رات کين دورو پيو ۽ اهو دورو جان ليوا ثابت ٿيو ۽
انتقال حياتون کين کوٽ جرار پهروڙ کشي آيا ۽ پنهنجي قائم حيل
اداري ۽ دفن ٿيو هو .

مولانا محمد عالم جيڪو سندن طالب علم هيو ۽ وڻ تي
درسي ڪتاب پڙهي فارغ التحصيل ٿيو هو کين خليفه صاحب جو جانشين
مقرر ٿيو هو .

تصانيف :

مولانا احمد الدين صاحب هڪ رسالو " البراهين علي
ترتيب الخلافه " لکيو هئائون ، جيڪو سال ۱۹۷۱ء ۽ ڇپجي منظر عام
تي آيو ان کان سواءِ ٻيا به ننڍا ننڍا رسالا علامات قيامت ۽ انڪار
متعلق قلمي صورت ۾ آهن .

حرامتون :

مولانا خليفه احمد الدين صاحب ڪشف و خرامت بزرگ
هئا سندن هونئن ته خيرتون ئي حرامتون مشهور آهن پر طوايف
سبب هتي صرف ٻه لکي رهيو آهيان .

ميان ولي محمد پهوڙ ٻڌايو ته هڪ دفعو خليفه صاحب
تقرر ڪري رهيا هئا ته دوران تقرر هڪ پوڙهي عورت آئي ۽ چيائين
ته رات جو منهنجي ڍڪي شاهي ويا آهن منهنجو ان ڪئون کان سواءِ
ڪجهه به نه آهي دعا ڪهرو ته ملي وڃي . خليفه صاحب مائي ڪسي
دلجاءِ ڏني ته مائي موٽي ايندي شوي دير بعد هي ساڳي مائي روئيندي
آئي ته منهنجي ٻچن جو گذران ان ڪئون تي هيو هاڻي ته الائي
ڪيئن ٿيندو . جلسه گاه ۽ انراغبي مڃي وئي خليفه صاحب مائي
کي چيو ته مائي چور انڌا ٿيندا تن وڃي ڪهر وٺ . مائي جيئن
ڪهر وڃي رهي هئي ته ڏٺائين ته ڪئون بيٺي آهي ۽ ٻچ ماڻهو ان کي
رسي مان جهليو بيٺا آهن . انهن چيو ته اسان رات کان وٺي رلي رلي
شڪجي پيا آهيون . رستو به نظر نه ٿو اچي هاڻي ته نظر به ڪجهه
نٿو اچي . (۱)

خدا بخش نوناري ٻڌايو ته اسان جڏهن خليفه صاحب
وٽ پڙهندا هئاسون ته هڪ ماڻهو ٿيڻو هيو جيڪو هميشه طالبين
کي ڪارهن ڏيندو هيو ۽ جيڪو ماڻهو مدرسه سان تعاون ڪندا هئا
انهن کي به اهو تنگ ڪندو هو . اهو ماڻهو اشر رسن وارو هيو ماڻهو
ان کان ٻجندا هئا تنگ ٿي هڪ ڏينهن خليفه صاحب فرمايو ته ٿل
انڌو ٿيندو . قدرت خدا جي اهو ماڻهو انڌو ٿيو . (۱)

(۱) ميان ولي محمد پهوڙ راي

(۲) خدا بخش نوناري

حضرت مولانا عبدالعزیز پانڊوي :

مولانا عبدالعزیز بن حاجي الهرکيو بن حمزو خان جي

ولادت ڪوٽ پانڊي قبي تعلقي رتو ديرو ۾ سال ۱۹۰۵ء ۾ ٿي . پاڻ اڃان
تقريباً نون سالن جا مڻ ٿيا جو سندن والد ماجد سفر حج تان
حضرت امروني رحم سان گڏ واپس ورندي امروٽ شريف ۾ گذاري ويو .

مولانا عبدالعزیز پنهنجي ابتدائي تعليم جي ابتدا

قرآن حڪيم سان ڪئي ۽ ڪوٽ ۾ ئي آخوند عبداللطيف وٽ قرآن پاڻ ناظره
محمل ڪيائون . ان بعد مزيد تعليم لاءِ مولانا غلام رسول وٽ ڪڙهي پاسي
۾ ويا اتان پوءِ وري سليمان ۾ مولانا عبدالڪريم خورائي وٽ وڌيڪ تعليم
حاصل ڪرڻ لاءِ ويا انهن جي متعلق مولانا نور محمد چاچڙ جيڪو
سندن هم استاد هيو چيو ته مولانا قمر الدين جي اسان شاگردن مان
مولانا خورائي فائز آهي وڌيڪ چيائون مولانا محمد اسماعيل پٽ مٿن
تي قابو آهي باقي تقرير ڪرڻ ۾ مولانا خورائي زور آهي . (۱)

مولانا عبدالڪريم خورائي وٽ مولانا عبدالعزیز تقريباً

تمام ڪتاب محمل ڪيا . ڪور سليمان چڙهي جڏهن مولانا خورائي حاجي
غلام قادر انڙ جي ڪوٽ واري مدرسو ۾ صدر مدرس مقرر ٿيا . مولانا عبدالعزیز
به ساڻن گڏ هيو . مولانا عبدالعزیز وڌيڪ تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ حيدر
آباد تعلقي جي ڪوٽ نزهال ۾ مولانا عبدالرئون ملتانجي وٽ ويا ۽ هجڻ ڪتاب

ميان جي ڳوٺ تعلقي شڪارپور ۽ مولانا محسن شاه وٽ پڙهائون جتان بعد ۾ ازهر هند دارالعلوم ديوبند جو رخ ڪيائون .

مولانا احمد درجه محنتي هئا هيا طالب فارغ وقت ۾ تفرج وغيره لاءِ نڪري ويندا هئا يا راند روند ڪندا هئا ليڪن مولانا عبدالعزيز پنهنجي وقت کي ڪڏهن به فارغ نه سمجهو ۽ هميشه پيا پڙهيل ڪتابن جو دور ڪندا هئا يا مطالعو ۾ مصروف رهندا هئا . فن تجويد جي تحصيل به ديوبند ۾ ڪيائون . فارغ التحصيل ٿيڻ بعد پنهنجي وطن آيا ۽ تعليم تدريس جو شغل اختيار ڪرڻ سان گڏ تبليغ دين جو ڪم به ڪندا رهيا .

ملوث :

مولانا پاندي شروع ۾ نقشبندي بزرگن سان بيعت هئا ۽ شڪارپور جي خواجه محمد عمر جان چشمي سان وابسته هئا . تبليغ جي سلسل ۾ ڳوٺ گوري پھوڙ جي مدرسو طرفان رکايل جلس ۾ مولانا پاندي آيل هئا . ان جلس ۾ هيڻ کان علاوه شيخ هاليجي به هئا . کيس دل ۾ خيال هيو ته مان ديوبند جو فارغ آهيان ۽ هاليجي صاحب مقامي مدرسن جو پڙهيل آهي ، هي تقرير ڇا ڪندو پر جڏهن تقرير ڪيائون ته حيران ٿي ويا نيٺ وڃي هاليجي پهتا .

سائين قاسمي صاحب مولانا عبدالعزيز پاندي متعلق لکيو

آهي ته : " مولانا جو ظاهري علم سان گڏ باطني علم طرف به لاڙو رهيو

شروع ۾ مولانا محمد عمر جاني چشمي کان نقشبندي طريقي ۾ بيعت ورتائون . عام طرح چيو وڃي ٿو ته کين هن طريقي ۾ اجازت به ملي هئي ۽ پوءِ وري مولانا هاليجي جي خدمت ۾ پنهنجي قادي طريقت جا فقير ٿيا ۽ هن صحبت کين رنگي ڇڏيو ۽ پوءِ سنت ٿي پاڻ به طريقت جا شيخ ٿيا . (۱)

پاڻ اعليٰ درجہ جا مقرر هئا ۽ تبليغ جي سلسلي ۾ سنڌ بلوچستان جا دورا ڪندا رهندا هئا . سنڌ جو ڪو ڪوٽ واهڻ يا شهر اهڙو نه هوندو جتي پاڻ تبليغ جي سلسلي ۾ نه ويا هجن الله پاڪ کين تقرير جو اهڙو ته فن ڏنو هيو جو مسلمان ته سلمان پر غير مسلم به جڏهن پانڊوي صاحب جي تقرير ٻڌندا هئا ته انهن کان هيون سڀ ڪالهيون وسي وينديون هيون . سندن تقرير ۽ اها خوبِي هوندي هئي جو جڏهن ته سامعين سڏڪا پري زارو قطار روئيندا هئا ته ٿوري دير کان پوءِ وري شمع ڏيئي ڪلندا هئا . پاڻ قرآن پاڪ جا حافظ ۽ قرأت ۾ پڻ مهارت رکندا هئا .

پاڻ نهايت عابد زاهد ۽ متوڪل علي الله هئا . سندن عبادت جو هي انداز هوندو هيو جو سفر ۾ هوندي به پنهنجو اڪثر وقت ذکر انڪار ۾ گذاريندا هئا . تهجد اشراق اوابين سفر ۾ به پاڻ پابندي سان پڙهندا هئا .

(۱) علامه غلام مصطفيٰ قاسمي : " ماهنامه الرحيم " ،

جنوري ۱۹۷۵ ، ص - ۲ ادارو

شیخ ہاليجي جي شريف تي پنهنجي شهرت هڪ
عظيم الشان درسگاه جو بنياد وڌائون جتي بلند پايه عالم ۽ فاضل
درس ڏيندا رهيا . شروع ۾ مولانا پانڊوي پاڻ به پڙهائيندا هئا لکهن
تبليغ جي مصروفيت سبب تدريس جو سلسلو باقي نه رکي سگهيا .
مولانا مرحوم ۴۰ سالن جي ڄمار ۾ ۲۰ جنوري ۱۱۱۵ع تي
خمس ڏينهن ۱۴ محرم الحرام ۱۳۱۵ھ ۾ وفات ڪيائون . کين پنهنجي
قائم ڪيل اداري مدرسه عربيہ عزيز ۾ دفن ڪيو ويو . (۱)

پاڻ پويان چار فرزند ڇڏيائون جن ۾ مولوي حبيب الرحمان
هڪ شامل شخص هيو جڏهن مولانا عبدالعزیز پانڊوي وفات ڪري ويا هئا
ته مولوي حبيب الرحمان جي عمر ۲۴ جو وڃي سال هئي ان ننڍي عمر
جي باوجود ڪنهن کي به ڪي محسوس ٿيڻ نه ڏنائين ۽ پنهنجي
والد صاحب جي نقش قدم تي مڪمل هلندو رهيو ۽ ٿورہ جواني جي
عالم ۾ ۲۱ سالن جي عمر ۾ جڏهن پاڻ ايجيڊنٽ جي حادثي ۾ فوت
ٿيا ته پورو شهر سندن نماز جنازه ۾ شريڪ هيو .

مولانا عبدالڪريم قريشي پير شريف وارو :

مولانا عبدالڪريم بن مولانا محمد عالم بن عبداللہ
بن ميان محمد شامل بن مفتي محمد بن مولانا عبداللہ قريشي

کوٽ ٻيٽ شريف تعلقي قمبر علي خان ۾ سال ۱۹۲۲ تي ۲۳ سيپٽمبر تي ڄاوا شروعاتي تعليم پنهنجي والد ميان مولانا محمد عالم وٽ حاصل ڪيائون تنهن بعد مختلف استادن جهڙوڪ مولانا قمر الدين هن ادارا مولانا محمد ايوب ، مولانا جان محمد ، مولانا تاج محمد مگسي ، مولانا شاه محمد هڪٿي ۾ مولانا عبدالله چانڊيو وٽ فارسي ۽ عربي تعليم حاصل ڪندا رهيا . ان بعد سائين قاسمي صاحب جي خدمت ۾ مدرسو گورو پهوڙ ۾ ويا جڏهن سائين قاسمي صاحب گورو پهوڙ ڇڏي ميرپور پٽه ويا ته مولانا ٻيٽي به ساڻن گڏ ميرپور پٽه هليا آيا جتي سال ۱۹۴۴ء کان ۱۹۴۶ تائين سائين قاسمي صاحب جن جي خدمت ۾ رهيا . گذريل سال سائين قاسمي سان گڏ مدرسو قاسم العلوم گهوٽڪي هليا ويا جتي فارغ التحصيل ٿيا . پاڻ اڄڪلھ جسي راج موجب حديث جا ڪتاب هڪ ئي سال پورا نه ڪيا هئائون بلڪه مختلف ڪتابن سان گڏ حديث جو خوب هڪ يا ٻه ڪتاب پڙهندا رهيا .

تدريس :

سائين قاسمي صاحب جڏهن ميرپور پٽه ۾ هئا ته اتي ڪين هيٺيان ڪتاب پڙهائڻ لاءِ ڏيندا هئا ائين سندن تدريس جي ابتدائي شروعات ميرپور پٽه کان سال ۱۹۴۵ء کان ٿي ٿي .

البتہ سال ۱۹۴۷ء ۾ فارغ التحصيل ٿيڻ بعد ۳ سال مدرسو مظهر
المعلوم ڪنڌو خراجي ۾ سال ۱۹۵۰ء کان مولوي عبداللطيف واري مدرسو
۾ ڪنڌياري ۾ ۱۹۵۱ء تائين ان کانپوءِ مدرسو سراج العلوم هير شريف
جي ابتدا ڪيائون جتي هن وقت تائين تعليم ڏيندا رهيا . (۱)

سندن شاگرد :

مولانا عبدالڪريم جي شاگردن جو هونئن ته ڪوفي شمار
نه آهي البتہ چند هيٺيان شاگرد قابل ذڪر آهن ، جيڪي پنهنجي
علائقن ۾ دين الاهي جي شمع کي روشن رکيو اچن ٿا .
مولوي عبداللطيف ڪنڌياريه ، مولوي حاجي جان محمد
سھتو ، مولوي عبدالمجيد شھيد ، مولوي عطاء الله مڪرم ، مولانا
عبدالقادر بروهي ، مولوي نثار احمد پٽافي ، مولوي مير محمد
ميرڪ ، مولانا عبدالصمد هاليجي سجاده نشين درگاه هاليجي
مولوي محمد قاسم سومرو ڪنڌياريه ، مولوي سيد عبدالغفور شاه پروفيسر
مولانا غلام علي صاحب ۽ حافظ صيفت الله انڊر قابل ذڪر آهن .

طريقت :

پاڻ سال ۱۹۴۷ء کان شيخ هاليجي سان بيعت ڪيائون
حج بيت الله مدرسو مظهر العلوم ۾ تدريس دوران ئي اتان حج بيت الله وٽ

پروفيسر غلام علي صاحب ٻڌايو ته سال ۱۹۴۱ء ۾ حج خيبر

هٿائون ۰ (۱)

سياسي ملڪ :

جيئن ته مولانا عبدالڪريم قريشي جا مرشد تقسيم
هند کان اڳ جميعت علماء هند سان وابستہ هئا ۽ تقسيم کانپوءِ
سندن تعلق پاڪستان ۾ قائم ٿيل جميعت علماء اسلام سان رهيو
ان ڪري مولانا عبدالڪريم به جميعت علماء اسلام سان ئي منسلڪ رهيا
ابتدا ۾ ضلع لاڙڪاڻو جا سرپرست اڳتي هلي مرڪز جا امير بنيا
هينئر جميعت علماء اسلام درخواستي گروپ جا نائب امير آهن ۰ جميعت
جي پليٽ فارم تان سال ۱۹۴۰ء ۾ سکر روٽي جي تڪ مان قسومي
اسمبليءَ جي سيٽ تي اميدوار بنيا ۰ چون وارا چون ٿا ته ان ۾ ڪجهه
جماعتي ڪارڪنن جي راتو رات منگي صاحب سان ملي وڃڻ سبب نتيجا
بدلجي ويا جڏهن ته ڪاميابي يقيني هئي ۰ (۲)

ان کان پوءِ به جميعت جي تنظيم ۽ جلسن لاءِ ملڪ ۾
جا دورا ڪندا رهيا ۰ هن وقت سنڌ ۾ جميعت جو وجود سندن ئي ڪري
قائم آهي ڇو ته سنڌ ۾ جيتري به جميعت جي نفري آهي سان سندن
مريدن ۽ معتقدن تي مشتمل آهن جيڪڏهن مولانا عبدالڪريم اڄ ئي

(۱) پروفيسر غلام علي سان ملاقات ذريعي ورتل بيان ۰

(۲) حاجي عبدالرشيد فروغ وارو جميعت جو سرگرم ڪارڪن ۰

جماعت کان علحدگي اختيار ڪن ته جيڪي جو وجود ئي ختم ٿي وڃي .

متعلقہ سندن نظريو :

زندگي ۾ صرف هڪ دفعو تصوير ڏيارائي اٿائون جنهن جي لاءِ ويا ان بعد تصوير نه ڏيارائي اٿائون نه وري پنهنجن ڪي ڪنهن ڌنڌي اٿائون . ۱۹۴۰ء ۾ مفتي محمود شڪارپوري ۾ انتخابي جلسي کي خطاب ڪرڻ آيو ان جا فوٽو ڏييا ويا جنهن مولانا عبدالڪريم جو فوٽو ڏيکيو ويو ته ان فوٽوگرافر کان پڇيڻ ڪيائين فوٽو جي ڪا به ٽازائي ڇڏيائون ۽ اڄ تائين ائين ڪندا رهن ٿا . پر اهو سچو ۽ نڪو اچي ته ايتري سختي صرف پنهنجي فوٽو ڏيارڻ ۾ جنهن ته سندن سموري جماعت وڏي اهميت سان فوٽو ڏيارائي ٿي ڇا انهن لاءِ ڪا اجازت آهي ؟ يا ٻيو ڪجهه .

تصنيفات :

مولانا عبدالڪريم جون تقريرون ته ڪيترن رسالن ۾ شايع

ٿيل آهن ، پر سندن تصنيفات ۾ هيٺيان ڪتاب شامل آهن .

شمائل ترمذي :

شيخ هاليجي جي حشم سان حضور احمد صلي الله عليه وسلم جي سيرت عادات و اخلاق تي مشتمل نهايت سليس ۽ آسان سنڌي زبان ۾ لکيو اٿائون . جنهن جنهن هنڌ جتي ضرورت محسوس ڪئي اٿائون وضاحتي نوٽ به لکيا اٿائون موجوده دور ۾ شمائل متعلق نهايت ئي لاجواب ڪتاب آهي . پهرين دفعو سال ۱۹۶۰ء ۾ شايع ٿيو . خاص ۽ عام ۾ نهايت مقبول آهي ، دفعا ٻيو به جيڪو شايع ٿي چڪو آهي ان سان گڏ شرح فضائل النبي به شامل آهي .

المساجد لله :

هي نهايت مختصر رسالو ان وقت لکيو ويو هيو جڏهن لاکڙا ضلع ۾ مختلف هنڌن تي مسجدن کي شهيد ڪيو ويو پئي خصوصا جڏهن ايشر ٻوڙ روڊ تي (امروني مسجد موجوده) واقع ننڍڙي مسجد کي روڊ کي توسيع ڏيڻ لاءِ شهيد ڪرڻ جو ارادو ڪيو ويو ته مولانا عبدالڪريم ان عنوان سان مسجد جي حقيقت ۽ فضيلت تي هي ننڍڙو ڪتاب لکيو ۽ ان مسجد جي شهادت خلاف احتجاج ڪيائون جنهن سبب ڪين گرفتار ڪيو ويو ۽ جماعت جي مظاهرن ۽ دٻاء ڪري پئي ڏينهن تي ئي ڪين آزاد ڪيو ويو . هي مسجد هن وقت به

رحمت پور محلہ پیرسان امروٹی مسجد جي نالي سان قائم آهي ۽ ان ۽
قراني تعليم جو مرڪز قائم ڪيو ويو آهي .

ارشاد العباد في مسئلت الضاد :

جناب جي مسئلہ تي نہایت بليغ بحث ڪيل آهي مولانا
دين محمد وفائي ۽ ٻين عالمن جون تقريرون لکيل اٿس . ان کان
سواءِ ڪتاب انسان جي عظمت ۽ اسلامي تهذيب به سندن بهترين
ڪاوش آهي .

شادي ۽ اولاد :

مولانا عبدالڪريم شيخ قوم مان شادي ڪئي هئي اهو ئي
خاندان آهي جنهن مان سندن جد امجد مفتي محمد صاحب شادي
ڪئي هئي .

کين پنج فرزند ۽ پنج نياڻيون ٿيون جيڪي سڀ
حال حيات آهن نرين اولاد ۾ مولوي حافظ عبدالعزيز ، مولوي عبدالحميد
مولوي عبدالمجيب ، مولوي حافظ محمد عبدالله ۽ حافظ عبدالرحمان
اول الذڪر چار فرزند عالم آهن ۽ پنهنجي مدرسو سراج العلوم ۽ مختلف
شعبن ۾ تعليمي ۽ تدريسي خدمات سرانجام ڏيئي رهيا آهن ، جڏهن ته
حافظ عبدالرحمان اڃان زير تعليم آهي .

علامه غلام مصطفي قاسمي :

مولانا عبدالڪريم جو تذڪرو سندن استاد جي ذڪر کان سواءِ نامڪمل آهي سندن استادن ۾ هونئن ته وڏا وڏا اهل علم هئا پر جيڪو مقام الله پاڪ سندن استاد محترم علامه غلام مصطفي قاسمي صاحب ^{پاڪستان} صرف سندن جا مڃيل اسڪالر ۽ اديب آهن پر پوري پاڪستان ۽ برصغير ۾ ڪين وڏي قدر ۽ عزت جي نگاه سان ڏٺو ويندو آهي . پاڻ اعليٰ علمي بصيرت جا مالڪ آهن ، سندن علمي مقام جو اندازو هن ڪالم مان لڳائي سگهجي ٿو ته سندن يونيورسٽي مان جيڪا محققه سندن نگراني جو (هي تحقيق) جو ڪم ڪري چڪا آهن ان جيڪا به ڪنهن به استاد وٽ نه رهيا آهن .

سائين قاسمي صاحب جي ولادت ۲ ڊسمبر ۱۹۱۲ء مطابق ۱۳۳۵ هـ ۾ پنهنجي ^{ڳوٺ} رئيس جو ڳوٺ تعلقي ميرو خان ضلع لاڙڪاڻو ۾ ٿي سندن والد محترم حافظ محمود سندن ڳوٺ جو پهريون فرد هو جنهن قرآن پاڪ حفظ ڪرڻ جي سعادت حاصل ڪئي . سائين قاسمي جي عمر اڃان ئي سال مٿي ته سندن والد ڪين بچيو ڇڏي راه رباني اختيار ڪئي ابتدائي تعليم پنهنجي والد ۽ ڏاڏي پياري خان جي نگراني ۾ پنهنجي ڳوٺ جي مڪتب ۾ حاصل ڪيائون فارسي تعليم مولانا فتح محمد سيرانجي وٽ ان بعد مولانا خوش محمد ميرو خانجي وٽ عربي تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ ويا جتي ارشاد العرف علم الصيف دستور المبتدي

هدايت النحو تائين پڙهڻ بعد مولانا عبدالڪريم وٽ ڪور سليمان پڙهڻ ويا . جتي وڏي محنت ۽ مشقت سان نحو صرف علم ڪلام وغيره تي عبور حاصل ڪيائون . (۱)

سندن استاد مولانا عبدالڪريم سندن محنت سبب

مٿائن ڏاڍو شفيڪه هئا عمر ۽ پنهنجي هم ڪلاس طالبن ۽ ننڍا هئا پر الله تعاليٰ کين ايترو ته حفظ ۽ ملڪو ڏنو هيو جو وڏا ڪتاب پڙهڻ وارا طالب علم به مشڪل مقام حل ڪرائڻ لاءِ کانئن مدد حاصل ڪندا رهندا هئا . ڪور سليمان رهڻ واري عرصي ۾ جمعه ڏينهن طالب علمن جو عربي ڪالهاڻن جو مقابلو ٿيندو هيو جنهن ۾ هميشه پاڻ اڳڀرو رهندا هئا .

سائين قاسمي صاحب نوجواني ۾ ئي مروجہ عربي تعليم جو

نصاب مڪمل ڪري ورتو ۽ جڏهن دارالعلوم ديوبند ۾ داخلا وٺڻ ويو ۽ داخلا جو انٽروييو ڏنائين ته اتان جا ممتحن سندن علميت کان حيران ٿي ويا ۽ دروه حديث ۽ ٻين امتيازي پوزيشن ڪشي ڪامياب ٿيا پڙهائي جي دوران پاڻ سياست ۾ به حصو وٺندا رهندا هئا . اڃان ۱۸ سالن جا هئا ته قمبر تعلقي جي ڪانگريس جا وائيس پريزيڊنٽ منتخب ٿيا پوءِ ضلع لاڙڪاڻو جا وائيس پريزيڊنٽ ٿيا . ديوبند ۾ پڙهڻ دوران به جميعت طلباءِ سنڌ قائم ڪئي هئائون جنهن جي ذريعي سنڌ جي طالبن جا ڪيترائي مسئلا حل ڪندا رهيا .

تعليم کان فارغ ٿيڻ بعد گورو پھوڙ قاسم العلوم گھوڙڪي

مدرسہ مظہر العلوم کڏہ ڪراچي ۽ ٻين مدرسن ۾ تعليم ڏيندا رهيا
سندن تعليم جو نمونو اهڙو ته دلڪش ٿي هوندو آهي جو طالبن جا جڻا
هميشہ وٽائين فيض پرائڻ لاءِ منتظر رهندا آهن .

حيدرآباد ۾ اداره شاه ولي الله اڪيڊمي قائم ڪيائون
جنهن تحت ڪيترائي سنڌي عربي اردو ناياب ڪتاب طبع ڪرائي گھڻ
قيمت تي لکڻ جي تعداد ۾ تقسيم ڪيائون . اڪيڊمي طرفان ۳ ماهي
" الرحيم " سنڌي ماهوار ، الرحيم ، اردو ، ماهوار الولي اردو ڪيترن
سالن کان شايع ڪندا رهن ٿا . (۱)

سائين قاسمي صاحب مختلف ادارن جا سربراه ۽ ميمبر رهيا
آهن جهڙوڪ چند ڏسڻي ڪاميٽي جا چيئرمين ، سنڌي ادبي بورڊ جا
چيئرمين ، يونيورسٽي گرانٽس ڪميشن جا ميمبر ، سنڌ يونيورسٽي
اڪيڊميڪ ڪائونسل جا ميمبر وغيره پڻ آهن .

پاڻ ڪثير التصانيف آهن ڪيترائي ڪتاب ۽ رسالا ۽ مضمون
لکيا اڻائون ڪيترن عربي ڪتابن تي حاشيا لکيل اٿن . الله پڪاڻ
سندن فيض کي د تا دير قائم رکي .

ابوالمنير سيد محمد شاه امروٽي :

آزادي جي امام رئيس الموحدين سيد تاج محمود امروٽي

جي گادي جو ٿيون نمبر شجاده نشين سيد ابوالمنير محمد شاه

امروني خليفه مجاز شيخ هاليجوي جي ولادت با سعادت سندن اصلي
کوٽ ديراني ۾ ٿي .

تعليم :

ابتدائي پرائمري تعليم ديواني لک پيرالوء ۾ حاصل ڪرڻ
بعد ديني تعليم طرف متوجه ٿيا . امروٽ شريف ۾ مولانا عبداللہ چانڊيه
وٽ ابتدائي فارسي صرف پڙهڻ بعد قمبر تعلقم ۾ مولانا شاه محمد
هڪڻي وٽ ان بعد جڏهن مولانا شاه محمد هڪڻو لاهوري محلم جي مدرسو
۾ آيا ته ساڻن گڏ سيد محمد شاه به اڻڌانهن ويا ان کان بعد
نور محمد شجراڻي ۾ مولانا مظهرالدين اندوڙ وٽ دارالهدى ٿيڻهي ۾ مولانا
حبيب الله مولانا عزيز الله وغيره هه وٽ آخر درگاه امروٽ شريف تي مولانا
مظهرالدين وٽ آخري حديث جا ڪتاب پڙهي فارغ التحصيل ٿيا . (۱)

تدریس :

فارغ التحصيل ٿيڻ بعد حجه وقت امروٽ شريف ۾ تدرسي
سلسلو جاري رکيائون ۽ سمورا درسي ڪتاب محمل طرح پڙهايائون بعد
۾ تبليغ دين ۽ سياسي ڪمن ڪارن سبب وڌيڪ پڙهائي ڪونه سگهيا .

ابوالحسن سید محمد شاہ "امروٹی"

حاجی مولانا سید سید
جوانی

حاجی
مولانا سید سید

سید
و
جوانی
سید سید
سید سید

تصوف :

هونئن ته سندن خاندان روحاني تجليات ۽ فيض جو
مرڪز هيو سندن والد ماجد سيد نظام الدين شاه هڪ خدا رسيد
بزرگ هيو ۽ پنهنجي چاچي سيد تاج محمود شاه امروٽي جو خلافت
يافت. هيو، پر جيئن ته سندن والد بزرگوار محمد شاه امروٽي جي
روحاني تحصيل ڪرڻ کان اڳ هي دنيا ڇڏي چڪا هئا ان ڪري کين
ٻين طرفن ڏسڻ جي ضرورت محسوس ٿي جنهن لاءِ کين وڌيڪ جنهن
طرف وڃڻو نه پيو پر سندن ئي گهر جي فيض يافت مولانا احمد
علي لاهوري وٽ تربيت لاءِ پهتا ۽ بيعت ڪيائون پر ستت ئي مولانا
لاهوري سان سندن جنهن ڪالعم تي اختلاف ٿي پيو ۽ بيعت منسوخ
ڪري شيخ هاليجوي وٽ آيا . بيعت ۽ اسباقه محمل ڪيائون . مولانا
لاهوري آخري عمر ۾ شيخ هاليجوي طرف مائتو موڪليو ته محمد شاه کي
منهنجي حوالي ڪيو ته مان ان کي فيض ڏيان جواب ۾ شيخ هاليجوي
فرمايو ته محمد شاه کي جيڪا امانت ڏيڻي هئي سا مون کيس ڏيڻي
ڇڏي هاڻي کيس ضرورت نه آهي . (۱)

تبليغ :

تبليغ جو ڪم ته کين ورثه ۾ مليل هيو سندن جدا مجد
حضرت امروٽي ۽ والد ماجد ميان نظام الدين دين اسلام جائي پاڻ مجاهد

۽ مبلغ هئا تحريڪ خلافت هجي يا هجرت يا تحريڪ تحفظ مساجد
هر هڪ شعبي ۾ سندن بزرگن نهايت روشن ڪارناما سرانجام ڏنا .

سيد محمد شاه به جيئن ئي مسند نشين ٿيو ته پاڻ
هاري تحريڪ ۾ حصو ورتائين ان کانپوءِ جمعيٰ علماء اسلام جي پليٽ
فارم تان ڪم ڪندا رهيا . پاڪستان جي اندر اسلامي قانون جي نظام
نافذ ڪرڻ جي تحريڪ ۾ پاڪستان جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ ويا سنڌ بلوچستان
جي ته ڪا به اهڙي جڳهه نه هوندي جتي پاڻ نه ويا هجن .

۱۹۵۲ع جي ختم نبوت تحريڪ ۾ ڀرپور انداز ۾ ڪم ڪيائون
پنهنجي مرشد شيخ هاليجي جي حڪم تي پنهنجو آرام ۽ سڪون
ختم ڪري ڏينهن رات پوري سنڌ جا دورا ڪندا رهيا ايتري قدر جو
قلم ۱۴۴ جي پڇڙئي سبب ڪين ڪي گرفتار ڪرڻ لاءِ پوليس هميشه
سندن پويان ڦرندي رهي ليڪن شيخ هاليجي رحمہ جي ڏنل هڪ تعويذ
سبب پوليس ڪڏهن به ڪين گرفتار ڪرڻ ۾ ڪامياب نه ٿي سگهي . (۱)
جمعيٰ علماء اسلام جا صوبائي سربراه هئڻ سبب هميشه

هر تحريڪ جا اڳواڻ رهيا . ۴۳ جي ختم نبوت تحريڪ ۾ ڀرپور حصو
ورتائون . ايوب خان جي آمرت ختم ڪرائڻ واري تحريڪ ۾ اڳواڻي ڪيائون
ضياء الحق خلاف ايم آر ڊي تحريڪ جي قيادت ڪيائون . مفتي محمود
ايم اين اي جا با اعتماد دوست هئا . الله تعاليٰ ڪين وڌين خوبين
سان نوازيو هيو پاڻ نهايت مذكر المزاج هئا حليم ۽ بردباري ۾ ته سندن
خو شريڪ ٿي ڪونه هيو . بنده سان ايترو ته شفقت هين جو جڏهن

ٻه سندن خدمت ۾ وڃڻ شيندو هيو پاڻ اشي جيڪي ملندا هئا ۽
موڪلائڻ وقت دروازي تائين وڃي رخصت ڪندا هئا .

ڪيڻ الله پاڪ ۱۶ فرزند عطا فرمايا وڏي فرزند کي ڏهين
محرم جي جلوس وارن شهيد ڪيو . هو فرزند ننڍپڻ ۾ فوت ٿيو باقي
فرزند حيات آهن .

هالنجهي شريف ۽ ذڪر جون مجلسون :

الله رب العزت انبياء خرام جي جماعت کي ان لاءِ مبعوث فرمايو ته جيئن هو ٻانھن جو تعلق پنھنجي مالد ۽ خالق سان استوار ڪرائين ۽ ٻانھو پنھنجي آقا ۽ موليٰ جو سچو مطيع ۽ فرمانبردار شي . اطاعت ۽ عبادت جي سلسلي ۾ ذڪر الله کي وڏي اهميت حاصل آهي ۽ لڏڪر الله اڪبر ذڪر جو حڪم قرآن پاڪ ۾ بار بار آيل آهي . قرآن حڪم ۽ حديث مبارڪ جي مطالعہ سان معلوم ٿئي ٿو ته زندگي جي هر موڙ ۽ نشيب و نراز تي الله جي ذڪر ان جي حمد و ثنا ۽ تعریف و تحميد جو حڪم ڏنو ويو آهي . ڄامياڻي جو راز به ذڪر ۾ آهي (۱) ۽ ٻي مغفرو ۽ اجر عظيم جو ڪارڻ به الله جو ذڪر آهي . (۲) پاڻ ڪريم صلي الله عليه وسلم جن جو ارشاد آهي ته " افضل الذڪر لا اله الا الله محمد رسولا الله .

تاريخ جي مطالعہ ۽ بزرگان دين جي سوانح حيات پڙهڻ سان معلوم ٿئي ٿو ته تمام بزرگان دين ذڪر الله کي بنيادي تعليم قرار ڏنو آهي . مختلف شيخ وٽ ذڪر ڪرڻ جا طريقا ڪافي مختلف آهن پر مقصد سمورن جو الله جو ذڪر ئي آهي .

(۱) سورة جمع واذڪرو الله ڪثيرا لعلکم تفلحون

(۲) والذا ڪرمن الله ڪثيرا والذاڪرت اعد الله لھم مغفرو
واجرا ۽ عظيما رالحزاب ۷

شيخ هاليجي جو روحاني تعلقه سلسله قادريه راشديه

سان هيو . ان سلسلي ۾ پڻ ذکر کي وڏي اهميت حاصل آهي . خواجہ محمد راشد رحمہ جي مسند نشيني کان وٺي سندن خلفاء در خلفا ۾ قادريه راشد به ذکر سرچ آهي . گو ذکر ۾ تعداد ۽ اوقات جو اختلاف آهي مگر طريقه ساڳيو ئي رهيو آهي .

شيخ هاليجي به پنهنجي اسلاف جي طريقه مطابق

باقاعدگي سان ذکر بالجهر جو اهتمام ڪندا هئا . نماز مغرب کان جڏهن سن ۽ نوافل کان فارغ ٿي ويندا هئا ته پاڻ جماعت طرفان ڪري ويهندا هئا . باقي سموري جماعت حلقه (گول) جي صورت ۾ ويهندي هئي . يارهن دفعا قل شريف پڙهي تمام بزرگان سلسله جي روح جي ايمال ثواب لاءِ دعا گهري خصوصا حضرت پيران پير جي روح کي ايمال ڪري اعوذ بسم الله پڙهي ذکر شروع ڪندا هئا .

ذکر لا اله الا الله ڏهه تسبيحون هر سو دفعه کانپوءِ پورو

ڪلمو ۽ هيون ڏهه تسبيحون الا الله هر تسبيح جي آخر ۾ پورو ڪلمو

۽ هيون ذکر الله ڏهه تسبيحون چوٿون ذکر لفظ ۽ جون ڏهه تسبيحون

ان ۾ هو سان گڏ الله ربي جل شانہ يا اعلي شانہ يا جل جلالہ ۽

نواله به چوندا هئا . آخر ۾ مراقبو ڪيو ويندو هيو . جنهن ۾ ٽي

يا پنج يا ست دفعه لفظ الله چئي لطيفه قلبي تي ضرب هڻندا

هئا ۽ مراقبه کان بعد دعا ڪرائيندا هئا . (۱) هي حلقه ذکر عشاء

جي اذان تائين جاري رهندو هيو ان ذکر ۾ متعلقين مريدن کان

علاوہ ڪوڏ ۽ پسگردائي جا مائٽو پڻ شريڪ ٿيندا هئا .

ماسٽر عبدالحميد مرشد هاليجي ۽ لکيو آهي ته هميشه

مغرب جي نماز بعد هي حلقه نذر ظاهري نذر جو قائم ٿيندو هيو

جيڪو اڄ تائين قائم آهي ۽ ان ۾ خوب فرق نه آيو آهي . (۱)

نذر جمعي جي تلقين پڻ ڪندا هئا ۽ جماعت جي

مائٽن کي پڻ ان طريقي نذر سيکاريندا هئا اڄ تائين جتي به هاليجي

جماعت آهي اهي پنهنجي پنهنجي علائقن ۽ انهي طريقي جا نذر

جا حلقا قائم ڪري نذر جمعي ڪندا آهن .

تصنيفات شيخ هاليجوي :

شيخ هاليجوي تعليم تدوين ، تبليغ ۽ روحاني تربيت
 ڏيڻ سان گڏ تصنيف به ڪئي آهي . عجب جهڙي ڪالم آهي جو
 ايتري سارن مشغلي هوندي وري به وقت ڪڍي لکيو اٿائون .
 سندن تصنيف جو تعداد پندرهن کان وڌيڪ آهي پر
 ڇاڪاڻ ته ان طرف خاص توجه نه ڏنو ويو ۽ ڪيترا قيمتي سندن تصنيف
 ڪيل قلعي ڪتاب ڪتبستاني جي هيٺي هوندي شينگ سبب خراب
 ٿي ويا وري ڪي ڪم ٿي ويا ، جيڪي مشهور تصنيف هن وقت تائين
 موجود آهن سي هي آهن :

لغات القرآن ، عربي کان سنڌي

الياقوت والمرجان في حل لغات القرآن عربي کان عربي

هشت مسائل جنهن ۾ اٺن مختلف مسئلن تي بحث

ٿيل آهي .

تفسير ڪشاف تي حاشيو

قصيده بابت سعاد جو شرح

سبع ملاحظات جو حاشيو

قصيده برده شريف جو شرح

شيخ عبدالقادر جيلاني جي لکيل عربي اسماء الحسنی

جو عربي شرح .

ان کانسواء سندن مريدن ۽ خادمن سندن ملفوظات ۽ تقريرن کي پڻ قلمبند ڪري شايع ڪرايو آهي سندن چار تقريرن سال ۱۹۷۸ء مولانا محمد سليمان طاهر اداره انڪار هاليجي طرفان "خطبات توحيد جي نالي سان شايع ڪرايا هئا ۽ هڪ تقرير مولانا امين الله مسدرس مدرسه مدينه العلوم پٺو عاقل سال ۱۳۹۵ھ ۾ ٿيڻ رکاري تان نقل ڪري شايع ڪرائي هئي. ان کان علاوه دارالهدى ٿيڙهي ۾ تعليم حاصل ڪرڻ دوران مولانا محمد سليمان طاهر پنهنجي استاد مولانا قاضي فضل الله جي حڪم تي سندن درس قرآن قلمبند ڪندا هئا جيڪو پڻ مولانا سليمان صاحب وٽ موجود ۽ غير مطبوعه آهي هينئر شيخ هاليجي جو لکيل ترجمو زير طباعت آهي. (۱)

مولانا محمد يوسف بشري شيخ هاليجي رحم جي تصنيف خيل كتاب الباقوت و المرجان في حل لغات القرآن جي مقدم ۽ سندن تصنيف جي باري ۾ لکيو آهي ته علامه زمخشي جي تفسير ۽ سبغ مملقات تي سندن تعليقات آهن ۽ هيءَ جاڻايل ڪتابن جا پڻ شرح لکيا آهن :

- ۱- قصيده برده علامه بوهيري بوهيري
- ۲- سيد عبدالقادر جيلاني ڏانهن منسوب خيل اسماء الحسنيا منظوم شيخ هاليجي جي اها سموري تصنيف عربي ۾ ٿيل آهي.

۳- سورتن جي ترتيب مطابق قرآن مجيد جي عربي لفات

جو عربي زبان ۾ شرح .

۴- ساڳي ترتيب سان هڪ سنڌ جي شرح پڻ آهي .

ان کانسواءِ ائين مسئلن تي مشتمل هڪ مختصر فارسي رسالو به لکيو اٿن . انهن ائين مسئلن مان هڪ مسئلو علم غيب جو آهي ته علم غيب فقط الله رب العزت سان خاص آهي جيڪو ٻئي لاءِ علم ختم ثابت ڪندو اهو گمراه آهي . انهن ائين مسئلن مان هڪي به مسئلو آهي ته جيڪو ماڻهو هي اعتقاد رکي ته الله پاڪ ڪان سواءِ ٻيا جهڙوڪ انبياءِ اولياءِ وغيره به نفعو ۽ نقصان ڏيئي سگهن ٿا ته اهو گمراه آهي . انهن ائين مسئلن مان هڪي به مسئلو آهي ته خدا کانسواءِ ٻئي کي حاجت روا مشعل ڪڍا سمجهي مراد حاصل ڪرڻ خفي ۽ شرڪ آهي .

انهن ائين مسئلن مان هڪي مسئلو به آهي ته ڪي صوفي ناز ۽ وجد ڪندا آهن سو حرام آهن . انهن مسئلن تي مشتمل رسالي جو نالو " الينابيع الصافية في حل المسائل الثمانية " آهي . (۱)

(۱) محمد يوسف بشري " مقدمه الياقوت والمرجان في حل لفات

مصحف
الشيخ

الْيَاقُوتُ وَالحَكَايُ

في شرح

مجلد النبوة
الشيخ

لُغَاتُ الْقُرْآنِ

للشيخ العارف المحقق مولانا الشيخ أبي الاستاذ

محمد حماد الله السندى (رحمته الله تعالى) ١٣٨١هـ

بِقَدَمِ قَلْبِ الْحَقِيقَاتِ

من محمد يوسف البهري عفا الله عنه

قام بطبعه وأشرفه

محمد أمين الله عفا الله عنه

خادم المدرسة العربية مدينة العلوم عادية

بنو عاقل سكر باكستان

(كتبه عبد الرؤوف بن شافق أحمد)

شيخ هاليجي رحمہ جي تصنيفات جو اختصار:

شيخ هاليجي مولانا حماد الله جي ذات گرامي خدمت

تعارف جي محتاج نه آهي . پنهنجي روحاني رهبر ۽ مرشد حضرت امروني وانگر هند ۽ سنڌ جا وڏا وڏا عالم سندن معتقد ۽ سرمد آهن ، پر اها ڪالهه ڪن ڪن مائتمن کي معلوم آهي ته جيئن سندن مرشد امروني قرآن پاڪ جو سنڌي ترجمو ڪري ، قرآن پاڪ جي خدمت سرانجام ڏئي اهڙي طرح حضرت هاليجي به قرآن پاڪ جي الفاظ جي تشريح عربي زبان ۽ ۽ وري الفاظ قرآني جو ترجمو سنڌي زبان ۽ شمار ڪري خدمت قرآن جي سعادت حاصل ڪئي آهي .

عربي زبان ۽ جوڙيل ڪتاب جو نالو " الحقاوت والمرحمان

في حل لغات القرآن " آهي . هي ڪتاب حروف تهجي جي ترتيب سان آهي . يعني پهرين الڳ سان شروع ٿيندڙ لفظ ان بعد ب پوت وغيره سان شروع ٿيندڙ لفظ آهي . هن ڪتاب ۾ ۲۸ باب آهن ۽ هر هڪ باب حروف تهجي سان منسوب آهي . جيئن باب الڳ باب الباءُ باب الثاني وغيره . هر هڪ لفظ متعلق مختلف لغات جي ڪتابن مان مڪمل تحقيق ڪري سڄي تشريح ڪئي وئي آهي . ترتيب جي سلسلي ۾ لغت ۽ وڏن تفسيبي ڪتابن جهڙوڪ مفردات امام رافعي اصفهاني ناموس صراح ، منتهي الادب ، علامه زمخشي جو ڪشاف امام رازي جو تفسير خبير ۽ تفسير ابن كثير وغيره جو مطالعو ڪري انهن مان سڀ کان

سڀني ، مناسب ۽ اهم ۽ اعليٰ تشريعات و تحقيقات منتخب ڪري هنن
ڪتاب ۾ آندي اٿائون ان سان گڏ نحو ۽ گرامر جا هي نهايت عمدو ۽
ضروري مسئلا به بيان ڪيا ويا آهن . جهڙوڪ باب الالف ۽ ال الا ۽ ال
وغيره ۽ آهي . هڪ لفظ مان نڪرندڙ مختلف صيغا ۽ فعل جي ماضي
مضارع مصدر ، فاعل مفعول ، مثبت ۽ منفي صورتن مان جيڪو به قرآن
پاڪ ۽ استعمال ٿيل آهي ۽ ان لفظ جي فعل هيٺيان سڃاڻو ۽ روضو
جو حوالو ته هي لفظ ڪهڙي ڪهڙي جگهه قرآن پاڪ ۾ آيل آهي ۽ ڪهڙي
جاء تي سندس مطلب چا آهي ته ويهي هجي جاءِ تي چا آهي . ساڳيو
تفصيل هڪ ئي لفظ جي هيٺيان تفصيلاً درج ٿيل آهي جهڙوڪ
لفظ اخذ جي بيان ۾ لکيل آهي اخذ ٦٦ ، ٦-٨-١٠-١١ پاڇڪند

ان مثال مان اهو اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته ان خطاب

۽ فقط لفظن جي تشريح ٿيل نه آهي بلڪه ان سان لفظن جي

فهرست به ڏنل آهي جنهن مان بيحد وقت به فائدا حاصل ٿين ٿا.

هڪ ته اهو لفظ قرآن پاڪ ۽ ڪهڙي سڀاري ۽ ڪهڙي رڪوع ۽ آيل آهي به

ته ڪهڙي جاء تي اهو لفظ ڪهڙي معنيٰ ۽ استعمال ٿيل آهي.

هن خطاب جي هڪ خوبي اها به آهي ته ڪهڙو ڪي هر

شلاشي مجدد جي لفظ سان ان جي ماضي ۽ مضارع جي نشان ڏهي به

ڇڏيل آهي. شلاشي مجدد جا چاهه باب آهن ان ڪري ان جي اکيان ٻڌايو

پيو آهي ته اهو ڪهڙي باب مان آهن مثال طور ايتو.

يعني اهو فعل شلاشي مجرور جي چئني بابن فعل بفعل فعل بفعل

فعل بفعل ۽ فعل بفعل ۽ استعمال ٿيندو آهي. اهڙي طرح اڪثر

لفظن جي وضاحت اهڙي ٿيل آهي جيڪا علامه اب لا وڏو ذخيره آهي.

ان کانسواءِ هڪ فعل سان مفعول به يا حرف جار جي

مختلف هجڻ جي صورت ۽ معنيٰ ۽ تبديلي ايندي آهي جنهن جي به

ڪهڙي وضاحت بيان ٿيل آهي جيئن ته رغب جي ضمن ۽ لکيو اٿائون

ته رغب يرفب رغباً رغبه ڪي جيڪڏهن رغبه سان استعمال ڪيو

ته معنيٰ اٿيندي ته ان جو ارادو ڪيائين، ان سان محبت رکيائين

جيڪڏهن رغبه سان استعمال ڪيائين ته ان جي معنيٰ ٿيندي ان کان

منه موٽيائين يا ان کي ڇڏي ڏنائين جيڪڏهن رغب سان ڪڍ به

استعمال ٿيندو ته ان جي معنيٰ ٿيندي ته ان کي ٻين تي فضيلت

ڏنائين يا ترجيح ڏنائين اهڙين مثالون تمام ڪهڙيون ملنديون.

الياقوت والمجانب في شرح غريب القرآن لغات القرآن سندي زبان

از امام قطب الاقطاب غوث الزمان العالم الرباني الشيخ المير
 مولانا محمد حماد الله هالي جوي سندي حمد لله رحمة وسعة
 المتوفى سنة ١٣٨١ هـ

ناشر

محمد امين الله عفا الله عنه
 خادم مدرسه عربيه مدينه العلوم حماديه
 پنو عاقل - سكر - پاكستان

كتابت: عبد الرؤف بن مشتاق احمد - شعبان ١٣٩٥ هـ
 (مشهور آفست پريس كراچي)

در حقيقت اهل علم جي دلچسپي لاءِ هن ڪتاب ۽ لغت
نحو صرف ادب گرامر جا بي بھاءِ خزانہ آھن جن کي ذهن نشين ڪرڻ
سان قرآن پاڪ جي تفسير سان گڏ عربي زبان جي مختلف فنون تي
بہ مهارت حاصل ٿئي ٿي .

هن ڪتاب ۽ وڌيڪ ھيٺين ڪالھين جو التزام ڪيو ويو آھي

۱۔ ۱۔ ڪشني ھجڻ سان گڏ لفظن جي فهرست جو بہ
ڪتاب آھي .

۲۔ سورتن يا سھارن جي ترتيب تي نہ بلڪہ حروف تبعجي
جي ترتيب تي جوڙيل آھي .

۳۔ لفظن جي تشريح صرف ڪتابن مان نہ بلڪہ ساڳي وقت
لغت ۽ تفسير جي ڪتابن مان ورتل آھي .

۴۔ لفظن جي تشريح دوران موقعي جي مناسبت سان صرف
ونجو جا اھم نڪتا بہ بيان ڪيل آھن .

۵۔ جيڪي لفظ شلاشي مجرد آھن انھن جو ماضي ۽ مضارع
ذڪر ڪري ٻڌايو ويو آھي تہ فعل شلاشي مجرد جي ڪھڙي
باب مان آھي .

باب الحلاف

الافعال نحو حلفتك ورويدك والنجاة

ولا حقة لا رأيت بمعنى اخبرني نحو رأيتك

هذا الذي كرمته على بك

كان كانه بك حرف ينصب الاسم و

يرفع الخبر يفيد التشبيه نحو كان زيد اسد

وهو الغالب فيه والشانك والظن نحو كان زيدا

قائم والتقريب نحو كانك بالشاء معقل

كالبين كالبين بك كالبين بك كالبين بك

اسم مركب من كاف التشبيه واى وتقيد

التكثير فالها لكم الخبيرة

كتب كتب بك كذا الا ناء بك قلبه على

رأسه

الكتب التوصل انصرع فهو مكتوب بك

رأسه

في شبرهم وبنزهم ويقال يكتبهم اى يكتبون

لهوهم (خريب) او بنزهم وبنزهم بالهز

كأس لك الكأس بك بك بك بك

ككككس والكككس وككككس وككككس

ككككس فيه (مؤنثة)

كك كك كك كك كك كك كك كك كك كك

ما وعلق بك كك كك كك كك كك كك كك

للتشبيه نحو هو كك كك كك كك كك كك

كالبين بك وللتحليل نحو كك كك كك كك

عليه ونحو كك كك كك كك كك كك كك

وللباء اذا اتصلت بما نحو كك كك كك

تدخل ونحو كك كك كك كك كك كك كك

للتوكيد وهي الزائدة نحو كك كك كك كك

شئ بك وتكون كك كك كك كك كك كك

ولا تكون الا فى ضروبها نحو كك كك كك

حين كك كك كك كك كك كك كك كك كك

فيوجات كك كك كك كك كك كك كك كك

كك كك كك كك كك كك كك كك كك كك

الضعف - القوة بك كك كك كك كك كك

طاقات التحيل - اى من جند قوة الغزى

بابها واهلها كك كك كك كك كك كك كك

من بعد ابرام اى جعله طاقين واحكام

انكأ طاقا بك (بيضاوى) -

كك كك كك كك كك كك كك كك كك كك

قاهر بك كك كك كك كك كك كك كك

قاهر بك كك كك كك كك كك كك كك

جاء بك بك كك كك كك كك كك كك كك

يحتسبون (تاء يوس) كك كك كك كك كك

نسيب لك نسيبانا (خريب) (الله لك كك

قدرة لك - وقدرة نك كك كك كك كك كك

قيل قال بك كك كك كك كك كك كك كك

كك كك كك كك كك كك كك كك كك كك

نم فى اتاكلك اى منصرف الضار وكك كك

كك كك كك كك كك كك كك كك كك كك

بستانه - بستانه كك كك كك كك كك كك

بستانه بستانه كك كك كك كك كك كك

فى اللغة مبالغة فى القام فلهما اجتمعت

الياء والواو ثم كان السابق كك كك كك

ياء مشددة ولا يجوز ان يكون على قول

لا نه لو كان كذا كان قويا قال الجاهل

القيم القائم على كل شئ وقاويله انه قائم

بتدبير امر الخلق فى ايجادهم وفى انزاعهم

وحاصله انه تعالى مقوم لغيره وقال

الخلق القيم الدائم الذى لا يزول الذى لا يتغير

نسيبه ونفسه انفسه فى كك كك كك كك

فى ذاته وفى وجوده ففعله القيم يدل

على كونه قائما بذاته وصوتا لكل ما

يحدث (كبير) -

نحو كك كك كك كك كك كك كك كك كك

القيم كك كك كك كك كك كك كك كك كك

معنى شئ - انفسه ففعله كك كك كك كك

سماويين محو بذاته كك كك كك كك كك كك

بستانه - بستانه كك كك كك كك كك كك

بستانه بستانه كك كك كك كك كك كك

فى اللغة مبالغة فى القام فلهما اجتمعت

الياء والواو ثم كان السابق كك كك كك

ياء مشددة ولا يجوز ان يكون على قول

لا نه لو كان كذا كان قويا قال الجاهل

القيم القائم على كل شئ وقاويله انه قائم

بتدبير امر الخلق فى ايجادهم وفى انزاعهم

وحاصله انه تعالى مقوم لغيره وقال

الخلق القيم الدائم الذى لا يزول الذى لا يتغير

نسيبه ونفسه انفسه فى كك كك كك كك

فى ذاته وفى وجوده ففعله القيم يدل

على كونه قائما بذاته وصوتا لكل ما

يحدث (كبير) -

نحو كك كك كك كك كك كك كك كك كك

القيم كك كك كك كك كك كك كك كك كك

معنى شئ - انفسه ففعله كك كك كك كك

سماويين محو بذاته كك كك كك كك كك كك

۱۔ لفظ جي تشريح بابت مختلف غمبين مان اقوال نقل
 ڪري جيڪو قول زياده معتبر آهي ان جي نشاندهي ڪئي
 وڃي آهي .

۲۔ فعل جي مختلف لفظن ملڻ سان معنيٰ ۾ جيڪو فرق
 ڪئي ان جو به ذڪر ڪيل آهي جيئن لفظ " استي " سان
 " الرجل " ايندو ته استي جي معنيٰ ٿيندي (هڪڙي طرح
 جوان ٿيو) علي دابه جي ملڻ سان استي جي معنيٰ
 ٿيندي شڪي وڃي ٿي ملڻ سان استي جي معنيٰ ٿيندي
 ارادو ڪيائين علي سرير الملڪ (بادشاهي تخت تي)
 ملڻ سان ان جي معنيٰ ٿيندي اختيار هلايائين .

۳۔ قرآن پاڪ جي الفاظ جي تشريح ۾ مختلف اقوال هجڻ جي
 صورت ۾ جنهنجو تعلق عقيددي سان هجي ته ان ۾ سلف
 صالحين جي احتياط کي مدنظر رکيو ويو آهي جهڙوڪ
 استي علي المرش جي تشريح ڪندي لکن ٿا ته اسان
 انهي ٿاويل ۾ خوب بحث مباحثو ٿيا ڪريون بلڪه ان جو
 علم الله پاڪ جي حوالي ڪريون ٿا ۽ اهڙي اهم مذهب
 آهي جنهنڪري اسان اختيار ڪيو آهي ته اهيون ٿا ۽ ان تي
 ئي اعتماد ڪريون ٿا .

هَيَّيْ تيار كر- هَيَّاه اصلحه واعدّه.
رَشْدًا هدايت لهن ياستدائي ع-
رَشْدًا اهتدى واستقام.

ضَرْبًا بند كيون سون- عَرَضًا
على اذنه منعه ان يسمع ضربا عليها جابا من
ان تسمع يعنى انما انامة ثقيلة لانتبههم فيما الاصوات
(كشاف)
(پ ۱۵- ۱۴ع)

رَبَطْنَا محكم كيرسون يا صبر ذنوس
عَرَبًا الله على قلبه قواه وصبره.
شَطَطًا زيادتي يابي انصافي- ع-
شَطَطًا افراط و تباعد عن الحق.
يَنْشُرُ كشاد و كندو- ع- نَشْرًا
الثوب بسطه.

مَرَفَق نفع و نفع و نفع و نفع شي ع مرافق
ما ارتفعت به اى ما انتفعت به.
طَلَعَت ايري- ع- طُلُوعًا و مَطْلَعًا
الكوكب ظهر.

تَزَاوَرُ لرتندو- تَزَاوَرَعنه عدل و انخوف-
عَرَبَتْ لهندو- ع- غُرُوبًا الغيم غاب.
تَقَرَّضُ كپيندو يا لرتندو- ع- قَرَضًا
قطعه المكان عدل عنه.

ذَاتُ الْيَمِينِ ذهن يميني- ذات
اليمين اى عن اليمين- جهة اليمين
و حقيقة الجحمة المسماة باليمين.
فَجْوَةٌ پذر يا ويكر- ع- فَجَوَات الغربة
وساحة الدار و ما اتسع من الارض.
رَشْدًا هدايت كندو- ياوات و نايند
اَرَشْدَه هداه.

(پ ۱۵- ۱۴ع)
أَيَقَاطُ جاگندرت- ع- يَقَاطُ ضد نام
جمع يَقَاطُ.
أَقْوَدُ نند كندرت- ع- رَقْدًا و رُقْدًا
نام جمع راقِد.

وَصِيدُ چون- ع- وُصْدُ العتبة.
أَفْطَلَعَتْ متواچي پوين- چا لي تون-
اُتْلَع عليه عليه- علينا انا نأجأة.
ذِرَاعِي هت- ع- أذْرُع من المرفق الى
دارف الاصبغ الوسطى.

فِرَارُ پچره- ع- فَرَا و فِرَارًا
وَرِقُ پوليون- ع- أَوْرَاق- الدار ۸۴
المضروبة (ق).
يَتَلَطَّفُ نرمي نرمي- ع- تَلَطَّفًا و تَلَفُّفًا

ان کان بعد هن مفسرن جا اقوال نقل ڪندي آخر ۾ لکيو
 ائين ته ان جاءِ ۾ ماڻھن جي گھڻائي ڪلام آھن . مڪراسان مسلمانن
 جي قديم ۽ جديد امامن مان سلف صالحين جو مسئلو اختيار ڪيون ٿا
 ۽ اهو هي آهي ته جيئن قرآن پاڪ ۽ آيل آهي اسان ان کي ائين ئي
 رکون ٿا نه ان جي ڪا خفييت بيان ڪري سگھون ٿا ۽ نه ڪي خفييت
 سان تشبيهه ٿئي سگھون ٿا اهو ڪرامت مائين ٿا ته جيڪو الله کي
 مخلوق سان تشبيهه ٿئي سو سو به ڪافر آهي ۽ جيڪو الله پاڪ جي
 بيان ڪيل ڪلام جو انڪار ڪري سو به ڪافر آهي الله ۽ ان جي رسول
 صلعم جيڪا الله جي وصف بيان ڪئي آهي ان ۾ ڪا به تشبيهه نه آهي .

النبایع الصافیة فی حده المسائل الثمانية :

هي هڪ سورھن مختصر صفحن تي مشتمل فارسي رسالو
 آهي . جنھن جو مصنف الشيخ الفقيه المحدث العارف مولانا حماد الله
 هاليجي رحمہ الله عليه آهي . حضرت جن رحمته الله عليه عقائد مولانا
 امين الله صاحب رياستي ان کي حضرت هاليجي رحمته الله عليه جي وصال
 کان ۱۲ سال پوءِ سال ۱۳۹۳ هجري ۾ ڇپرائي پڌرو ڪيو . حضرت جن
 رحمته الله عليه ان رسالي ۾ بدعت ۽ شرعي عقائد جي جيڪي عوام پڇهال
 سبب ڪھر ڪري ويا آھن . قرآن حديث ۽ فقه حنفي جي روشني ۾
 ترديد ڪئي آهي . رسالي جي ترتيب سوال جواب ذريعي ڪئي وئي آهي

الكتاب في الحقائق

في

حكم المسائل الثمانية

الشيخ الفقيه المحرر العارف مولانا حماد الله بن محمد الهادي

السندى رحمه الله

المتوفى ١٢٨١ هـ

قام بطبعه ونشره

فهد أمين الله عفا الله عنه

مخادم المدرسة العربية مابينة العلوم حمادية

پنوعاقل - سکھر پاکستان

١٣٩٣

رسالو اکرچہ فارسي زبان ۽ آهي مگر عام حوالہ جات قرآني آیات احادیث رسول ۽ فقہي کتابن جون عبارتون عربي ۽ هئڻ ڪري رسالو عربي ۽ ٻيو لکي حضرت جن کي هاڻو رسالو علماء حرام جي رهنمائي لاءِ لکيو آهي بهتر ٿئي ها جو رسالو ڇپرائيندڙ ان کي فارسي ۽ عربي مان سنڌي ۽ ترجمو ڪري ڇپرائين ها ته جيئن ان مان مسلمان فائدو حاصل ڪري سگهن. هتي نعايت اهم اڻ سوال ۽ جواب ترتيب ڏنا آهن :

سوال ۱: اولياءِ الله کي حاضر ناظر هرجاءِ سنڌ ٻڌندڙ حاجت روا سمجهڻ جو ڇا حڪم آهي .

جواب جيئن ته اهي صفتون خاص الله پاڪ جون آهن انهن ۽ ان سان ڪوبه شريڪ نه آهي تنهن ڪري اهڙو عقيدو رکڻ حرام ۽ صريح شرڪ آهي جواب جي تائيد ۽ قرآن پاڪ جون آيتون احاديث ۽ ٻين معتبر ڪتابن جو عبارتون نقل ڪيون آهن

سوال ۲: الله کان سواءِ ٻي مخلوق کي مفيد و نافع اعتقاد رکڻ جيئن جاهل پير جي قبر جي زيارت کان اڳ روڻ ڪائڻ مضر سمجهندا آهن ۽ اهي چوندا آهن ته موسيٰ نواب اسان کي ڪپڙ ۽ ماني ڏني آهي ۽ لال شعباڙ پيٽ ڏيندو آهي وغيره ان اعتقاد جو جهڙو حڪم آهي .

جواب اهڙو اعتقاد رکڻ ڪفر آهي ۽ شرڪ ٿي پهچائيندڙ آهي ڇو ته نفع ۽ نقصان اولاد عطا ڪرڻ ۽ رهي رسائن خاص خدا

پاڪ جون خصوصيتون آهن ، انهن ۾ ٻئي جنهن کي
شرڪ خرق جي گنجائش نه آهي . ان جي دليل ۾ به قرآن
پاڪ جون آيتون صحيحن جون حديشون نسخ الغنيب
تفسير حبير ۽ شاه عبدالغنيز جي تفسير مان عبارتون
نقل فرمايو اٿن .

سوال ۲:

اولياء الله کان ان طريقي سان مدد گهرڻ ته اي نڪالڻا
منهنجي حاجت پوري ڪري ۽ اهو اعتقاد رکڻ ته نڪالڻو الله
کان سواءِ حاجتون پوريون ڪري ٿو يا هن طرح ته الله کان
منهنجي حاجت گهر يا هن طرح ته اي الله نڪالڻي ماڻهو
جي صدقي منهن جي حاجت پوري ڪري ڪهڙو حڪم رکن ٿا؟

جواب:

پهرين صورت ته الله کان سواءِ ٻئي جنهن کان مرادون
گهرڻ صريح شرڪ ۽ كفر آهي ۽ ٻين صورت ته الله کان
دعا گهرجي ته جنهن شخص (مثلاً يا جيئي) جي
صدقي منهنجي حاجت روائي ڪري جائز آهي ۽ ٻين صورت
جو هن طرح چوي ته اي نڪالڻا تون منهنجي لاءِ الله کان
دعا گهر ته منهنجي حاجت پوري ڪري ان صورت ۾ زنده
شخص کي دعا لاءِ چوڻ ته جائز ۽ بهتر آهي پر جنهن
فوت ٿيل شخص کي چوڻ ته ان ۾ سماع موتي جا قائل
جائز قرار ڏين ٿا ۽ سماع موتي جا انڪاري ان کي ناجائز
قرار ڏين ٿا انهن ٻنهي صورتن جي دليل ۾ احاديث ۽
ڪتب فقہ مان حوالا پيش ڪيا آهن .

سوال ۲:

فقيرن جو دعوتن جي ٽوهينن ٻڌڻ تي رقص ۽ ھا ھا ھا
ڦير ڦير جو حڪم ڇا آھي .

جواب

ھن زماني جي فقيرن جو رقص سخت حرام آھي ۽ جلال
سمجھڻ واري تي ظفر جو خوف آھي ان جي ثبوت ۽ فتنہ
جي معتبر ڪتابن جا حوالا پيش ڪيل آھن .

سوال ۳:

شيخ لال پير^۱ باسپل ٻڪري شيخ بھاول الحق ملتان
جي نياز (وٽ چاليھ نذر ۽ تقري لاءِ ۽ يارھين شيخ
عبدالقادر جيلاني لاءِ ڏنڻ جو ڇا حڪم آھي ؟

جواب

عوام الناس اولياءِ الله جي نالي انھن جي قري حاصل ڪرڻ
لاءِ جيڪو بہ جانور يا ٻي شئي ڪميٽي نذر ڪن ٿا . اھا
قرآن ، حديث ۽ فتنہ جي رو ۾ سان حرام ۽ ممنوع آھي .

سوال ۴:

مطلب آيت ما اھل به لغير الله جو مطلب ڪھڙو آھي لال
پير جي ٻڪري ان ۾ داخل آھي يا نہ ؟

جواب

ان آيت مان مراد اھڙو جانور آھي جيڪو تقري لغير الله
ذبح ڪيو وڃي يعني تعظيم لغير الله ڪنھن نبي يا
ولي يا جن ان بابت ڦير ڦير مقصود جي اھڙو جانور حرام
آھي ۽ ذبح ڪندڙ مرتد ٿيو پوي . حديث ۽ فتنہ جي
ڪتابن جون عبارتون نقل ڪيل آھن . لال پير جي ٻڪري
بہ ان ۾ شامل آھي .

سوال :

نقاره دف طنبورو وغيره راڳ جا اوزار جيڪا شادين ، راندين
نماز عيّد جي وقت ۽ ڪو ڪوئي وقت وڃايا وڃن ٿا تن
جو جهڙو حڪم آهي ؟

جواب :

قرآن پاڪ جي آيتن احاديث صحيح ۽ كتب حنيفيه مان
لهو و لعب ۽ راڳ جي سڀني آلات جو حرام هجڻ اظهر من
الشمس آهي . البتہ نطاح جي اعلان لاءِ دف وڃائڻ
۽ غارين جو جنگ لاءِ طبل وڃائڻ ممنوع نه آهي .

سوال ۸ :

هڪ ماڻهو مٿي بيان ڪيل ڪمن کان روڪي ٿو ۽ زيڊ
ان جي مقابلي ۾ چي ٿو ته انهن ڪمن ۾ شواب آهي ۽
منع ڪندڙ خانر ۽ وهابي آهي ۽ مان چيو ته ان معنيٰ
زيڊ جي مرڻ سان سوئر جي شڪل ٿي ويندي .

جواب :

زيڊ جو قول ته انهن ڪمن ۾ شواب آهي باطل ۽ ڪڏ هجي
ٿو آهي ۽ خانر وهابي چوڻ ڪري سزا جو لائق آهي ۽ اهو
چوڻ ته مرڻ کان بعد سوئر جي شڪل ٿيندو اها غيب
جي دعويٰ آهي جيڪا كفر آهي تنهن ڪري چوندڙ کي
توبه ۽ استغفار ڪرڻ لازم آهي .

اهي اڻ مسئلا آهن جن کي حضرت سائين رحمت الله عليه

نمايت مدلل انداز ۾ قرآن و حديث ۽ كتب فقه حنيفيه جي حوالن

سان بيان ڪيو آهي .

هي رسالو مولانا امين الله صاحب رياستي جن ۱۲۹۲ هـ ۾
 حضرت سائين جي وفات کان ۱۲ سال بعد ۾ شايع ڪرايو الله تعاليٰ ان
 جزاء خير عطا فرمائي جو هڪ ٻي بهاء خزانو شايع ٿيڻ کان بچائي
 ويو .

الينا ببيع العاقيه في حڪم المسائل الشيعيه :

حضرت مولانا حماد الله هاليجي رحمه الله عليه جو تاليف
 ڪيل هي ڪتاب هڪ . سورهن صحن تي مشتمل فارسي رسالو آهي
 جنهن جو مصنف الشيخ الفقيه المحدث العارف پا الله مولانا حماد الله
 هاليجي رحمه الله عليه . مولانا امين الله صاحب سابقه صدر مدرس
 مدرسه مدينه العلوم حماديه پنهو عاقل ان ڪي حضرت رحمه الله عليه
 جي وفات کان ۱۲ سال پوري ۱۲۹۲ هـ ۾ ڇپرائي پڌرو ڪيو .

حضرت جن رحمه الله عليه ان رسالي ۾ چند بدعت جي
 رسومات ۾ مڃڻا عقائد جي قرآن و حديث ۾ نفي حنفي جي روشني
 ۾ ترديد ڪئي آهي . رسالو سوال ۾ جواب جي صورت ۾ مرتب ڪيو ويو آهي
 سوال جواب اڪرم فارسي ۾ آهن مگر قرآني آيات احاديث مبارڪ ۾ نفي
 جي ڪتابن جي عبارتن جو عربي ۾ هئڻ ڪري رسالو عربي معلوم ٿيو
 ٿئي ۽ ان ڪري ان مان عالمن کان علاوه ڪنهن به ڪي براه راست
 نائدو پهچي نٿو سگهي . بهتر ٿئي ها ته ان رسالي جو سنڌي

۽ ترجمو بہ شايع ڪيو وڃي ها ته جيئن ان مان عام مسلمان فائدو حاصل ڪري سگهن ها .

جيڪي مسائل ان رسالي ۾ زير بحث آيل آهن سي هي

آهن .

۱- اولياءِ الله کي حاضر ناظر ، هر جاءِ تي سڏ ٻڌندڙ حاجت روا سمجهڻ .

۲- الله کان سواءِ ختمين کي نفع ۽ نقصان جو مالڪ سمجهڻ
موسيٰ نواب کي کير ماني ڏيڻ وارو سمجهڻ لال شعيباز
کي پڇڻ ڏيندڙ سمجهڻ .

۳- اولياءِ الله کان مدد گهرڻ ۽ اعتقاد رکڻ ته اهو منهنجي حاجت پوري ڪري سگهي ٿو يا ان کان دعا گهرائڻ يا
الله کان دعا گهرڻ ته فلاڻي نيت پانهي جي صدقي
منهن جي حاجت پوري ڪر .

۴- فقيرن جو رقم خرڻ جو دعائن ۽ مشغلات جي حل ڪرڻ
لاي ڏوهيڙا چوندي هو هي ڏوهيڙو خرڻ يا غوث بهاءِ الحق
ڏوهيڙو نمرا هڻڻ .

۵- لال پير لاي پير باسڻ ، غوث بهاءِ الحق جا روڻ، شيخ

عبدالقادر جيلاني جو چاليھو ۽ يارھين وغيره .

۱۔ آيت وما اهل به لغير الله ۽ لال پير جو پھرو داخل آھي
يا نہ .

۷۔ نثاره اف طنبروا ۽ ھين کائن وھائو جي الات ۽ سامان
منعلقہ حمد .

۸۔ ڪو ماڻھو مٿين شرڪ ۽ بدعت جي ڪمن کان روڪي ۽
زيد ان جي جواب ۽ ڇڏي تہ انھن ڪمن ۽ شتاب آھي ۽ انھن
کان جھلڪ وارو ڪافر ۽ وھابي آھي ۽ ھرن کان پوءِ ان
جي صورت سوڙجھڻي ٿي ويندي .

اھي اڌ مسئلا جيڪي سنڌ جي عام جاھلن ۽ خصوصاً
سائين جن جي برادري انداز قوت جا رائج ھئا . انھن مسئلن تي
قرآن و حديث ۽ فقہ حنفي جي معتبر ڪتابن جي حوالن سان روشني
وڌي وئي آھي حضرت جن ثابت ڪيو آھي تہ اولياءِ الله يا الله کان سواءِ
ڪنھن بہ ھي ھستي کي حاضر ناظر سمجھڻ ، حاجت روا ، نفع
نقصان جو مالڪ وڙڪه اولاد ڏيندڙ سمجھڻ يا الله کان سواءِ ڪنھن بہ
ھي ھستي جي رضا لاءِ ڪو جانور يا طعام يا ڪا ھي شي باسڻ صحيح
ڪفر ۽ شرڪ ۽ حرام آھي . هن زماني جي فقيرن ۽ محظن ۽ ڏوھيڙن
۽ بيٺن ٻڌڻ تي قص ڪرڻ نڦارا دف طنبروا ۽ لھوولعب جا سڀئي

الات حرام آهن البتہ دفاع جي اعلان لاءِ دفعہ وچائڻ ۽ مجاهدن جو جنگ لاءِ طبل وچائڻ منع آهي . اولياءِ الله کان هن طرح مدد گهرڻ ته اي فلاحا تون منهنجي مراد پويي ڪري ۽ اهو اعتقاد رکڻ ته اهو اعتقاد رکڻ ته اهو الله کان سواءِ منهنجي مراد پويي ڪري سگهي ڪو شرڪ ۽ خسر آهي . باقي هيئن چوڻ ته اي فلاحا تون الله تعاليٰ کان منهنجي مراد گهر ڪنهن جيئن بزرگ عالم وغيره کي چوڻ جائز ۽ چڪو ته آهي البتہ مثل بزرگ کي چوڻ اختلافي آهي سماع موتي جا قائل جائز قرار ڏيندا آهن جڏهن ته اڪثر فقط ۽ جيڪي سماع موتي جا قائل نه آهن اهي ناجائز قرار ڏيندا آهن . البتہ الله کان هنن لفظن سان دعا گهرڻ ته " بحرفت محمد مصطفيٰ صلي الله عليه وسلم ۽ بحرمات فلاحي بزرگ وغيره جي منهنجي هي مراد پويي ڪري " بلحاصل جائز آهي . زياد جو انهن ڪن کي شواب قرار ڏيڻ بلطال آهي ۽ ناجائز چونڊڻ کي ڪافر سڏڻ تي سزا جو لائق آهي مرڻ کان بعد سؤر جي شڪل ڏيڻ جي دعويٰ ڪرڻ تي مٿس خسر جو خوف آهي .

هي آهن اهي اڻ بنيادي مسئلا جن جا تفصيلي جوابات ۽ دلائل حضرت جن رحمته الله عليه پنهنجي ان رسالي الشنايع العانيه في حڪم المسائل اللمانيز ۽ دنا آهن جيڪڏهن ڪو نيڪ مسرد ان قيمتي رسالي کي سنڌي ۽ ڇپرائي ته سنڌي قوم لاءِ تمام گهڻو مفيد ٿيندو حضرت جن رحمته الله عليه ان رسالي ۽ بدعت ۽ شرعي عقائد جي جيڪي عوام ۽ جماعات سڀ گهر ڪري ويا آهن قرآن حديد ۽ فتنه خنفي جي روشني ۽ ترديد ڪشي آهي . رسالي جي ترتيب

سوال جواب ذريعي ڪشي وڃي آهي . رسالو اگرچہ فارسي زبان ۾ آهي
مگر عام حوالہ جات قرآني آيات احاديث رسول ۽ فقهي ڪتابن جون
عبارتون عربي ۾ هئڻ ڪري رسالو عربي ۾ پڇيو لکي . حضرت جن گهرو
پاڪ اهو رسالو علماء خرام جي رهنمائي لاءِ لکيو آهي . بهتر ڪشي
ها جو رسالو ڇپرائيندڙ ان کي فارسي ۽ عربي مان سنڌي ۾ ترجمو
ڪري ڇپرائي ها ته جيئن ان مان عام مسلمان فائدو حاصل ڪري
سگهن .

شيخ هاليجي رحمہ جو وصال :

شيخ هاليجي عمر جي آخري حصي ۾ تقريباً اٺ مهينا
 بيماري سبب بستي جي حوالي رهيا ، پر ان هوندي به جذبن طبيعت
 ۾ افاقو ٿيندو هين ته جمع جي نماز لاءِ ٻاهر ايندا هئا ، جماعت
 ڪرائيندا هئا ۽ ٻاهران آيل معتقدين کي وڙ و نصيحت ڪندا هيا
 جنهن جسم تي ڪهڙن ئي نه نڪري سگهندا هئا ته جماعت جي
 مائٽن کي ڪهڙ ۽ ڪهڙائي ڪنهن ئي سان ٿيڻ ڏيئي رهندا هئا
 ۽ هوءَ انفرادي هر هڪ کان خپرو عانيت پڇي بعد ۾ ڪا قرآن مجيد
 جي آيت تلاوت ڪري ان موضوع تي تقرير ڪندا هئا . ماستر عبدالحميد
 لکيو آهي ته بيماري جي وقت ڪڏهن ڪڏهن هن مائٽن جي سڃاڻي
 ٻاهر نڪرندا هئا ته مريدن ۾ معتقد مائٽن جو هميشه زيارت لاءِ هجڻ
 هوندو هيو ڪنهن وقت اندر دولت خانہ ۾ به جماعت کي ڪهڙائيندا
 هئا . بيماري جي هيڏي تخليف هوندي هئي تڏهن به سندن
 منهن مبارڪ ۽ ايتري نوازينت هوندي هئي جو دل ۾ اهو خيال ايندو
 هيو ته سائين جن رحمت الله بالڪل خوش تندرست آهن بيماري جو
 ڪو اشارہ ڏسڻ ۾ ڪونه ايندو هيو مصافحو فرمائيندا هئا دعائون
 ڪهرندا هئا بيعت به ڪرائيندا هئا البتہ ذڪر انصار جو طريقہ ۽
 لحائف وغيره سمجھائڻ لاءِ مولانا محمود اسعد رحمہ کي حڪم فرمائيندا

شيخ هاليجوي رحم جو دستور هوندو هيو ته پنهنجو علاج پاڻ تجويز ڪندا هئا . پر هي بيماري جيڪا سندن آخري ۽ ڊگهي بيماري هئي ان ۾ پنهنجو تجويز ڪرڻ علاج بند ڪري ڇڏيائون ۽ مختلف اطبا ۽ ڊاڪٽر اچي سندن علاج ڪندا هئا ، ان سلسلي ۾ حاجي مولا بخش سومرو صاحب ۽ سندن فرزند حاجي محمود احسن ناميارن حڪيمن ۽ ڊاڪٽرن کي گهرائي شيخ هاليجوي جو انهن کان علاج ڪرائيندا هئا . هر ڊاڪٽر ۽ حڪيم پنهنجي دوائن ۽ انجڪشن جو تجربو اچي ڪندو هيو ليڪن صحت جي بحالي نه پئي ٿي . مولانا عبدالواحد ڪراچي واري هڪ دفعي ٻڌايو ته مونکي شيخ هاليجوي فرمايو ته پٽ المائي مان طب جو ڪتاب مفردات عرشي ڪشي اچي ۽ ان ۾ ذاتوي جو بحث ڳولي ڪڍ . جڏهن کولي ذاتوي جو وزن پڙهيو ويو ته ان ۾ لکيل هيو ته هن کان ٽن ماسن تائين مصلع سان ٽپي سگهجي ٿو ان کان وڌيڪ زهر قاتل آهي . اهو ٻڌي شيخ هاليجوي چيو ته مونکي ته حڪيمن ۲۶ ماس ذاتو ڪارايو آهي .

علاج بدستور جاري هيو ليڪن طبيعت ۾ خوب افتادو نه آيو . صحت ڏينهنون ڏينهن خراب ٿيندي وڃي . ڪمزوري به وڌندي وڃي نيٺ تاريخ ۱۲ في العقد ۱۳۸۸ هـ مطابق ۱۸ اپريل ۱۹۶۲ء اربع ڏينهن هن فاني دنيا مان هميشه لاءِ الوداع ڪري ويا .

منهنجي والده ماجده جيڪا سندن سڄ کان وڏي نياڻي هئي ۽ ان وقت اتي موجود هئي جو بيان آهي ته روح پرواز ٿيڻ کان تقريباً ڪلاڪ ڪن بعد تائين شيخ هاليجوي جي زبان مبارڪ ٿي

نذر جاري هيو ۽ زبان بدستور چري رهي هئي جڏهن ته باقي جسم
جي ڪنهن به حصي ۾ زندگي جو ڪوبه اشارو نه هيو .

جڏهن سندن روح مبارڪ نبض عنصري مان نڪتو ته ان
وقت ڪيترن ئي ماڻهن آسمان طرف ويندڙ روشني جي لاڏيڻي جن مان
ڪن عالمن جو اهو خيال هيو ته جڏهن سائين هاليجي کي امانت
ملي هئي ۽ امروڻ جي رستي تي حضرت امروشي طرف وڃي رهيا هئا
اهڙي قسم جي نوراني لاڏ آسمان مان آئي ۽ هن وقت سندن وصال وقت
واپس هلي وئي .

سندن وفات بعد ڪافي اخبارن ادارن لکيا . شعرا
ڪرام شعر رستي پنهنجي جذبات جو اظهار ڪيو . اديبن مضمون
لکيا جن مان چوند هيٺ ڏجن ٿا .

شيخ هاليجي جي وصال شعرا طرفان نذرانه عقيدت :

شيخ هاليجي جي وفات حسرت آيات جي موقعي تي
سنڌ جي ڪيترن عالمن ۽ شاعرن سندن جدائي ۽ فراق تي منظوم
نذرانه عقيدت پيش ڪيو هيٺ اهي اشعار پيش ڪجن ٿا جن مان
شيخ هاليجي جي تاريخ وفات پڻ معلوم ٿيندي .

رحلت حضرت حماد الله ، در جهان ڪرده سخت قحط رجال
عارف ڪامل و محفل بود ، بود مرجع بلاد اهل ڪمال

گل چراغ هدي شدا زمرگش ، گشت تاريک رز هاجون ليال
 از که جوئيم فيض او به جهان ، در جهان بود چون عديم مثال
 جنت الخلد بهره حساد ، به سر پاک دان ادبها سال (۱)

مرثيه حضرت مولانا حساد الله صاحب هاليجوي قدس سره

الرحيل ايم مهر عرفان الرحيل ، الرحيل ايم ماء تابان الرحيل
 پھر سے کسيون دنيا هوئي ندرالم ، هر طرف پھر کيون نظر آتا هے غ
 رهبر راه خدا هان چل بسے ، پاک باطن شيخ دوران چل بسے
 مهر علم و ماء عرفان چل بسے سندھ سے ايک مردنشان چل بسے
 حامل شرع متين وه چل بسے هادي راه يقين وه چل بسے
 اشک حسرت کب تلک مين هے دعا عفو غفران ساتھ اب هووين سدا
 الرحيل ايم مهر و عرفان الرحيل الرحيل ايم ماء تابان الرحيل
 از مولوي محمد يعقوب صاحب معتمه مدرسه دارالهدا گرگينه بلوچستان (۲)

به حضرت هاليجوي رحمت الله عليه

واحسرتا که حضرت هاليجوي برفت ، داردا وائي رحمت هاليجوي برفت
 آن درسکه که باوي رونق فرائدي ، خون بارشد که زينت هاليجوي برفت
 مسجد به هجر حضرت فرهاد مي کند ، کزمن شرف امامت هاليجوي برفت

(۱) مولانا دين محمد اديب فيروز شاهي ، سنڌ جو ولي " ، ۱۳۸۱ هـ

(۲) مولوي محمد يعقوب معتمه مدرسه دارالهدا گرگينه بلوچستان

برفت

آن شاهراہ کہ مردم جری گذر بدی بے گذر شد کہ نوبت ہاليجي
 ہر خاص و عام در غم ہجرت فغان کنان ، کز مافضل زیارت ہاليجي برفت
 واقف رموز قرآن ماهر وہ سلوک ہم بیخ بر بدعت ہاليجي برفت
 آن متبع شریعت شاہ عجم و عرب حامل لوائے سنت ہاليجي برفت
 ہر وقت سبق وحدت آموزت باکمان خواص بحر وحدت ہاليجي برفت
 دلہا نمودز ندہ بیا فاس عیسی و اماندہ ایم صحبت ہاليجي برفت
 از مولانا محمد مراد صاحب مدرسہ اسلامیہ شمس العلوم دلیل پور شل

آہ و دردا رخصت رحلت ناگمان بست از جہان
 فاضل ہاليجي آن فیاض و عالم علامہ زمان
 با صفت پائے نکو محمود و حماد اللہ
 بود آن پیر ہدی ، روشن دل و روشن روان
 صورت احسن حسین سیرت حسن افعال او
 اسعد آمد طابع بلندیش ہم جاودان
 بود شاگردی ز شاگردان علامہ زمان
 حضرت فیاض قمر الدین صدر عالمان
 نائب شیخ المشائخ عارف امور و بسود
 غازی اسلام مرد حق مجاہد پہلوان
 عالم و فاضل مبفضل و فیض چون دریا بود
 بیشماران تشتم جان سیراب ترکشتند زان

ذات بابرکات عالی آفتاب فیض بود
 روشن فیض او هر جا رسید بر مکان
 طلعت فرخنده او بود تصویر هر ای
 راه می یافتند پی از لقایش گمراهان
 بر شریعت مستقیم و طریقت مقتدی
 بادم بنیاد بدعت شرک پیدائونهان
 غیر حق دارد نگاهش رتبہ هرگز نه
 زانکه کرده در دلش توحید منزلستان
 بی زبانی طمع در کس پیچ امید بی نداشت
 با توکل شیر همت حق گویش و حقدان
 روز شب در ذکر حق تبلیغ دین مصروف بود
 کامل و بیدار شب زنده کن مردی دلداد
 در حضور آمدند مرد مان از هر دیار
 از براء استفاض فیض با اخلاص جان
 مجمع ارباب فضل و مرجع شاه و گدا
 با مقدار ویش محتاج درش شاهنشاهان
 در سخاوت همچو داشت دست داز
 دائم در خدمت خلق خدا بیستم میان
 لنگرش جمعی برائی هر مسافر هر مقیم
 یافتندی پرورش زان صد هزاران مرد مان
 شانی عشر زم خدی عهد وقت بامداد

چار جنب بد بحکم خالق انسان و جان
 مرغ روضن کان بجائے آسمان قدر بود
 بر فلک اعظم پدید آزاد شد زین خاکدان
 از فدا قش دزغم و مائم شده اهل جهان
 هر کس در واویلا ناله آه و نغان
 اشک خون بارید برخ از شفق هم آسمان
 کسوت نیلی بخود کرده خمیده شد ازان
 چون پش سالش خلیل سرفرو بردم بحیب
 از دلم خورشید دوران فی البدیه شد عیان (۱)

۱۳۸۱ هـ

عارف هاليجي ذوالفضل از علامه زمان
 آن شهاب و شمس عالم فیض بخش اهل جهان
 چونکه شد روپوش با من گفت هاغ ای "خلیل"
 شمس عالم بود پنهان گشت این ظاهر بیان (۲)

۱۳۸۱ هـ

ایم اشرف آل رهبر دین خوش نهاد ، نیک سیرت نیک صورت نیک زاد
 رفت زین دنیا و سال رحلتش ، گو امام المتیقن خواجه حماد ۱۳۸۱ هـ
 شیخ شیدائے دین قدس سره ، گشت جنت نشین قدس سره

(۱) مولانا محمد ابراهیم خلیل کارٹی "نہین زندگی" ، اکتوبر ۱۹۵۸
 (۲) ایضا ، ص -

ایح اشتر " سال هاتم فرمود ، قدوه العارفین قدس سره ۱۳۸۱
رفت آن اهل نظر صاحب اخلاقه و صفات ، مالک مالک عمل واقف اسرار حیات
جان بحق داد ز شد بپیر اجل گرد سفر ، ایح " اشتر " شد غفر الله سال وفات
۱۳۸۱

عالم دین گشت پنجهان هائے هائے ، عالم را کرد گریان هائے هائے
سال جستم ای " اشتر " از روض جمع ، " فیض ایزد " اهل عرفان هائے هائے
از نظر دور گشت اهل نظر ، ذات او شد تشکین قلب و جگر
زبده تاریخ ماه و روز چهارم ، سال " اذکار غم " بگفت اشتر
۱۳۱۲ هـ

ایح رسم جهان چه پنجهان شد آفتاب زبین (۱)

عمل جی اسپ تی مسوار هو حضرت حماد الله
سجده غیر جو غمخوار هو حضرت حماد الله
طبیعت ۛ نمائشی ، شکر کان گفتگو شریح
خلیقه ۛ صاحب اطوار هو حضرت حماد الله
امیرن ۛ نقیرن ۛ وندن جی لعل ۛ هیرا
انمن مان هک وڈو وینجهار هو حضرت حماد الله
صحیح آهی ته خنمن کی ذات تی ملندی نه ذات آهی
شیو اندر منجهان انوار هو حضرت حماد الله
محبت جو قمر هو ۛ صداقت جو ستارو هو

حيا جو شمس، جلوہ يار هو حضرت حماد الله
 منور هو مظفر هو مدبر هو منظر هو
 الهي عشق سان سرشار هو حضرت حماد الله
 حرمت جو هو قلزم ۽ سخاوت فيض جو درياه
 قدرت صبر کان بيزار هو حضرت حماد الله
 رهائي رهو عطا ۽ قرب جا انعام دنيا ۽
 مجاهد مرد مثيردار هو حضرت حماد الله
 صداقت ۽ رفاقت ۽ ديانت ۽ محبت ۽
 سچو مثل " رفيق غار " هو حضرت حماد الله
 عدالت ۽ عنايت ۽ رياضت ۽ لياقت ۽
 عمر جان عدل جي سرکار هو حضرت حماد الله
 سخاوت ۽ سخاوت ۽ اخلاص ۽ مسرت ۽
 سخي عثمان جان سردار هو حضرت حماد الله
 شجاعت ۽ جلال ۽ عبادت ۽ امانت ۽
 شجاع حيدر حرار جيان هو حضرت حماد الله
 رهائيا جنهن جي غم ۽ ڪيترن انسون جا ڪوڙها
 مسلمانن جي دل جو تار هو حضرت حماد الله
 شريعت ۽ طريقت معرفت جي ملڪ جو مهندار
 حقيقت جو علمبردار هو حضرت حماد الله
 هميشه ناز هو اسلام جي گلزار کي جنهن جي
 گلن ۽ سو گل بي خار هو حضرت حماد الله

ڪيائين عمر پهر اسلام جي خدمت زماني ۾
 خدا جو دوست ۽ دلدار هو حضرت حماد الله
 ڪري اُمر وڌي صاحب جي دست پاڪ شي بعيت
 هدايت جو شير انوار هو حضرت حماد الله
 فرشتن کي به جنهن جي سيرت تي ريس شي آئي
 اهو اسلام جو سينگار هو حضرت حماد الله
 محمد ص مير جي نقش قدم تي زندگي گهاري
 شيو ملت جو مهندار هو حضرت حماد الله
 سفي سختيون ۽ صدمو فرقو آشي حق ۽ باطل ۾
 ڪيو توحيد کي نروار هو حضرت حماد الله
 پجي بدعت سندا پاندا پٽيائين شرڪ جون پاڙون
 سڃاڻي شان فدا صد بار هو حضرت حماد الله
 صحابہ لاءِ هن جي دل ۾ سڌ ۽ پيار هو بيحد
 سدا حسنين جو حيدار هو حضرت حماد الله
 رهيو هرگز نه هو ذڪر خدا کان وار هڪ واندو
 سدائين عاشق اذڪار هو حضرت حماد الله
 ذهن وڃي وڃ ۾ شا جون انسان آيو آ
 انهن جي لاءِ خود تلوار هو حضرت حماد الله
 رشن شي جت ڪيون راڻيون ، جتي هوڻو نڻي اڀريو
 ڪيو ان دشت کي گلزار هو حضرت حماد الله
 وي اهڙي مجاهد جو ملڻ جيڪ ۾ مجال آهي

مبلغ صاحب ايشار هو حضرت حماد الله
 " حليم آهي دعاگو شل خدا ان تي ڇي رحمت
 مسلمانن سندنو سالار هو حضرت حماد الله (۱)

هاليجي آقا

محمد جو سچو حيدر هو هاليجي آقا
 شريعت محمدي تي هو نثار هاليجي آقا
 شريعت جي سربلندي لاءِ وڏا هيل هلايائين
 سچي سردار جو فرمان ماڻهن کي ٻڌايائين
 ڪلام الله جو تفسير جڳ کي رسايائين
 حقيقت صاحب لڪر دار هو هاليجي آقا
 نه آهي ذات تي ذات اها بلڪل حقيقت آ
 " انڊر " مان ٿيو وڏي ڪامل عجب قادر جي قوت آ
 خدا جي نيڪ ٻانهي سان سچي سنڌ کي عقيدت آ
 شريعت جو سچو سينگار هو هاليجي آقا
 اعليٰ اخلاق جو مالڪ هو عالم ناميارن ۾
 ڪندي سنڌ تي فخر هردم اهڙو هونام پيارن ۾
 ٻلو انسان هو " عادل " جيئن چند آ ستارن ۾
 اخوت جو علمبردار هو هاليجي آقا (۱)

هفت روزه ترجمان اسلام لاهور

۲۷ اپريل ۱۹۶۲ء ۲۱ ذی القعد ۱۳۸۱ھ تي " هفت روزه ترجمان " اسلام " لاهور پنهنجي اداري ۽ لکيو ته : " زبده العارفين قدوه السالکين حضرت هاليجي کا وصال نهايت حزن و ملال ۾ ٿاڻين ڪرام ڪو ۽ وحشيت اش خبر ڏي جاتي ۾ ڪم سراج السالکين جامع شريعت و طريقت حضره مولانا حماد الله رحمت الله عليه کا هاليجي مين بتاريخ ۱۸ اپريل ۱۹۶۲ء ڪو انتقال هوگيا . حضرت کي وفات حسرت آيات ايڪ صدمه ۾ ۰

آپ قطب زمان مفسر قرآن حضرت مولانا احمد علي صاحب رحمت الله عليه کي پير بهائي تهه سينگرون علماء اور هزارون مسلمانون کا حضرت مرحوم ۾ صلاح کا تعلق تھا . الله تعاليٰ جنت الفردوس مين حضرت مرحوم کي درجات بلند فرمائ اور جملہ مستوسلين و متعلقين کو صبر جميل عطا فرمائ آمين . (۱)

هفت روزه المنار جي ايڊيٽر حافظ عبدالحميد پٽي سندن وفات تي اداري لکيو :

" آه قبله هاليجي رحم "

وڏي ڏک ۽ افسوس سان هي ڪالم ظاهر ڪجي ٿي ته پاڪستان جا وڏي ۽ وڏا ٻا عمل عالم ، عالمن جا استاد ۽ مرشد قبله حضرت مولانا

حماد الله صاحب هاليجي هن دنيا کان لاڏاڻو ڪري وڃي عالم جا وڏائي
۽ مقيد ٿيا . " انا لله وانا اليه راجعون "

حضرت قبله هاليجي ڪيئي عرصه کان جگر جي عارضي
۽ مبتلا هيا . علاج باقاعده ٿيندو رهيو پر پيرسني سبب علاج ڪامياب
نه ٿيو ۽ داعي اجل کي لبڪ چئي ۽ پنهنجي مريدن ۽ معتقدين کي
داغ مفارقت ڏيئي وڃي پنهنجي مولا پاڪ سان مليا .

حضرت قبله مولانا جن جي وفات جي خبر بجليءَ وانگر
قريبي علائقن ۽ پڪڙجي رهي جنهن ڪري هزارن جي تعداد ۽ مشتاقا
زيارت جي آمدورفت جو سلسلو شروع ٿي ويو . سمورو ڏينهن مشتاقان
زيارت جي آمدورفت جو سلسلو جاري رهيو . ڪارين جيپن ۽ ٽرڪن
جي ڪثرت جو هي عالم هيو جو سکر شهر ۽ ڪاٺ ٽيڪسي ڪسانه
پڻي ملي ۽ سمورو رستو ڪارين سان ائين ٻرپور رهيو جيئن درياءُ پاڻي
سان ٻرپور هوندو آهي علماء زميندار واپاري ۽ عوام هر طبقه آيسو ٿي
۽ حضرت جن جي آخري زيارت ڪري زارو زار رهي واپس وريو ٿي . زيارت
جو سلسلو سمورو ڏينهن رهيو پرهيت سامي ۽ ٻه حضرت جن جي
ڪيترائي دفعا زيارت ڪرائي وئي .

ادارتي جي آخر ۾ لکڻ ٿا ته " حضرت جن جي انتقال
امت مسلمہ کي سخت صدمو رسايو آهي ، سموري ملڪ ۽ سندن مائٽ
ملهايو پيو وڃي . هر هنڌ مسلمان زارو زار رهي آهن . دعا
آهي ته الله عزوجل مرحوم مڦفور کي جنت الفردوس ۾ جاءِ عطا فرمائي
۽ سندن جملہ اولاد و اقارب ۽ معتقدين کي صبر جميل عطا فرمائي . (۱)

هفت روزہ "خدام الدین" لاہور :

هفت روزہ خدام الدین پنهنجي ادارہ ۾ بعنوان "ايڪ

جراغ ۾

" ايڪ چراغ بجھ ڪيا "

" شيخ التفير حضرت مولانا احمد علي لاهوري کي وفات
حسرت آيات ڪو ابھي دو ماء مشڪل سھ ھوئو ھين اور ان ڪم ڏکھ
ھين آنڪھين ابھي اشڪ بار ھين اور ۾ آنسو ابھي تڪ خشڪ ھين
ھوئو تھ ڪم رشد و ھدايت ڪا ايڪ اور چراغ بجھ ڪيا . يعني قطب
الاقطاب حضرت مولانا سيد تاج محمود امروٽي ڪم ما ۾ ناز روحاني فرزند
اور خليفہ مجاز حضرت مولانا حماد الله ھاليجي رحمت الله عليہ اپنے
رب ڪو پيارو ھوڪو : " انا لله و انا اليه راجعون " ۾ سانچ ۱۸-اپريل
۱۹۶۲ع بروز اربع صبح کي نماز ڪم ايڪ گھنٽہ بعد پيش آيا .

حضرت ھاليجي کي رحلت کي وجھ سھ عالم اسلام ڪو
جو نقصان ھو ھس اس کي ٽلافي ناممڪن ھس ليڪن الله پاڪ قادر مطلق
ھس وھ چاھو ٿو (ڪن) ڪھن سھ اس نقصان کي ٽلافي ڪر سگھتا ھس
" وما ذالك علي الله بعزيز انتال ڪم وقت حضرت ھاليجي رحم کي عمر
تقريباً ۸۳ سال ٿھي حضرت ۾ اپنے پيچھ مريدن ڪم علاوہ چار فرزند
بھي جھوڙي ھين الله پاڪ ڪم فضل سھ چارون عالم ھين . حضرت ھاليجي

نماز جنازه سب سے جموٹے صاحبزادے حافظ محمود اسعد صاحب نے پڑھائی ۔

ادارہ " خدام الدین " حضرت صاحب کے جملہ پسماندگان سے ان کے غم میں برابر کا شریک ہے اور رب العالمین کے بارگاہ میں دعاگو ہے کہ وہ انہیں صبر جمیل عطا فرمائے اور حضرت جی کی نقش قدم پر چلنے کی توفیق بخشے ۔ اللہ پاک حضرت ہالہ جی کی قبر کو جنت کے باغوں میں سے باغ بنائے ۔

مثلاً ایوان سحر مرقد فرزان ہو تیرا ۔

نور سے معمور یہ خاکِ شمسِ ستان ہو تیرا ۔

آمین یا اللہ العالمین (۱)۔

" مذهبي تحريڪون "

تحريڪ تحفظ ختم نبوت :

ختم نبوت مسلمانن جو هڪ اجتماعي ۽ بنيادي مسئلو آهي . خوب شخص ان وقت تائين مسلمان نه آهي جيستائين حضور آخره صلي الله عليه وسلم جي ختم نبوت جو اقرار نه ڪري . سيدنسا ابوبڪر کان وٺي اڄ تائين ٻڌل سگهون جي لکين پرستان پنهنجن جانين هن مسئلي تي قربان ڪيون .

سال ۱۸۸۰ء ۾ رزا غلام احمد قادياني انگريزن جي اشارن تي ملڪ من الله جي دعويٰ ڪئي . علماء و حقاڪن جي خلاف برسرڪار ٿيا . پر جيئن ته غلام احمد قادياني کي انگريز سرڪار جي مڪمل سرپرستي حاصل هئي ان ڪري باوجود عالمن جي مخالفت جي ان جو فتنه باقي رهيو ۽ اندروني خانہ وڌندو رهيو .

۱۹۴۷ء ۾ ملڪ جدا ٿيو قاديانين ڀارت کي ڇڏي پاڪستان ۾ پنهنجو مرڪز قائم ڪيو ۽ پنهنجي سرگرمين ۾ ٿيندي آڻي ڇڏي انهن جي ناپاڪ عزائم جي خبر جڏهن مڪمل طرح مسلمانن کي پئي ته انهن حڪومت کان مطالبو ڪيو ته جيڪو ملڪ اسلام جي مقدس نالي تي حاصل ٿيو آهي ان ۾ رسول الله صلي الله عليه وسلم جي باغين

جي سرگرمين تي بندش وڌي وڃي . حڪومت ۽ جيئن ته قاديانين جو
اثر و رسوخ ڪيو ان ڪري مسلمانن جي ان مطالبه کي نظر انداز ڪيو
ٿيو . نتيجي جي صورت ۾ هن مطالبه تحريڪ جي شڪل اختيار ڪئي .
سال ۱۹۵۲ء ۾ مسلمانن علماءِ ڪرام جي متفقہ فيصلو
تحت مرزائين جي سازشن کي ناڪام بنائڻ لاءِ منظم تحريڪ شروع
ڪري ڏني شيخ هاليجي پنهنجو آرام سڪون ڇڏي هاليجي مان اچي
سکر منزل انداز ٿيا . پوري سنڌ جي علماءِ کي گهرائي ان مسئلہ
جي اهميت کان ڪين آگاهه ڪيائون علماءِ ڪرام وڃي ڳوٺ ڳوٺ شهر شهر
وڃي ختم نبوت جو مسئلہ سمجھائڻ لڳا مسلمانن ۾ جوش ۽ ولولہ پيدا
ٿي ويو . تحريڪ جو رنگ بدلاجي ويو . رسول الله صلعم جي عاشقن
پس ڏڙ جي بازي لڳائي هزارين عوام ۽ علماءِ گرفتاريون پيش ڪيون جيل
پرچي ويا .

سنڌ جي جن مکيه علماءِ شيخ هاليجي جي زير اثر
گرفتاريون ڏنيون تن مان خليفه احمد الدين صاحب ، مولانا نذير حسين
۽ مولانا عبدالباري ، حاجي رجب الدين ، مولانا عبدالجبار قابل نڪر
آهن .

تحريڪ ختم نبوت ڪتاب جو مصنف مولوي الهوسايمو ان
باري ۽ لکي شو ته " تحريڪ ختم نبوت شروع هونءِ سنه قبل مجاهد
ملت مولانا محمد علي جالندهري پٺو عاقل شريف لائق مولانا جمال الله
الحسيني مبلغ ختم نبوت سندھي راي هيٺ ڪم مولانا نذير حسين
صاحب مرحوم ، حضرت جالندهري مرحوم ڪو سائيڪل پر بڻعا ڪر هاليجي

شریف جو سندھ کی بہت بڑی معروف خانقاہ ہے ، وہاں پر تشریف لے گئے ۔

حضرت جلالندھی نے اعلیٰ حضرت مولانا حماد اللہ ہاليجي

شریف سے ملاقات کی دوران سے تحریک ختم نبوت ۱۹۵۲ء کی اندرون سندھ سرپرستی کرنے کی درخواست کی حضرت ہاليجي کا صوبہ سندھ میں اتنا اثر و رسوخ تھا ، کہ ان کے معمولی اشارے و مرضی پر ہزاروں خدام و متوسلین ، مریدین و معتقدین تحریک میں گرفتاری کے لئے آمادہ ہو سکتے تھے اندرون سندھ کی تمام مساجد و مدارس کے علماء کرام و فضلاء آپ سے بیعت تھے چنانچہ حضرت جلالندھی کی تجویز پر تحریک شروع ہوئی ہی حضرت ہاليجي ، ہاليجي شریف سے سکھر کی جامع مسجد مفتی عبدالحکیم مین شریف لائے ۔ آپ کے سکھر شریف لائے پر صوبہ سندھ کے علماء و مشائخ کی میٹنگ شروع ہوئی تھرپارکر ، نوابشاہ ، میرپور ، خیرپور ، سکھر ، شکارپور ، لاڑکانہ سانگھڑ ، حیدرآباد ، جیکب آباد ، ٹھٹھہ ، سجاول ، غرضیکہ پورے اندرونی سندھ کے علماء اس میٹنگ میں شامل ہوئے اور پھر متفقہ طور پر فیصلہ کے مطابق تحریک میں کام کرنے کے لئے کوشاں ہوئے دیکھتے ہی دیکھتے پورے صوبہ سندھ میں صبح و شام جلسے جلوس گرفتاریوں کا سلسلہ چل نکلا ۔ حضرت ہاليجي کی تجویز پر سندھ کی معروف گدی امروٹ شریف کے سجادہ نشین مولانا محمد شاہ امروٹی مرحوم نے اندرون سندھ کا شب روز طوفانی دورہ کیا حضرت امروٹی فرماتے تھے کہ پولیس میں گرفتاری کے درپے تھی وہ میری

شب و روز کي کاوش سے سخت برهم و مبهوت تھي . مين نه حضرت هاليجي رحم سے صورتحال عرض کي . انهن نه دعا کے لئے هاتھ اٹھائے اور ايک نقش لکھ کر ديا مين نه وه اپنه پاس رکھ ليا قدرت نه ایسا انتظام فرمايا کہ بار بار پوليس سے سامنا هوا مگر وه گرفتاري کي جرأت نه کر سکی . (۱)

تحريک جي دوران شيخ هاليجي سکر کي پنهنجو مرڪز بنائي رکيو پري پري کان ماڻهو اچي محبت ۽ اخلاص سان گرفتارو پيش ڪندا رهيا . انهن ڏينهن پاڪستان جو مرڪزي دارالحڪومت ڪراچي هيو سنڌي عوام جي انهن قربانين ۽ شيخ هاليجي جي تحريڪ جي سرپرستي کان متاثر ٿيا .

تحريڪ تحفظ حرمت حج :

لنواي شريف جي خانقاه هڪ قديم خانقاه ۽ وڏن بزرگن ۽ اهل الله جو مرڪز رهي آهي . اها خانقاه اها آهي جتان وقت جا وڏا وڏا جيد عالم محدث ۽ فقيه پيدا ٿيا . درگاه لنواي شريف جو باني خواجه محمد زمان قدس سره تصوف سلوک ۽ ظاهري علوم جو امساھ هيو سندس ولادت با سعادت ۲۱ رمضان ۱۱۲۵ھ ۾ ٿي ابتدائي تعليم پنهنجي والد ماجد خواجه عبداللطيف کان حاصل ڪرڻ بعد ۱۲۸۰ھ ۾

محمد صديق رحه وٽ باقي سموري تعليمه مڪمل ڪيائين . وڌيڪ اعليٰ تعليم لاءِ محمد شفي وٽ رهي تصوف ۾ به ڪمال حاصل ڪيائين . شفي ۾ رهڻ دوران مخدوم ابوالقاسم کان به روحاني فيض حاصل ڪيائين آخر شفي ڇڏي لنواڙي کي مستقبل سڪونت بنايائين جتي پنهنجي فيض جي چشم سان ڪيترن ئي پڻ ڪڍيل انسانن کي سيراب ڪري ڪمال تي رسايائين سندن مشهور خليفه فقير عبدالرحيم گروهي حاجي ابوطالب اڪهي حافظ هدايت الله زياده مشهور آهن . خواجه محمد زمان حسن ۴ ذوالقعد ۱۱۸۸ هـ تي فوت ٿيا ۽ سندن فرزند خواجه گل محمد محبوب الصمد مسند نشين ٿيو . هن بزرگ جي ولادت ربيع الاول ۱۱۷۷ هـ ۾ جمع جي رات ٿي . ابتدائي تعليم پنهنجي والد ماجد وٽان حاصل ڪري مولانا شرف الدين شهدادپوري وٽ وڌيڪ تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ ويو کين ننڍپڻ کان ئي روحاني سلوڪ طرف تمام گهڻو لاڙو هيو . (۱)

سندن عمر مبارڪ اڃا يارهن سال مٿي ته سندن والد ماجد هن دنيا مان لاڏاڻو ڪيو ۽ خليفه عبدالرحيم گروهي حافظ ابو طالب حاجي ظاهري ۽ حافظ هدايت الله جيڪا سندن والد ماجد جا سندن مشوره سان خواجه گل محمد کي متفق طور مسند نشين ڪيو ويو . پاڻ نهايت عابد زاهد متوڪل علي الله هيو . تمام گهڻا ڪائناتيندو هيو البت جيڪو ڪجهه ڪائناتيندو هيو سو قرآن حديث جي روشني ۾ اخبارين جي اقوالن مطابق ئي ڪائناتيندو هيو . خواجه گل محمد تقريبن ۴۱ سالن جي عمر ۾ وڏي مائتا جي حملي سبب هن دنيا مان

جي اولاد جو سردار ۽ تمام انسانن ۽ جنن جو سردار آهي ان جو صاف مطلب آهي ته خواجه محمد زمان سڀني رسولن حضرت نوح ، حضرت ابراهيم حضرت عيسيٰ ۽ حضرت نبي آخر الزمان صلي الله عليه وسلم جن جهڙن وڏن رسولن جو سردار ۽ ذات نبي آدم جو به سردار ٿيو جنهن ۽ نبي غير نبي سڀ اچي ويا . انهن مٿين حوالن مان معلوم ٿئي ٿو ته غلام مصطفيٰ شاه بخاري پنهنجي ڪتاب شرح قصيده ستر درٿان حضرت سلطان الاولياء خواجه محمد زمان رحمته الله عليه کي نبوت جي درجي ۾ رکي سمورن رسولن ۽ پيغمبرن جو امام ۽ سيد البشر ۽ هڪ جاءِ نور ذاتي مجسم سڏيو آهي .

ان کان اڳتي وڌيڪ عمل ڪندي سرزمين اولياءِ تنسي مصنوعي حج قائم ڪري ڏنائون سال ۱۹۵۲ء ۽ سيمڻ علي محمد اسماعيل احمد آبادي طرفان ڪراچي جي ڪانٽي پريس مان حج لواي جي دعوت طور اشهار ڇپرايو ويو ۽ ورهايو ويو ۱۲۵۲ هـ ۽ پير صاحب جي طرفان ان جي صحيح سان حج لواي تي اچڻ لاءِ دعوت ناما تقسيم ڪيا ويا مذڪور اشهار ۽ اهو واضح لکيو ويو ته لواي جي حج جي تياري ڪريو اتي اچي نور ذاتي يعني بزرگ محمد زمان حصولي خدا جو طواف ڪريو لواي ۽ ٽي بزرگ محمد زمان حقيقي ڪعبو آهي وغيره وغيره (۱) .

لواي جماعت جي مذڪوره عقائد جو علم جذهن علماء کي ٿيو ته ان فتنه کي بند ڪرڻ ۽ ڪعبه الله جي تعظيم کي بلند ڪرڻ جو اعلان ڪيائون مولانا محمد صادق ڪڏه وارن جي سرپرستي

۽ جماعت قائم ٿي جن پوري برصغير جي عالمن سان رابطو قائم ڪيو
انهن گمراه ڪن عقايد جي روشن ۽ تمام علماء مستفهم فيصلو ڏنسو
جنهن ۾ لکيائون ته " هي افعال اقوال ۽ عقيدا جيڪڏهن نحن الامر
۽ لذا وجن شا ۰ (جيئن هن جماعت جي رسالن اشعارن ۽ آدميين
جي عيني شهادت مان ثابت آهن) ته بيحد انهي جا ارتخاب ڪرڻ
وارا شخص (پوءِ ڪيترو به وڏا آدمي ڇو نه هجن) صال ۽ مغل يعني
پاڻ به گمراه ۽ هيٺن کي به گمراه ڪندڙ آهن ۽ اهڙن عقيدن افعالن
۽ اقوالن کي خود ڪفر جو آهي هر مسلمان کي انهي کان پرهيز ڪرڻ
لازم آهي ۽ جيئري تائين اهي شخص انهن ظلمن ۽ عقائد ۽ انهن تي
خوشنودي جي ظاهر ڪرڻ کان باز نه اچن ۽ انهي اجتماع کي جو حج
جي غرض سان ۱ ذِي الْحِجَّ جي لڙاي ۾ ٿئي ٿو بند نه ڪن ته انهن
سان رشتو ٻيڙي مريدي جو ۽ تعلقات دوستي وغيره جا قائم ڪرڻ
جائز نه آهي . هن مذڪوره فتويٰ تي هيٺ ڪانسواءِ حضرت شيخ حماد
الله جا به دستخط آهن . (۱)

شيخ هاليجي صرف ان فتويٰ ڏيڻ ۽ ان تي دستخط ڪرڻ
تي اکتفا نه ڪئي بلڪه جنهن ان فتويٰ جي هوندي به حڪومت
طرفان ڪا پابندي عائد نه ڪئي وئي نه وري پير صاحب آف لواي شريف
ڪو جوگي قدم ڪيو ته علماء جي سنڌ تي لبيحہ چئي چئن جا
جڻا لواي جي جعلي حج کي بند ڪرائڻ لاءِ تيار ڪري موڪليائون
سال ۱۹۲۸ء ۾ مولانا نور محمد انڊر جيڪو سندن پٽ ۽ ناني هيو

ان جي سرپرستي ۾ جي مائٽن جو جڻو روانو ڪيائون جنهن ۾ جيد عالم دين به هئا . مولانا محمود حسين هاليجي فرزند شيخ هاليجي هڪ ملاقات ۾ ٻڌايو ته منهنجي والد شيخ هاليجي وٽ مولانا محمد صادق ڪڏي ڪراچي طرفان لنواري وارن جي عقائد متعلق آگاه ڪرڻ ۽ انهي باري ۾ فتويٰ وٺڻ آيو . شيخ هاليجي انهن جي عقائد ۽ نظريات تي مبني رسالن جو گهرو مطالعو ڪرڻ بعد ان تي فتويٰ ڏني ۽ اعلان ڪيائون ته اهڙا اعمال ڪرڻ جن سان شڪايت الله جي جي حرمتي ٿيندڙ هجي ڪڏهن به برداشت نه ڪنداسون .

مولانا نور محمد اندڙ کي حڪم ڪيائون ته ٻين عالمن سان ملي هن فتنن جي سدباب لاءِ جلسا ڪيو علائقن ۾ وسيع پيمانن تي جلسا ڪيا ويا سکر ، شڪارپور ، پٺوڇاڻو ۽ ٻين ڳوٺن ۾ وڏا جلسا ڪيا جن جي ذريعي لنواري وارن جي مذمو ارادن کان عوام کي آگاه ڪيو ويو ان بعد لنواري طرف ڪوچ ڪرڻ جو حڪم ڏنائون . ۵۰۰ ڪن رضاڪار سرن سان ڪفن ٻڌي مولانا نور محمد جي قيادت ۾ ريل رستي حيدرآباد کان ٿيندو سڌو بدين پهتا بدين بظاهر ته هڪ ننڍو شهر هيو پر هن موقعي تي ان ۾ جوش و خروش ڏسڻ وٽان هيو هزارين رضاڪار دور دراز علائقن کان سر بڪفن نعرا هڻندا پي آيا جيئن اسان لٿاسون ۽ لنواري طرف نعرا هڻندا هلڻ لڳاسون ته پوليس اسان کي گهيري ۽ آشي ۽ اڳ کان تيار ڪيل گاڏين ۾ کڻي نارا جيل روانا ڪيا ۽ اسان جي گروپ ليڊر مولانا نور محمد کي اتي بدين ۾ ئي وهاريائون . نارا جيل ۾ جڏهن گنجائش کان ٻاهر وڌي وئي ته ڀرڻ

ماشين کي وي دور دراز اهڙين جاين تي ڇڏي اچڻ شروع ڪيائون جتان بظاهر موٽڻ مشڪل هيو پر جيئن هنن مجاهدن سان غيبي مسدد هئي ان ڪري جيئن ئي گاڏين ۾ کڻي بربڙ ۾ ڦٽو ڪرڻ بعد واپس ٿيندا هئا ۽ اچي بدين گاڏين ۾ رسندا هئا ته مجاهد به انهي وقت اچي نمرا هڻي پيڊل پهچي ويندا هئا . امن امان جي نازڪ صورتحال کسي انتظاميه لنواي جي مصنوعي حج لاءِ لنواي ۾ ۱۴۴ قلم هڻي ڇڏيو .

ان بعد به ڪيترائي دفعا جماعت لنواي تي ۱۴۴ قلم کولائڻ لاءِ ڪوششون ورتيون پر ان ۾ ڪا به ڪاميابي حاصل نه ڪري سگهيا آهن ۽ هر سال حج جي ڏينهن کان اڳ ئي قلم ۱۴۴ هڻي لنواي شريف ۾ هر قسم جي اجتماع تي پابندي لڳائي ويندي آهي . سال ۱۹۲۹ء ۾ انهيءَ بندش خلاف لنواي جي پير صاحب پاران چار وڃيل بمبئي ۽ وائسراءِ سان ملڻ ويا ان سلسلي ۾ هندو اخبار لکي ٿي ته سنڌ سرڪار لنواي جي حج واري ميلي تي بندش وڌي آهي ان هوندي به لنواي وارا سنڌ سرڪار جي انهي فيصلي جي انحرافي ڪندي لنواي ۾ حج ڪرڻ جي ڪوشش ڪندا . لنواي پير جا ڪيترائي پوئلڳ لنواي پهچي ويا آهن لنواي ۾ لائوڊ اسپيڪر جو انتظام ٿي ويو آهي ، جيو وڃي ٿو ته پير جي مريدن فيصلو ڪيو آهي ته هو سرڪار جي فيصلي جي پڇڙي ڪري به لنواي پهچي ويندا ٻڌجي ٿو ته پير لنواي پاران چار وڃيل بمبئي ۽ وائسراءِ سان ملڻ ويا آهن . جي وائسراءِ کي عرض ڪندا ته سنڌ

سرڪار جي هن حڪم ۾ داخل اندازي هي (۱)۰ پير صاحب نه صرف پنهنجي وڃيلن کي وائسراءِ طرف موڪليو بلڪه هاءِ ڪورٽ ۾ مسٽر ڪارڊن کي وڃيل بنائي ان معرفت درخواست وڌي ته ڊسٽرڪٽ مئجسٽريٽ حيدرآباد ۱۴۴ قلم لکائي لواري جي سيلي تي جيڪا بندش وڌي آهي سا غلط آهي (۲)۰

ان درخواست متعلق هاءِ ڪورٽ به ڏينهن سلسل بحث هلايو نيٺ پير صاحب جي درخواست رد ڪري ڊسٽرڪٽ مئجسٽريٽ جي حڪم کي واجبي قرار ڏنو (۳)۰

هن ڪاميابي تي روزنامہ الوحيد ادارو لکيو جيڪو

هين آهي :

" لواري جي حج تي بندش حزب الله زنده آباد "

حزب الله کي قائم ٿئي ڏيڍ سال من گزريو آهي مگر شوري عرصي اندر هن جماعت نمايان ڪم ڪري ڏيکاريو آهي . هن جماعت جي مخلص ڪارڪن گذريل سال حج لواري جي برخلاف جهاد شروع ڪيو ۽ سٽياگرو هي ۱۱۲ والينٽيئر گرفتار ڪرائي سنڌ سرڪار کي هنن ڳالهه جو يقين ڏياريو ته مسلمان لواري جي حج جي خلاف هر قسم جون قربانيون ڏيندا ۽ ان کي برداشت نه ڪندا حزب الله وارن سٽياگرو ختم ڪرڻ بعد به سارو سال ڪم جاري رکيو جلسا ڪيا انهي سلسلي ۾ اڪسين وزارت ۽ موجوده وزارت سان مليا . انهن جي ڪوشش جي نتيجي ۾

(۱) هفت روزہ هندو ، حيدرآباد ، ۲۴ جنوري ۱۹۳۹

(۲) روزنامہ " الوحيد " ، ۲۸ جنوري ۱۹۳۹

(۳) ايضاً ، ۲۹ جنوري ۱۹۳۹

حڪومت حج تي بندش وڌي آهي اسان جماعت حزب الله جي مخلص
 ڪارڪنن کي انهي سلسلي ۾ مبارڪباد جو مستحق سمجهون ٿا ڇاڪاڻ
 تہ سندن بي لوث ڪوششن سان ئي لڙائي تي بندش پئي آهي (۱)۰

سندن قرآن پاڪ جي اشاعت لاءِ ورتل ڪوششون:

شيخ هاليجي قرآن پاڪ جي ترويج ۽ اشاعت لاءِ هميشه
 خوشان رهندا هئا سندن ۽ ٻيا سندن کان ٻاهر بلوچستان ۽ پنجاب
 ۽ جيڪي به ديني تعليم ۽ قرآن جي تعليم جا مدرسا آهن سي سڀ
 گهڻو ڪري شيخ هاليجي جي مشوري حڪم سان قائم ٿيا آهن يا وري
 سندن ياد ۾ قائم ڪيا ويا آهن ڪراچي کان بهاولپور ۽ ڪوئٽه ايسران
 تائين سوين مدرسا شيخ هاليجي جي حيات ۾ سندن حڪم سان
 قائم ٿيا ۽ سندن فوت ٿيڻ بعد سوين مدرسا حماديه جي نسبت سان
 قائم ٿيا جن ۾ قال الله ۽ قال الرسول جو آواز گونجي رهي ٿو. پاڻ
 هميشه متحر هوندا هئا تہ الله پاڪ جي ڪلام جي تعليم گهڻي
 کان گهڻي عام ڪئي وڃي سندن تصنيف ڪيل سنڌي ۽ عربي لغات
 القرآن ان جا شاهد آهن.

سندن مرشد حضرت امروشي جڏهن پنهنجي ترجمو القرآن
 ڪرڻ جو ارادو ڪيو تہ پاڻ هڪ ٻيڙي تشڪيل ڏنائون جيڪو سندن ڪيل

ترجمه تي نظرثاني يا اصلاح ڪري ان پوره ۾ پاڻ شيخ هاليجي شامل هئا . (۱)

سندن خليفه مولانا عبدالڪريم قريشي هير شريف وارن دامت برڪاته پنهنجي تصنيف خيل ڪتاب سقائل الترمذي جي انتساب ۾ لکن ٿا ته : " جيئن ته آءُ هلندڙ سال (۱۳۸۱ هـ / ۱۹۶۲ء) جي شعبان مهيني ۾ قطب الاقطاب حضرت هاليجي جي خدمت ۾ ويس ۽ پاڻ طويل عرصه کان خليل هئا . انهن ڏينهن پاڻ زيارت وارن جي انجوه سبب گهڻو ڪري گهر جي اڪڻ ۾ ميدان تي ٻاهر نڪري جلوه افروز ٿيندا هئا اتي ڪجهه وقت تقرير به فرمائيندا هئا . روزِ مه وائوگر پڄاڻي ۾ ماڻهن جي بيعت به وٺندا هئا .

آءُ عاجز سندن ارشاد موجب ڪيترائي ڏينهن هاليجي شريف ۾ رهيل هيس هڪ ڏينهن علماءِ شرام کي اندر گهرائون ۽ بنده ڪي به ياد فرمائون وياسون ته اڳيان قرآن شريف ڪليل هون سوره ۾ مان چند آيتون سبحن الله حسين تسمون و حيني تصبحون واله الحمد في السموات والارض ^{عشاؤ} حين تظهرون الا به تلاوت فرمائي نهايت ئي دل افروز تقرير فرمائون ۽ اهڙو اعليٰ درجي جو تفسير ڪيائون جنهن ۾ ڪيترا علوم حڪمتون ۽ معارف بيان ٿي ويا . جنهن کان موجود علماءِ دنيا رهجي ويا ۽ هميشه سندن تفسير جو بيان اهڙو ئي بلند پايه هوندو هيو ، جنهن لاءِ " لا عين رات ولا اذن سمعت " چئجي ته بجا آهي . ڇاڪاڻ ته اهڙو بيان تفسيرن ۾ ملي ٿو نه جنهن استاد کان

ٻڌو ويو آهي بلڪه اهو جو رهبي علم هيو ۽ پلاشد عطار بي هيو
سبحان الله جهڙي طرح کين هيو ظاهري علم تهڙي طرح هيو باطني
نيس .

اهل الله جون به عجيب حالتون هوندي ڪشف و ڪرامت تـ
وڻن معمولي شيون هيون پر انهي باري ۾ پاڻ ايڏا ته صاحب ظرف ثابت
شجاعو باهر پاڻ به نه ڏيکاريون بس ظاهري شريعت ۽ سنت جي اتباع
۽ نهايت ئي مستقيم ۽ ثابت قدم رهيا .

برڪت ۽ جاءِ شريعت برڪت ۽ سندن عشق

هر هوسا ڪم نڌاند جاءِ و سندن باختن

حضرت سائين امروٽي فرمائيندا هئا ، جيڪو اسان ڏٺو وڙيو

ان جو مڪڻ حماد الله ڪشي ويو ."

هڪ ڏينهن پنهنجا ڪجهه ذاتي حالات بيان فرمايائون

جنهن ۾ سندن يتيمي جو زمانو ، تعليمي دور ۽ سڀني استادن جو

تذڪرو اچي ويو . ان کانپوءِ ابن الفارض جا چند شعر پڙهيائون ۽ تن

جي ادبي تحقيقي ڪري جن شارحن ان جو مطلب نه سمجهيو آهي

۽ چيو ائين ته اهو پنهنجي مطلب تي پهتو آهي انهن تي رد ڪري

ثابت ڪيائون ته ائين نه آهي بلڪه ابن الفارض پنهنجي مراد ماضي

۽ مطلب حاصل ڪيو آهي . مگر ڪاش جو اسان اڃان دين جي ڪهڙي

خدمت ڪيون ها . دل ته ائين گهري شي جيڪر سحر ڪائي ۽

صدري پاڻي ۽ گوڙڙي ٻڌي پيوند هڻي به گذارجي ها پر قرآن جي

اشاعت ڪجي ها ۽ ڪو تفسير ۽ ديني ڪتاب لکجي ها . ان وقت سندن
ڪريه جي حالت هئي ۽ حاضرين مجلس تي پڻ روج جو آواز غالب ٿي
ويو . (۱)

شيخ هاليجي ديني ادارن جي سرپرست جي حيثيت سان :

شيخ هاليجي پنهنجي حلقه احباب ۽ مريدن کي هميشه
ان ڪالعم جي شاخيد ڪندا هئا ته اجوڪي دور ۾ دين جي تبليغ جو وارو
رستو قرآن جي تعليمات کي عام ڪرڻ آهي قرآني علوم کي عام ڪرڻ
لا ۽ مدارس بنيادي اهميت رکن ٿا . شيخ هاليجي سنڌ بلوچستان
۽ پنجاب ۾ انهي نقطه نظر تحت سوين مدرسه پنهنجي حڪم سان
قائم ڪرايا ۽ انهي مدارس جي انتظام ۽ اساتذہ جو تقرر نصاب تعليم
اهي وڏا مسئلا هوندا آهن . انهن سمورن مسئلن جي حل لاءِ معتد
صاحبان شيخ هاليجي طرف رجوع ڪندا هئا اڪثر علماءِ مدرساچي
شيخ هاليجي کي پنهنجون خدمات حوالي ڪندا هئا ته حضرت مونکي
ڪنهن مدرسه ۾ تعليم لاءِ مقرر فرمايو ساڳي طرح معتد حضرات به
اچي شيخ هاليجي کي درخواست ڪندا هئا ته اسان کي ڪو سٺو
عالم ۽ استاد ٿيو طلبا به داخلا لاءِ ڪڏهن سفارشي خط معتد حضرات
لاءِ شيخ هاليجي کان وٺي ويندا هئا .

مولانا عبدالحی گھوشی شیخ الحدیث دارالهدی شیڑھی
 ہدایو تہ مون کی پیر جھنڈہ واری مدرسہ ۾ پڑھڻ جو شوق شیوجڏهن
 نشون سال شروع شیو تہ مان اتي ویس تہ داخلا ختم شی چڻی هئي
 مان هاليجي شريف آيس ۽ حضرت هاليجي کی عرض رکيم تہ قبلہ مونکی
 پير جھنڊي وارن ڏانهن خط لکي ڏيو . پاڻ جمال مهرباني فرمائي
 مونکی خط لکي ڏنو جيڪو کڻي مان پير جھنڊہ ويس ۽ داخلا ملي
 وئي . (۱)

پاڻ وقتا فوقتا مدارس جو معائينو پڻ ڪندا هئا همت
 افزائي لاءِ مدرسہ جي وزيٽرس بوڪ تي نوٽ هڻندا هئا . جنهن ۾ مدرسہ
 جي ڪارڪردگي تي اطمینان جو اظهار ۽ مشورا وغيره شامل هوندا هئا
 دارالهدی شیڑھی نور محمد شجرا داد لغاري ڪنڌ ڪوٽ گھوشی قاسم
 العلوم جي وزيٽرس بوڪن تي اهڙا نوٽ موجود آهن .

شريعت سوانح حيات نمبر ۾ سيد شوکت علي شاه پنهنجي
 مضمون ۾ لکي ٿو " نور محمد شجرا جي مدرسہ ۾ وڏا وڏا بزرگ شريف آور
 ٿيندا رهيا جهڙوڪ حضرت مولانا سنڌي ، مولانا بنوري ، مولانا احتشام الحق
 ثانوي حضرت هاليجي وغيره اڪٽي لکي ٿو تہ حضرت هاليجي جا تہ غالب ۳ نوٽ
 جدا جدا وقتن تي لکيل آهن حضرت هاليجي دستاربندي جي جلسہ
 ۾ بہ آيا هئا . (۲)

(۱) راوي مولانا عبدالحی حسيني شیخ الحدیث دارالهدی شیڑھی

(۲) ماہنامہ شريعت سوانح حيات نمبر ، ص - ۱۵۶ - ۱۹۸۱

شيخ حماد الله هاليجي جا قائم ڪيل ديني ادارا

شيخ هاليجي رحمہ ديني علوم جي ترقي ۽ قرآن پاڪ جي تعليم کي عام ڪرڻ لاءِ ڪيترائي ديني مدرسو قائم ڪيا. ڪيترن اک قائم ڪيل ادارن جي سرپرستي ڪندا رهيا ان سڀ کان اڳ ۽ ضروري آهي ته ديني مدارس جي ضرورت ۽ اهميت متعلق ڪجهه گذارش ڪئي وڃي.

اهميت :

ديني علوم جا بنيادي ماخذ قرآن ۽ حديث آهن جن جو مرتبو ۽ شان الله پاڪ ۽ سندس رسول صلي الله عليه وسلم ڏانهن نسب هجڻ ڪري سموري علوم ۽ فنون کان مٿا هون ۽ اعليٰ آهي. ان ئي سبب ڪري ديني تعليم جا ادارا به ٻين سمورن تعليمي ادارن کان شان ۽ ممتاز ۽ اعليٰ آهن.

الله رب العزت جيڪي فرمان قرآن حڪيم ۾ ڏنا آهن ۽ جن جي تشريح رسول الله صلي الله عليه وسلم ڪئي آهي، انهن کي سکي ان تي عمل ڪرڻ ۽ ئي دنيا ۽ آخرت جي ڪاميابي آهي قرآن پاڪ ۾ دنيا تمام علوم موجود آهن.

جميع العلم في القرآن لكن تفاصر عنه افهام الرجال (۱)

ان ڪري اهڙا ادارا جن ۾ دنيا ۽ آخرت جي ڪاميابي جا راز پڙايا وڃن
اهي سڀ کان اهم آهن .

سوره بقره آيت نمبر ۱۶۴ ان في خلق السموات والارض الي

لايت لقوم يعقلون " ۽ الله پاڪ پنهنجي قدرت ڪامله جي ذمه مڪيه
نشانين طرف اشارو فرمائي تمام علوم طرف نشاندهي ڪئي آهي .

۱- آسمان جي پيدائش	علم هيت ۽ افلاك
۲- زمين	طبقات الارض ، جمادات نباتات
حيوانات وغيره .
۳- رات ڏينهن جي تبديلي	جاگرافي
۴- جهازن جو سمنڊ ۾ هلڻ	جهاز راني ، انجنيئرنگ
۵- بحري سفر مان قسمين	ڪامرس ، اڪانامڪس
قسمين فائدا	
۱- بارش جو نزول	موسمن جو
۲- مردہ زمين مان زندہ ٿيڻ	نباتات جو علم
۳- زمين تي هر قسم جي جاندار	علم حيوانات
۴- هوائن جي ٿيڻ ۽ ٽپڻ	بحري اسفار جي معلومات
۱۰- آسمان ۽ زمين جي وچ	علم البرق ۽ محم موسميات (۲)
۱۱- جهاز جو معلق رهڻ	

(۲)

منشي عبدالرحمان " اسلام ڪا نظام تعليم " ، ص - ۲۴ - ۲۵

(۲)

ان آيت ۽ ان قسم جي ٻين جي شمار آيتن مان معلوم
 ٿئي ٿو ته قرآن انهن تمام علمن تي حاوي آهي جن جو وجود هن
 دنيا تي آهي . ولکن تحقیقاً عنہ انعام الرجال .

ساڳي وقت ان آيت جي آخري حصي لقوم یعقلون ۽ اشارو

آهي ته قرآن پاڪ انهن علمن جو حامي پڻ آهي ڇاڪاڻ ته انهن علمن
 ذريعي ترقي ڪري انساني عقل معرفت الارض تائين پهچي .

قرآن پاڪ ۽ ڪهڙا ۽ ڪيترائي علم ۽ فن مذکور آهن ان متعلق

مختلف علماء پنهنجا رايو ڏنا آهن . ابن العربي فرمايو آهي ته
 قرآن ۽ ستر هزار علوم آهي . (۱)

علامه راجب اصفهاني لکيو آهي ته قرآن پاڪ جو هڪ

لفظ ظاهر باطن ، مطلع ۽ جز آهي ۽ قرآن جامع العلوم ۽ مخزن الفنون
 آهي . (۲)

امريڪي مورخ ڊيپر جو مقولہ آهي ته يورپ تي قرآن جو

اهو احسان آهي جو ان اسان کي ٻه شيون مائنس ۽ تمدن ڏنو . (۳) شاھ

ولي الله وري علوم قرآني کي پنجن علمن ۽ تقسيم ڪري وري تقسيم در

تقسيم ڪندي بيشمار علمن طرف اشارو ڏنو آهي . (۴)

(۱) مولانا عبدالله درخواستي : " علوم القرآن " ، ناشر مدرسه
 عربيہ ، رحيم يار خان ، مخزن العلوم خانپور ، ۱۹۱۶ء ،
 ص ۱۲ .

(۲) ايضاً

(۳) ايضاً

(۴) ايضاً

مدارس جي اهميت ۽ ان کي به اضافو ٿئي ٿو ته ان سان دنيا مان جهالت ختم ٿئي ٿي ۽ علم جي نور ڦيلجي ٿو ، غلط عقايد ۽ نظريات ۽ بد اخلاقي ۽ بدعات جو خاتمو ٿئي ٿو . تاريخ شاهد آهي ته اخبر بادشاهه ۽ جهانگير جي وقت ۾ جڏهن الحاد ، بي ديني ۽ رفس منهن ڪڍيو ته انهن جي پاڙ سرهند جي هڪ الله واري ديني مدرسه جي ذريعي ٿي ڪئي .

سنه اندر جڏهن مذڪوره بالا فتنا وڌڻ لڳا ته انهن جي بيخ ٿئي وري مخدومه محمد حيات ، مخدومه محمد هاشم خواجه محمد راشد وغيره جهڙن الله وارن کان ديني مدرسن جي ذريعي ئي خواجه محمد راشد روضي ٿي پنهنجي وقت ۾ شرڪ الجاد ۽ بي ديني کي ختم ڪرڻ لاءِ وڏيون ڪوششون وٺي دور دراز علائقن جا سفر ڪيا . لاڙ جي علائقي ۾ راشديه فيض جو روح روان خليفو محمود نظاماڻي هيو ته اثر ۾ وري سيد حسن شاهه سڙهي وارا هئا جنهن جي سلسلي کي وري حافظ محمد صديق ڀرچونڊي اڳستي وڌايو ۽ بدعات و خرافات خلاف هميشه متدد ۽ تيار رهندا حضرت ڀرچونڊي کان حضرت امروٽي فيض ڀرايو جڏهن سال ۱۳۰۸ هـ ۾ حضرت حافظ محمد صديق ڀرچونڊي وارن انتقال فرمايو ته علم فن رشد و هدايت ۽ جهاد جو مرڪز وري امروٽ شريف ٿي منتقل ٿيو . اتي حضرت امروٽي پنهنجي عظيم المرتبه مرشد جي نقش قدم تي هلندي تبليغ تعليم ۽ جهاد جو ڪم جاري رکيو ۽ ديني تعليم جي ترويج ۽ اشاعت لاءِ مولانا عبيدالله سنڌي سان گڏجي هڪ عظيم الشان مدرسه جو بنياد رکيو ۽ هڪ مطبع به اسلامي ڪتابن جي

نشر و اشاعت لاءِ قائم خيائون • مولانا عبید اللہ سنڌي پنهنجي خود
نوشت سوانح حيات ۾ لکيو آهي ته شوال ۱۲۰۸ ۾ سيد الھارفين کي
دوسري ڀيري مولانا ابوالحسن تاج محمود صاحب کي پاس امروٽ شريف
ضلع سکر مين ڄاڻا ڪيا • انھن نڪي اپني مرشد کي وڃي فرمايا
وہ مير کي لڏي بمبئي ۾ رکي • مير انڪار ڪيو ۽ اسلامي اسڪول
کي ماسٽر مولوي محمد عظيم خان يوسف زئي کي لڏي ۾ رکيا • مير
والده کي بلايا وہ مير کي پاس اخير وقت تڪ مير طرز ۾ رھين مير
مطالب کي لڏي بھت ٻڙا ڪتب خانہ جمع ڪيا • مير انکي ظل عاطفت
۾ ۱۲۱۵ ھ تڪ اطمینان ۾ مطالب ڪرڻا رھا •

ديوبند کان واپسي بعد اڳتي لکن ۾ تہ "امروٽ شريف
واپس آڪر مين ۾ مطبع قائم ڪيا اور دو سال تڪ ڄاڻا ڪيا ۽ عرب و
سنڌي ناياب ڪتابين شايع ٿيڻ اور ايڪ ماھوار رسالہ هدايت الاخوان
ڇپڻا رھا • (۱)

علم نبوي جون درسگاهون ۽ شيخ حماد الله هاليجوي :

مرکز ، رشد و هدايت تعليم و تربيت امروٽ شريف مان
فيض حاصل ڪندڙن مان امتياني مقام حاصل ڪندڙ (جن لاءِ حضرت
امروٽي سائين فرمايو تہ مڪر حماد الله کڻي ويو " باقي ٻين لاءِ لسي
ڇڏي ويو) • حضرت هاليجوي ٻہ ان ڏس ۾ خافي جدوجهد ڪئي • پاڻ

نه صرف ڪوشش ۾ ديني مدارس قائم ڪرڻ لاءِ ترغيب ڏنائون پر شهرن ۽ سنڌ کان نڪري پنجاب بلوچستان جي علماء کي پڻ مدارس جي اجرا لاءِ تاحيد ڪندا هئا . ٻاڪھر مولانا محمد اسحاق پنهنجي تحقيقي مقالي ضلع سکر جا ديني درسگاهه " ۾ لکيو آهي ته : " انهي نقطه جي مد ۾ مدرسه دارالعلوم هاليجي شريف عمل ۾ آيو حضرت مولانا حماد الله هاليجي ڪيترائي مدرسه قائم ڪرايا هئا مدرسه مدينه القلوه پٺو ڦاٽل ته سندن ڪوشش جو نتيجو آهي . زندگي جي آخري سال حضرت مولانا مظهر الدين انڊر ۽ ٻين ڪيترن علماء کي گهراي ڇڏيائين ڪيائون ۽ فرمايائون ته سوال پيدا ٿئي ٿو ته اهي اهل الله ۽ علماء جن زندگي پر شرڪ ۽ بدعت خلاف جهاد ڪيا تن جي وفات بعد انهن جاين تي خود شرڪ ۽ بدعت ٿيڻ لڳو ان جو سبب ڇا آهي . آئون سوچي سوچي ان نتيجي تي پهتو آهيان ته اهل الله شيطان کي غلط عقيدو ۽ غلط عمل ڪرائڻ کان شخصت ڏئي ٿو ۽ انسانن جا عقيدا ۽ عمل درست ٿي وڃن ٿا پوءِ جڏهن اهل الله هن دنيا کان رخصت ٿي وڃن ٿا ته شيطان پنهنجي بدلي وٺڻ جي ڪوشش ڪري ٿو ۽ اهڙين درگاهن تي سڀهر شرڪو و بدعت ۽ رسومات کي رائج ڪرائي ٿو ان لاءِ شيطان جي مقابلي خاطر ظاهري علم جي مدرسه جو قيام ضروري آهي . ڇو ته دارالعلوم ديوبند جو مدرسه جيڪو اهل الله جو مرڪز هيو ان مرڪز مان ڪيترائي مائٽو انتقال ڪري ويا آهن ۽ مدرسه کي هڪ صدي ٿيڻ واري آهي پر اڃان تائين توحيد جي شمع روشن آهي ۽ انهن درويشن صالحن ۽ اهل الله جي قبرن تي شرڪ ۽ بدعت نٿو ٿئي اها

مدرسه دارالعلوم جي برکت آهي . ان لاءِ (حضرت هاليجوي) حڪم ڏنو ته مدارس قائم ڪيا وڃن ۽ هتي هاليجي پ. ب. مدرسه قائم ٿيو ۽ هن سال ئي مولانا عبدالمجيد لنجاري واري پڙهائڻ شروع ڪري ۽ آئينده سال کان مولانا مظهرالدين مدرسه پ پڙهائين . انهيءَ ارشاد جي تعميل پ مولانا عبدالمجيد صاحب جن ڪم شروع ڪري ڏنو ۽ درس تدريس مسجد جي ڏکڻ ۾ واقع هجڻ ۾ شروع ڪئي ويئي . حضرت هاليجوي جو انهي سال ئي انتقال ٿي ويو . ٻئي سال مولانا مظهرالدين جن مدرسي پ پڙهائڻ شروع ڪيو اڄ سوڌو انهي مدرسه جي برکت سان هاليجي پ شرڪ و بدعت جو نالو نشان به نه آهي . (۱)

باحتر محمد اسحاقه صاحب صرف هڪ ٻين ادارن جو تذڪرو

ڪيو آهي پر حقيقت هيءَ آهي ته جتي جتي شيخ هاليجوي جا متعلقين آباد آهن حضرت هاليجوي انهن کي مدرسن جي اهميت متعلق آگاه ڪندا هئا ۽ سنڌ بلوچستان ۽ پنجاب ۾ سوين اهڙا ادارا موجود آهن جيڪي حضرت هاليجويءَ جن جي فڪر تي قائم ڪيا ويا حضرت جن سندن سرپرست رهيا . ان ڪالهه ۾ خوب مبالغو نه ٿيندو ته جيڪي به سنڌ ۾ ديني ادارا قائم آهن سي حضرت هاليجوي جي ئي محنت ۽ ڪاوشن جو نتيجو آهن .

هن مقالي ۾ آئون انهن مان چند مشهور مدارس جي

طرف اشارو ڪندس جيڪي سندن فڪر تحت جاري ڪيا ويا يا شيخ هاليجوي انهن ادارن جا سرپرست رهيا .

مدرسہ احیاء العلوم ڪنڌ ڪوٽ :

مدرسہ احیاء العلوم ڪنڌ ڪوٽ مولانا فقیر محمد پٺاڻ سال ۱۹۴۲ء ۾ حضرت شیخ هاليجي جي حڪم سان قائم ڪیو. مدرسہ جو نالو پڻ شیخ هاليجي ئي تجویز ڪیو. مولانا فقیر محمد پٺاڻ جڏهن دارالعلوم دیوبند کان فارغ ٿي واپس ٿيا ته سڄ کان پهريون هاليجي شریف ۾ آيا ۽ شیخ هاليجي جي حڪم تي جمع ٿي تقرير ۽ امامت ڪیائون (۱) ان کان پوءِ حضرت جن کين مدرسہ جي اهميت بابت حڪم فرمایو ۽ چيو ته اوهان وڃي پنهنجي علائقي ۾ دین جو ڪم ڪیو. مولانا پنهنجي مرشد جي حڪم جي تعمیل ۾ ڪنڌ ڪوٽ ۾ اچي دین جو ڪم شروع ڪیو. شرڪ بدعت عام هئي حالات نهايت ناساز هئا پر تنهن هوندي به همت نه هاریائون. ڏينهن رات جفاڪشي سان ڪم ڪندا رهيا. جاهل ۽ بي دین ماڻهو ايتري وڏي ڪم کي برداشت نه ڪري سگهيا ۽ هميشه انهي خوش ۾ هوندا هئا ته ڪنهن طريقي سان مولانا رستي تان هٽائجي پر جنهن کي رب رکي تنهن کي خبر چڪي. مولانا جو قائم ڪيل ادارو اڄ به گرم جوشي سان دین جي خدمت سرانجام ڏيئي رهيو آهي. هن مدرسہ مان سوين عالم ۽ حافظ فارغ التحصيل ٿي دور دراز علائقن ۾ الله ۽ الله جي حبیب جي فرمان کي عام ڪري رهيا آهن.

هن وقت مولانا فقير محمد جو فرزند مولوي عبدالعزيز
مدرس جي احتساء جون ذمہ داريون نڀائي رهيو آهي . پاڻ نہایت خوش
اخلاق ۽ بلند پایہ عالم آهي سندس معمان خانو ہميشہ هر امير
غريب لاءِ کليل آهي مدرسہ احباء العلوم جي مسجد جو سنگ بنياد
پڻ حضرت هاليجي رکيو جيڪا هن وقت ڪنڌ ڪوٽ شهر جي بهترين
مسجدن مان هڪ آهي .

مدرسہ ۾ هن وقت تقريباً ۷۵ مقامي ۽ مسافر طلباء
قرآن و حديث جا علم حاصل ڪري رهيا آهن ۽ پنج استاد آهن . تعليم
حديث تائين مڪمل پڙهائي ويندي آهي . رمضان المبارڪ سال ۱۴۱۰ء
۾ قاري محمد علي صاحب مدني مدرسہ ۾ امتحان لاءِ آيا هئا ۽ سه روزہ
شبينہ پڻ پڙهائيو هئائون .

مدرسہ انوار العلوم سکر :

هي درسگاه سال ۱۹۵۰ء ۾ حضرت هاليجي جي حڪم جي تعميل ڪندي مولانا شير محمد جتوئي قائم ڪيو . ڪتاب فيوضات تائيب ۾ مدرسہ جو موجوده مہتمم مولانا محمد انور لکي ٿو تہ :

" مدرسہ عربيہ انوار العلوم سکر ايڪ مقتدر اور مشہور علوم دينيہ کي درسگاه ھج جس کا سنگ بنياد حضرت العلامة جامع المنقول و المعقول مولانا شير محمد قدس سرہ نج اپنے پير و مرشد حضرت هاليجي نورالله مدقده کي مشورتي سے رکھا ، بلڪہ مدرسہ کا نام انوار العلوم ان ھي کا تجويز ڪردہ ھج . (۱)

هي مدرسو سال ۱۹۵۰ء ۾ شڪارپور روڊ تي شريمننگ خاليج جي پريئين طرف قائم ٿيل آهي . هن کان اڳ مولانا شير محمد مسجد منزلگاه ۾ الله والي مسجد ۾ بہ تدريس ڪندا هئا ۽ ڪجهه وقت پنهنجي ڳوٺ تائب ۾ بہ مدرسو جاري ڪيو هئائون .

مولانا شير محمد جتوئي کي اهو شرف حاصل هيو جو شيخ هاليجي جي آڏو ڪيترائي وقت تائين صبح جي نماز کانپوءِ درس قرآن ڏيندا رهندا هئا .

مدرسہ انوار العلوم سکر جي ابتدائي تعمير ڪجي سن سان ٿيل هئي هن وقت هي مدرسہ بهترين دارالحدیث کان

علاوه ڪيترن شاندار محبين ۽ ڪمن تي مشتمل آهي . مدرسو جي عمارت سان لڳ هڪ عاليشان مسجد به شهي راس ٿيل آهي جنهن ۾ يڪ وقت هزارها مائٽو نماز ادا ڪري سگهن ٿا .

هن مدرسو ۾ مختلف وقتن ۾ ڪيترائي عظيم المرتبه علماءِ سند درس کي رونق بخشي چڪا آهن جن مان ڪجهه هي آهن جناب مولانا عبدالهادي صاحب ٿيڻهي جناب مولانا عبدالغفور حال مڪتہ المڪرمه جناب مولانا شير محمد ، جناب مولانا محمد انور ، مولانا غلام محمد ، مولانا سلطان احمد وغيره . هن مدرسو مان فارغ التحصيل فضلا جو تعداد ۴۰ کان وڌيڪ ٿيندو جن مان ڪجهه ان ئي مدرسو ۾ باقي سنڌ بلوچستان جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ علوم نبويه جي اشاعت ۾ مصروف آهن .

هن وقت هن مدرسو ۾ تقريبا اسي طلبا مقامي مسافر زير تعليم آهن . مسافر طلبا جو خورد و نوش جو انتظام مدرسو طرفان ڪيو ويندو آهي .

مدرسہ انوار العلوم قاسم میرپور ماٹیلو :

مدرسہ انوار العلوم قاسم سال ۱۲۷۶ھ مطابق ۱۹۵۶ء

میرپور شهر جي اوڀر طرف شاخ جي ڀرسان حضرت هاليجي جي خصوصي حڪم تي قائم ڪيو ويو . مولانا محمد ابراهيم هن مدرسہ جو پهرين مھتمم ھيو مدرسہ جي افتتاحي تقرير ۾ حضرت هاليجي رحمہ شريڪ شينما هئا پر اڃانڪ طبيعت جي ناسازي سبب شريڪ نه ٿي سگھيا ۽ مدرسہ جي ڪاميابي لاءِ درگاه تي ئي دعا خير فرمايائون . (۱)

مولانا محمد ابراهيم جي متعلق محترم دادا سنڌي لکيو آهي ته فارغ التحصيل ٿيڻ کان پوءِ حڪم وقت مولانا عبدالعظيم جي مدرسہ ۾ پڙهائون ۽ پوءِ ان مدرسہ جا مھتمم ٿيا ۽ مدرسہ جو سارو انتظام سندن حوالي هو ۱۹۵۹ء ۾ داد لغاري جو اهو مدرسہ حضرت حماد الله هاليجي جي حڪم سان پنهنجي ڀاءُ مولانا محمد طيب جي حوالي ڪري ميرپور ماٿيلي شهر ۾ " مدرسہ انوار العلوم " جو بنياد وڌائون هاڻي هي مدرسہ مولانا سلطان احمد ۽ سندن فرزند مولوي محمد اسحاق جي حوالي آهي . (۲)

(۱) مولانا محمد اسحاق : " ڪر ضلع جا ديني مدرسا " .

—

(۲) دادا سنڌي : " ماهنامہ شريعت " سوانح حيات نمبر "

باحتر محمد اسحاق جي لکت موجب ته هن مدرسو،

جو بنياد ۱۹۵۴ء ۾ ٿيو پر داد منڍي مدرسي جي ابتدا وارو سال

۱۹۵۱ لکيو آهي . ٿي سگهيو ڪتاب جي غلطيءَ ڪري ۵۴ کي ۱۹۵۱

يا ۵۱ کي ۵۶ لکجي ويو هجي .

مدرسو هن وقت به وڏي آب و تاب سان هلي رهيو آهي

۵ استاد قرآن حديث ، فقه ۽ ٻيا عصري علوم ڏين ۾ مصروف آهي جڏهن

ته تقريبا ۱۵۰ مقامي ۽ مسافر طلبا زير تعليم آهن .

مدرسو مان هن وقت تائين تقريبا ۳۰ عالم فارغ التحصيل

ٿي چڪا آهن ۽ پنهنجن پنهنجن علائقن ۾ تدريسي ، تعليمي

اصلاحي ۽ تبليغي سرگرميون جاري پيا ڪن حضرت هاليجو جي قائد

خيل هن مدرسو کي ميرپور تعلقي ۾ مرڪزي حيثيت آهي .

نورالاسلام قاسم (داد لغاري) ميرپور

مدرسہ نورالاسلام داد لغاري جو بنياد سال ۱۹۲۰ء ۾

مولانا عبدالصمد جاقِي قريشي حضرت هاليجي جي مشوره سان وڌ مولانا
عبدالمجيد قرآن پاڪ جو پهريون سبق حضرت امروشي رحمہ کين ڏنو
ان کانپوءِ مختلف مدرسن ۾ تعليم حاصل ڪندا رهيا سندن خاص استاد
۾ مولانا عبدالرزاق ، مولانا عبدالقادر لغاري ، مولانا محمد هاشم مولانا
نور محمد انڙ ۽ مولانا احمد علي لاهوري وغيره هيا . دارالعلوم ديوبند
۾ پيا جتي مولانا سيد حنين احمد مدني مولانا اعزاز علي ۽ مولانا
محمد ابراهيم بلياي کان علم حاصل ڪيائون .

مولانا عبدالمجيد شروع ۾ سنڌي فائينل ڏني ماستري
ورثائون . انهن ڏينهن ۾ تحريڪ خلافت زور شور سان شروع هئي حضرت
امروشي سان کين عقيدتمندي هئي . ان کي ملازمت ڇڏي عملي طور
خلافت ۾ حصو ورتائون ۽ نوجواني جي عالم ۾ تقريبا ۲۲ سالن جي عمر
کانپوءِ ديني تعليم طرف متوجہ ٿيا . پاڻ بهترين مصنف اديب ۽ شاعر
هئا . سندن عربي فارسي جا ڪيترا ڪتاب شايع ٿي قبوليت جو درجو
حاصل ڪري چڪا آهن .

مدرسہ نورالاسلام جو انتظام ڪيترائي سال پاڻ هلائيندا
هئا ، مدرسہ مان پاڻ ڪابه تنخواه وصول نه ڪيائون بلڪ پنهنجي
حڪمت جي آمدني مان طالب علمن تي به خرچ ڪندا رهيا .

عمر جي آخر ۾ صحت جي خرابي سبب تدریس جو ڪم

نه ڪري سگهندا هئا ۽ تقريبن ۴۱ سالن جي ڄمار ۾ سنه ۱۹۷۲ء ۾

خالق حقيقي سان وڃي مليا .

مدرسہ ۾ هن وقت چار استاد ۽ ۵۰ مقامي ۽ مسافر طالب

علم زير تعليم آهن . هن مدرسہ مان ۱۰ عالم ۽ ۲۰ کان وڌيڪ حفاظ ڪرا

نارغ شيل آهن .

مدرسہ مظہر العلوم حمادیہ منزلگاہ سکر

مسجد منزلگاہ سال ۱۹۴۱ء ۾ ھندن کان وٺرائي ٿي ھندن مسجد جي مٿان پنھنجي اشر رسن تي قبضو ڪيو جڏھن مسلمانن کي ان باري ۾ اطلاع مليو تہ ان مسجد جي حصول لاءِ قرباني ڏيڻ لاءِ تيار ٿي ويا . پير علي محمد راشدي پنھنجي مائٽ نواز تصنيف اھي ڏينھن اھي ڏينھن ۾ لکي ٿو تہ " سال ۱۹۴۰ء ۾ منزلگاہ جي سوال تي اچي مٿو ھو مٿن مسلمانن گھر ڪشي تہ منزلگاہ جي ميدان واريون ۽ عمارتون مسجد ۽ ان جو حجرو آھي " تنھن ڪري انھن جو قبضو موٽائي مسلمانن کي ڏنو وڃي ھندن ڪشي ان مطالبن جي زوردار مخالفت سنڌ جو چيف منسٽر ھيو خان بہادر الھ بخش مرحوم فيصلو ڪيائين تہ ھي عمارت مسجد نہ آھي تنھن ڪري ان جو قبضو سرڪار وٺ ٿي رھندو (۱)

مسلمانن بنا ڪنھن تفریق جي مسجد جي بحالي لاءِ ڪوشش ورتي ھين سان گڏ مولانا حماد الله باوجود علالت جي ان تحريڪ ۾ ڀرپور حصو ورتو . انھن ئي ڏينھن مولانا جي شنگ ۾ اھڙو تہ ناسور پڻ ٿي ويو ھيو جو ان جي تڪليف ناقابل برداشت ھئي ان ھوندي بہ مسجد جي واڌاري لاءِ جماعت جي اھم ماڻھن کي ھدايتون ڏيندا رھيا . سندن سوين مريد ان تحريڪ ۾ جيل ۾ ويا ۽ ڪيترائي

شعید شي ويا . (۱)

جڏهن هي مسجد مسلمانن جي هٿ آئي ته مولانا حماد الله ، مولانا شير محمد جتوئي ۽ ٻين عالمن کي گهرائي ان جاءِ تي مدرسو قائم ڪرڻ جو حڪم ڏنائون . سال ۱۹۲۱ء ۾ مدرسو جڳا پهرين مدرس مولانا شير محمد مقرر ٿيا . ان کانپوءِ سيد عبداللہ شاه بہ ڪيترائي وقت تائين هن درسگاه جا منتظم رهيا . بعد ۾ هن مدرس جي باقاعده هلائڻ لاءِ هڪ ڪاميٽي قائم ڪئي وئي ۽ الحاج مير صبح صادق کوسو کي ان جو سرپرست مقرر ڪيو ويو .

مير صبح صادق خان هڪ نيڪ ۽ پرهيزگار زميندار آهي شروع کان ئي سندس لکاءِ الله وارن سان آهي . سال ۱۹۵۷ ۾ جڏهن حضرت هاليجي جي آستان تي پهتو ته هميشه لاءِ ان جو ئي بنجي ويو . مير صاحب هڪ فنڊ ديني تعليم جي فروغ لاءِ قائم ڪيو آهي ۽ حضرت هاليجي جي ارشاد جي تعميل ۾ مدارس عربيہ جي حتي الامكان خدمت ڪندو رهندو آهي جامع حماديہ کانسواءِ هن حضرت هاليجي جي حڪم تي سندن حياتي ۾ ۽ ان کانپوءِ بہ ڪيترا مدرسو قائم ڪيا آهن . سال ۱۹۵۸ء ۾ ڪنڌڪوٽ شهر ۾ دارالفيوض سال ۱۹۶۳ء ۾ قاسم العلوم حبيب آباد سال ۱۹۸۲ء ۾ دارالعلوم ڪشمور سال ۱۹۸۱ء ۾ دارالعلوم الشرعيہ روهڙي قائم ڪيائون .

مدرسو مظهر العلوم ۾ مھتمد ۽ سرپرست کانسواءِ نائب

مھتمد جو عهدو بہ آهي مولانا محمد مراد انڊر شروع کان ئي ان عهدو

تي فائز آهي . مولانا محمد مراد جي ولادت ڪوٽ هاليجي ۾ ٿي ابتدائي
 تعليم هاليجي ۾ پڙهيائون پوءِ پنهنجي عاقل ڪوششي پير ڪوٽ ۾
 مختلف علماءِ کان مستفيد ٿيندا آخر دستار فضيلت هاليجي
 ۾ سال ۱۹۱۱ء ۾ مولانا مظهر الدين وٽ ڪيائون . مولانا فيض محمد ٻول
 هڪ ملاقات ۾ ٻڌايو ته الحاج مولانا محمود احسن صاحب دستاربندي
 جي موقعي تي هڪ عظيم الشان جلسو عام جو انتظام ڪيو هيو جنهن
 ۾ مولانا يوسف بشري مولانا شمس الحق افغاني وغيره بطور خاص مدعو
 هيا . حاجي صاحب ان موقعي تي ۱۱۰ من چانور تيار ڪرايا هئا سترهن
 ٽنڊرون ذبح ٿيون جن ۾ هڪ ڏاجي به شامل هئي . ايتري خلق جو
 انبوهه هيو جو پيش جو پاڻي به هاليجي جو ختم ٿي ويو . پيش
 يا ڪاڏي لاءِ پاڻي قاضي واھ تان پرايو ٿي ويو . مولانا محمد مراد
 سال ۱۹۱۴ء کان ان مدرسو ۾ بطور نائب مهتم ۽ صدر مدرسو تعيـ
 خوش اسلوبِي سان خدمات سرانجام ڏئي رهيو آهي . هن مدرسو جي
 شروعاتي عمارت ڪچن سرن سان مسجد جي اولهه طرف چئن ڪمرن تي
 مشتمل هئي جيڪا طلبه لاءِ ناڪافي هئي . مولانا محمد مراد جي
 خوشن ۽ مير صبح صادق جي تعاون سان هن وقت مدرسو هڪ عاليشان
 پختو آر سي سي عمارت ۾ قائم آهي . هن مدرسو ۾ ابتدائي تعليم
 کان دورو حديث تائين تعليم ڏني ويندي آهي . مدرسو ۾ اوسط طلبه
 جو تعداد ۱۰۰ جي قريب هوندو آهي جيڪي تقريباً تمام مسافر آهن
 مدرسو ۾ هڪ لائبريري به آهي جنهن ۾ ڪيترا ناياب ۽
 نادر قلمي نسخا به موجود آهن . هن مدرسو ۾ مختلف وقتن تي

هينسيان علماء خرام مسند درس کي رونق بخشي چکا آهن . جناب
 مولانا شير محمد صاحب ، جناب سيد عبدالله شاه بخاري ، مولانا
 محمد قاسم ، جناب مولانا عبدالوهاب ، مدير ماهنامه " شريعت " جناب
 مولانا شمس الدين انداز وغيره .

مدرس مان فارغ التحصيل طلباء سئو کان وڌيڪ آهن
 نفاذ ۾ قراء جو تعداد ان کان به وڌيڪ آهي . (۱)

مدرس عين العلوم برک تعلیم پڻو عاقل :

مدرس عين العلوم ڳوٺ برک ۾ سال ۱۹۲۷ء ۾ حضرت هاليجي
 جي حڪم جي تعميل ۾ مولوي محمد ابراهيم سمائر قائم ڪيو . هن
 مدرس ۾ احقر علائقي جا ٻار تعليم حاصل ڪندا آهن . مسافر تمام
 گهٽ تعداد ۾ هوندا آهن .

مدرس ۾ ابتدائي عربي ، فارسي صرف و نحو تائين تعليم
 ڏني ويندي آهي . مدرس جو باني مولانا محمد ابراهيم سمائر سال
 ۱۹۱۷ء ۾ ڳوٺ برک سمائر ۾ جافو قرآن مجيد مولانا محمد صادق عرف
 سائين سنهڻي وٽ پڙهيو . ان کان پوءِ دارالهدى شيرهي مان سمورا
 ڪتاب محمل ڪري دستاب فضيلت ۾ سند الفراغ حاصل ڪيائين .

مدرس ۾ ۳ استاد ۽ ۸۰ جي قريب مقامي ۽ چند مسافر طالب علم
 آهن مسافر طالب علمن جي کات و خوراڪ جو انتظام ڳوٺ وارن جي سپرد آهي (۲)

(۱) ناظم مدرس مولوي علي محمد ص ۱۰۱ احوال نادر خوارزم (۲) جامع رسول بخش سمائر جي زباني انٽرويو مطابق

مدرسہ عربیہ دارالعلوم حمادیہ ہاليجي شريف :

هن مدرسہ جي ابتدا سال ۱۹۰۵ء کان آهي . مولانا شيخ حماد الله هاليجي جڏهن فارغ التحصيل ٿي پنهنجي گهر ۾ آيا ته اچڻ شرط مدرسہ جي تعليم شروع ڪيائون جنهن عرصہ بعد مولانا قاضي حبيب الله ۽ مولانا قاضي عزيز الله جي والد ميان عبدالله جي درخواست تي شيخه پڙهائڻ ويا پر تڏهن سندن دستور اهو هوندو هيو جو انهيءَ جي موسم ۾ شيخه ۽ سياري ۾ هاليجي شريف ۾ اچي تعليم ڏيندا هئا . هاليجي شريف ۾ دوران تعليمه جن کانئن تعليم حاصل ڪئي تن ۾ مولانا نور محمد انڊر ، مولانا حبيب الله مولانا عزيز الله جا نالا قابل ذڪر آهن .

شيخ حماد الله رحمہ جي مصروفيت وڌڻ ڪري ۽ طبيعت جي ناسازي ڪري مدرسہ ۾ تعليم لاءِ هيا مدرس ڪم ڪندا رهيا شعبہ حفظ ۽ ناظره نه هميشه قائم رهيو البتہ عربي جي تعليم ڪنهن ڪنهن وقت منقطع رهي . شيخ هاليجي پنهنجي وفات کان تقريباً هڪ سال اڳ ممتاز علماء کي گهرائي درگاه تي مدرسہ قائم ڪرڻ جي اهميت تي ڪافي زور ڏنو ۽ ان ئي سال عربي تعليم لاءِ مولانا عبدالمجيد لنجار کي پاڻ مقرر ڪيائون . آئينده سال لاءِ شيخ الحديث مولانا مظهر الدين انڊر کي حڪم ڪيائون ۽ مدرسہ وري آب تاب سان ديني تعليم شروع ڪري ڏني . سال ۱۹۶۱ء کان مدرسہ جو انتظام سندن فرزند

حاجي مولوي محمود احسن پنهنجي نني ڪنيو . حاجي مولانا محمود احسن جي ولادت سال ۱۹۲۴ء ۾ ڳوٺ هاليجي شريف ۾ ٿي ابتدائي تعليم هاليجي ۾ ٿي ان کانپوءِ مختلف مدارس ۾ تعليم حاصل ڪندا . ڪافي عرصو مولانا نور محمد انڊر وٽ به تعليم حاصل ڪندا رهيا . سال ۱۹۵۲ ۾ حج تي ويا ۽ سال ۱۹۵۵ء کان لنڪر جون زم زم ڌارين سندن حوالي ٿيون . مولانا حاجي احسن صاحب مدرسو جو انتظام ذاتي خرچ ٿي نهايت ئي خوش اسلوبي سان هلائيندا رهيا . ذاتي مصروفيتن ۽ بيمارين سبب سال ۱۹۷۵ء کان مدرسو پنهنجي ننڍي ڀاءُ ميان حافظ محمود اسعد سجاد نشين درگاه هاليجي شريف جي حوالي ٿيائون انهن جي وفات کانپوءِ حضرت حافظ صاحب جو وڏو فرزند مولوي عبدالصمد صاحب ان مدرسو جو ڪاروبار هلائي رهيو آهي پاڻ به تدريس جو ڪم ڪري رهيو آهي . ۽ سندن پائر به نهايت جانفشاني سان نظم و ضبط ۽ تدريس جون خدمتون سرانجام ڏيئي رهيا آهن . مدرسو مان فارغ التحصيل ٿيندڙ طلباء جو تعداد گهڻو^{آهي} جن مان ڪجهه هيٺ ڏجن ٿا :

" مولانا فيض محمد ڊول شيخ الحديث قاسم العلوم

جيح آباد .

مولانا محمد مراد انڊر شيخ الحديث جامع حمادي منزلگاه
مولانا عبدالوهاب شيخ الحديث دارالعلوم الشريعه روهي
مولانا عبداللطيف پٺاڻ صدر مدرس قاسم العلوم گهوٽڪي
 وغيره .

هن وقت مدرسو ۾ تقريبا ۱۲۵ مقامي ۽ مسافر طالب علم

حفظ ناظره عربي فارسي ۽ زير تعليم آهن .

اساتذہ کرام پنج آھن . مولانا فيض محمد ٻول شيخ
 الحديث مدرسه قاسم العلوم جيڪب آباد ٻڌايو ته سال ۱۹۹۱ء ۾ اسان
 دستاربندي هاليجي شريف ۾ ڪئي . حاجي محمود احسن صاحب عوام
 کي ماني ڪارائت لاءِ ارڙهن (۱۸) جانورن جنهن ۾ هڪ ڏاجي به شامل هئي
 ذبح ڪيا ۱۱۰ من جانور ڄاڻايا ويا . ماڻهو ايترا ته ان جلسي ۾ شرڪت
 ڪيا هئا جو انهن جي پيشن روضو لاءِ پاڻي ختم ٿي ويو ۽ قاضي واه
 تان جيڪو هڪ ميل جي فاصلي تي هيو اتان پاڻي جو بندوبست ڪيو
 ويو . هن جلسي ۾ مولانا شمس الحق افغاني ، مولانا دوست محمد
 قريشي ، مولانا عبدالعزيز رتو ديرو ، مولانا عبدالله چانڊيو وغيره خطاب
 ڪيو . (۱)

مدرسه محي السنه پٺو عاقل :

حضرت هاليجي رحم جي سڳي ماروڻ ۽ نياڻي مولانا نسور
 محمد اندڙ جي وڏي فرزند مولانا نذير حسين هي مدرسه سال ۱۹۹۰ء
 ڌاري پٺو عاقل جي جامع مسجد ۾ قائم ڪيو . شيخ هاليجي جي
 صحبت ۾ اچي پٺي عاقل جا اڪثر ماڻهو پنهنجي عقائد جو اصلاح
 ڪري چڪا هئا پر اڃان منجهن ڪم ڪرڻ جي وڏي ضرورت هئي ان لاءِ
 ان ڳالهه جي ضرورت هئي ته وڏن سان گڏ نوجوان نسل ۽ ٻارن تي
 محنت ڪئي وڃي . ان ڳالهه کي ذهن ۾ رکي مولانا نذير حسين حضرت

هاليجي جي حڪم سان جامع مسجد جي متصل مدرسو محي السنه جو بنياد وڌو . ابتدا ۾ مدرسو ۾ هڪ قاري محمد عالم حفظ و ناظره ۽ تجويد لاءِ متعين ڪيو ويو . ان سان گڏ مولانا نذير حسين پاڻ نوجوان اسڪول ۾ خالجي جي شاگردن ۽ تاجرن کي قرآن ۽ عربي جي تعليم ڏيندا هئا .

مولانا نذير حسين جي ولادت سال ۱۹۰۸ء ۾ ڳوٺ ابراهيم اندڙ ۾ ٿي ابتدائي تعليم پنهنجي والد صاحب مولانا نور محمد اندڙ وٽ حاصل ڪرڻ کان پوءِ مٿئين تعليم به ساڻن گڏ مختلف مدارس مان حاصل ڪندا رهيا مولانا نور محمد جتي به پڙهائڻ لاءِ ويندا هئا اهل و عيال اڪثر ساڻ رکندا هئا جيئن ڳوٺ رحمت الله خان گبول گهوڙي دادلو وغيره .

مولانا نذير حسين انتهائي ذهين خود دار ۽ مدبر هئا تعليم دوران حاجي رحمت الله خان گبول جو دستور هوندو هيو ته هر هفت مدرسو جي طلبا و درسيان جنهن نه جنهن موضوع تي مناظرو رکندا هئا ۽ ڪئيندڙ طالب علم کي جهڙو انعام ڏيندا هئا . مولانا نذير حسين هميشه انعام حاصل ڪري پهريون نمبر ايندو هيو . ته رهي معاملي ۾ به پنهنجي هم سبقه ساڻين کان خافي اڳستي هوندو هيو مولانا نذير حسين دستاربندي به ڳوٺ رحمت الله خان ۾ ڪئي . ان موقعي تي هڪ وڏو جلسو رکيو ويو جنهن ۾ شيخ هاليجي خاص طور مدعو هئا دستاربندي دوران طالبين ۾ مولانا حبيب عبدالحميد اندڙ حافظ محمد اسماعيل مهيسر ۽ ٻيا طالب هئا شيخ هاليجي مولانا نذير

حسين کي تقرير لاءِ چيو . مولانا نذير حسين تقرير ۾ الله جي اسم ذات ۾ انسان جي منهن جي صورت متعلقه ڪالهايو ۽ ان ۾ نڪت وائڻ هن اکيون وغيره اهڙي طريقه سان ته پيش ڪيائين جو هو بهو اسم ذات (الله) ڏسڻ ۾ شي آيو . حضرت جن ڏاڍو خوش ٿيا ۽ کين شاباس ڏنائون فراغت کانپوءِ مولانا بطور مبلغ جي خدمت ڪندا رهيا جنهن وقت لاءِ لاڙ به رها ۽ اتي نهايت عمدگي سان تبليغ ڪندا رهيا . مدرسو پيٽهه ۾ به پڙهائون .

سال ۱۹۴۱ء ۾ عربي شيجر مقرر ٿيا ان وقت مان فائيدو

وٺندي پاڻ جيد علما جي هڪ ڪاميٽي ٺاهيائون جنهن ۾ مولانا عبدالحميد ، مولانا محمد اسحاق ، حافظ عزيز الرحمان ۽ ٻيا علماء شامل هئا . ان ڪاميٽي نوجوان طلبا تي محنت شروع ڪئي ، صبح کان شام تائين مختلف ڪچير ڏنا ويندا هئا ۽ عقايد جي اصلاح تي خاص طور توجه ڏنو ويندو هيو . انهي جو اهو نتيجو نڪتو جو ڪيترن نوجوانن جا عقيدا پختا ٿي پيا ۽ اهي ماڻهو اڄ به مولانا نذير حسين جو نالو عقيدت ۽ احترام سان وٺندا آهن . انهن جا عقائد ايترا ته پختا ۽ غير متزلزل آهن جو ڪيترائي طوفان انهن کي ڦيري نه سگهيا ۽ جهاد جي هر مرحلي ۾ مولانا سان ائين ساڻاري رهيا ڪانه بنياڻ مرصوص الصف .

سال ۱۹۵۰ء ملتان ۾ مجلس اصرار اسلام جي اجلاس ۾ شرعت

ڪيائين . ان کانپوءِ ضلع سکر ۾ منظم نموني تحفظ ختم نبوت جو خدمت شروع ڪيائين . ان کان اڳ ۾ ٻاڪتر محمد عمر شيخ شافي سرگرم

هيو پر سائنس ڪو تعاون وارو نه هيو . مولانا جي اچڻ کانپوءِ ڪم تبديلي سان وڌڻ لڳو . سال ۱۹۵۲ع واري تحريڪ تحفظ ختم نبوت ۾ مولانا وڏي جانفشاني سان ڪم ڪيو ضلع سکر ۾ تحريڪ جو مرڪز هاليجي شريف هيو جتان جڙڻ جي صورت ۾ شيخ هاليجي جا مريد وڃي گرفتار ٿيا .

علماءِ کوشن ۾ شعرن ۾ وڃي عوام الناس کي تحريڪ جي اهميت کان آگاه ڪندا هئا سوين ماڻهو گرفتار ٿيا . مولانا نذير حسين ۾ سندس ڀاءُ مولانا عبدالباقي به گرفتار ٿي سکر سينٽرل جيل موڪليا ويا . جتي ساڻن گڏ سندن ڪيترائي شاگرد به گڏ هئا : سينٽرل جيل ۾ هڪ ڪتاب " بخار دل " به تصنيف ڪيائون جنهن ۾ حضور انور صلي الله عليه وسلم جي تعداد ازدواج تي اعتراض ۾ انهن جو حڪميانه انداز ۾ جواب حجيت حديث وغيره عنوانن تي تفصيلي بحث ٿيل آهي (انشاء الله جلد ڇپايو ويندو)

سال ۱۳۹۹ هـ ۵ رجب مطابق جون ۱۹۷۳ع تي مدرسو

محي السنه پنهنجي وفادار ساٿين جي سرپرستي ۾ ڏيئي مدرسو نورالقرآن جو بنياد پنهنجي والد ماجد جي نالي قائم ڪيائون جيڪو اڄ به حفظ ۽ تجويد جي تعليم ڏيئي رهيو آهي .

سال ۱۹۸۰ع ۾ ملازمت کان استعفا ڏنائون ۽ هم تن و

گوش مدرسو جي ترقي لاءِ ڪم ڪرڻ لڳا . لا ڀخافون لومت لائم جا مصداق هئا حقه ڪوئي به ڀاڳ ^{هئا} مصلحت جا قائل نه هئا جنهن ڪارڻ ڪي صحيح سمجهندا هئا ان لاءِ هر قرباني ڏيڻ لاءِ تيار هوندا هئا

جنهن ڪري ظالم زميندار ۽ راڻي ڪامورا ڪانئن خائف هوندا هئا اسڪول جي ملازمت دوران جنهن ۾ هيءَ ماستر يا اعليٰ عملدار جي خوشامد نه ڪيائون مونکي چڱي طرح ياد آهي ته هاڻ اسڪول پنهنجي عاقل ۽ ملازمت دوران جڏهن ڪين موڪل جي ضرورت پوندي هئي ته فقط ۲۰ انچ کاغذ تي صرف ايترو لکندا هئا ته محترم هيءَ ماستر مونکي سچائي ڪم آهي مان ڪونه ايندس تنگ اسلاف نذير حسين .

آخري ڏينهن ۾ ڪري ۽ پيٽ جي تخليف ۽ بلڊ يورس جي ڪري سال ۱۵ جنوري ۱۹۸۷ء تي وفات پاتائون سندن آخري آرامگاهه سندن ڇڏيل نشاني مدرسو نورالقرآن جي صحن ۾ آهي .

مدرسو نورالقرآن ۾ هن وقت سندن فرزند قاري حافظ عبدالنور حفظ ۽ تجويد جي تعليم ڏئي رهيو آهي طلبا جو تعداد تقريبن ۳۰ آهي مجموعي طور هن مدرسو مان ۵۰ کن طلبا قرآن پاڪ حفظ ڪري چڪا آهن ناظره جو تعداد تمام گهڻو آهي .

مظهرالعلوم باغ چنه تعلیم گهوشڪي :

مولانا غلام رسول چنه جي عقيدت منڊي حضرت هاليجي سان هئي مولانا هڪ دفعي پنهنجي پڙهڻ واري عرصي دوران هاليجي ويو ۽ حضرت جن ڪانئن علائقي ۾ قرآني تعليم بابت پڇا ڪئي مولانا غلام رسول ٻڌايو ته قرآن پاڪ جي تعليم طرف عام ماڻهن جو توجهه مدرسو نه هئڻ سبب گهٽ آهي . ان تي حضرت هاليجي ڪين ڪم

ڪيو ته اوهان وڃي دين جو ڪم به ڪريو ۽ تعليم به جاري رکيو ۽ پاڻ
۱۹۱۲ء ۾ مدرسو جو بنياد وجهي تعليم جو ڪم شروع ڪري ڏنائون مدرسو
جي افتتاحي تقرير لاءِ شيخ هاليجي مولانا قطب الدين انڊر ڪسي
موصليو :

مولانا غلام رسول سال ۱۹۱۴ء ۾ باغ چنه ۾ ڄاوا مولوي احمد
وٽ قرآن پاڪ ڪوٽ شيخاڻي ۾ پڙهياڻون . سندن استادن ۾ مولوي محمد
يونس گهوڙو ، مولانا عبدالحق ، مولانا نور محمد انڊر ، مولانا قطب الدين
۽ مولانا اميد علي قابل ذڪر آهن . مدرسو ۾ مختلف اوقات ۾ هيٺيان
مدرس تعليم جو ڪم ڪري چڪا آهن مولانا محمد يونس ، مولانا نور محمد
مولانا غلام رسول ، مولانا عبدالحق چنه مولوي عبدالمجيد چنه . هن
مدرسو ۾ هن وقت ٻه مدرس ۽ پنجاء کن مقامي طالب آهن . (۱)

مدرسو مطلع العلوم قاسميه غازي ڌڻي :

هن مدرسو جو افتتاح شيخ هاليجي پاڻ ڪيو سال ۱۳۱۱
۽ غازي ڌڻي جي عالم اچي حضرت جن کي عرض ڪيو ته اسان جي ڪوٽ ۾
پسگردائي ۾ مدرسو نه آهي ، حضرت هاليجي جن ان عالم مڪوئي
نور الدين کي ان ئي مدرسو جي اجراءِ جو حڪم ڪيو ۽ تاريخ متعين
ڪري ڏني ان تاويغ تي پاڻ آيا ۽ مدرسي جو افتتاح ڪيائون . مولوي
نورالدين پڙهائڻ شروع ڪيو .

مولوي نور الدين سال ۱۹۱۵ء ۾ ڳوٺ غازي دڻي ۾ پيدا ٿيو

ابتدائي تعليم پنهنجي ڳوٺ ۾ حاصل ڪري مدرسو قاسم العلوم گهروڻي جو رخ ڪيائين اتي سيد شير محمد شاه کان تجويد ۽ ٻين علمائن جهڙوڪ مولانا نور محمد انڊر ۽ مولانا اميد علي وٽ ڪتاب پڙهندا رهيا . درس نظامي جي تحصيل کانپوءِ حضرت هاليجوي جي حڪم تي پنهنجي ڳوٺ ۾ مدرسو قائم ڪيائون .

مولوي صاحب باوجود زميندار هجڻ جي ان طرف ڪوبه توجهه نه ڏنو پنهنجو سمورو وقت مدرسو جي تعليم ۾ صرف ڪندا هئا ٽيهه سالن جي ڄمار ۾ سال ۱۹۴۸ء ۾ وفات ڪيائون . هن وقت مدرسو ۾ چار استاد ۽ ستر جي قريب طالب علم آهن تعليم درس نظامي موقوف عليه تائين تحفيظ ۽ تجويد .

تعليم القرآن و الحديث مٿي لغاري :

مولانا هاليجوي رحمہ جي عقيدتمند ۽ بيعت شدہ بزرگ مولانا عبدالقادر هن مدرسو جو بنياد ۲ اپريل ۱۹۴۲ء تي وڌو هو . مولانا عبدالقادر لغاري ۱۹۴۴ھ ۾ مٿي لغاري ۾ پيدا ٿيا ابتدائي تعليم پنهنجي مامي مولوي محمد امين وٽ ڳوٺ پانڌي لغاري ۾ حاصل ڪيائون . ان بعد درس نظامي لاءِ مولانا عبدالمجيد جاقچي وٽ ويا اتان پوءِ دارالهدى شيرهي پوءِ مدرسو قاسم العلوم گهروڻي آيا اتي ئي تحصيل ڪيائون ۽ سند الفراع حاصل ڪيائون . سال ۱۹۴۲ ۾ جيئن

دستار بند ڪري ڪوٺ پهتا ته صبح جو سندن مامو ڪوٺ جا ٻار وٺي آيو ۽ مدرسو جو افتتاح ڪيائين . مولانا اعليٰ درجو جا قاري پختو عالم ۽ مدرسو نهايت نيڪ طبيعت جا مالڪ آهن . سنڌ جي قديم علماء وانگر حد کان وڌيڪ خسرو نفسي ڪندا آهن مون کين پنهنجي احوال لکڻ لاءِ خط موڪليو . پاڻ انتهائي خسرو نفسي جو اظهار ڪندي ان جو جواب لکيائون جو ان کان وڌيڪ خسرو نفسي شي نه ٿي سگهي سندن خط اڪر تمام سهڻا آهن . الله سندن فيض کي عام ڪري .

مھتہ حضرات جي گذارش تي رمضان شريف جي موڪلن ۽ قرائت جو درود پڙهائڻ ويندا آهن هن وقت تائين هيٺين مدرسن ۽ دورو قرائت پڙهائي چڪا آهن .

قاسم العلوم گهوٽڪي ، دارالفيوض ڪنڌ ڪوٽ ، اشاعت الاسلام پير ڪوٽ دارالعلوم حمادي هاليجي شريف ، فيض العلوم ڪڏواري وارو ، فيض العلوم گهوٽڪي وغيره .

مدرسو تعليم القرآن و الحديث ۽ محمل درس نظامي پڙهايو ويندو آهي ان کانسواءِ شعب حفظ ۽ تجويد به قائم آهن . مولانا عبدالقادر لغاري ، مولوي محمد اسلم ۽ عبدالباري صاحب جن مدرسو جا فرائض انجام ڏيئي رهيا آهن ۱۰۰ ۱۵۰ تجويد ۽ مدرسو مان ۶۰ کان وڌيڪ عالم ۽ حافظ فارغ ٿيا آهن . جيڪي سنڌ ۽ پنجاب جي مختلف علائقن ۾ تدريسي خدمات سرانجام ڏيئي رهيا آهن . (۱)

مدرسه نورالهدى لک پير بخش گبول (ميرپور تعلقه)

هن مدرسه جو افتتاح شيخ هاليجي جن ۲ جولاءِ ۱۹۲۵ء ۾
 ٿيو هن مدرسه جي انتظامي ڪم هلائڻ لاءِ هڪ ڪاميٽي شاهيل آهي
 جنهن ۾ حاجي الم بخش خان گبول محمد عالم خان گبول ماستر
 الم رکيو ، تاج محمد خان گبول ۽ عبدالحميد خان خاص طور شامل
 آهن . (۱)۰

مهتم مدرسه مولانا محمود سومرو سال ۱۹۲۲ء ۾ ڳوٺ پير بخش
 گبول ۾ ڄاوا هئا ، ابتدائي تعليم ڳوٺ مان ۽ سنڌي فائنل جو امتحان
 شڪارپور مان سٺن نمبرن مان پاس ڪرڻ کانپوءِ گهوٽڪي جي مدرسه
 قاسم العلوم ۾ داخل ٿيا ۽ درس نظامي جي مڪمل تعليم ان مدرسه مان
 حاصل ڪيائون ۽ سال ۱۹۲۲ء ۾ سند الفراغ حاصل ڪيائون حڪيم شمس الدين
 احمد وٽ حيدرآباد ۾ ٽي سال رهي ماهر طب ۽ جراحت جي سند حاصل
 ڪري اچي پنهنجي ڳوٺ ۾ حڪمت جو دوهان ڪولڻ سان گڏ مدرسه جو
 بنياد وڌائون سال ۱۹۵۵ء ۾ انٽر جو امتحان پاس ڪري ڪوئٽه مان داخلي
 جو ٻن سالن جو ڊپلوم ڪورس ڪيائون ۽ وري اچي مدرسه سان گڏ علاج
 معالج به جاري رکيائون عجمه وقت کانپوءِ پير بخش گبول مدرسه ۾
 هڪ عالم مقرر ڪري پاڻ مستقل طور جروار ۾ اچي شفاخانو کوليائون مدرسه
 مان شعبه ناظره ۾ هزارين طالب نفسياب ٿيا آهن حفظ ۾ ۲۰ کن علما

تقريباً ۲۵

(۱) راوي عبدالرحيم خان گبول آف ڳوٺ پير بخش خان گبول

پير بخش جي دعوت تي حضرت امروٽي ۱۹۲۱ تي سندن ڳوٺ آيا هيا .

مدرسه نظام العلوم رنگ پور :

هن مدرسه جو بنياد سال ۱۲۵۸ھ ۾ حافظ رضا محمد پنهنجي پير ۾ مرشد جي حڪم تي وڌو . حافظ رضا محمد سال ۱۸۱۵ء ۾ رنگ پور ۾ پيدا ٿيو . قرآن پاڪ مختلف استادن وٽ پڙهڻ ۾ محفل ختم ڪانهيو ۽ راجن پور جي مدرسه ۾ پڙهائڻ شروع ڪيائين . ۱۲۶۸ھ ۾ پنهنجي ڳوٺ ۾ اچي تدريس جو ڪم شروع ڪيائين . زندگي جي آخري ايام تائين الله جي ڪلام جي خدمت ڪندا رهيا . حافظ رضا محمد ظاهري اڪين کان نابينا هئا ، پر ان هوندي به زندگي ۾ هنهن جي آڏو سوال لاءِ هٿ نه ٽنگيائين پنهنجي محنت مزدوري ڪري گذر سفر ڪندو هو پنهنجي پوک جو پاڻي هر ڦير به پاڻ ئي ڏيندو هو ڪانئن تعليم حاصل ڪري قرآن پاڪ محفل ختم وارن جو تعداد ۱۵۰ کان مٿي آهي .

هن وقت هن مدرسه ۾ ۲۰ مدرس ۽ ۸۰ طلباء تعليم حاصل ڪري رهيا آهن . حافظ رضا محمد سال ۱۹۵۱ء ۾ ۶۴ سالن جي ڄمار ۾ وفات ڪري ويا .

دارالفيوض ڪنڌ ڪوٽ ضلع جيڪب آباد :

دارالفيوض ڪنڌ ڪوٽ ضلع جيڪب آباد سردار الحاج مير

صبح صادق خان پنهنجي پير ۾ مرشد شيخ هاليجي جي فرمان جي

تعمیل ۾ سال ۱۹۵۸ء ۾ قائد حیدو (۱) سال ۱۹۵۷ء ۾ میر صبح صادق خان حضرت هاليجوي جي خدمت ۾ آيو . ان کان پوءِ میر صاحب بلخل ندا شي رهيو . مولانا عبدالوهاب چاچر مدير ماهنامه شريعت ۾ لکيو آهي تہ میر صاحب ۽ حضرت هاليجوي جي اثر صحبت سان ديني ۽ علمي ذوق پيدا ٿيو ۽ علماء ۽ ديني مدارس جي خدمت جو جذبو پيدا ٿيو حضرت جن وصيحت بہ ڪري ويا هئا تہ هي هڪ وڏيرو هڪ آيو اٿو ان کي پهچائي نہ ڪڍجو ان ڪري سمجھدار ۽ مخلص علماء مير صاحب جو گھڻو خيال رکندا هئا .

الحاج مير صبح صادق خان کوسہ حضرت هاليجوي جي مشورہ سان ڪنڌ ڪوٽ ۾ پنهنجو وڏو پلاٽ وقف ڪري مدرسو دارالفیوض ڪنڌ ڪوٽ جو بنياد وڌو . (۲)

دارالفیوض ۾ سڀ کان پھريون مولانا محمد مراد دليلپوري کي صدر مدرس طور رکيو ويو ۽ مولانا عمر الدين بہ اتي تدريسي ڪم ڪندا رهيا .

ڪنڌ ڪوٽ تعلقہ ۾ هي مدرسو مرحلي حيثيت وارو مدرسو ليکيو ويندو آهي هن جي قائد شين کانپوءِ ڪنڌ ڪوٽ ۾ گرد و نواج تي وڏو اثر پيو آهي ڪيترا جاھل ۽ بد عقيده مائٽو گھر مان نڪري راہ راست وٺي چڪا آهن .

- (۱) ٻاھتر محمد جمن ٽالپر " سنڌ جا اسلامي درسگاہ " ۲۲
- (۲) مولانا عبدالوهاب چاچر " ماهنامه " شريعت " سوانح حيات نصير
- (۳) سعيد احمد " ماهنامه شريعت " ، ص - ۲۲۷ . سوانح حيات نصير

هن درسگاه مان سون جي تعداد ۽ حافظ ۽ تقريبا ۱۵ علماء
تاريخ التحصيل شي چمڙا آهن . هن وقت مدرسو ۽ ۶ مدرسو مقامي ۽
مسافر تقريبا ۱۰۰ طالب آهن . اخراجات جو اخير حصو ۱۰۰ الحاج
مير صبح صادق ادا ڪندو رهي ٿو . (۱)

مدرسو عربيہ جرار پهوڙ :

مدرسو عربيہ جرار پهوڙ سال ۱۲۶۰ هـ ۽ مولانا خليفه
احمد الدين صاحب پنهنجي پير ۽ مرشد حضرت شيخ هاليجي جي
حڪم تي قائم ڪيائون . ماهنامه شريعت سوانح حيات نمبر ۽ مولانا
غلام قادر لکيو آهي ته : " پوءِ حضرت سائين هاليجي جي حڪم ۽
مولانا محمد عالم پهوڙ جي والد ڪوٽ جي چڪي مڙس جرار پهوڙ جي
ڪهر تي ڪوٽ جرار پهوڙ ۽ اچي مدرسو کوليائون ۽ پڇاڻي تائين ان ئي
مدرسو ۽ هيا .

مولانا خليفه احمد الدين صاحب ذات جا ڪيهر هئا سندن
والد ماجد ميان الھداد ننڍي هوندي ئي فوت ٿي ويو . ننڍي هوندي
ڪين ڪنن چارن جي نميڊاري هئي پر پاڻ ڪنهن چڙي وڃي پڙهڻ شروع
ڪيائون ۽ پڙهائي دوران محنت مزدوري ڪري گذر سفر ڪندا هئا مولانا
عبدالڪريم غوث پوري مولانا محمد صالح دينپوري ، مولانا رحيم بخش
سومرو ۽ مولانا عبدالڪريم سندن استاد هيا فارغ التحصيل ٿيڻ کان

پوءِ پاڻ سال ۱۳۵۷ھ تائين مدرسو عربيه دارالسماعات گورو پهڙو ۾
پڙهائيندا رهيا . (۱)

جرار پهڙو جي هن درسگاه کي مولانا خليفه احمد الدين
جي وفات کان پوءِ مولانا محمد عالم پهڙو هلائي رهيو آهي . هن
درسگاه مان ۵۰ کان وڌيڪ عالم فارغ التحصيل ۽ ۱۵۰ کن حافظ سنڌ
وشي جهڙا آهن .

هينئر مدرسو کي اهو اوج نه رهيو آهي جيڪو خليفه صاحب
جي وقت هوندو هيو تنهن هوندي به ٻي ٻي کان طالب علم اچي
تعليم حاصل ڪري رهيا آهن . هن وقت مدرسو ۾ ٽي استاد ۽ اسي کن
مقامي ۽ مسافر طالب علم زير تعليم آهن .

جامع حماديه خراچي :

مدرسو جامع حماديه ڊرگ خالوني خراچي مولانا عبدالواحد
سال ۱۹۵۵ع ۾ قائم ڪيو شروع ۾ هي مدرسو گهر ۾ ننڍي مختب جي
حيثيت سان هيو جڏهن شاگردن جو تعداد وڌيو ته انکي جامع مسجد
حفيظيه منتقل ڪيو ويو سال ۱۹۷۲ع کان نئين بلڊنگ ۽ وسيع عرصي
ميدان ۾ منتقل ڪيو ويو مدرسو متعلق شايع ڪيل تعارفي ڪتاب
۾ سندس معتمد مولانا عبدالواحد لکي ٿو ته ” ٻه اداره اهنه تمام شر
تر صلاحيتون اور علمي فيوضات ڪم سانهم حضرت قطب الاقطاب الشيخ

مولانا حماد اللہ ہاليجوي کي طرف منسوب هے ۽ نسبت اس جامع کسے
 ذوق اور مزاج کا ترجمان هے • حضرت شيخ هاليجوي رحمہ حضرت مولانا
 تاج محمد امروتي رحمۃ اللہ علیہ کے خصوصی فیض یافتہ اور مجاز
 بیعت تھے جن کے بارے میں علامہ محمد یوسف بٹوری فرماتے ہیں
 کہ : " اگرچہ حضرت هاليجوي اس صدي میں پیدا ہوئے لیکن ان احوال
 و کیفیت کے بزرگ پچھلی صدیوں میں پیدا ہوا کرتے تھے • جامع
 کے بانی اور مہتمم مولانا عبدالواحد صاحب مدظلہ چونکہ حضرت شيخ
 هاليجوي کے فیض صحبت سے مشرف اور مجاز بیعت ہیں اس لئے اسکا
 نام حمادیہ رکھا گیا • مولانا موصوف نے اس جامعہ کي بنیاد ابتدا
 ایک مکتب قرآنی صورت میں اپنے گھر ہی پر واقع فیصل کالونی میں
 رکھی پھر کچھ عرصہ بعد جگہ کي تنگی کي وجہ سے یہ مکتب
 محلہ کي ایک جامع مسجد میں منتقل ہو گیا • جس کي بنیاد بھی
 حضرت شيخ نے رکھی تھی اور اس مسجد کا افتتاح اور تکمیل بھی
 حضرت کے ہاتھوں اللہ تعالیٰ نے مقرر فرمایا • جس کا نام مسجد
 حفیظیہ هے • روز بروز اللہ تعالیٰ نے مدرسہ کو ترقی عطا فرمائی
 یہاں تک کہ مسجد اور اس کے ملحقہ کمرے بھی تنگ ہو گئے شدت
 سے ایک وسیع زمین کے حصول کي ضرورت محسوس ہونے لگی • اس کے
 لئے مولانا نے جدوجہد اور کوشش فرمائی اس کو کسی الفاظ میں بیان
 کرنا ممکن نہیں هے یہ انہیں کا حصہ اور مقدر تھا • اس کے لئے
 ایک مستقل تاریخ نامہ مرتب کرنے کي ضرورت هے •

شاہ فیصل کالونی کے قلب و جگر میں یہ وسیع رقبہ جس

پر اس وقت جامعہ قائم ھي انھي ڪوششون ڪا شمار اور نتيجہ ھي ۰ (۱)

ھن مدرسو مان ھن وقت تائين ھزارن جي تعداد ۾ چوھرا

۽ چوھريون قرآن پاڪ حفظ ۽ ناظرہ محفل ھي جڃا آھن ۰ سوين علماء

درس نظامي محفل ھي دور دراز علائقن ۾ تدرسي ۽ تبليغي سرگرمين

سان وابستہ آھن ۰

ھن وقت مدرسو جي شعبہ عربي ۽ طالب علمن جو تعداد

تقريباً ۲۰۰/ آھي شعبہ قرآن ڪريم طالب علمن جو تعداد ۴۰۰ آھي

ان کان سواءِ ھن درسگاہ جي شعبہ بنات ۾ درجہ عربي ۲۰ ۽ شعبہ

حفظ و ناظرہ ۾ تقريباً ۱۷۵ چوھريون زير تعليم آھن تدرسي عملي ۽

۵۲ ۽ ٻيو معاون عملو ۱۵ آھن ۰ (۲)

مدرسہ جامعہ حماديہ جو مھتمم مولانا عبدالواحد سال ۱۹۲۶

۾ ڀارت ۾ پيدا ٿيو ابتدائي تعليم گھوٽ جي مدرسو کان شروع ڪيائين

سال ۱۹۲۹ء ۾ قرآن پاڪ حفظ ھي عربي تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ علائقہ

جي مشھور درسگاہ مان تعليم حاصل ڪندو رھيو سال ۱۹۴۸ء ۾ برصغير

جي عظيم اسلامي يونيورسٽي دارالعلوم ديوبند ۾ درس حديث لاءِ داخلا

ورٽائين جتي مولانا حسين احمد مدني ، مولانا محمد ابراهيم بلماڻي

۽ مولانا اعزاز علي وٽ حديث پڙھي سال ۱۹۵۰ ۾ فارغ التحصيل ٿيو ۰

سال ۱۹۵۶ء کان تدریس جي ابتدا فيصل ڪالوني جي

ھڪ ننڍي مسجد ۾ ٿي شاگردن سان ڪيائين طلباء جو تعداد وڌي وڃڻ

(۱) تعارفی ڪتاب جامع حماديہ شاہ فيصل ڪالوني ڪراچي

(۲) اشعار جامع حماديہ ڪراچي

سب شاه فيصل خالوني ۽ ٽي پلاٽ جي خوشش ڪئي ۽ ماري ويو جتي
 رفته رفته عظيم الشان درسگاه قائم ٿي وئي . مدرسو جي عمارت
 ۱۰ ڪمرن تي مشتمل آهي ان کانسواءِ ۱۲ ڪمرن تي مشتمل استادن
 لاءِ رهائشي خالوني پڻ تعمير ڪرائي اٿن .

مولانا عبدالواحد کي پنج فرزند مولوي راشد ، مولوي
 شاهد ، مولوي ناصر ، مولوي قاسم ۽ مولوي عاصم آهن جيڪي پڻ ساڳي
 مدرسو ۽ پڙهي ۽ پڙهائي رهيا آهن .

بيعت :

سال ۱۹۵۱ء ۽ ٽي سندس ملاقات وقت جي ولي شيخ هاليجي
 سان ٿي ان سال ئي بيعت ڪيائين ان بعد ڪيترائي دفعا هاليجي
 شريف اچي مھينو مھينو رهي سلوڪ جون منزلون طئي ڪندو رهيو
 اڪثر رمضان شريف ۽ اعتقاف به هاليجي شريف ۽ ويهندو هيو . مولانا
 عبدالواحد هر سال عمرو ادا ڪرڻ مڪم معظمه ويندو آهي ۽ ڪيترائي
 حج ڪيا اٿائين . (۱)

مدرسہ عربیہ شمس الہدی دلیل پور مل :

هي مدرسو حاجي دليل خان سال ۱۲۲۹ هـ ۾ قائم ڪيو (۱) ابتدائي طور هن مدرسو ۾ صرف قرآن پاڪ جي تعليم ڏني ويندي هئي پر پوءِ شيخ هاليجي جي حڪم سان هيئن ۾ باقاعده درس نظامي رائج ڪيو ويو هن مدرسو ۾ هيئن ڪانسواءِ مولانا فيض محمد پٺي ۽ مولانا عبدالحق عودوي جهڙا ناميارا عالم تعليم ڏيئي چڪا آهن ۽ مولانا محمد مراد صاحب صدر مدرسو جامع دارالفيوض ڪنڌ ڪوٽ وارا به مدرسو شمس الہدي ۾ ٻارهن سالن تائين پڙهائيندا رهيا (۲)

هن مدرسو مان سوين عالم ۽ حافظ قرآن پڙهي فارغ ڪيا جامع دارالفيوض ڪنڌ ڪوٽ جو نائب مهتم مولانا عمر الدين ڪوسو پڻ هن مدرسو مان فارغ التحصيل ڪيا . مدرسو ۾ خورد و نوش جو انتظام بهترين طريقي سان ڪوٽ واري طرفان ڪيو ويندو آهي . هن وقت مدرسو جو مهتم مولانا ڌڻي بخش ۽ صدر مدرسو مولانا محمد مراد آهي . مدرسو عربيه حماديه لطيف آباد شڪارپور :

هي مدرسو پڻ شيخ هاليجي جي ترغيب سان سال ۱۹۵۲ ۾ قائم ڪيو ويو هن مدرسو کي مولانا عبدالغفور شاهه ايراني ڪافي اوج تي پهچايو . مدرسو جي تعميرات تي ڪافي توجه ڏنائين شڪري

عرصہ اندر مدرسو هڪ بهترين عمارت چمن ڪمرن سان تيار ٿي وئي هُن مدرسو ۾ درس نظامي جي تعليم ڏني ويندي آهي . هُن وقت پارهين استاد شعب عربي ۾ هڪ استاد شعب حفظ و قرائت ۾ ڪم ڪري رهيا آهن . مدرسو مقامي ماڻهن ۾ بخير حضرات جي تعاون سان هلي رهيو آهي مدرسو ۾ هُن وقت تقريبا ۶۰ طالب علم زير تعليم آهن . (۱)

مدرسو عربيہ حمادیم بدر العلوم خيرپور ميرس:

جهڙي طرح شيخ هاليجي جي هڪ عقيدت مند زميندار مير صبح صادق ضلع جيڪب آباد ۾ پنهنجي مرشد جي حڪم سان ديني مدرسن جو چار وڃايو ته وي خيرپور ضلع ۾ شيخ هاليجي جي پٽي هڪ نياز مند زميندار اهو ڪم جاري ڪري ڏنو حاجي احمد بخش خان ٿلپوٽو ضلع خيرپور جو ممتاز زميندار جنهن شيخ هاليجي جي حلقه ارادت ۾ شامل ٿيو ته پنهنجو پاڻ کي دين جي اشاعت لاءِ وقف ڪري ڇڏيائين . پنهنجي اولاد کي قرآن حديث جي علوم جي تعليم ڏيارڻ لاءِ خيرپور شهر جي دل ۾ هڪ عظيم الشان درسگاه جو بنياد وڌائين هن مدرسو ۾ هيئن جيد عالمن کانسواءِ مولانا امير الدين اندوڙ ڪيترن سالن تائين تعليم ڏيندا رهيا .

حاجي احمد بخش صاحب جو موت به عجيب هيو . سندس

طبيعت اهڙي هئي جو سندس سامهون جيڪڏهن ماڻهي جي مڪ پيا

ڏينھو گذرندو هيو ته کيس پوري جسم تي ڇاپاڪو ٿي ويندو هيو
 هڪ ڏينھن جيئن ظھر جي نماز لاءِ مسجد جي وضوخاني تي وضو ڪري
 رهيو هيو ته اوچتو اتي ويٺل ماڪي جي مک کين ڏنگ هنيو ان جي
 زھر سبب ٿوري دير ۾ طبيعت خراب ٿي ۽ انتقال ڪري ويا .

سندن انتقال بعد مولوي بدرالدين سندن فرزند هن
 مدرسو کي نهايت خوش اسلوبِي سان هلائي رهيو آهي . هن مدرسو
 مان سوين طالب علم درس نظامي ۽ شعب حفظ مان فارغ ٿي چڪا آهن
 ۽ خيرپور ۽ ان جي مضافات ۾ ديني تعليم ڏيئي رهيا آهن . (۱)

ديني مدارس جي جلسن ۽ سندن شرڪت :

جيئن ته اڳ ذڪر ٿي چڪو آهي ته صوبه سنڌ ۽ اڪثر
۽ پنجاب ۽ بلوچستان جا ڪيترائي مدرسا شيخ هاليجي جي حڪم
۽ مشوره سان قائم ڪيا ويا . ان ڪري اهڙن مدرسن ۽ استادن جو تقرير
مالي امور وغيره به شيخ هاليجي مشوره سان طئي ٿيندا هئا هر روز
ڪنهن نه ڪنهن مدرسي جو مھتمم مدرسي متعلق صلاح مشوره لاءِ ايندو
رھندو ھيو .

انهن مدرسن جي نظام ۾ سالانه جلسو به ھوندا آھن
جن ۾ پوري سال جي مدرسي متعلق ڪارڪنناري عوام کي ٻڌائي ويندي
آھي ۽ فارغ التحصيل طلباءِ جي دستاربندي به ڪرائي ويندي آھي . ۽
اهڙن موقعن تي شيخ هاليجي اڪثر و بيشتر ويندا رھندا هئا .
شيخ هاليجي جي جلسن ۽ شرڪت جي ڪري مدارس کي
ڪافي فائدو پهچندو ھيو ۽ علائقو جي عوام جو رابطو مدرسي سان پئدا
ٿي ويندو ھيو ۽ مدرسي جي مالي معاونت به ٿي ويندي ھئي .
ڄاڻ ڪرڻ سان معلوم ٿئي ٿو ته ھيٺين مدرسن جي
جلسن ۾ شيخ هاليجي شريڪ ٿيندا رھيا آھن . دارالھدي حبيب
آباد شيرھي . (۱)

مدرسي نعمانيه حاجي رحمت خان گبول ، مدرسي شمس الھدي
دليل پور ، جامع انوار العلوم ميرپور ماٿيلو ، مدرسي اصلاح المسلمين

بانجي شريف دارالفيوض ختہ کوٹ ، مدرسہ قاسم العلوم گھونگھي مدرسہ
مدینتہ العلوم پنو عاقل ، مدرسہ یحیٰی العلوم برٹ ، دارالسعادات گورو
پھوڑ ۽ مدرسہ عربیہ نور محمد شجرہ قابل ذکر آهن . (۱)

سندن رسول الله صلي الله عليه وسلم سان عقيدت :

حضور اکرم صلي الله عليه وسلم جو ارشاد مبارک آهي ته
اوهان مان خوب ماڻهو (مطلوب درجہ جو) مومن نٿو ٿي سگهي جيستائين
مان ان جي نگاه ۽ ان جي پي ان جي پنڌ ۽ سمورن ماڻهن کان وڌيڪ
محبوب نه هجان (بخاري و مسلم)

پاڻ سڳورن جي ان فرمان جو مطلب آهي ته ماڻهوان وقت
ٿي مومن ٿي سگهي ٿو جڏهن پاڻ سڳورن جي محبت ۽ سندن آندل
دين جي محبت هيٺ سمورن محبتن تي غالب اچي وڃي . ان حديث
جي روشني ۽ جيڪڏهن شيخ هاليجي جي زندگي جو مطالعو ڪجي ته
سندن سموري زندگي ان حديث جي گڏ گهمندي ملي ٿي . طالب علمي
وارو دور انتهائي لا ابالي وارو دور هوندو هيو جو جڏهن کين مانسي
ملندي هئي (جيڪا هڪ ماڻهو لاءِ به ناڪافي هوندي هئي) ته اها
به حصا ڪري هڪ حصو چهي ۽ ٻيڪي عزت سان ڪنهن به ٻئي طالب علم
کي ڏيندا هئا ۽ پنهنجو حصو پنهنجي جي شڪر تي رکي کائيندا
هئا ۽ رسول صلي الله عليه وسلم جي روح مبارڪ لاءِ ايصال شواب ڪندا هئا (۲)

(۱) مولانا حافظ محمد انداز راي

(۲) مولانا محمود حسين فرزند شيخ هاليجي

اهلي طرح جنهن حدیث جو درس ڏيندا ته محبت جي
 ڪري اکين مان پاڻي جاري ٿي ويندو هيو ۽ ڪوڙها وڃي ڪتاب ٽڪري
 ڪرندا هئا . (۱)

من مذهبي حب الديار لا هلهما
 والناس فيما يعشقون مذاهب

مولانا عبدالواحد ڪراچي واري ٻڌايو ته مان سال ۱۳۶۰ هـ
 ۾ حج ڪرڻ جي ارادي سان جنهن شيخ هاليجي کان رخصت ٿيڻ وڃس
 اجازت کانپوءِ تاحيد خيائون ته ديار حبيب جي ڪنهن به شيءِ کي
 گهٽ نه سمجهجان ۽ ڪنهن شخص کي به پاڻ کان حقير نه سمجهجان
 ڇو ته اتي رهڻ وارا اسان سمورن کان بهتر آهن . ڪارڻ جي موه
 ۾ مرید تحفي طور ڪارڻون آڻيندا هئا . ته پاڻ خود به ڪارڻون کائيندا
 هئا ۽ ٻين کي به چوند هئا ته هي محبوب ترين ميوو آهي جو
 ديار حبيب ۾ پيدا ٿيندو آهي . سندن سموري زندگي محبت رسول
 جو محسوس هئي سندن نشت برخواست عبادت و رياضت عزيز و اقارب سان
 سلوڪ هر قسم جو معاملو پاڻ سڳورن جي اقباع لاءِ هوندو هيو خوب
 خدمت رسول الله صلي الله عليه وسلم جي خلاف ڏسندا هئا ته سندن
 طبيعت متغير ٿي ويندي هئي .

آل رسول استادن ۽ بزرگان دين جو ادب ۽ احترام :

شيخ هاليجي نهايت منحر المزاج ۽ متواضع شخصيت جا مالڪ هئا جنهن به ظاهري يا علمي طرح ٻين تي پنهنجي وڏائي ظاهر نه ڪندا هئا . جماعت جي هر ادبي ۽ اعليٰ فقير سان هميشه ڪنده پيشاني سان پيش ايندا هئا هر هڪ ماڻهو کان انفرادي طرح خير عافيت ۽ پس ماندگان متعلق ٻڌڻا ڪندا هئا . هر ماڻهو اهو سوچيندو هو ته پاڻ سمورن کان وڌيڪ مومني ٿي مهربان آهن پر جيئن عزت افزائي آل رسول ، استادن ۽ علماء دين جي ڪندا هئا اهڙي ٻي ڪنهن سان ڪين هوندي هئي انهن کي پنهنجي برابر پاڻ سان گڏ ويهاري ڪندا هئا انهن جون ڳالهيون تمام توجه سان ٻڌندا هئا ۽ انهن جي ڪم ڪرڻ ۽ خصوصي دلچسپي وٺندا هئا ۽ لنگر ۽ انهن جي ماني ۽ رهائش لاءِ خاص انتظام ڪرائيندا هئا .

هڪ دفع هڪ سيد زاده ڪيترا ڏينهن درگاه تي رهيل هيو حقي پيش جو تمام گهڻو عادي هيو . جنهن ته اتي هيو هو به فقير يا مرید حقي چڪڻ وارو نه هيو پاڻ ان جي طيب خاطر لاءِ حقي جو انتظام ڪندا هئا ۽ کيس اهڙي ته پيار ۽ محبت سان ان جي نقصانن کان آگاه ڪندا رهيا جنهن کي حلد ان شخص حقو پيشن ڇڏي ڏنو .

شيخ هاليجي جنهن پنهنجي استادن جو به وڏو ادب

احترام هوندو هيو . سندن اسماء محقره مولانا نصر الدين اندوز جا
 نرزند مولانا مظهر الدين جذهن سندن خدمت ۽ ايندا هئا ته سندن
 وڏو احترام ڪندا هئا ساڳي وقت ٻيا بزرگ به جذهن وٽن ايندا هئا
 ۽ پنهنجي سندن تي ڪيئن ويهاندا هئا پا وٽي انهن لاءِ خصوصي
 طرح رلي وڃرائيندا هئا . ساڳي طرح علماءِ هرام به جذهن هاليجي
 شريف ايندا هئا ته انهن کي عزت ۽ تحريم ڏيندا هئا ۽ ڪيئن ويهان
 لاءِ رلي وڃرائيندا هئا . (۱)

غير مسلم سان تعلقات :

سياسي طرح ته شيخ هاليجي جا حيدرآبادي ماضي ۽
 مقامي وڏن وڏن ليڊرن سان تعلقات هئا . ڪانڊي ۽ پنڊت نورو سان
 به سندن تعارف هيو هو دنهي جذهن ڪانڊي سکر آيو هيو ته خاص
 طرح شيخ هاليجي سان ملاقات لاءِ آمادگي ظاهر ڪئي هئائين پر
 سماجي طرح پاڻ غير مسلم ، هندو ۽ سکن ڏيندڙ ۽ نهايت مقبول
 ۽ هر دلهيز هئا اڪثر مقامي ۽ غير مسلم ڪيئن وڏي عقيدت ۽ احترام
 جي نظر سان ڏسندا هئا . نعل ڏيکارڻ وٺڻ لاءِ ايندا هئا حيدرآبادي
 هندو ته ڪيئي ڪيئي ڏينهن اهل و عيال سميت هاليجي ۽ شرميل
 هوندا هئا ۽ لنگر ۽ تيار ٿيل پٽ ۽ چڏي لسي وڏي ڄام سان وٺي

پيشندين هئا . شيخ هاليجي غير مسلم مسافرن لاءِ عليحدہ انتظام
 هرائيندا هئا ته جيئن ساڻن ميل جول جي ڪري حمزور عقيدہ مسلمان
 ۽ نه فرقہ اچي . (۱)

مسلم حيات النبي ص متعلقہ شيخ هاليجي جو عقيدو :

پوي امت مسلم جو هي عقيدو آهي ته حضور انور صلي
 الله عليه وسلم جي دنياوي جسم مبارڪ کي جيڪا حيات حاصل آهي
 اها روح مبارڪ جي تعلق سان آهي اها زندگي اهڙي نه آهي جهڙي
 هر پٿر وڻ وڻيوار کي آهي جيئن قرآن مجيد ۽ ارشاد آهي : " وان من
 شي الا يصح بحمدہ ولا ڪن لا تفقهون تحبيبه " جيڪڏهن ڪوبه
 ماڻهو حضور اڪرم صلي الله عليه وسلم جي دنيا واري جسم پاڪ ۽ اهڙي
 پٿر واري حياتي جو قائل آهي ته اهل سنت والجماعت جي عقيدہ ۽
 اهو حيات النبي جو منظر آهي . اهڙي ريت حضور اڪرم صلي الله عليه
 وسلم جي روضہ مبارڪ تي جيڪو درود پڙهيو وڃي ٿو ان کي بغير
 ڪنهن واسطي جي پاڻ سکورا خود سماعت فرمائين ٿا ۽ پاڻ سکرون
 جو اهو ٻڌڻ هميشه هميشه لاءِ آهي وقتي نه آهي .

عقيدہ حيات النبي جي متعلقہ حضور اڪرم صلي الله عليه
 وسلم جا فرامين ڪافي ۽ شافي آهن " عن انس بن مالك قال قال

رسول الله صلى الله عليه وسلم الانبياء احياء في قبورهم يعلمون (۱) .
 هي حديث " قال عليه الصلوة والسلام من صلى علي عنه تربي سبعه
 ومن صلى علي نائبا ابلفته " (۲) .

شهادات اجماع :

عن نومن وصدق بانه صلى الله عليه وسلم يبرز في
 في قبره وان جسده الشريف لا تاكلها الارض والا جماع علي هذا (۳) .
 زنده هي انبياء كرام قبرون مين به مسئله متفق عليه هي كسي
 كو اس مين مخالفت نعين كم حياء انكي وهان حقيقي دنياي جسده
 كي سي هي (۴) .

قبر كل پاس انبياء كم جماع مين كسي كو اختلاف

نعين هي .

وجه نزاع :

انمن حديث جي روايتن ۾ امت جي اجماع هوندي به سال
 ۱۱۵۸ء ۾ پنجاب ۾ فتو پيدا شيوت حضور اكرم صلى الله عليه
 وسلم نعوذ بالله حياء نه آهي . نه ئي پاڻ مڪروا بدن شا . جامع

(۱) ملا علي قاري " مشكواه " شرح شفاء .

(۲) القول البديع . ص ۱۲۰

(۳) مولانا محمد القشيري " انكي دنياي انبياء " (۴) مظهر حق

خيرالمدارس ملتان جي سالانه جلسو جي موقعي تي ان قسم جي هڪ
تقرير گجرات جي مولانا عنايت الله هڻي جنهن کي اهو نئون شروع
ٿيو اهو جهڳڙو ڇيترن سالن تي محيط ٿيو .

هڪ طرف مولانا غلام الله خان راولپنڊي وارو ۽ مولانا عنايت
الله گجراتي ته ٻئي طرف مولانا محمد علي جالندري مولانا خير محمد
ملتان ۽ سڄي ملڪ جي عالم هئا . ٽرين فيصله لاءِ مولانا ظفر احمد
عشماني ۽ مولانا احتشام الحق ٻنهي کي امين مقرر ٿيو ۽ سکر ۽
فيصله طرف جو ٽيڪس مقرر ٿيو . پر ٽن سببن جي ڪري سکر ۽
اهو فيصلو طئي نه ٿيو . ٻنهي ٽرين پنهنجي ثابت ۽ حمايت حاصل
ڪرڻ لاءِ پاڪستان جي ممتاز ٽرين علمائن طرف رجوع ٿيو مولانا غلام الله
خان ۽ مولانا عنايت الله شيخ هاليجي وٽ آيا پنهنجو موقف بيان
ڪيائون دليل ڏنائون انهن جي رد ۽ شيخ هاليجي حضور انور حبي
حيات طيب متعلق دليل ڏئي ڪين لا جواب ٿيو آخر ۽ شيخ هاليجي
ڪين چيو ته مولوي صاحب توهانجو عقيدو توهان کي مبارڪ هجي هن
ملڪ ۽ خدا جا اهڙا بند ۽ به رهن ٿا جي ڪري خود بخود حضور صلي
الله عليه وسلم کان دريافت ڪري سگهن ٿا ته سائين اها حديث
اوهان فرمائي آهي يا نه .

اهلي ريت هڪ مولوي صاحب جي جواب ۽ فرمايائون ته ٻي
اهو مدار آهي نسبت تي جنهن جي نسبت حضور صلي الله عليه وسلم
سان زنده آهي . ان مانجهو لاءِ پاڻ سڳورا حيات آهن جن جي نسبت
پر مرد آهي انهن مانجهن لاءِ ڇا چئجي . (۱)

حاجي محمد اذيل ڪلهوڙو حالڪائي جو شيخ هاليجي
 سان سفر حرمين ۾ شريڪ هيو ان ٻڌايو ته هڪ رات ڏسان ته شيخ
 هاليجي پنهنجي جاءِ تان غائب آهن . تلاش ڪندي ڪندي روضه
 اطهر جي ويجهو ويس ته روشني محسوس ٿي ۽ هن ماڻهن جي گفتگو
 جيڪا سمجهه ۾ نه هئي اُتي سوچيم ته خير ٿي سگهن ٿا ويجهو
 وڃڻ لاءِ جيئن اڳتي وڌ ته روشني به بند ٿي وئي ته گفتگو به
 بند ٿي وئي ڏٺو ته هيو ماڻهو به ڪونه آهي صرف شيخ هاليجي
 اڪيلا آهن اندازو لڳايم ته روشني قبر اطهر جي طرف کان هئي ۽ گفتگو
 صاحب قبر سان هلي هئي . (۱)

شيخ هاليجي ۽ سياسي تحريڪون :

شيخ هاليجي جن سياسي تحريڪن ۽ شرڪت ڪئي ۽

پرپر حصو ورتو انهن ۽ خلافت تحريڪ ، هجره تحريڪ ، ترڪ مڪالات تحريڪ ، سويشي تحريڪ نمايان آهن . پر ان کان اڳ ۽ ان وقت جو جائزو وٺڻ ڪهڙجي ته ان دور جا حڪمران ڪهڙا هئا ، سندن طاقت جو اندازو ڇا هيو . انهن جي طاقت کان مرعوب ٿي برصغير جيڪا مذهبي روحاني ، سياسي ۽ ادبي اکيئون ڪيئن انهن سان اطاعت ۽ عقيدت منڍي جو اظهار ڪندا هئا ، پوءِ پڻ انهن طاقتن جي مخالفت ڪرڻ وارن جي حيثيت ۽ همت جو اندازو ٿي سگهندو .

مٿي ذڪر ڪيل تحريڪون جنهن زماني سان تعلق رکڻ

ٿيون اهو زمانو انگريز حڪمران جي بي انتها طاقت جو وقت هيو هي چوڻي مشهور هئي ته انگريز جي حڪومت تان سچ به نه لهندو اهي مائٽو پنهنجي ڪمرن ۽ ويهي انهن جابر حڪمرانن کان ڇڏا ڪنڊا هيا وڏا وڏا روحاني رهبر سندن شناخوڻ هوندا هئا . لکين اڃاڪڏن جا مالڪ جاگيردارن انهن جي بگي کي ڪلعا ڏيئي هلائڻ ۽ فخر محسوس ڪندا هئا .

مير صبح صادق خان ٻڌايو ته سرجان جيڪب ، جنهن

جي نالي تي جيڪب آباد شهر ٻڌل آهي ان جي بگي کي گهولڻ جي بدران قومي سردارن چڱيو ۽ اهي سردار ان ۽ فخر محسوس ڪري رهيا

هئا

هئا . ملتان جي غوث بهاء الحق رحمہ جي درگاہ عالیہ جیچا برصغیر
 ۾ هڪ ممتاز حیثیت رکي ٿي جي سجاده نشین انگریزن جي اخلاعت ۽
 فرمانبرداری ۾ جیچي طویل مضمون لکيو ان کي ٽسٽ سان معلوم ٿيندو
 ته انهن حُضراتن جو حیرترو وب ظاہر ۽ چکا پھلا مائتھو حیثیت
 خوشامد ۽ انهن کان پنھنجي مفاد حاصل ڪندا هئا . جناب
 مخدوم حسن بخش صاحب اڳوڻو سجاده نشین درگاہ غوث بهاء الحق رحمہ
 پنھنجي تالیف طیل ڪتاب انوار غوثیہ ۾ لکي ٿو ته :

" اس وقت سجاده نشین خانقاهان خاندان غوثیہ راقم
 کس والد بزرگوار مخدوم شاه محمود علیہ الرحمتہ والغفران رحمہ
 خداوند قدوس ان کس درجات عالی کریم . ایک صلہ دانائے روزگار رحمہ
 انھون نے یہ ابھتی اور مختلف مشورے دیکھ کر اپنی قوم قریب
 میں ایک عام مشورہ جیسا کہ ہر وقت قوم میں درپیش تھا منعقد ہوا
 اور سرکار ابد پائدار دولت انگلشیہ کس حالات عدل و کسرتی اور رعایا
 پروری معلوم کر کے یہ فیصلہ کیا کہ اب اس ملک کس واسطے انگریزی
 عملداری سے بہتر کوئی عملداری نہیں ہو سکتی اور تمام خاندان
 قرشی اور تمام افغانان سربرآوردہ جو انکس دوست اور ہم خیال تھے سب
 کو اسی رائے پر قائم کیا اور یہی تجویز ہوئی کہ ہر طرح سے
 صاحبان انگریز ہی قابل حکومت ہیں اور ملکہ میں بدون انگریز حکومت
 کس امنیتا قائم ہوئے کس مرکز کوئی امید نہیں ہے .

اڳتي هلي لکن شاہ والد صاحب خود بهي اور مع انھن

تمام خاندان اور دوستون کس مع تمام مریدین کس سرکار انگلشیہ کي

ایمان اور خدایان سے دعا ہے

امداد اور خدمات پر پہلے هي ڪمريست هو جيئڻ . يعني جنگ
 سرڪاري فوج ڪو ڪير هو هي مين شهي وهان حاضر هون . وهان سڄي
 ملتان ڪي راستون ڪا دڪهانا اور اڪثر مقامات پر رسد رستي وٺي
 خدمات ڪا بجا لانا اپنا فرض سمجها . غرضيڪ افواج شاهي بسر
 ڪرڻي مسٽر هربرٽ ايدورڊ نو صاحب ملتان پهتو .

اڳتي هلي لکن شا ت والد مرحوم نڪ ملتان ڪي سرحد
 سڄي باهر جاڪر مسٽر هربرٽ ايدورڊس صاحب سڄي ملاقات ڪي اور هر طرف
 ڪي امداد انڪو اور ڊيگر افسران شاهي ڪو ڏي جن ڪا ڏڪر سارٿيفڪيٽ
 هائڊ افسران مين مفصل درجه هي جوڪم راقم آشم ڪي پاس اس وقت
 تڪ هيڻ . مخدوم حسن بخش صاحب درگاه حضرت غوث صاحب پنهجي
 مٿان انگريزن جي شيل عنايات ڪي وڏي فخره انداز ۾ بيان ڪندي
 لکن شا . " راقم ڪي حال پر حڪام عالي مقام نڪ آڄ تڪ ڪمال
 عنايات رکهي هيڻ جن ڪي بابت مين اپني مربي حڪام عالي مقام
 ڪا شڪر ادا ڪرنا هون اور ممنون هون مين ظل حمايت شهنشاه معظم
 ايدورڊ ن هفتم اور حڪام عالي مقام ڪي ظل عاطفت مين با امداد الاهي
 اپني بزرگون ڪي عقبات عاليات ڪي خدمت ڪڍاي اور اپني شهنشاه
 معظم ڪي سلطنت ڪي بقا اور دوام ڪي دعاگوئي مين نهايت آرام آسائش
 اور امن ڪي ساعده عمر بسر ڪر رها هون مين اس رساله ڪو اس دعا
 پر ختم ڪرنا هون ڪم خدا اور حڪم الحاکمين شهنشاه معظم ڪو
 ڊيگر رکهي اور انڪي افسران دانشمند ڪو جو خدا ڪي عنايت سڄي
 مهربان اور نگهبان اور پشت پناه هيڻ انڪو سلامت اور معزز رکهي اور

ملڪ هند ڪو سرڪار انگلشيم ڪم ظل حمايت مين ابدالاباد اور سرسبز
رڪھم اور ناظرين ڪي حاجات اور مرادات ديني و دنياوي بر لائے (۱۰)

مٿي ذڪر ڪيل مضمون مان واضح ٿئي ٿو ته مخدوم شاه
محمود عليه الرحمت جيڪو مصنف جو والد بزرگوار ۽ سجاده نشين هو
انگريزن جي نه صرف آمد تي راضي هو بلڪه ملتان کان ٻاهر نڪري
ان جو استقبال ڪرڻ پنهنجي قوه ڪي انگريز جي اطاعت تي آماده
ڪرڻ ۽ انهن کي هر قسم جي امداد ڪرڻ ۽ پيش پيش ڪرڻ ۽ انگريز
حڪومت جي هميشه هند ۽ رهن لاءِ دعاگو هيا . ساڳي طرح انگريز
جي وفاداري ۽ انهن جي لاءِ دعائيه ڪلمات ۽ شعر وغيره سند جي ممتاز
ماهر تعليم جناب شمس العلماء مرزا قليچ بيگ به چيا . مير فيض
محمد خان ٽالپر والي رياست خيرپور جي دور ۽ جڏهن لارڊ لئمنگٽن
گورنر بمبئي خيرپور ۽ آيو هيو ان موقعي تي ان جي شان ۽ هٿ ٻيل
قصيدو شمس العلماء مرزا قليچ بيگ لکي ان جي آڏو پڙهيو جيڪي
هيٺ ڏنل آهي مرزا صاحب پاڻ وڏي فخر سان اهو قصيدو پنهنجي
ڪتاب " رياست خيرپور " مطبوعه فيض پريس خيرپور سال ۱۹۲۲ء ۽ درج
فرمايو آهي :

اسان جو شل هجي ابدوره شاهنشاه سوڀارو
زاده هوء سندن شل عمر ۽ اقبال مڃارو
رکي ٿو خلق کي سو خوش رعيت کي سدا راضي

رهي شو نت غريبين ۽ اڀوجهن تي سوهاجعارو
 آهي هر قوم کي آزادگي هر قسم جي حاصل
 خنهن کي ناهه خنهن پر مذهب ۽ ملت جو مونجعارو
 عملدارن کي ان جي عدل ۽ انصاف جو سميو
 شيو علم ۽ هنر خواه مال ۽ دولت ۽ وادارو
 اگرچہ شي ويا وڏي هن کان علمي فضيلت ۽
 نه آهي پاسداري ڪانه شيو هو خنهن تي ريمارو
 ڏسي هي عدل شيا عادل رياست جا سڀني والي
 ملائي حڪم حڪمت سان وسايو ملڪ تن سهارو
 الاهي اهڙي شاهنشاہ کي قائم رکج دائم
 سدا شل هند تي چمڪي سندن اقبال جو تارو
 بجا لک شڪر آئينون شا لڻنگنن لاري صاحب جا
 بها درجو گورنر بمبئي جو آه ناميارو
 ۽ ليڊي صاحبہ جا پڻ اسين منون سڀ آهيون
 جو آيو خيرپور ۽ پڻ سندس تشريف جو وارو
 ابر احسان پڻ شيا حڪمران صاحب جمع مقام
 ۽ پڻ پوليشيئل ايجنٽ، جو هت آهي هاعارو
 خدا يا تون رک سدائين اهي صاحب اسان جا خوش
 خره ۽ لطف تنهنجي جو ڀري مٿل تن مٿي ڀارو
 ڏسون سڪ سمين شل صاحب گورنر جي حڪومت ۽
 شئي شل بچڪن جو ڪس ۽ بيچارن سندو چارو

رهي پڻ مير فيض محمد خان سلامت شل
 جنهن تي اصل کان آهي اسان سڀني جون آرو
 رهاست جو آهي والي سندس درجو آهي عالي
 هميشه خيرپور ۽ جنهن جو نالي نر هڻن نارو
 سڌارا ٿيا اتي بيهند هي يارهن سال جي گذريا
 وڌيو ته ڏيڍو شو آدم ۽ شيو هڻيو هڻي هڻارو
 جڙيا رستا پليون محنت ۽ درمسالا شفاخانا
 وي ٿيا واه جابي جهڙو هي جن مان ٿو جالارو
 الاهي عمر خضري ٿي اسان جي مير صاحب کي
 رهي شل آل ۽ اولاد سان خوش سوڙن وارو
 اسان جو هي مرادون ٿال پوريون ڪري پرور
 دڪالڻ سڀ خدا ٿي هڪ ڪٿو پڪ جا اوهين

ممتاز مون پير علي محمد راشدي مٿين قصيدہ متعلقہ

لکيو آهي ته: "يارن وڃان ته سمورن هڪ ڪٿي گهڻيون ئي دعائون
 پڻيون مگر عمر خضري جنهن کي به ڪونه نصيب ٿي ٿوري ئي عرصي
 اندر اڀرڻ کان وٺي مير فيض محمد خان ٽائين سڀ فوت ٿي ويا (۱)۰
 مرزا قليچ بيگ صاحب جي قصيدہ مان بهرحال ان زماني
 جي ذهني ۽ رواجن جو پتو پئجي ٿو. مرزا قليچ بيگ صاحب جي
 ان زماني ۽ به خاني مرتبه جو صاحب هيو اعليٰ تعليم يافته بنيادي

خاندان ، صاحب علم ۽ قلم مگر ان هوندي به کيس وقتي حاجمن جي تعريف ۽ توصيف ڪرڻي پئي .

اهڙي ماحول ۽ پاڻ امروني سائين جي حڪم تي لسٻڪ چئي هر مشڪل کان مشڪل ڪم سرانجام ڏيڻ لاءِ اڳتي وڌندا رهيا ان دور ۽ انگريزن خلاف مسلمانان هند جون قابل ذڪر تحريڪون خلافت تحريڪ ، هجرت تحريڪ ۽ ترک موالات تحريڪون هيون ان کان سواءِ انگريزي ڪهڙي نه واپرائڻ جي تحريڪ انگريزي فوج ۽ پرڻي نه ڏيڻ جي تحريڪ وغيره هيون شيخ هاليجي انهن سڀني تحريڪن ۽ نه صرف حضرت امروني جا ٻانهن ٻيلي رهيا بلڪه صف اول جا اڳواڻ به هئا ايندڙ صفحن ۽ مذڪوره تحريڪن ۽ شيخ هاليجي جي ڪردار متعلق لکيو ويو آهي .

خلافت تحريڪ ۽ شيخ هاليجي :

خلافت تحريڪ ۽ شيخ هاليجي رحم جي ڪردار کان اڳاهو جائز ضروري آهي ته اها تحريڪ ڇو شروع ٿي ۽ سندس پس منظر ڇا هيو؟

پهرين جنگ عظيم ۽ ترڪي ڪن مجبورين ڪري اتحادين بدران جرمني وارن جو ساٿ ڏنو . ترڪي جي بادشاهه جيڪو عثماني خلافت جي آخري نشاني هيو اسلامي دنيا کي جهاد لاءِ اپيل ڪئي ۽ اتحادين جي خلاف سندس پنهنجا هٿ مضبوط ڪرڻ جي درخواست ڪئي .

ترڪي جي خلافت جو سڀ کان وڌيڪ اثر هندستان جي مسلمانن قبول ڪيو ۽ هتي مسلمانن منجهه تحرڪ پيدا ٿي وئي انگريز اسلام جي نالي تي مسلمانن جو ترڪي جي وابستگيءَ کي ڏسي هتان جي مسلمانن کي يقين ڏياريو ته اتحادين جي فتح جي صورت ۾ ترڪي کان خوب بدلو نه ورتو ويندو . البتہ ترڪ ته هنن جا دوست آهي انهي ڪري ترڪي جي علائقي تي کين سندن قبضي لاءِ خوب ارادو ڪونهي پر جيئن ته ترڪي سندن دشمن جرمني جو ساٿ ڏنو آهي . ان ڪري مجبوراً هنن کي ترڪي خلاف جنگ جو اعلان ڪرڻو پيو آهي . بهرحال جنگ جي خاتمي تي ترڪي سان ڪنهن به قسم جي ڏاڍائي نه ڪئي ويندي . انگريزن هڪ پاسي اهو اعلان ڪيو ته جيئن مسلمانن کي مطمئن ڪرڻ جي ڪوشش ڪري سگهجي ته ٻئي طرف انگلستان ۱۹۱۶ء ۾ خفيہ طور فرانس ۽ روس سان هڪ شاهه ڪيو جنهن موجب ترڪي جي سلطنت کي انهي نموني ورهايو ويو ته استنبول ۽ سمنڊ جي وڏي علائقي کان سواءِ آرمينيا ڪردستان جو هڪ حصو روس جي حوالي ڪيو ويو ۽ ترڪي جا والاريل عرب خطا برطانيه جي تسلط ۽ ڏنا ويا فرانس کي شاهه ، اوانا ، ملائيشا ۽ ڪردستان ڏنا ويا اهو خفيہ شاهه انهن ملڪن جي وچ ۾ اپريل ۱۹۱۶ء تي ٿيو . انهي کانپوءِ هڪ ٻئي ڪجهي شاهه هيٺ اوانا ۽ سمرنا جا خطاب ۱۹۱۷ء ۾ اٽلي جي حوالي ڪيا ويا . هوڏانهن انگريزن محي جي شريف حسين سان اهو شاهه ڪيو ته ترڪن جي خلاف هن جي مدد ڪرڻ جي صورت ۾ حجاز عراق ، شاهه ، لبنان ۽ فلسطين جا علائقا هن جي حوالي ڪيا ويندا

ان جو بنيادي ڄاڻ مسلمانن جي سياسي ادابي خلافت کي نڀست
 و ناپود ڏرڻو هيو ترڪي جي ان وقت جي حيثيت ۽ خلافت جي حقيقت
 باري ۽ ٻاڌڻر اسرار احمد لکيو آهي ته : " ترڪي کي ٻه خلافت جسي
 بهي تنهي بهرحال ايڪ علامت کي حيثيت سے موجود تنهي اور اسڪے
 حوالے سے ترڪي کو مسلمانوں کے مرکز کي حيثيت حاصل تنهي، ڄاڻ
 اسے ان وقت يورپ کا بيمار مرد هي شمار ڪيا جاتا تنھا . محض
 علامت هونے کے باوجود اس خلافت کا انگريزون پر جو رعب اور ڊڊ
 تنھا اس کا اندازہ شيخ الهند مولانا محمود الحسن ديوبندي رحمہ
 سامعہ پيش آنے والے ان واقعے سے ڪيا جاسکتا هے . هالڻا کے اسي
 کے دوران جيل کا انگريز ڪمانڊنٽ شيخ الهندو رحمہ کي شخصيت سے
 بهت متاثر هوگيا تنھا . وه آپکي روحانيت سے ڪجهه مانوس سا
 هوگيا تنھا اور اسکي مولانا سے بات چيت هوندي رهندي تنهي . ايڪ
 روز گفتگو کے دوران مولانا نے اس انگريز افسر سے ڪها کہ خلافت
 کي تحريڪ کے پيچھے آپ لوگ هاتھ ڊهوڪر ڪيون پڙڪي هين
 اس کے اس قدر ڪيون مخالف هوڪي هو کہ اس کے ختم ڪرڻے پر تلے
 هونے هو . جب کہ خلافت تو مسلمانوں کے لڳ محض ايڪ علامتي اداره
 هے اور اس کي اصل روح کي ختم هوچڪي هے اس پر اس انگريز افسر
 نے ڪها مولانا صاحب اڻے بهولے بهالے نہ بنين . همين خوب
 معلوم هے کہ اس درجہ زوال پذير هونے کے باوجود خلافت ڪسے اس
 علامتي اداره کي ٻه اهميت هے کہ اکر عثمانی خليفہ اعلان جهاد
 ڪرديے تو جاوا اور سمائرا سے ليڪر موريطانيا تک کے لاکھون مسلمان

سرپر کفن باندہ کر جہاد میں شامل ہو جائینگے اور اندیشے اور
خبر سچ کو اگر ہمیشہ کے لئے ختم کیا جا سکتا ہے تو خلافت
کا یہ علامتی ادارہ ہی ختم کرنا پڑے گا (۱)۰ یہ علامتی ادارہ بھی
ختم ہوجانے پر علامہ اقبال یہ مرثیہ فرمایا: لا

لا دینی ولا دینی کی ۔ پھیر میں الجھاتو
دارو ہے غلاموں کا لا غالب الا ہوا ؟

ان باری یہ ماہنامہ اردو نامہ جنوری ۱۹۱۳ء میں داکٹر وفی
راشدی لکھنؤ تھا کہ " پہلی جنگ عظیم (۱۹۱۴ - ۱۹۱۸) میں حکومت
برصانیہ اور ان کے اتحادیوں کی فتح ہوئی ۔ ترکی نے برصانیہ کے
مخالفوں کا ساتھ دیا تھا برصانیہ نے انتقاماً ترکی کو پکارہ
پارہ کر دیا اور ان کے اتحادیوں کے دور پر ہندوستان کے مسلمانوں میں
انگریزوں کے خلاف عدم و عدم کی آگ بھڑک اٹھی (۲)۰

بمصرحہ انگریز ہٹ ہٹ شریف حسین سان سامہ صبر
رہیو ہیو تہ ہٹی ہٹ من فرانس سان ہٹ سامہ کی شامہ لبناں
جا علائقا من جی حوالی کی پڑیا ۔ ترضی واری خلافت خلافت اسی
۽ امریوں ہیوں سازشوں ہیوں جن برصانیہ جی سامہ من جی ہی ۔ چینی
۽ افو آئی چڈیو ان سامہ جی ویہ مارن لاء برصانیہ جی ممتاز اسوان

دهلي ۾ هڪ سرڪرده اجلاس نومبر ۱۹۱۹ء تي گهرايو جنهن ۾ سنڌ جي نمائندگي مولانا تاج محمود امروٽي، پير تراب علي شاهه سيد عبدالله هارون، شيخ عبدالعزيز ۽ مسٽر جان محمد جوشيجو ڪئي. ان کانفرنس کان اڳ هڪ ٻئي کانفرنس آل انڊيا مسلمه کانفرنس جي نالي تي لکيو ۽ هتي جنهن ۾ خلافت ملهائڻ جو اعلان ڪيو ويو ته پوري هندوستان ۾ ۱۴ آڪٽوبر ۱۹۱۹ء تي شرقي جي سلامتي ۽ حفاظت لاءِ دعائون گهرو وڃن ان ڏينهن کي پهريون خلافت جو ڏينهن چيو وڃي ٿو.

برصغير جي ٻين علائقن وانگر سنڌ جي اندر پهريون خلافت جو ڏينهن نهايت جوش ۽ خروش سان ملهايو ويو. مسٽر جان محمد جوشي جي لاءِ تاج ۽ کانفرنس ڪوٺائي جنهن ۾ ٻين کان علاوه مولانا تاج محمود امروٽي، سيد پير تراب علي شاهه مولانا حماد الله هاليجي، مولانا عبدالعزيز شريچاڻوي وغيره شريڪ ٿيا ۽ انگريزن جي شرقي کي شڪر ڪرڻ تي غم ۽ غصو جو اظهار ڪيو ويو.

ٻئي طرف حڪومت پڻ برطانيه جي فتح جي خوشي ۽ جشن صلح ملهائڻ جو اعلان ڪيو. هي جشن ۱۲ نومبر کان ۱۶ نومبر ۱۹۱۹ء تائين جاري رهيو. لاءِ تاج ۽ شيندر اهلي کانفرنس ۽ علماءِ خرام فتويٰ ڏني ته اهلي قسم جي جشن ۽ شريڪ ٿيڻ يا ان کي ڪامياب ڪرائڻ هڪ مسلمان لاءِ جائز نه آهي.

نه صرف ايترو پر ان جشن صلح کي ناڪام بنائڻ لاءِ علمي وار ڪاميٽي ترتيب ڏني وئي صلح سکر لاءِ مولانا حماد الله هاليجي کي ان معي جو نگران مقرر ڪيو ويو. شيخ هاليجي مسلسل دورا ۽

تقريرون ڪري ان جشن جي بائيوڪاٽ لاءِ مائٽن کي آماده ڪيو ۽ مولوي
نظام الدين اندڙ جيڪو ان وقت ۱۵ سالن جو هيو ان ٻڌايو ته شيخ
هاليجي مولانا نور محمد اندڙ، مولوي منهنجو ٻيا عالم گنجي شهر
شهر ۽ جشن خلاف تقريرون ڪندا هئا ۽ ۱۶ نومبر ۱۹۱۱ء تي سکر
شهر ۽ هڪ احتجاجي جلوس ڪڍيائون جنهن ۽ شهر سکر جو شڪار ٿيو
پنو عاقل، گهوڙي وغيره کان هزارين مائٽو شريڪ ٿيا. مائٽن
جي هٿن ۽ ڦار جهنڊا هئا. مولوي نظام الدين ٻڌايو ته سکر جي

تاريخ ۽ ان کان وڏو جلوس ڪڏهن به ڪين ڏٺوسون. (۱)

آل انڊيا سينٽرل خلافت ڪاميٽي جي سنڌ ۽ شاخ قائم
ڪئي وئي جيڪا "سنڌ خلافت ڪاميٽي" جي نالي سان قائم ٿي
هن جو صدر سيد تاج محمود امروٽي کي مقرر ڪيو ويو.

سنڌ خلافت ڪاميٽي تحت پهرين باقاعده خانفرنس
۲ جنوري ۱۹۲۰ء ۽ حيدرآباد ۽ مولانا غلام محمد صاحب ملڪاڻي جي
زير صدارت ٿي جنهن ۽ پڻ شيخ حسد الله هاليجي شريڪ ٿيو ۽
تقريرون ڪيائين. (۲)

ان خانفرنس کانپوءِ مسلسل خانفرنسون ٿينديون رهيون
جنهن ۽ لاڙڪاڻي ۽ ۸ جنوري، ۲۰ اپريل جيڪب آباد ۽ ۲۰ مئي،
۲۴ جون ۲۵، شادي پلي ۽ ۲۳ ڏينهن جي خانفرنس ۲۳، ۲۴، ۲۵ جولاءِ
۱۹۲۰، حيدرآباد ۲ جولاءِ، ۸ جولاءِ سکر ۽ ۹ جولاءِ سانڍيل سکر

(۱) راي مولوي نظام الدين اندڙ، ولادت ۱۹۰۵ء.

(۲) راي ميان محمود الحسن اندڙ فرزند شيخ هاليجي.

۱۶ جولاءِ سکر ، ۶ آگسٽ ۱۹۲۰ ، تي جيڪب آباد ، ۸ سيپٽمبر جسسي

جيڪب آباد ، وغيره ۽ زبردست ڪانفرنسون ٿيون . (۱)

مذڪوره جلسن ۽ ڪانفرنسن مان جيڪي ضلع جڪر ۽

جيڪب آباد ۽ ٿيون انهن سڀني ۽ مولانا حماد الله هاليجي شريڪ

ٿيا ۽ تقريرون ڪيائون . (۲)

۱۶ جولاءِ ۱۹۲۰ء تي جمع ٿينهن سکر جي قاسم پٿارڪ

۽ جيڪو ان وقت ليوڪس پارڪ سنڌيو ويندو هيو ان ۽ اعلان ڪيو ويو ته

سڄي سنڌ ۽ آگسٽ جي پهرين تاريخ يوم الخلافت طور ملهايو ويندو

ان سلسلہ ۽ ڪيترن شهرن ۽ جلوس ڪڍيا ويا .

شيخ حماد الله جي تحريڪ تي سکر ضلع ۽ ان جسسي آس

پاس وارن علائقن ۽ هي ٿينهن نهايت شاندار نموني ملهايو هو . سکر

۽ جلوس ڪڍيو ويو جنهن جي قيادت شيخ هاليجي ، سيد محبوب شاه

وغيره ڪئي . ٻئي عاقل شهر ۽ رڙا رکيا ويا ، ساڳي ٿينهن تي ئي

شيخ هاليجي واري قائد ڪيل (مدرسو ، مدينت العلوم) لوهڙي واري

مدرسي ۽ جلسو ٿيو جنهن ۽ هن ٿينهن جي اهميت ۽ ملهائڻ جي

حڪمت تي تقريرون ڪيون هيون . (۳)

(۱) " الوحيد " جا مختلف پرچا ۽ صوبہ سنڌ خلافت ڪانفرنس

حيدرآباد ، ص ۵

(۲) سندن فرزند مولوي محمود حسين راي

(۳) " الوحيد " ۶ آگسٽ ۱۹۲۰ .

هجره تحریر ۽ ترک موالات :

مستاز عالم ۽ محقق جناب محمد موسیٰ پٽو پنهنجي ڪتاب " پهرين جي پڇار ۽ لکي شوت " : انهي ڪانھو ۽ موبائي خلافت جي هڪ اهم ڪانفرنس ۲ ۽ ۳ مئي ۱۹۲۰ء تي مولانا تاج محمود امروٽي جي صدارت هيٺ جيڪب آباد ۽ شي . ان ڪانفرنس ۽ جان محمد جوڻيجي باقاعده قطع تعلقات ۽ هجرت جي اهميت جي ضرورت تي زور ڏيندي اعلان ڪيو ته مان اڄ کان انگريز سان پنهنجا هر قسم جا تعلقات ختم ڪريان ٿو مان اڄ کان پنهنجي سرداري ، پنهنجي ڪرسي جو اعزاز ، ميونسپل ڪمشنري ، لوڪلبورڊ جي ميمبري ۽ بيمبرسٽي جي ڊگي انگريزن کي واپس ڏيان ٿو ڪريمان نه صرف ايترو بلڪه اڄ کان پنهنجي زمين جي ڍل ۽ آبپاشي به انگريز سرڪار کي ڏيڻ کان ناڻبي واريان ٿو (۱)

هجره ۽ ترک موالات / قطع تعلقات جا اسباب :

هجرت تحریر جو شروع ٿي ۱ ان کي سمجهڻ لاءِ جيڪب آباد ڪانفرنس هجرت جي تحریر ۽ سيد تاج محمود امروٽي جي خطاب جي اقتباسات جو جيڪڏهن مطالعو ڪبو ته هجرت جي حقيقت ان جو پس منظر صحيح واضح ٿي ويندو . سائين امروٽي جي هيءَ صدارتي

تقرر ٿيڻ کان پوءِ هتي هتي پاڻ جيائون " انگريز سامراج هن
قسم جي شعب ۾ مبتلا آهي هڪ ته مذهبي تعصبات ، ٻيو ملڪ
کي ۾ اقتدار جي بڪ ، انگريز سامراج انهي ملڪ کي جي جڳهه
هيٺ سرسبز مسلمان رياستون پنهنجي قبضي هيٺ ڪيون آهن ۽
سندن لوه ۾ تيل جي ڪوهن مان فائدو حاصل ڪيو آهي .

دراصل جديد تهذيب انهي لٽ مار جو ئي نالو آهي
برادران اسلام : سامراج وڏي ڄمار کان انهي سازش ۾ رٿل آهي محوسدينو
هن جي هڪ هيٺ اچي چڪو آهي . بصري ۽ بغداد تي صليبي جهنڊو
ٽڙڪيون پيو هئي . بيت المقدس منجهان توحيد ي پاڇو ڪڍي وڃي
آهي . شيخ الهندو کي مالٽا موڪلي جلاوطن ڪيو ويو آهي . شاهي
خاندان جا ستر (۷۰) کان مٿي ماڻهو گرفتار ڪيا ويا آهن . تيرهن
سو سالن جي اسلامي تاريخ جو ورشو يعني خلافت خاتمي جي ويجهو
آهي .

ڇا مسلمان انهي کان به وڌيڪ تباهي جا منتظر آهن
اهڙين حالتن ۾ مسلمانن جي بي حسي افسوس ناهي . هي روشن
جو مقام آهي . پائرو ، اسلامي حڪمن موجب مقدس جاين کي ڪفر جي
پاڇي کان بچائڻ ۽ مسلمانن جي خليفي جي دنياوي اقتدار کي
تحفظ ڏيڻ لاءِ اسان جو فرض آهي . انهي ڏس ۾ اسين جا بجا سرڪار
کي خبردار ڪندا رهيا آهيون ته جيڪڏهن فيصلو مسلمانن جي خلاف
ٿيو ته اسين اهو سڄو حڪم ڪري ڇڏينداسون جيڪو اسلام جي ڪفر
آهي . انهن حالتن ۾ اسان اوهان کي صاف صاف ٻڌايون ٿا ته جهاد

اوهان تي فرض شي چئو آهي پر جيئن ته اسان وٽ هٿيار ۽ هيٺو سامان
 ڪونه آهي ان ڪري ڪنهن بهئي ملڪه ڏانهن هجرت ڪرڻ کان سواءِ
 پنهنجي ايمان کي بچائڻ جو ڪوبه رستو ڪونه آهي . خدا جو
 شڪر آهي جو سخت پریشاني جي حالت ۾ امير افغانستان ، غلزي
 امان الله هجره ڪرڻ وارن سان پنهنجي وسيع ۽ خداداد سلطنت ۾ مالي
 مدد ڪرڻ جو وڏو ڪيو آهي . اسين انهي سلسلي ۾ ضروري انتظامات
 ڪريون پيا جيستائين عملي طور هجره نه ٿئي . انهي وقت تائين
 سرڪار سان قطع تعلقات ڪيو وڃي فوج ۽ پرڻي نه ٿجي سرڪاري
 طور تي جو بائيڪاٽ ڪيو وڃي . (۱)

قطع تعلقات اهو هٿيار هيو جو سڀ کان اوله برصغير
 ۾ حضرت امروٽي ايجاد ڪيو ممتاز مون پير علي محمد راشدي لکيو
 آهي ته : " حضرت مولانا تاج محمود امروٽي پنهنجي زماني ۾ سنڌ
 جي باغين جو ماءُ هيو انگريز بادشاهه ان دنيا فتح ڪئي پر هو هن
 سنڌ جي سڀوت کي مسخر نه ڪري سگهيو . جابر حاحه کي " عدم
 تعاون " جي خالي هٿن سان ڪيئن پڇاڻجي ؟ سو نسخو مولانا جي
 فڪري مطب ۾ تيار ٿيو ۽ ساري هندستان استعمال ڪيو ، پر آهي
 اڄ ڪا چوپڇو اهڙي مٺي نالي جي ؟ جن ڇاپوٽي ڪونه هيو ؟ (۲) ٻئي
 مضمون ۾ راشدي صاحب لکي ٿو ته :

(۱) خطبه صدارت حضرت امروٽي جي جا شڪرا ، ۲-۳ مئي ۱۹۲۰ء.

۲ روزانه " عبرت " ، ۱۶ سيپٽمبر ۱۹۴۸ء مضمون پير علي محمد راشدي

(۳) روزانه " عبرت " اخبار ، ۲۹ ڊسمبر ۱۹۶۸ء . ايڙا

" اهو حضرت مولانا تاج محمود امروٽي هيو جنهن کانڌي کي عدم تعاون جو سبق سڳاريو " (۱) عدم تعاون جي متعلق حضرت امروٽي جي تقرير جو اهو اثر ٿيو جو ان ئي کانفرنس ۾ ڪيترن ماڻهن پنهنجا خطاب واپس ڪيا . نوڪرن ڇڏڻ جا اعلان ڪيا . ان تحريڪ کي وڌيڪ مرثر بنائڻ لاءِ حضرت امروٽي جي پوئلڳن ۾ سائين ڪم جاري ڪري ڏنو . ضلع سکر ۾ شيخ هاليجوي مولانا نور محمد ، مولانا محمد صالح بايجوي وغيره ڪوٺ ڪوٺ شهر شهر نڪري پيا . عوام کي عدم تعاون جي اهميت ذهن نشين ڪرائڻ لڳا . انفرادي طور به علائق وڏين ۽ زميندارن وٽ ويا ڪيترن زميندارن شيخ هاليجوي جي اثر هيٺ اچي ڀلون ۽ پيا شيخن ڏيڻ کان انڪار ڪيو مولوي عبدالحميد اندوڙ ٻڌايو ته اسان حاجي رحمت الله خان گبول جي ڪوٺ ۾ پڙهندا هئاسون شيخ هاليجوي اتي آيا ۽ حاجي رحمت الله جي معرفت علائق جي زميندارن سان مليا جن قطع تعلقي ۽ عدم تعاون جي يقين دهائي ڪرائي . اها خبر جڏهن سرڪار کي پيئي ته سردار بهادر قيسر خان بوزدار وٽ سمورن تر جي زميندارن کي خليڪي ڪهرايو جتي حجه زميندار جهڙوڪ حاجي رحمت الله ۽ سردار لند ثابت قدم رهيا باقي سردار قيسر خان حڪومت سان وفاداري جو اظهار ڪيو . (۲) شيخ هاليجوي سنڌ ۽ هند جي عالمن طرفان جاري ڪيل فتويٰ براءِ ترڪ موالات تي پڻ تصديق ڪئي . (۳)

(۱) روزانه " عبرت " ۱۶ ، سيپٽمبر ۱۹۶۸

(۲) مولوي عبدالحميد راڻي

(۳) مستقم فتويٰ دهلي جمعيت مركزي علماء هند " ۱۰-۱۴

۲، ۳ مئي ۱۹۲۰ء واپس ڪانفرنس ۾ حضرت امروني هجره جو

پڻ اعلان ڪيو. شيخ هاليجي رحم هجرت جي تياري زور شور سان شروع ڪئي ۽ ڏني پنهنجي دوستن احبابن کي به هجرت لاءِ آماده ڪرڻ لڳا. پنهنجي عزيزن کي تيار ڪيائون. سائين امروني جي قيادت ۾ ٻيو قافلو جيڪو شڪارپور مان ۱۲ آگسٽ ۱۹۲۰ء تي روانو ٿيو ان ۾ پنهنجي اهل ۽ عيال ويجهن عزيزن (جن ۾ مولانا نور محمد انداز بمع اهل و عيال مولوي محمد صادق عرف مولوي سنهڙو مع اهل و عيال مولوي عبدالله فاضل دارالعلوم ديوبند مع اهل و عيال) سميت ٻنهي عاقل ڪان روان ٿيا ۽ پشاور پهچڻ تي کين معلوم ٿيو ته پٺاڻن انگريز مان صلح ڪيو آهي ان ڪري اهي سمورا مهاجر جيڪي پنهنجون زمينون وغيره وڪرو ڪري هجره جي ارادي سان نڪتا هيا واپس پنهنجي وٽائين تي پهتا. شيخ هاليجي واپس قافلي جي روانگي ۾ لاهور کان گذرڻ واري صورت حال جو ذڪر الوحيد اخبار، لاهور مان نڪرندڙ اخبار زميندار جي حوالي سان هنن لفظن ۾ ڪيو آهي.

"مهمصر زميندار لاهور مان معلوم ٿئي ٿو ته هن وقت

ٽائين سنڌي مهاجرن جا ۲ قافلا ۱۵، ۱۶ ۽ ۱۸ آگسٽ تي پشاور ڏانهن روانا ٿي ويا. سنڌي مهاجرن جي چوٿين قافلي جو لاهور ۾ سٺو استقبال ڪيو ويو. هن قافلي ۾ ۸۰ ماڻهو هيا جن ۾ ۲۲ مورتون به هيون. هڪ ڀيري رات انهن کي لاهور ۾ ترسايو ويو. شاه جوانجي ڏينهن لاهور ۾ شاندار جلوس ڪرايو ويو سنڌي مهاجرن جي متعلق لاهور جي ٻيئي ڪمشنر مولانا ظفر علي خان کي حڪم ڏنو ته "خلافت

خاميني لاهور کي تنبيه ٿي ڇڏي ته جيئن ته سرحد بند ٿي
 ڇڪي آهي انهي سنڌي وفد کي واپس وطن روانو ڪن ۽ افغانستان
 وٽ جي ارادي کان باز رهن . ان تي مولانا جواب ڏنو ته پنجاب خلافت
 خاميني کي ڇڏڻو حق آهي جو هو امن پسند معامن کي روڪي (۱)
 الوحيد جي هن خبر مطابق شيخ حماد الله جو قافلو
 جيڪو هتان شڪارپور مان ۱۲ آگسٽ تي روانو ٿيو هيو سو ۱۵ يا ۱۶
 آگسٽ تي لاهور مان گذريو هوندو .

ماهنامه شريعت جي سوانح حيات نمبر ۽ ان متعلق جناب
 فضل الله صاحب پنهنجي والد مرحوم مولانا نور محمد جي هجرت
 متعلق ذڪر ڪندي لکيو اٿائون ته " انگريز گورنمينٽ جي غاصبانہ
 ۽ قبضي ۽ اسلامي خلافت دشمني تي احتجاج ڪرڻ لاءِ هجرت جي
 تحريڪ شروع ٿي . هڪ معاهدہ مطابق هندوستان کان هجرت ڪري
 مسلمان افغانستان پهچندا ۽ افغان حڪومت کين هٿيار ڏيئي
 جہاد لاءِ تيار ڪندا . ان لاءِ والد صاحب (مولانا نور محمد) پرپور
 حصو ورتو مگر جيئن ته ٿاڻي وڃي روانا ٿي پشاور پهتا ته اها
 تحريڪ ختم ٿي وئي (۲)

هجرت تحريڪ جو اختتام ڇو ٿيو ؟ ان باري ۾ جناب
 پير علي محمد راشدي لکيو آهي ته : " افسوس جو مسلمانن ۾ قوت
 جا غدار به هئا جن انگريز سان ساز باز ڪري کين خبردار ڪيو جنهن

(۱) روزانہ " الوحيد " ، ۲۵ آگسٽ ۱۹۲۰

(۲) ماهنامه " شريعت " سوانح حيات نمبر، ص ۴۸ ، ۱۹۸۱

ڪري انگريزن افغانستان جي خود مختياري تسليم ڪري تحرر تحرر
۽ امير امان الله سان صلح ڪري ورتو. صلح جو هڪ شرط اهو به هيو
تہ هندوستان مان آيل مهاجرن کي پناه نہ ڏني وڃي. ان ڪري صلح
بعد جلد ئي پٺاڻن، سنڌي مهاجرن سان بدسلوڪي ڪرڻ شروع ڪري
ڏني آخر وڃي مارا مهاجر ڏاڍين تخليفن کانپوءِ در بدر ٿي واپس
پنهنجي وطن پهتا. (۱)

هجرت تحريڪ کي شاميابي تي پهچائڻ لاءِ انساني وس
آهر وڌيون رٿون ۽ ڪوششون ڪيون ويون هيون ان سلسلي ۾ مختلف
نريمن سان وقتا وقتا هدايتون جاري ٿينديون رهيون هجڻ جي
ابتدا ۾ خواهش مندن جي رهبري لاءِ جيڪي هدايتون جاري ٿيون سي
هن ريت آهن :

- ۱- جيڪي هجرت ڪرڻ نٿا گهر سگهن پنهنجا نالا ذاتي
احوال لکت ۾ هجرت ڪمپني ڏانهن موڪلين.
- ۲- جيڪي خواهشمند هجرت ڪمپني جي مالي مدد ڪرڻ
گهرن نٿا سگهن اڳتي قدم وٺائين.
- ۳- اهو مسلمان هجرت جو ارادو ڪري جو مصيبتن ۽ تخليفن
سمن جي طاقت رکندو هجي ۽ سختين جي سامهون ٿيڻ
ڪري نہ پڃي.

۴- جيڪو مسلمان هجرت جي نيت رکي ٿو ته هو فقط اسلام جي خدمت جي نيت سان هجرت ڪري .

۵- جنهن معاجر کي شايد ڪجي ٿو ته هو ڪوبه اهڙو ڪم يا گفتگو نه ڪن ، جنهن ڪري ماڻهن جي امن و امان ۾ نقصان پوڻ جو انديشو هجي .

۶- ماڻهن کي گهرجي ته جيسترو سرمايو پاڻ سان کڻي سگهن ته اهو آڻڻ ڇو ته هجرت جو مقصد آهي ته هميشه لاءِ هندوستان کي ڇڏيو وڃي جيئن حضرت رسول الله هي وسلم هميشه لاءِ مڪو پاڪ ڇڏي مدينه شريف وڃي رهيا .

۷- سڀڪنهن معاجر کي پنهنجي اهل و عيال سميت هجرت ڪرڻ جي اجازت آهي جو معاجر فراغت سان سموري اهل و عيال سميت هجرت ڪرڻ گهري ته بيشڪ ڪري .

۸- معاجرن کي گهرجي ته اسلامي غيبت ڪري هجرت ڪن

۹- جو مسڪين معاجر غيبت ڪري هجرت ڪرڻ کان لاجار آهي ته اهو رهندڙ مسلمانن کان مدد وٺي .

۱۰- رهندڙ مسلمانن جو فرض آهي ته هو ان غريب ، مفلس معاجر جي مدد ڪن جو سڄي دل سان هجرت جو خواهشمند آهي (۱)

ڊاڪٽر مظهر الدين سومي صاحب پنهنجي مقالي ۾ هجرت

کي صرف سياسي تحريڪ سڏيو آهي ۽ اها تحريڪ بقول ان جي ڪسي
 ناڪام ٿي جو ان کي مذهبي تحريڪ سمجهي هجرت ڪئي هئي (۱).
 ڊاڪٽر صاحب جي اها راءِ غلط آهي ڇاڪاڻ ته جيڪب آباد واري ۲، ۲،
 مئي ۱۹۲۰ء واري ڪانفرنس ۾ سيد تاج محمود امروٽي رحم جيڪو هجره
 ڪرڻ ۽ قطع تعلقات جو اعلان ڪيو هو ان ۾ واضح فرمايو هئائون ته
 " هي روڻ جو مقام آهي پائرو اسلامي حڪمن موجب مقدس جاين کي
 ڪفر جي پاڇي کان بچائڻ ۽ مسلمانن جي خليفي جي دنياوي اقتدار
 کي بچائڻ اسان جو فرض آهي . انهي ڏس ۾ اسين جا بچاء سرڪار
 کي خبردار ڪندا رهيا آهيون ته جيڪڏهن فيصلو مسلمانن جي
 خلاف ٿيو ته اسين اهو سڀ ڪجهه ڪري ڇڏينداسون جهڙو اسلامي ڪرڻ آهي (۲)
 آخري جملي ۾ واضح آهي ته هي تحريڪ فقط مذهبي
 ۽ اسلامي هئي نه صرف ايترو پر اول کان ئي خلافت تحريڪ وغيره سڀ
 اسلامي تحريڪون هيون نه ته سياسي جيئن ڊاڪٽر صاحب جو خيال
 آهي .

امن سڀا :

سنڌ ۾ خلافت تحريڪ برپا ٿيڻ سان ئي انگريز سرڪار
 ان کي ناڪام بنائڻ لاءِ ٻه طريقا ڪولي ڪيا . انهن جو خيال هو
 ته جيڪڏهن هن تحريڪ کي آزادي سان ڪم ڪرڻ ڏنو ويو ته ان ۾ اسان

(۱) ڊاڪٽر مظهر الدين سومري جي تحريڪ ۾ سنڌي عالمن جو حصو
 (۲) محمد موسي پٽو : " پهرين جي پڇمار " ، ص - ۱۲

جو خير نه آهي ۽ اسان کي برصغير مان بسترا گول ڪرڻا پوندا. اها حقيقت به آهي ته جيڪڏهن عالم سڪورا انهي طريقي سان جدوجهد جو آغاز نه ڪن ها ته شايد پاڪستان جي وجود ۽ اچڻ لاءِ ڪيترا ٻيا سال به گهڻي وڃن ها. جناب ڊاڪٽر در محمد پٺاڻ خلافت خانفرنس حيدرآباد جي صدارتي خطبه پڙهيل مولانا غلام احمد ملڪاڻي جي مهاڳ ۽ لکيو آهي ته پاڪستان جي پيڙهه جو پٿر خلافت جي شروعات سان ئي رکيو ويو. (۱)

خلافت تحريڪ ناڪام بنائڻ جا حڪوت جا طريقا :

طريقو ۱- خلافت ۾ هم ڪندڙ فعال ڪارڪنن کي ناجائز تنگ ڪرڻ لاءِ ڪين گرفتار ڪيو ويو ۽ انهن تي ظلم ۽ تشدد ڪيا ويا. منشي خدا بخش جيڪب آبادي کي چيو ويو ته جيڪڏهن تون خلافت تحريڪ کان جدا نه ٿيندي ته تنهن جو لکيل درخواستو ڪنهن به صورت ۾ قبول نه ڪيون وينديون. سردار رسول بخش جيڪو وڏي ڄمار جو هيو ۽ سالانه ۳ هزار ڊل پرنڊڙ هيو ڪين گرفتار ڪري ۱۲ مهينا سزا ڏني وئي هي ڏاڍو ۽ صبر وارو طريقو هيو.

(۱) ڊاڪٽر در محمد پٺاڻ " صدارتي خطبو مولانا غلام احمد ملڪاڻي " ص ۵

طریقو ۲: ڏاڍي ۽ ظلم واري طریقہ سان گڏ انگريز سرڪار هڪ ٻيو
 طريقو ايجاد ڪيو، حڪومت کي ڄاڻ هئي ته سنڌ جو
 مسلمان اسلام جي نالي تي پنهنجي جان قربان ڪرڻ
 کان به ڪونه رهندو آهي. ان ڪري ٻيو سنڌ مان ٻين
 ۽ مولوين کي گهرائي انهن جي معرفت مولوي فيض الحريم
 کان ترڪ خلافت بابت فتويٰ جي شڪل ۾ "تحقيقه الخلافت"
 جي نالي سان هڪ رسالو لکرايو، ٻيلي گزيٽ پريس ۾
 ڇپرايو ويو ۽ بعد ۾ وڏي پيماني تي ورهايو ويو ان جي
 جواب ۾ مولانا دين محمد وفائي "اظهار الحرامت" نالي
 لکيو جيڪو پڻ حضرت امروني ڏاڍو پسند ڪيو ۽ لاڙڪاڻي
 واري خلافت خانفرنس فيبروري ۱۹۲۰ ۾ عام تقسيم ڪيو. ان
 کانسواءِ حڪومتي ليول تي هڪ رسالو سڄاڻي جاري ڪيو
 ويو. اهو سرڪاري عملدارن ۽ چاهلوسن جي طرفان گڏ
 ڪيل پئمن تي ڇپيو ويو ۽ اهو ڪيو ويندو هيو ته
 جيئن سرڪاري سرپرستي واري نقطه نظر جي پٺڀرائي ٿي
 ۽ مسلمان ڪمراڻن ٿين. (۱)

مولوي فيض الحريم واري مٿين فتويٰ تي سنڌ جي اشڪل
 ۱۵ ماڻهن دستخط ڪيا هئا. انهن ۾ پير شاه مردان شاه پاڪارو ۽
 راڻي پور جي گادي جو ان وقت اڳواڻ پير محمد صالح شاه شامل هئا (۲)
 ان ٻيو ڪاروائي جو تفصيل جناب پير علي محمد راشدي پنهنجي

ڪتاب اهي ٽينهن اهي ٽينهن " ۽ هن طرح ڄاڻايو آهي ته "جنهن
 حضرت شيخ الهند رحم ۽ هندوستان جي ٻين بزرگن مشهور ۽ تاريخي
 مستقم فتويٰ جاري ڪئي ته سنڌ منجهان شاه پير تراب علي شاه
 ۽ سندس رفيق پيران ۽ علمائن فوراً ان تي دستخط ڪيا ۽ ان جي تائيد
 ۽ پنهنجي پاران بيان پڌرا ڪيا . اها حالت ڏسي سنڌ جي انگريزن
 حڪمرانن جا ڪن به ٻڌاڻا ڪئي ويا . کين ڏاڍي مٿيان لکي ته سنڌ
 جهڙي مائٽي ۽ صبر واري رعيت ، ملڪ مان به اهڙي باغيانه صدا بلند
 ٿي مسلمان علمدارن سان مشهور ڪيائون ، انهن لاءِ محض حڪم جي
 دير هئي . هڪدم ٻن مولوين کي پرڻي ڪري سندن حوالي هي ڪم
 رکيو ته مستقم فتويٰ جو رد ۽ پير تراب علي جي تائيد ڪيائين جو
 جواب لکن . ساڳئي وقت هي ڪوشش به شروع ٿي ته انهن ترديد ڪافذن
 تي صحيحون ڪرڻ لاءِ سنڌ جي پيرن جي ڪانفرنس ڪوٺائي وڃي
 ڪانفرنس جي باري ۾ سنڌ جي شائن ڏانهن اهو حڪم ڏنو ويو ته
 هر شائي وارا پنهنجي حد جي پيرن جي لسٽ تيار ڪن ۽ ٻئي حڪم
 اچڻ تي انهن پيرن کي چڻي ڪانفرنس ۾ حاضر ڪن . ترديدي
 فتويٰ جو مسودو تيار ٿيو . ڪانفرنس راجپور شريف ۾ سڏائي وئي ۽
 پوليس کي آخري حڪم مليو ته پنهنجي حد جي پيرن کي بنا ڪنهن
 عذر معذرت ٻڌي ڪنهي ڪشي وڃي ڪانفرنس ۾ ويهاريين . پوليس ڀڄڻ
 ڏاڍو پتڙيو . جتي ضرورت پيش آئي ۽ ٻيو ڪو رستو ڪونه رهيو ته اتي
 پوليس حڪمت عملي کان به ڪم ورتو ويو يعني جن پوليس صوبيدارن کي
 پنهنجي حد اندر سڄو پير هٿ ڪونه لڏو تن مناسب شڪل شاهت

رڪندڙ پوليسي پيرادن ۽ پائيدارن کي وهنجاري سھنجاري اچيون
 پڪون پڌرائي تسليمون ڪنڌن ۽ وجهي عاصائون هٿن ۽ ڏيئي گھلي
 وڃي ڪانفرنس ۾ موجود ڪيو . ڪانفرنس اھلي حالتن هيٺ ڪامياب
 ٿيڻ يقيني هو ، جنانچہ ڪانفرنس ڏاڍي ڪامياب ٿي . انگريز اولي
 الامر سان وفاداري ۽ خلافت خلاف تحريڪون پھراڻ ۽ پاڻ شيون . محض
 تحريڪ پھچڻ ڪرڻ جي ضرورت ٿئي پئي . مخالفت يا موافقت ۾ تقرير
 وگھي وقت ضايع ڪونہ ٿي ٿيو . پھرين خواہ پيرادن خواہ پائيدارن
 کي نہ تہ تقرير ڪرڻ جو ڏانءَ ٿي آيو نہ وي کين تفصيل ۾ وڃڻ جي
 ضرورت ٿي هئي . فتويٰ جي مسودي تي ڪن بزرگن معرون ثبت ڪيون
 ڪن صحيحون وڌيون ڪن محض پنھنجي ڪھن آڳوڻن کان ڪڍ ورتو
 الو الان ٿي ويئي سرڪاري ٻوڙ پلاءَ ڪائي اٿي ڪڙا ٿيا . (۱)

مولوي فيض الڪريم جي رسالي متعلقہ شيخ عبدالمجيد
 سنڌي پنھنجي زباني لکي ٿو تہ : اڃان سال ۱۹۱۱ء ۾ پورو بہ نہ ٿيو
 هو تہ سنڌ جي فيض الڪريم خان بهادر نبي بخش جي مدد سان
 خلافت جي متعلقہ فتوٰ شروع ڪيو ۽ مختلف حيلن وسيلن سان
 ڏيڍ سو پھرين عالمن جي دستخط سان رسالو شايع ٿيو تہ ترڪي جو
 سلطان خليفو نٿو ٿي سگھي بلڪہ شريف مڪہ خليفہ آھي ان
 فتوٰ جي مقابلہ ڪرڻ ۾ ٻين سان گڏ هن خاصار (شيخ عبدالمجيد
 سنڌي) بہ ڪوشش ڪئي . (۲)

(۱) پير علي محمد راشدي " اھي ڏينھن اھي ڏينھن " ص - ۵۱۷

(۲) محمد موسيٰ پٿو : " پھرين جي پڇار " ص - ۱۲۵ .

ترڪن سان اظهار بخجھڻي :

هونئن ته تحريڪ خلافت جي جاري ٿيڻ جو سبب ئي
 ترڪ مسلمانن جي خلافت جي حفاظت لاءِ جدوجهد ڪرڻ ۽ ان سلسلي
 ۾ برصغير خصوصاً سنڌ جي مسلمانن وڏو ڪردار ادا ڪيو ۽ سختيون
 سٺيون جائيداد بحقڪ سرڪار ضبط ٿي ڪوڙا لڳا ۽ ڀرڻ سان گڏ
 جڏهن ڪا به خوشي جهڙي ڪالعم ترڪن جي ٻڌندا هئا ته ان ۾ خوشي
 ۽ جشن جو اظهار ڪندا هئا ۽ جڏهن ڪو ڏک ڀرو داستان ٻڌندا
 هئا ته غم ۽ اندوه جو اعلان ڪندا هئا ۽ حقيقت ۾ اها ئي تعليم
 اسلام جي آهي عرب ۽ يا عجم ۽ مشرقي ۽ يا مغربي ۽ جيڪڏهن ڪوبه
 مسلمان تخليف ۽ مبتلا آهي ته باقي سڀ مسلمان ان کي پنهنجي
 تخليف محسوس ڪن ۽ پاڻ سڳورن روي زمين جي مسلمانن کي هڪ
 ئي جسم سان تشبيهه ڏئي آهي ۽ المومنين للمومن ڪجسد واحد اذا
 اشڪلي بعضهم اشڪلي كله " مومن جو مثال باقي مومن لاءِ هڪ ئي
 جسم وانگر آهي جيئن جسم جي ڪنهن حصي کي تخليف ايندي
 آهي ته سمورو جسم بي چين هوندي آهي ۽

مئي ۱۹۱۹ء ۾ روسين ترڪي جي هڪ سرسبز ۽ شاداب علائقو
 سمرناشي غاصبانہ قبضو ڪيو ۽ اتي آباد مسلمانن تي بي حساب
 ظلم ڪرڻ شروع ڪري ڏنائون انهن جي گهرن کي ساڙڻ مائمن کي زند
 جلاڻ وغيره جهڙا هٿ ڏاريندڙ ڏاڍا ڪيائون (۱)

ڊاڪٽر مظهر الدين سومرو "آزادي جي تحريڪ ۽ سنڌ جي عالمن جو حصو"

مصطفیٰ جمال پاشا جي قيادت ۾ ترڪ فوج پنهنجو دفاع جاري رکيو ۽ مقبوضه علائقن سان فاصبانہ قبضو ختم ڪرائڻ جي جدوجهد جاري رکيون آيا نيٺ انهن پنهنجي علائقن مان پهرين انگورا پوءِ سمرنا تي فتح حاصل ڪرڻ ۾ کامياب ٿي ويا .

سنڌ جي خلافت وارن لاءِ هي ڪا گهٽ خوشي جي ڪالاهه نه هئي هڪدم جشن فتح جو اعلان ٿيو . خلافت تحريڪ جي ترجمان اخبار روزنامہ الوحيد ان باري ۾ هن عنوان سان جشن فتح ملهائڻ جو اعلان ڪيو :

(ترڪ مجاهدن جي فتح)

مرڪزي خلافت ڪاميٽي جو حڪم

سموري هندستان ۾ ۱۴ سيپٽمبر ۱۹۲۲ آچر ڏينهن جشن

مرڪزي خلافت ڪاميٽي جي حڪم تي سمرنا جي فتح جي

خوشي ۾ سموري سنڌ ۾ سڄو ڏينهن جشن ملهائڻ وڃي . مسجدن ۾

روشني ڪرڻ ڪهرجي ڪهرن کي جهنڊن سان سينگارڻ وڃي ۽ غريبن

کي کاتو ڪارايو وڃي ۽ عيد وانگر خوشي ڪئي وڃي . سڀني خلافت

ڪاميٽين کي ڪهرجي ته هو پنهنجي پنهنجي علائقن ۾ انتظام

ڪن . جتي خلافت ڪاميٽيون قائم نه آهن اتي جي مسلمانن جي

خدمت ۾ عرض آهي ته هن خوشي ۽ جشن جو انتظام ڪن ضلع خلافت

ڪاميٽيون پڪدم ماتحت خلافت ڪاميٽين کي لکن . (۱)

حڪيد شمس الدين احمد

جنرل سيڪريٽري جميهه خلافت صوبہ سنڌ .

مڻين اڀيل جي جواب ۾ پوي سنڌ ۾ جشن فتح ڪامورن جي سخت گيري ۽ امن سياسي وڌين جي مخالفت هوندي به نهايت شاندار نموني ملهائيو ويو وڏن مرڪزن ڪانسواءِ ننڍن ننڍن ڪوٽن ۾ شهرن ۾ جلسا ۽ جلوس ڪليا ويا چراغان ڪيا ويا جن ذيلي تنظيمن جشن فتح ملهائون انهن مان حجهه هيٺ ڏجن ٿا :

بدين ، پان ، سنڌو آدم ، شرچاڻي ، پير جو ڪوٽ رتوديرو جيڪب آباد ، جهنگ ڀورو نارو ، رهڻي ، سکر ، شڪارپور ، شهداد ڪوٽ ڪوٽڙي ، گهوٽڪي ، ميرپور خاص وسندي ملوڪ شاهه ، هالا وغيره (۱) .

سکر ۾ تاريخ ۲۱ سيپٽمبر ۱۹۲۲ء تي شاندار جشن فتح ملهائيو ويو جلسي ۾ شيخ حماد الله هاليجي ۽ مولانا محمد هاشم خلافت تي تقريرون ڪيون (۲) . ۱۷ سيپٽمبر ۱۹۲۲ء تي گهوٽڪي ۾ يوم دعا جو جلسو ڪيو ويو جنهن ۾ قرآن خواني ڪئي وئي . طالبن دعائون گهريون (۳) . ياد رهي ته ان وقت مدرسو گهوٽڪي ۾ شيخ حماد الله هاليجي جو ناسي ۽ ماروٽ ۾ حضرت امروشي مريد ۽ خلافت جو سرگرم ڪارڪن مولانا نور محمد خلافت جي تحريڪ جو روح روان هيو (۴) .

سمرنا جي فتح جي سلسلي ۾ ملهائيل ڏينهن باري خلافت صوبه سنڌ سالياني رپورٽ ۾ هن طرح لکيو ويو آهي :

- (۱) روزانه الوحيد ڪراچي ۲۰ سيپٽمبر کان ۲۷ سيپٽمبر ۱۹۲۲ء جي مختلف پرچن مان ورتل .
- (۲) روزانه " الوحيد " ڪراچي ، ۲۷ سيپٽمبر ۱۹۲۲ء .
- (۳) روزانه " الوحيد " ، ۲۰ سيپٽمبر ۱۹۲۲ء .
- (۴) قلبي بياض مولانا فضل الله " اسڪواڊرن ليڊر " .

"جشن فتح سمرنا"

انهي فتح جي خوشي ملهائڻ لاءِ هندوستان اندر اسپيٽر
جشن فتح سمرنا جو ڏينهن مقرر ڪيو ويو . ساري هندستان عموماً ۽
سنڌ خصوصاً انهي موقعي کي اعليٰ پيماني تي ملهائيو . هر هنڌ
چراغمانِي ڪئي وئي ۽ جلسا منعقد ٿيا . جتي ترڪن ۽ غازي مصطفيٰ
ڪمال پاشا لاءِ مبارڪبادي جا شعراءَ ڪيا ويا . ڪن ڪميٽين نه فتح
سمرنا لاءِ نقدي انعام مقرر ڪيو ته اهو هديه طور پيش ڪيو وڃي . (۱)

خلافت فنڊ لاءِ مالي معاونت :

جنهن به تحريڪ کي خامياب ڪرڻ لاءِ خجعه نه خجعه سرمايه
ضروري هوندو آهي . ڪابه تحريڪ بغير سرمايه جي خاميابي سان هڪٻار
ٿئي ، اهڙا مثال بالڪل نه هجن برابر آهن . خلافت تحريڪ کي منظم
۽ فعال بنائڻ ، ان جو آواز گهر گهر ، ڪوٽ ڪوٽ ، شهر شهر پهچائڻ
ترڪ پائرن جي مالي مدد ڪرڻ وغيره لاءِ خلافت تحريڪ جي اڳواڻن
وقت بوقت چندي جون اپيلون پئي ڪيون . انهن اپيلن جي موٽ
۽ هر ماڻهو پنهنجي وس آهر خدمت ڪئي جنهن جي نتيجي ۽ لکن
جا فنڊ ڪٿا ٿي ويا .

جميعت خلافت صوب سنڌ جي سالياني رپورٽ ۽ ۱- آڪٽوبر

۱۹۱۹ء کان ۳۱ آڪٽوبر ۱۹۲۳ء تائين آمدورفت جو سمورو حساب ڪتاب

جميعت خلافت صوب سنڌ سالياني رپورٽ سيپٽمبر ۱۹۲۳ء .

ارفع
 ()
 در خور ارشاد حق تعالی و تالیف علی

در سه مارچ ۱۳۰۴ حضرت مولانا شمس الدین علی بن محمد علی
 میرزا علی احمد و ... و ... و ... و ... و ...
 ... و ... و ... و ... و ... و ...
 ... و ... و ... و ... و ... و ...
 ... و ... و ... و ... و ... و ...

در خور ارشاد حق تعالی و تالیف علی

در خور ارشاد حق تعالی و تالیف علی

مولانا تاج محمد امروزی و ... و ... و ... و ... و ...

آمد و خرچ نقشه جي صورت ۾ ظاهر ڪيو ويو آهي جنهن مطابق سنه ۱۳۱۵ سالن جي مجموعي آمدني تي پئسا تيرهن آنا ، ۲۳۱۵۸۸ روپيا ۽ ڪل خلافت تحريڪ جي مختلف شعبن ۾ خرچ ٿي ، آنا ۲۲۳۸۸۵ روپيا آيو آهي .

سنڌ جي جمع ڪرڻ جي سلسلي ۾ شيخ حماد الله هاليجي هر مڪن تعاون ڪندا رهيا . ان ڏس ۾ سائين تاج محمود امروٽي رحه جو خط جنهن جو عڪس ڪتاب " وطن جي آزادي جو امام " ۾ صفحي ۲۸۸ تي آهي ، مضمون جو عڪس هن ريت آهي :

برخوردار ۾ مولوي حماد الله ۽ خليفه صاحب محمد صالح

دام لطفه

السلام عليه :

۲ ۽ ۳ مارچ ۱۹۲۲ء تي حضرت مولانا شوڪت علي ۽ محمد علي سکر اجڙا آهن انهن کي اسلامي ڪمن جي لاءِ پئسن جي ضرورت آهي . ان ڪري اوهان حڪمي طور لکجي ٿو ته هن ڪم ۾ تعاون ڪندا ۽ گهر جو رهڻ ڇڏي اسلامي خدمت بچا آڻي ڪندا ۽ ڇنڊه جو بالڪل چڪو حصو مڪيا ڪندا . (۱)

خلافت صوبه سنڌ جي سالياني رپورٽ ۾ پڻ شيخ هاليجي طرفان ماه آگسٽ ۱۹۲۱ء ۾ مولوي محمد حماد الله بائجي سکر ، ۱-۷۱ ، ۱-۷۱ روپيا ڏنل جائڙيا ويا آهن . (۲)

(۱) ڊاڪٽر محمود شاهه بخاري " وطن جي آزادي جو امام " ص ۲۸۸

(۲) شيخ عبدالمجيد سنڌي " خلافت صوبه سنڌ جي سالانه رپورٽ " .

خلافت تحريڪ کي ناڪام بنائيندڙ مولوي فيض الحريم ساند :

سال ۱۹۱۹ء ۾ پهرين عالمگير جنگ جي خاتمي کانپوءِ خلافت جو مسئلو شروع ٿيو برصغير جي عالمن انگريزن خلافت تحريڪ هلائي ۽ انهن جي اسلام دشمن دشمن جي خلاف فتوائون ڏيڻ شروع ڪيون تحريڪ خلافت جي نالي سان ترقي جي عثماني سلطنت جي بجاءِ خاطر تحريڪ شروع ٿي ، جنهن ۾ سنڌي عالم پيش پيش هئا . ان تحريڪ کي ڇڏڻ ۾ ختم ڪرڻ لاءِ سنڌ جي ئي هڪ مولوي کي استعمال ڪيو ويو .

نوشهري جي ٻي پيئي ڪمشنر مولوي فيض الحريم ساند کي ڪيسن لاءِ چون ڏيئي " تحقيق الخلافت " نالي هڪ رسالو شايع ڪرايو ان کي سرڪاري خرچ تي ايتري ته اشاعت ڪئي وئي جو سرڪاري اسڪولن ۾ ستن نمبرن ۾ پاس ٿيندڙ ٻارن کي انعام طور ڏنو ويندو هيو . (۱) .

مولوي فيض الحريم مولوي محمد عيسيٰ اعوان جي ولادت ناز شاهه تعلقي جي اوڀر طرف سانڌن جي ڳوٺ ۾ ٿي پاڻ اصل ۾ اعوان هو پر سانڌن جي ڳوٺ ۾ رهڻ ڪري سانڌ مشهور ٿي ويو . سندن وڏا پير ڳوٺ پيرسان ويٺل هئا ۽ اتان جي درگاه سان ئي وابسته هئا سندن والد مولوي محمد عيسيٰ ته سيد علي اصفري شاه " علي " ولد

سيد حزب الله شاه پاڳاره جو مستقل اتاليق هيو، جن سمورا ڪتاب وٺڻ پڙهيا. مولوي فيض الحريم به ابتدائي تعليم پنهنجي والد وٽ حاصل ڪئي بعد ۾ ميهڙ، نوشهري فيروز جي مدرسن ۾ تعليم حاصل ڪندو رهيو آخر ۾ دهلي مان سند حاصل ڪيائين.

مولوي فيض الحريم مسلت جي اعتبار کان اهل حديث هيو سندس والد به اهل حديث هيو پاڻ پنهنجي دور جو جيد عالم هيو ۽ سندس علمي مقام تمام اوچو هيو پر جڏهن لالچ ۽ اڇي خلافت جي مسئلي تي علماء جي فتويٰ خلاف ڪتاب لکيائين ته سندس پوري عزت خاڪ ۾ ملي وئي جنهن سبب هو سنڌ ڇڏي وڃي امرتسر رهيو سال ۱۹۲۰ء کان ۱۹۲۳ء تائين ته جنهن کي خبر ئي هئي ته مولوي صاحب ڪٿي آهي. مولوي صاحب ۱۹۵۳ء ۾ نهايت ڪمپري جي حالت ۾ فوت ٿيو. (۱)

مولوي فيض الحريم جي لکيل ڪتاب "تحقيق الخلفاء"

مان ڪجهه اقتباسات:

۱- خلافت رڪو قريشين تائين محدود آهي. ان جي ترڪي وارا خليفان آهن.

۲- حضرت رسول الله صلي الله عليه وسلم جن فرمايو هو ته خلافت اسان کانپوءِ ۳۰ (ٽيه) سال هلندي. ان جي ترڪي کي خلافت جو وارث مڃڻ اڃا به آهي.

۳- خلفاء راشدين کانپوءِ ٻئي جنهن به خليفي جي اطاعت و اجب نه آهي .

۴- جيڪڏهن هن وقت خلافت جي مسئلي کي هٿ ۾ ڪنهن ڀيندو ته هندوستان جا مسلمان هن ڏڻ ۾ ورهائجي ويندا

۵- ترڪن نه ته عربستان جي خدمت ڪئي آهي ۽ نه وري اسلام جي ان ڪري انهن لاءِ هاءِ گھوڙا ڪرڻ اجايو آهي . (۱)

ڊاڪٽر حامد علي خانائي پنهنجي مقالي ۾ مولوي فيض الڪريم جي علمي مقام بابت لکيو آهي ته : " انهيءَ نتيجا ۾ مولوي فيض الڪريم اهو ثابت ڪيو ته ترڪي جو خليفو صحيح نه آهي ، بلڪه جڙو آهي انهيءَ نتيجا جي رد ۾ مولانا دين محمد وفائي اظهارالڪرامت نالي هڪ رسالو شايع ڪرايو . آخر ۾ مولوي فيض الڪريم جي لکيل نتيجا جي رد ۾ ايتري ڪاميابي نه حاصل ٿي نه پوءِ سندس جان جا دشمن ٿي لڳا " (۲)

ڊاڪٽر صاحب جي اها ڪالاهه وڙنائڻي نه آهي ته مولوي فيض الڪريم جي رسالي جي رد ۾ ڪاميابي نه ٿي ، بلڪه ان ڪالاهه کي ته ڊاڪٽر صاحب پاڻ به تسليم ڪيو آهي ته مولانا دين محمد وفائي رد ۾ رسالو شايع ڪرايو ، ان کان سواءِ مولانا عبدالڪريم درس ڪراچي واري

(۱) ڊاڪٽر در محمد پٺاڻ " ماهوار الصادق " آڪٽوبر نومبر ۱۹۹۱ء ،

(۲) ڊاڪٽر حامد علي خانائي " ضلع نواب شاه تاريخي شهر ۽ شخصيتون " ص ۴۶

خلافت جي حق ۽ هڪ رسالو لکيو جيڪو پڻ وڙنائتو ۽ دليلن سڀني مڃي هيو. (۱) ان کان سواءِ مولانا معين الدين صديقي سيوستانی هڪ محفل رسالو "الخلافت" نالي سان جيراام داس پارتواسي پريس حيدرآباد مان ۱۹۲۰ء ۽ ۱۹۲۱ء ۾ ڇپرايو. (۲) جيڪو ان مضمون ۽ ڪافي مدلل ۽ بيحد بها آهي مون پاڻ مولوي فيض الڪريم جو مذڪوره سرڪاري سرپرستي ۽ شايع ٿيل رسالو به پڙهيو آهي. مولانا معين الدين جو لکيل رسالو الخلافت ۾ مولانا معين الدين جيڪي عقلي نقلي دليل ڏنا آهن اهي اهڙا ته وڙني آهن جو ان جي آڏو مولوي فيض الڪريم وارو رسالو ٻارائو لکيل معلوم ٿئي ٿو سو اها ڪالهه غلط آهي. مولوي فيض الڪريم جي رسالي جي رد ۽ خلافتي عالمن کي ڪاميابي حاصل نه ٿي سگهي.

ولايتي ڪپڙي خريد ڪرڻ خلاف فتويٰ :

سامراجي حڪومت برصغير جي عوام سان جيڪي ڏاڍا ڀڃڪڙيون ڪيون آهن مان هڪ هي به هئي ته هتان جو خاڪ مال گهٽ اگهه تي حاصل ڪري ويو ساڳيو ئي پنهنجي ملڪ ۽ تيار ڪرائي تمام معانگي اگهن تي مهيا ڪيو ويندو هيو ان ۽ هڪ طرف ڪساد بازاڙي هيو هتان جو نانو ڌارين جي نذر ٿي ويندو هيو ۽ صنعتي ترقي بلڪل رڪجي چڪي هئي.

(۱) مولانا عبدالڪريم درس: "سلطان الترك خليفه الله في الملڪ"

طباعت ۱۵ شوال ۱۳۳۷ھ دبد به حيدري پريس قريب مسجد ٿرڪ ڪرا

(۲) مولانا معين الدين سيوستانی "الخلافت" جيراام داس پريس حيدرآباد

۲ ۽ ۳ مئي ۱۹۲۰ء تي جيڪب آباد ۽ خلافت ڪانفرنس ۾ پڻ اها قرارداد منظور ڪئي وئي هئي ته حڪومت سان محفل عدم تعاون ڪيو وڃي . جنهن تحت خطاب ، عهدا ، ملازمتون ۽ ڪرسيون سرڪار کي واپس ڪرڻ ، سرڪار جي مڙهيل چونڊن ۽ شريڪ ٿيڻ کان انڪار ، دل آڀيانو ڏيڻ کان انڪار وغيره شامل هيو ان ساري ڪڏ هي به هيو ته انگريزي مال جو پڻ بائڪاٽ ڪيو وڃي ۽ ولائتي ڪپڙي کي نه واپرائڻ جي تلقين ڪئي وئي . (۱)

شيخ حماد الله ان ڏس ۾ به ڪافي ڪوششون ورتيون جنهن خلافتي عالمن غير ملڪي ڪپڙي جي استعمال کي ناجائز قرار ڏنو ۽ ان جي خلاف فتويٰ جاري ڪئي ته شيخ حماد الله هاليجي به ان جي تصديق ڪئي . (۲) نه صرف ايترو بلڪه جلسن ۽ ڪانفرنسن ۾ ان ڏس ۾ عوام کي متفق ٻنائڻ جون ڪوششون ماڻهن کي ديسي طريقي سان ڪپڙي تيار ڪرڻ واسطي آماده ڪرڻ به شامل هيو . ان سلسلي ۾ پاڻ ٻاهرين مال جي استعمال ڪرڻ کان ماڻهن کي نفرت ڏياريندا هئا . تاريخ ۱۲ محرم ۱۳۴۰ھ تي شڪارپور ۾ جيڪو انتخابي اجلاس ٿيو هيو جنهن ۾ شيخ هاليجي کي ضلع سکر جمعيت علماء سنڌ جو صدر چونڊيو ويو . ان ۾ ٻين سان گڏ هي شعراء به پيش ڪيو ويو هيو ته سوديشي ڪپڙي استعمال ڪرڻ جو شرعي نقطو نڪاهه کان شايد وغيره . (۳)

- (۱) ۲ ۽ ۳ مئي ۱۹۲۰ء تي جيڪب آباد ۾ خيل صدارتي خطبو مولانا امروٽي
(۲) ولايتي ڪپڙي خريد ڪرڻ جي فتويٰ جمعيت علماء سنڌ ڪراچي، ص- ۱۸۹
(۳) روزانه "الوحيد" ۱۰ سيپٽمبر ۱۹۲۲ء

پاڻ بڙا خود هڪ جي آڏاڻن تي تيار ٿيل ڪپڙو استعمال ڪندا هئا ڪهر ۾ پاڻن کي به اهو ئي استعمال ڪرائيندا هئا زندگي ۾ ڪڏهن به غير ملڪي ڪپڙو استعمال نه ڪيائون (۱)۰

جميٽ علماءِ هند ۽ جيميٽ العلماءِ سنڌ :

ملت جي حفاظت لاءِ سياست ۽ مذهبي حيثيت برقرار رکڻ خاطر برصغيرِ پاڪ و هند جي برڪت عالمن " جيميٽ علماءِ هند " جي نالي سان هڪ جماعت جو بنياد ۱۹۱۱ء ۾ وڌو . شيخ هاليجي جي مرشد سيد تاج محمود امروٽي جي جيميٽ علماءِ هند ۽ مرڪزي حيثيت هئي . سال ۱۹۲۰ء ۾ جيميٽ علماءِ هند جي سالياني ڪانفرنس جيڪا ڪلڪت ۾ ٿي هئي ان جي صدارت حضرت امروٽي ڪٽي هئي هي اها ڪانفرنس هئي جنهن ۾ برصغيرِ پاڪ جي چوڻي جا ديني اڳواڻ جهڙوڪ مولانا ابوالڪلام آزاد ، مفتي عفايت الله ، مولانا عبدالماجد دريا آبادي مولانا محمد صادق آف ڪراچي شامل هئا (۲)۰

مولانا امروٽي جيميٽ علماءِ هند صوبه سنڌ جا اڳواڻ هئا ۽ سنڌ اندر جيميٽ جو ڪم سندن ئي نگراني ۾ هوندو هيو سندن زير اثر ۽ خليفه هجڻ ڪري شيخ هاليجي جيميٽ علماءِ هند جو ڪافي دلچسپي وٺندا هئا . ۽ جماعتي سرگرمين ۾ ڀرپور حصو وٺندا هئا .

(۱) فضل الله مولانا " اسڪولرن ليڊر " قلمي بيان .

(۲) روزانه " الوحيد " ، ۱۵ سيپٽمبر ۱۹۲۰ء .

سال ۱۹۲۰ء ۾ جڏهن سنڌ ۾ ان تنظيم کي جمیعت العلماء

سنڌ جي خالي سان قائد ڄيو ويو ته شيخ هاليجوي کي جمیعت علماء

سنڌ ضلع سکر جو صدر چونڊيو ويو . ان باري ۾ روزنامہ " الوحید " لکيو

آهي ته تاريخ ۱۲ محرم ۱۳۴۰ھ تي ضلع سکر جي علمائن جو اجلاس

ٿيو جنهن ۾ مولانا سيد تاج محمود امروٽي ، مولانا محمد قاسم

کڙهي ياسين ، مولانا علي شير اهاڙو ۽ مولوي عبدالحميد شاهل سڏايو

مولوي محمد هاشم اسحاق ديره مولانا دين محمد وفائي ناظم جمیعت

علماء صوبہ سنڌ ، پير امير شاه خانپور ، پير خورشيد احمد شاه

وزير رضا محمد مهر ۽ ٻيا ڪيترائي صاحب موجود هئا .

ضلع سکر جي جمیعت کي نشين سر ترتيب ڏيڻ لاءِ هيٺيان

عهديدار چونڊيا ويا . مولانا حماد الله صدر ، مولوي حافظ نور محمد

نائب صدر ، مولوي علي شير نائب صدر ، مولوي عبدالڪريم چشتي ناظم

مولوي محمد هاشم نائب ناظم .

هيٺيان شعراء پيش ڪيا ويا .

۱- خلافت سان اظهار عقيدت .

۲- يهودين جي قسطنطنيه تي حملہ ڪرڻ جي ارادن تي ۽

يهودين کي فلسطين ڏيارڻ جي فيصلہ تي ناراضگي

جو اظهار .

۳- امن سيا ۾ شموليت کان بچڻ ۽ عام مسلمانن کي

هدايت .

۴۔ سوديشي ڪيڙي استعمال ڪرڻ جو شرعي نقطو نظر سان
تائيد ٿيا به ڪيترائي شعراء پيش ڪيا ويا (۱)۰

ان کان پوءِ تاريخ ڏهين ۽ يارهين شعبان ۱۲۴۰ھ تي
لاڙڪاڻو ۾ مولانا امروني جميعت علماء جو هڪ خاص اجلاس ڪرايو ويو
ان ۾ پڻ شيخ هاليجي شريڪ ٿيو هئو.

سال ۱۹۴۴ء ۾ حيدرآباد جي تاريخي ٻڌڻي قلم ۾ جميعت
علماء سنڌ جو هڪ وڏو جلسو ٿيو جنهن جي صدارت دارالعلوم ديوبند
جي ان وقت جي وائيس چانسلر قاري محمد طيب صاحب ڪئي مٿين جلسو
۾ شيخ هاليجي شريڪ ٿيا ۽ خطاب به ڪيائون (۲)۰ ۽ هڪ اجلاس جي
صدارت پڻ ڪئي هئائون (۳)۰

سندن فرزند مولانا محمود حسين هڪ ملاقات ۾ ٻڌايو
تہ اتر سنڌ ۾ پاڻ جميعت علماء جا اڳواڻ هيا لاڙڪاڻو جيڪب آباد
سکر يا خيرپور جميعت جو ڪوبه پروگرام هوندو هيو تہ پاڻ ان ۾ شريڪ
ٿيندا هئا ۽ جلسن جي صدارت ڪندا هئا.

حافظ ارشد انڊر شيخ هاليجي رحم جي سياسي بصيرت
۽ جميعت علماء هند ۾ سندن حيثيت متعلق لکي ٿو تہ حضرت
حماد الله هاليجي جن جي جميعت علماء هند ۾ حيثيت جو اندازو

-
(۱)	روزانه الوحيد " ۱۰ سيپٽمبر ۱۹۴۲ء.
(۲)	روزانه الوحيد ڪراچي، ۱۹۴۴ء، ص- ۲
(۳)	روزانه " عبرت " حيدرآباد، ۱۴ آگسٽ ۱۹۸۹ء، آزادي نمبر
- ص-

هن مان لکائي سگهجي ٿو ته پاڻ ۱۹۲۶ء واري ڪل هند جمهوريت جلسي جي صدارت لاءِ چونڊيا ويا ۽ ۱۹۲۶ء جي جمهوريت علماءِ هند جي حيدرآباد واري عظيم الشان اجلاس جي ، جنهن ۾ پوري هندوستان جون عظيم روحاني هستيون شامل هيون ، ان جي صدارت ڪيائون (۱) .

سال ۱۹۴۲ء ۾ پنهنجي عاقل ۽ عظيم الشان ڪانفرنس ڪوٺائي وڃي جنهن ۾ پاڪ و هند جي چوڻي جا ليڊر جهڙوڪ مولانا حسين احمد مدني مولانا عبيدالله سنڌي ۽ مولانا حفظ الرحمان سيوهاڙي وغيره شريڪ ٿيا هئا (۲) .

خلافت تحريڪ ۾ حصو وٺندڙ حڪيم علماء :

هونئن ته سنڌ جو تقريباً هر عالم جيڪو ان دور ۾ موجود هيو خلافت ۾ حصو وٺندڙ هيو جيڪڏهن هر خلافتي عالم جو تذڪرو ڪجي ته ان لاءِ وڏن دفترن جي ضرورت آهي هتي صرف انهن مان حڪيم عالمن جو تذڪرو ڪرڻ تي اکتفا ڪندس .

مولانا عبدالحڪيم راجنپري :

راجن پور جي علمي خاندان جي فرد مولانا عبدالحڪيم بن مولانا غلام رسول بن مولانا يار محمد جي ولادت سال ۱۳۱۸ هجري

(۱) ماهنامه پيغام آڪٽوبر نومبر ۱۹۸۰

(۲) دادا سنڌي " سنڌ جي عالمن جا سونهري ڪارناما " ص ۸۵

ذهين رمضان المبارڪ تي پنهنجي آبائي ڪوٽ ۾ شي ابتدائي تعليم
پنهنجي ڪوٽ راجڻ پور ۾ حاصل ڪرڻ کانپوءِ وڌيڪ تعليم لاءِ مدرسو
قاسم العلوم گهوٽڪي ۾ مولانا نور محمد انڊڙ وٽ پڙهڻ شروع ڪيائون
بعد ۾ مدرسو مظهر العلوم ڪڏهه ۾ دارالعلوم ديوبند ۾ به ڪافي وقت
پڙهندا رهيا ۽ اتي ئي فارغ التحصيل ٿيا . (۱)

سياست :

جيئن ته شروع کان ئي سندس تربيت اهڙي ماحول ۾ ٿي
جتي انگريز خلاف سخت نفرت ۽ مسلم اتحاد جو درس ڏنو ويندو هيو
ان ڪري سندس طبيعت ۾ به انگريز حاڪمن خلاف سخت نفرت هوندي
هئي سندس پهرين تربيت گهوٽڪي ۾ مولانا نور محمد وٽ ٿي جيڪو
خلافت تحريڪ جو سرگرم ڪارڪن ، هجرت تحريڪ ۽ حڪمو رشيد ۽ سرڪ
مولات جو داعي هو ان کان پوءِ پي مولانا محمد صادق آڏ ڪڏهه وٽ
ويا سو ته وڌيڪ سرگرمي جو مرڪز هو .

اهڙي سبب هيو جو پاڻ خلافت تحريڪ ۽ علائقہ جي
عالم سان ڪلهو ڪلهي ۾ ملائي ڪم ڪرڻ لڳا ۽ حضرت امروٽي جي
حڪم تي علائقہ ۾ ڪافي بيداري پيدا ڪيائون .

مولانا هڪ ٻا عمل عالم ۽ مجاهد مائٽو هيو آخري عمر
۾ لوڪشيد واري مسجد ۾ خطابت جو سلسلو شروع ڪيائين جتان زيارت

حرمين لاء به هو .

آخر ۱۲ ربيع الثاني ۱۳۵۷ هـ ۾ گرده جي تحليف سبب
قوه جواني جي عالم ۾ انتقال ڪيائون ڪين خوب اولاد نه هيو .

مولانا محمد صادق اندڙ :

مولانا محمد صادق عرف مولوي سنهڙي جي ولادت پنهنجي عاقل
تعلقه جي ضلع سڪرواي ڳوٺ وٽن مهر ۾ ٿي . ابتدائي تعليم پنهنجي
ڳوٺ ۾ حاصل ڪرڻ بعد مولانا محمد واصل پروهي (جيڪو شيخ هاليجي
جو به استاد هيو) وٽ پڙهيا . حديث مولانا قمر الدين اندڙ وٽ ۽ مولانا
مزمعد لغاري وٽ پير جهنڊه واري مدرسو ۾ فارغ التحصيل ٿيا . (۱)
سندن تعلقات شيخ هاليجي سان تمام گهرا هيا اندڙ
قوه جي اصلاح جو ڪم هجي يا ڪو مذهبي معاملو سياسي هجي يا
ساجي هميشه شيخ هاليجي جي حڪم تي لبیک چئي ڪم ۾ جنبي
وڃندا هئا .

شيخ هاليجي سان گهري تعلقات هجڻ سبب سياست
۾ به انهن جا پوئلڳ هئا . خلافت تحريڪ ۾ شيخ هاليجي جي قيادت
۾ پرڀر حصو ورتائون سندن حڪم تي هجرت لاءِ ٿيڻ تيار ڪري
زمينون وڪشي ٻار ٻچا ساڻ ڪري هجرت ڪيائون پر پهاڻن جي غداري
سبب هي ساڳيا ڪڪ وسايائين .

روحاني طرح سندن تعلقه شيخ هاليجي معرفت حضرت

امروني سان هيو پاڻ ۱۹۵۵ء ۾ وفات ڪيائين .

مولانا عبیدالله :

مولانا عبیدالله بن آخوند محمد ابراهيم انڊڙ جي ولادت

۱۳۰۱ھ ۾ ڳوٺ هاليجي شريف ۾ ٿي ابتدائي تعليم پنهنجي ڳوٺ
۾ والد ماجد وٽ حاصل ڪرڻ کان بعد حجه وقت ڳوٺ خالد ضلع لاڙڪاڻو
۾ ۽ مولانا محمد واصل بروهي وٽ رڌ اسٽيشن لڳ پڙهيا .

سال ۱۳۲۲ھ ۾ برصغير جي سڀ کان قديم ۽ عظيم اسلامي

يونيورسٽي دارالعلوم ديوبند ۾ داخل ٿيا جتي کين مولانا انور شاه
خشمي ، مولانا عزيز الرحمان ، مولانا اعزاز علي وغيره هڪ کان علم
حاصل ڪرڻ جو موقعو مليو ۽ سال ۱۳۲۳ھ / ۱۹۲۲ء ۾ فارغ التحصيل
ٿي ڳوٺ پنهنجي موٽيا .

ديوبند ۾ رهڻ واري عرصي دوران مولانا عبیدالله جون

ملاقاتون برصغير جي ممتاز ديني ۽ سياسي اڳواڻن سان ٿينديون رهنديون
هيون . وڌيڪ جڏهن پنهنجي علائقي ۾ موٽي آيا ته اهو زمانو خلافت
تحريڪ جي اوج وارو هيو ۽ سندس ئي ڳوٺ هڪ حيثيت سان خلافت
جو مرڪز بنيل هيو جو ان ۾ شيخ هاليجي رهندڙ هيو . ان ڪري
مولانا عبیدالله به خلافت واري هلچل ۾ شريڪ ٿي ويو . ديوبند وڃڻ

کان اڳ به هن تحريڪ ۾ ڪافي جذبه سان ڪم ڪندا رهيا ۽ جڏهن شيخ حماد الله هجرت لاءِ تيار ٿي روانا ٿيا ته مولانا عبیدالله به ساڻن گڏ ٻارن ٻچن سميت هجرت ڪئي. (۱)

مولانا عبیدالله کي هڪ فرزند ۽ هڪ نياڻي ٿي. فرزند مولوي محمد ابراهيم پاڻ جواني جي عالم ۾ سال ۱۱۵۰ء ۾ وفات ڪيائون

مولوي محمد هاشم لغاري :

مولوي محمد هاشم ولد الم بخش لغاري ڳوٺ داد لغاري ۾ ڄائو. شروعاتي تعليم ڳوٺ پانڌي ۾ بهاولپور ۾ حاصل ڪيائون ان کانپوءِ مولانا عبیدالله سنڌي سان گڏ پير جهنڊه ويا. (۲) جن سان بعد ۾ ديوبند مان فارغ التحصيل ٿيا. خلافت تحريڪ ۾ ڀرپور حصو ورتائون. حڪم عرصه سهارنپور جيل ۾ به رهيا. ترڪ موالات ۾ ڀرپور نموني تحريڪ هلايائون. سال ۱۱۵۳ واري تحريڪ ختم نبوت ۾ پنهنجي مرشد شيخ هاليجي جي نگراني ۾ سئو ڪم ڪيائون. مولوي صاحب هڪ ٻي باق قسم جو ماثعو هئو. وڏي کان وڏي ماثعو کڻي به سچ چئي ڏيندو هيو. جنهن کي ڪي به عائق ۾ مولوي ڪهاڙو ڪوٽيندا هئا. (۳)

(۱) فضل الله انڌڙ، اسڪولن ليدر رٿا، قلمي بيان

(۲) دادا سنڌي "سنڌ جي عالمن جا سونهري ڪارناما" ص ۸۲

(۳) ماهوار "شريعت" سوانح حيات نمبر ۱، ص ۸۸. ۱۹۸۱ء

مولانا محمد هاشم " خلافتي " :

مولانا محمد هاشم ولد حاجي الم بخش جي ولادت ۱۸۸۹ء ۾ ڪوٽ قلهوٽ تعلقي رتوديرو ۾ ٿي . ابتدائي تعليم پنهنجي مامي ميانجي محمد عمر وٽ حاصل ڪيائين پوءِ مولانا خوش محمد ميرو خان مولانا عبدالقادر اندوڙ پهنواڻي ، مولانا عبدالله ۽ حسين عالمن وٽ پڙهي فارغ التحصيل ٿيو فراغت کانپوءِ حضرت امروٽي سان بيعت ڪيائين انهن ئي ڏينهن خلافت تحريڪ زور تي هئي . حضرت امروٽي جي حڪم تي ان ۾ ڀرپور حصو ورتائون . سال ۱۹۲۱ء ۾ مٿس مقدمه هليو ۽ ۲ سال سزا ڪاٽيائين . (۱)

تحريڪ خلافت ۾ جلسن ۽ جوش ۽ جذبه پيدا ڪرڻ لاءِ مولانا چار نوجوان تيار ڪيا هئا جيڪي خلافتي غزل وڏي سوز ۽ شرم سان چئي مائهن ۽ هيڃان پيدا ڪندا هئا . انهن نوجوان چوڪرن کي بلبلان خلافت سڏيو ويندو هيو .
سندن وفات ۱۹۴۰ء تي ٿي .

مولوي عبدالخالق " خليفه " موري :

مولوي عبدالخالق بن قاضي نبي بخش جي ولادت سنه ۱۲۱۱ هجري مطابق ۱۸۹۳ء ۾ موري ۾ ٿي ابتدائي تعليم

پنهنجي والد جي مدرسو ۾ حاصل ڪيائين . بعد ۾ سنڌ جي مدرسن ۾ ديني تعليم جي حصول لاءِ دور دراز سفر ڪيائين . خلافت تحريڪ ۾ حصو وٺڻ سان سياسي زندگي جو آغاز ڪيائين . خلافت تحريڪ ۾ ترڪ موالات ۾ ڀرپور ڌرڌار ادا ڪيائين . جنهن کي سرڪار کيس تي ٽنڊ رکيو . ساڻن گڏ ضلع ساهتي مان جن ماڻهن کي سزا ملي سي هي آهن قاضي فيض محمد سزا هڪ سال ، ماسٽر عبدالله هڪ سال ، مسٽر حبيب الله هڪ سال (۱)

پاڻ ۶۰ سالن جي عمر ۾ فوت ٿيا .

عبدالرحمان هاشمي :

ميمن خاندان جو چشم و چراغ اعليٰ شخصيت جو مالڪ هو ابتدائي تعليم مھري مان حاصل ڪيائين . انگريزي بي اي ڪيائين پڙهيو . عربي ، فارسي ، اردو تي به ڪافي عبور رکندو هو ملازمت جي ابتدا ميمن عبدالله هارون جي سياسي سيڪريٽري جي حيثيت سان سندس تعلقات نهايت وسيع هئا . خلافت تحريڪ ۾ چڱو نالو ڪڍيائين الوحيد ۾ مسلم ايڊوڪيٽ ۾ ڪم ڪيائين جيل ياترا به ڪيائين . سندس روحاني تعلق شيخ هاليجي سان هو . (۲)

(۱) جميعت خلافت صوبه سنڌ جي سالانه رپورٽ ۱۹۲۲ ، الوحيد پرنٽنگ پريس ڪراچي .

(۲) ڊاڪٽر حامد علي خانائي : " ضلع نوابشاه تاريخي شھر ۾ شخصيتون " ، ۲۵۲ .

خلافت تحريڪ جو اختتام

برصغير ۾ خلافت تحريڪ سرگرم عمل هئي . هر نشين
 ڏينهن نهيون راهون تلاش ڪي ڪيون ويون . هجره تحريڪ ناڪام وڃي
 ته عدم تعاون تحريڪ شروع ڪري خلافت تحريڪ کي زور وٺرائڻ جي
 خوش ڪئي پئي وئي . ان تحريڪ ۾ هندو مسلمان گڏجي ڪم ڪري
 رهيا هئا . سندن اتحاد جو هي عالم هيو جو پنهنجي اندروني
 اختلافن جي هوندي مسلمانن هندن کي مسجدن ۾ خطاب ڪرايو ۽
 هندن وري مسلم ليڊرن کي مندرن ۾ پئي گهرايو . (۱) عين انهي دوران
 انگريزن انهي تحريڪ کي ڪڍڻ لاءِ هڪ نئون حربو کولي لڏو ته
 وڙهايو ۽ حڪومت ڪريو . گانڌهي کي انگريزن اهو باور ڪرايو ته :
 " هندو مسلمانن جو ساڻ ڏئي رهيا آهن . خلافت اسلامي قائم
 ٿيندي مسلمان هڪ متحده قوت ٿيندا . هندوستان به آزاد ٿي
 ويندو ۽ مسلمانن کي به هڪ آزاد مسلم رياست ملي ويندي . اڳتي هلي
 هي سڀ مسلمان گڏجي هندوستان تي جيڪڏهن حملو ڪيو ته هندو
 ڇا ڪري سگهندا . ان ڪري هندن کي گهرجي ته هو خلافت تحريڪ
 کان علحده ٿي وڃن . ان جو اهو اثر ٿيو جو گانڌي هڪدم عدم
 تعاون واري تحريڪ جي ختم ڪرڻ جو اعلان ڪيو ۽ چيو ته هندوستان
 ۾ برطانيه جا مفاد هڪجهڙا ۽ ساڳيا آهن . (۲)

(۱) ڊاڪٽر سيد محمد سعيد " پاڪستان اور اسکا مطالعہ " ص - ۸۴

(۲) ايضاً ، ص -

انهي دوران ۾ي سال ۱۹۲۴ء ۾ ترڪي ^عمصطفيٰ ڪمال پاشا،

آخري ترڪ خليفه عبدالمجيد کي معزول ڪري جلاوطن ڪيو ۽ آزاد ترڪي مملڪت جو اعلان ڪيو ۽ باقي تمام اسلامي صوبا خود مختيار رياستن ۾ تبديل ٿي ويا (۱) ان طرح برصغير ۾ به خلافت تحريڪ ختم ٿي ان موقعي تي علامه اقبال شعر چيو :

جاڪ ڪردي ترڪ ظالم نه خلافت ڪي عبا
سادگي مسلم بهي ڏيکھ غيرون کي عياري بهي ڏيکھ (۲)

خلافت تحريڪ جا اشارات :

تحريڪ خلافت ختم ٿي پر ان پنهنجا دور رس اشارات برصغير ۾ ڇڏيا . بظاهر هي تحريڪ ڪنهن خاص شاميابي تي نه پهتي پر جيڪڏهن ڏٺو وڃي ته دنيا جي نقشي تي هن آزاد رياستن جو وجود جيڪو ۱۹۲۷ء ۾ ٿيو ۽ پاڪستان ۽ هندوستان آزاد ملڪن جي صورت ۾ نروار ٿيا . انهي جي ابتدا ۽ آغاز خلافت تحريڪ تي هئي . (۳)

ڊاڪٽر سيد محمد سعيد ان باري ۾ لکيو آهي ته: تحريڪ خلافت ختم هونگي مگر اس نه تحريڪ آزادي هند کي آغاز ڪرڻا اکر

(۱) ڊاڪٽر سيد محمد سعيد: "پاڪستان اور اسکا مطالعہ" ص - ۵۹

(۲) علامه اقبال "نظمه هلال عهد" ص - ۱۲

(۳) ڊاڪٽر در محمد پشان: "مولانا غلام محمد ملڪاني جي صدارتي خطبو"

محمد علي جوهر تحريڪ خلافت نعمن جلاتر تو انگريز هندوستان
سے بھي اتني جلدي رخصت نعمن هوتے اور پاڪستان بھي قائم
نعمن هوتا . (۱)

خلافت تحريڪ هڪ بحر بيختران پنجبي وڻي هئي دنيا
وارن مسلمانن جي جوش ۽ جذبه اهڙو نظارو ڪڏهن نه ڏٺو هيو . هن
تحريڪ هندوستان ۽ برطانيه جي سياسي پروگرام کي جيڪو دستوري
اصلاحن رستي هلندو هيو ان کي ٻي طرح ناڪام ڪيو . مسلمانن ۽
ڪوئن ۽ ڪرن ليڊرن ۽ جماعتن کي پرڪش جي صلاحيت پيدا ٿي وڻي .

شيخ هاليجي جا همسفر جهم سياسي ورور

مولانا حسين احمد مدني :

مولانا حسين احمد مدني ۱۹ شوال ۱۲۹۶ هجري مطابقه ۱۶ آڪٽوبر ۱۸۷۹ء ڳوٺ بانگر مٿو ضلع اناٿو ۾ مولانا حبيب الله جي گهر پيدا ٿيا . تاريخي نالو چراغ محمد هيو ابتدائي تعليم پنهنجي والد وٽ حاصل ڪيائون . (۱) ان کان پوءِ تيرهن سالن جي عمر ۾ دارالعلوم ديوبند پهتا جتي حضرت شيخ الهند سندن والد مولانا ذوالفقار علي ، مولانا عبدالقلي ، مولانا خليل احمد ، مولوي حبيب الله عثمانجي کان علم حاصل ڪندا رهيا . ۱۳۶۱ هجري ۾ حجاز جي طرف حجرت ڪري ويا ، جهم وقت مدينه منوره ۾ درس تدريس جو ڪم ڪندا رهيا . ٻين سالن بعد هندوستان واپس موٽي آيا .

پهر ۱۳۲۰ هجري ۾ وري مدينه منوره ويا اڃان سندن عمر ۲۴ سال هئي ته کين شيخ العرب و العجم جي لقب سان نوازيو ويو . ۱۹۱۴ء ۾ پنهنجي استاد ۾ رهبر حضرت شيخ الهند سان گڏ گرفتار ٿيا . ۱۹۱۹ء ۾ قيد کان آزادي ملي . (۲)

(۱) مولانا حسين احمد مدني " نقش حيات " خود نوشت سوانح حيات " ،

(۲) حامي عبيدي ديسپوري بديع طبع ص ۱۲۶

نومبر ۱۹۲۰ء ۾ جڏهن حضرت شيخ الهند فوت ٿيا ته
 کين سندن جانشين قرار ڏنو ويو . دارالعلوم جي صدارت سان گڏ
 خيرين قومي ۽ سياسي تحريڪن ۾ حصو وٺندا رهيا ، ۽ خيرائي دنيا
 گرفتار ٿيا ويا . شيخ هاليجي سان سندن تعلقات تمام گهرا هئا
 ۱۹۲۲ء ۾ پني عاقل ۾ شيخ هاليجي جي دعوت تي سان ملڻ آيا هئا
 ۽ انهن کان ايترا ته متاثر ٿيا جو شيخ هاليجي کي چيائون ته
 " حضرت اگر مجھے فرصت هوتي تو آپ سے مسائل سلوڪ سيکھتا . (۱)
 پهرين اپريل ۱۹۲۶ء ۾ جڏهن سنڌ بمبئي کان جدا ٿي
 ته پاڻ مبارڪ باد جو هڪ خط حج جي سفر جي روانگي وقت جهاز ۾
 جزييرہ قمران مان الوحيد اخبار ڏانهن موڪليو . (۲) علم و ادب جي
 هي آفتاب طريقت ۽ سياست جو ماهتاب ۶ سيپٽمبر ۱۹۵۷ء ۾ هميشه هميشه
 لاءِ سر زمين ديوبند تان غروب ٿيو .

حاجي عبدالله هارون :

عبدالله ولد ميان هارون ولد ابوبڪر ولد حسن حج جي
 سيمڻ خاندان جو فرد سال ۱۸۷۲ء ۾ سراجي ۾ ڄائو . ابتدائي تعليم
 هڪ گجراتي اسڪول ۾ حاصل ڪيائين . پنج درجا پاس ڪرڻ کان بعد

(۱) راي ميان عمر الدين مرحوم

(۲) الوحيد " سنڌ آزاد نمبر " ، ۱۶ جون ۱۹۲۶ء .

معاشي بدحالي سبب اسڪول ڇڏي واپار ڪرڻ لڳو . جتان آهستي آهستي
ترقي ڪندي ڪندي سال ۱۹۱۲ء تائين هن جو شمار ڪراچي جي وڏن
مالدارن ۽ شيخن لڳو .

سياست جو آغاز ۱۹۰۱ء کان مقامي سياست ۽ حصو وٺڻ
سان ڪيائين اڳتي هلي ۱۹۱۱ء ۾ هلال احمد سنڌ جو جڏهن بنياد
پيو ته سيد عبدالله هارون کي انجو سيڪريٽري ۽ خزانچي مقرر ڪيو
يو . ۱۹۱۴ء ۾ ڪانگريس ۾ شامل ٿيو . ۱۹۱۹ء ۾ حاجي صاحب کي صوبو
سنڌ جي خلافت ڪاميٽي جو صدر چونڊيو ويو . جنهن عهدي تي
مسلسل پنجن سالن تائين باقي رهيو . خلافت تحريڪ لاءِ ڪافي
مالي مدد ڪندو رهيو . ۱۹۲۸ء ۾ کيس آل انڊيا خلافت ڪاميٽي جو
صدر چونڊيو ويو . ۱۹۳۲ء ۾ حاجي صاحب کي سرڪار طرفان هڪ ميٽنگ
۽ شرڪت ڪرڻ لاءِ ڪينيڊا موڪليو ويو .

۲۷ اپريل ۱۹۴۲ء تي سنڌ جو بي لوٽ خاد ڊل جي

حرڪت بند ٿيڻ ڪري انتقال ڪري ويو . (۱)

مولانا محمد صادق ڪڏه ڪراچي :

مولانا محمد صادق ۱۵ مارچ ۱۸۷۴ء مطابق ۲۵ محرم

۱۲۹۱ھ تي ڪراچي جي محله ڪڏه ۾ ڄاوا . ابتدائي تعليم پنهنجي

جي ايم سيد : " جنب گذاريم جن سين " (حصو ٻيو)

(۱)

والد جي قائم خيل مدرسو مظهر العلوم ۾ حاصل ڪيائين . سندس والد پڻ وڏو درويش ۽ بزرگ عالم هيو . مولانا محمد صادق ان کان پوءِ مولوي احمد الدين جڙوالي جي نگراني ۾ وڌيڪ عربي تعليم حاصل ڪئي ۽ اعليٰ تعليم جي حاصل ڪرڻ لاءِ ديوبند جو رخ ڪيائين . جتي مولانا محمود الحسن سندن استاد هيا ۽ هم سبقن ۾ مولانا حسين احمد مدني ، مولانا انور شاه ششميري ، مولانا خفايت الله دهلي شامل هئا . ۱۸۸۶ء ۾ دارالعلوم ديوبند کان فارغ ٿي ڪراچي موٽي اچي پنهنجي والد جي مدرسو ۾ تعليم ڏيڻ شروع ڪيائون . ديوبند ۾ رهڻ دوران هن جي مستقل مزاجي علمي صلاحيت ذهني لياقت حق ڪوٺي ۽ بي رائي جو سندس استاد شيخ الهند تي خاص اثر پهچي ويو . جنهن ڪري هو پنهنجي سياسي تحريڪ جي سلسلي ۾ وقت بوقت ڀيرو ڪيس ڪهڙائيندو هيو ۽ ڪيس رازدان خصوصي سمجهي سنڌ تحريڪ جو سربراه مقرر ڪيو هئائين . (۱)

مولانا اعليٰ پايو جو عالم ۽ محقق هجڻ سان گڏ وطن ۽ آزادي جو دلدادو هيو . هن پنهنجي زندگي جو نصيب العين وطن ۽ اسلامي دنيا کي ڏارين کان نجات ڏيارڻ بنيادو . سال ۱۹۱۶ء ۾ جيئت الانصار جي پبليڪ فارو تان انگريزي حڪومت کي ختم ڪرڻ لاءِ ۽ انهن جي طاقت کي ختم ڪرڻ لاءِ حوش ڪندا رهيا .

پاڻ انگريزن جا سخت دشمن هئا . هر قومي تحريڪ ۾ حصو وٺندا رهيا جنهن ڪري ڪيئن سخت تڪليفون برداشت ڪرڻيون

ٻيون ايترو ضرور جو پنهنجي وطن کان پري قيد خانن ۽ زندگي جا تلخ ڏينهن گذاريائون . .

انگريزن هندوستان تي لشڪر جي مدد سان عراق تي حملو ڪيو جو ان وقت ترڪن جي قبضي ۾ هيو ، مولانا فتويٰ جاري ڪئي ته انگريزن جي لشڪر ۾ شامل ٿي ترڪن سان وڙهڻ حم آهي . هن فتويٰ جي ڪري سنڌ ۽ بلوچستان ۾ بغاوت جي باهه پڙهي پئي . هر جاءِ تي انگريزي فوجن تي حملا ٿيڻ لڳا . تنهن کان سواءِ بلوچستان جي مينگل قبيلي جي سردار نورالدين مينگل جي قيادت ۾ بلوچستان ۾ آزادي جي تحريڪ شروع ٿي وئي . ان بغاوت جي ڪري انگريز پريشان ٿي پيا ۽ انگريزن جي طرفان ڪراچي جي بندرگاهه تي ۲۰۰۰۰ تپه هزار فوج جيڪا عراق تي حملي ڪرڻ لاءِ تيار بيٺي هئي . ان کي لس هيلي جي بغاوت کي ڪڍڻ لاءِ استعمال ڪيو ويو جنهن سبب انگريزي فوجون عراق نه پهچي سگهيون . نتيجي ۾ عوت القمار ۽ ترڪي فوج انگريزي لشڪر کي گهري ۽ ورتو ۽ انگريزن جو شيعه هزار لشڪر ماريو ويو ۽ سٺ هزار فوج پنهنجي ڪمانڊر سميت گرفتار ٿي وئي . (۱)

بعد ۾ تنهن عذر ۾ اهو راز کوليو ۽ انگريزن مولانا کي ۸ مئي ۱۹۱۴ء تي گرفتار ڪيو ۽ فينس آف انڊيا رولس تحت ڏکڻ هندستان جي شهر ڪارواڙ ۾ ۳ سال نظر بند ڪيو . جتان ۶ فيبروري ۱۹۱۹ء تي بمبئي جي گورنر سندن آزادي جو حڪم جاري ڪيو ۽ ڪراچي واپس پهتا . (۲)

(۱) مولانا حسين احمد مدني " نقش حيات " ، ص - ۳۳۲ .

(۲) ڊاڪٽر ياسمين شيخ " روزانه جنگ " (اردو) ۱۵ جولاءِ ۱۹۹۰ .

آزاد شيڻ کان پوءِ هي سياست ۾ سرگرم ٿي ويا. ۱۹۲۱ء ۾ ڪراچي ۾ خلافت ڪانفرنس ڪهراڻي ويئي ۽ کين استقباليه ڪميٽي جو صدر مقرر ڪيو ويو. بلقان ۽ طرابلس جي لڙائي ۾ چندو جمع ڪرڻ موڪليائون. سمرنا ۽ يونانين جي ظلم خلاف احتجاج لاءِ جلسا منعقد ڪرايا. (۱) فلسطين جي سرزمين تي يهودي رياست قائم ٿيڻ تي احتجاجي مظاهرا ڪرايائون. جنهن ۱۹۲۲ء ۾ مفتي اعظم فلسطين امين حسين ڪراچي آيو ته مولانا جن کين پنهنجي تعاون جو ڀرو يقين ڏياريو.

مولانا محمد صادق جي دوستي جو دائرو تمام ڪشاده هيو. هندو سنڌ جي سڀني سياستدانن ۽ عالمن سان سندن گهڙا تعلقات هيا. مولانا جي شخصيت ۽ مدرسو مظهرالعلوم بابت مشهور اسڪالر علامه غلام مصطفيٰ قاسمي فرمائين ٿا "مولانا عبدالله جي ان مدرسو جي اولين شاگردن مان سندن فرزند مولانا محمد صادق هئا جن اڳتي هلي ان مدرسو کي ايتري ترقي ڏياري جو هي مدرسو نه صرف وڏي ديني درسگاه ثابت ٿيو بلڪه وطن جي آزادي لاءِ به وڏو مرڪز بڻجي ويو (۲). مولانا محمد صادق جي سياسي خدمات جو اندازو انهن واقعن مان لکائي سگهجي ٿو ته خالقذنه هال ڪراچي ۾ برصغير جي آزادي جي لپڻن تي انگريزن جي طرفان جيڪو مقدمو هلايو ويو ۽ جنهن جلسي ۾ تقريبن ڪرڻ تي هي مقدمو هلايو ويو اهو جلسو مولانا مرحوم

تي ڪرايو هيو . جنهن ۾ علي برادران ڊاڪٽر سيف الدين ڪچلو مولانا حسين احمد مدني ، پير غلام مجدد سرهندي ۽ ٻين ڪيترن ئي سنڌ ۽ هند جي سياستدانن شرڪت ڪئي . (۱)

۱۹۲۵ء ۾ جڏهن نجد جي والي ابن سعود ، حجاز مقدس تي حملو ڪيو هيو ۽ مدينه منوره تي گهيرو ڪيو ان وقت جي مدينه منوره جي رهندڙن هڪ تار مولانا محمد صادق کي امداد موڪلڻ لاءِ رواني ڪئي مولانا انهن جي هر طرح مالي ۽ اخلاقي مدد ڪئي . (۲)

سنڌ جي بمبئي کان آزادي لاءِ به سندس خدمتون وساري نٿيون سگهجن . ۱۸ جون ۱۹۲۸ء ۾ ان مسئلي تي هندن ۽ مسلمانن ۾ هڪ سمجهوتو ٿيو . ان تي مدرسو مظهر العلوم جي اسٽاڊنٽ جا دستخط به هئا .

ان کانسواءِ جميعت علماء هند جي مرڪزي ڪاميٽي جي ميمبرن کي سنڌ سان ٿيندڙ نا انصافين کان آگاه ڪيو ۽ کين فائل ڪيو جنهن جي ڪري جميعت علماء هند جي قراردادن ۾ سنڌ کي بمبئي کان جدا ڪرڻ ۽ سنڌ جي آمدني سنڌ تي خرچ ڪرڻ جا مطالبه ڪيا ويا .

مولانا محمد صادق مرحوم تحريڪ ريشمي رومال جي بانيان مان هئا . مولانا عبید الله سنڌي جي قائم ڪيل فوج جنود ربانيه ۽ ڪرنل جي عهد تي فائز هئا . جميعت علماء هند جي مرڪزي ڪاميٽي

(۱) مرحوم حافظ محمد اسماعيل کان زباني طور ورتل انٽرويو .

(۲) ايضاً ،

جا رڪن هئا . (۱) . مولانا وٽان ڪيترن ئي اهل علم فيض حاصل ڪيو جن مان مولانا محمد عثمان بلوچ سابقڪ وزير معارف رياست قلات مولانا قاضي عبدالصمد سربازي ، نائب وزير معارف قلات ، حڪيم محمد احسن سيوهاڻي سابقڪ سفير ، مولوي عبدالغفور سيٽاڻي ايڊيٽر نواب سنڌ مولوي خير محمد نظاماڻي وغيره مشهور آهن . (۲) .

مولانا ۱۸ جون ۱۹۵۲ء ڏينهن وفات ڪئي ڪين مورتي

جي مشهور قبرستان ۾ دفن ڪيو ويو . (۳) .

ڪين اولاد ۾ هڪ فرزند مولانا حافظ محمد اسماعيل ۽

حڪيم نياڻيون آهن . (۴) .

مولانا حڪيم عبدالڪريم چشتي :

مولانا عبدالڪريم چشتي سال ۱۸۹۶ء ۾ شڪارپور شهر ۾

ميان عبدالله جي گهر پيدا ٿيو . ابتدائي تعليم چهن سالن جي

عمر کان خليفه حاجي عبدالغفور وٽ قرآن شريف شروع ڪرڻ سان شروع

ڪيائين . ۱۹۱۰ء کان پوءِ عربي ، فارسي تعليم مولانا غلام رسول چشتي

وٽ حاصل ڪيائين . پوءِ مولوي عبدالرحمان وٽ فقه اصول حديث تفسير

(۱) محمد ميان : " تحريڪ شيخ الهند " ، ص - ۲۵۶

(۲) مولانا حافظ محمد اسماعيل جي زباني انٽرويو ذريعي حاصل معلومات

(۳) ايضاً

(۴) ايضاً

شيخ عالمگیری جاسوسی رفیق

مولانا محمد سعید

مولانا دین محمد فاضل

جان محمد بیجو

مولوی عبدالکریم شتیر

۽ حديث جا ڪتاب مڪمل ڪري دستاربندي ڪيائين . (۱) تعليم جي دوران طب جي تعليم به حاصل ڪندو رهيو . جنهن ۾ ڪيترن ڪافي مهارت هئي ۱۹۱۷ء ۾ فارغ التحصيل ٿيڻ بعد پنهنجي گذر سفر لاءِ شفا خانو کوليو . ۱۹۱۸ء ۾ وطن جي آزادي خاطر ڪانگريس سان شامل ٿيو ۽ انجمن مجاهدين اسلام جو شڪارپور ۾ بنياد وڌائون جنهن سنڌ ۾ خلافت هلچل ۱۹۱۹ء شروع ٿي ته پاڻ ان ۾ ڀرپور نموني شامل ٿي ڪم ڪرڻ شروع ڪري ٽنن ئين (۲) تقرير نهايت جوشيلي ڪندو هيو جنهن ڪري ڪيترائي ڀيرا جيل پاترا ڪرڻي پيون .

سال ۱۹۲۱ء ۾ شڪارپور ۾ مدرسو محموديه جو بنياد وڌائين

جيڪو تقريباً ڇهن سالن تائين هلندو رهيو . (۳)

سال ۱۹۲۲ء ۾ جنهن شدي تحريڪ شروع ٿي ته جوشي صاحب انجمن اشاعت اسلام جو بنياد وجهي ساري سنڌ ۾ جلسا ڪيائين

خاص ڪري سنجوگي شيخن کي پڪي مسلمان بنائڻ لاءِ وڏو ڪم ڪيائين

۱۹۲۹ء ۾ جنهن آرم سماجين پيغمبر اسلام ۽ مسلمانن خلاف مضمون

۽ ڪتاب لکڻ شروع ڪيا ته مولانا به ان جي جواب ۾ زوردار ڪتاب لکيائين (۴)

(۱) جي ايم سيد: "جنب گذاريم جن سين"، (جلد ٻيو)،

ص - ۴۲۰ .

(۲) پير علي محمد راشدي "اهي ڏينهن اهي شينهن"،

ص - ۱۹۱ .

(۳) جميعت خلافت صوبه سنڌ جي سالانہ رپورٽ سال ۱۹۲۳،

(۴) جي ايم سيد "جنب گذاريم جن سين"، ص - ۴۲۱ .

صحافت :

مولانا چشتي صحافت ۾ چڪو پهرو ورتو آگسٽ ۱۹۲۷ء ۾ جيڪب آباد مان صداقت اخبار خديائين ۰ بعد ۾ شڪارپور مان هفت روزه پيغام خديائين ۰ ان کان سواءِ ججهه وقت هفت روزه جمهور شڪارپور روزنامہ مجاهد خراجي روزنامہ الوحيد خراجي ، روزنامہ آزاد خراجي جي ايڊيٽري جا فرائض انجام ڏنائين ۾ لاڙڪاڻه جي هفت روزه پاڪستان جي ۾ ججهه وقت ادارت خيائين ۰ (۱)

حج :

سال ۱۹۲۶ء ۾ پهريون حج خيائين اتي ڪيس خداداد الحجاج جو صدر مقرر ڪيو ويو ان کانپوءِ ۱۹۲۲، ۱۹۲۳، ۱۹۲۴ء ۾ حج خيائون ۰ (۲)

مولانا چشتي سنڌ خلافت ڪاميٽي جو نائب صدر، ڪيترا سال جمعيته علماء سنڌ جو نائب ناظم ۾ آزاد قومي پارٽي جو نائب ناظم ۾ شي رهيو هو ۰

(۱) جي ايم سيد : " جنب گذاريم جن سين " ، (حصو پهرو)
ص - ۲۳۲ ۰

(۲) دادا سنڌي " سنڌ جي عالمن جا سونهري ڪارناما " ،

هي شي سال شڪارپور ميونسپالٽي جو وائيس پريزيڊنٽ
 ۾ رهيو ۽ چار مهينا پريزيڊنٽ ۾ رهيو . ڪيترو وقت ميونسپل ڪميٽي
 جو ميمبر ۾ رهي چڪو هو . نيو ايريا هاءِ اسڪول شڪارپور جو صدر
 مدرسو محموديه جو صدر ، جمعيست علماء اسلام شڪارپور جو صدر ،
 انجمن اهل سنت شڪارپور جو صدر انجمن طلباء شڪارپور جو نائب صدر
 ۽ مدرسو دارالهدى ٿيڻهي جو نائب صدر شي رهيو هيو . (۱)

۱ نومبر ۱۹۵۰ء تي يارهين سنڌ ادبي ڪانفرنس طرفان
 ڪيس سبحان سنڌ جو خطاب ڏنو ويو ، جمعيست شعراء سنڌ جي اجلاس
 منعقد ميرپور بٺوري ۱ جنوري ۱۹۶۰ء تي ڪيس سکر ضلع ۽ جماعت
 جو نمائنده ۽ ورڪنگ ڪميٽي جو رڪني بنايو ويو . (۲)
 سندن تعلقات تمام وسيع هئا برصغير جي ممتاز سياسي
 ورڪرن سان سندن گهرا رابطو هئا . شيخ هاليجي سان سندن گهرا
 ۽ دوستانه تعلقات هئا . (۳)

سندن تصنيفون :

مولانا چشتي جملہ ۵۵ ڪتاب ۽ رسالا لکيا جيڪي تقريبا
 سمورا شايع ٿيل آهن ، جن مان ۷ فارسي ۽ ۴۸ سنڌي آهن

(۱) جي ايم سيد " جنب گذاريه جن سين " (جلد ٻيو) ، ص - ۴۳۴

(۲) ايضا ، ص -

(۳) ماهنامه " شريعت " عنوانج حيات نمبر ، سال ۱۹۸۱
 ص - ۱۱۳ .

۲۱ مارچ ۱۹۶۴ء تي وفات ڪيائين . (۱)

پروفيسر لطف الله بدوي مولانا چشتي بابت پنهنجي
تاثرات هنن لفظن سان بيان ڪري ٿو ته : " مولانا عبدالڪريم چشتي
خدا ڪيس غريق رحمت ڪري سنڌ جي انهن ٿورن مقتدد عالمن مان
هيو جن کي تقرير ۽ تحرير تي پڪسان عبور حاصل هيو . انهي ۾
هو شڪ نه آهي ته هو هڪ جادو بيان مقرر هيو .

سندن تقرير نه صرف فخر جي اعتبار سان بلند پرواز
رکندي هئي پر زبان ايڏي ته شست ۽ سليس هوندي هئي جو ان کي
نصيح ۽ بليغ ٿي چئي سگهجي ٿو . حق ڪوئي ۽ حق ڀڃندي ۽
جڏهن به پڙهي ڪونه پيو هميشه فرمانروا جي قوت جي سامهون
بي باڪ رهيو . خلافت تحريڪ جي زماني ۾ مون سندس سورۃ صف جي
تفسير به ٻڌي هئي . برطانيه حڪومت جي دور ۾ جڏهن سندس ممبر
جي چوڌاري پوليس ۽ سرڪاري ڪامورن جو گهيرو هيو . ڪيڏي نه وڏي جلال
سان تقرير ڪيائين . قرآن پاڪ جا الفاظ هوا ۾ گونجي رهيا هئا
سامعين جون اکيون حریت جي ڪيف کان اشڪبار هيون ۽ قلب سيني
اندر لرزي رهيا هئا . (۲)

(۱) لطف الله بدوي " (مضمون) : " ماهنامه نشين زندگي " ،
مئي ، جون ۱۹۶۴ء .

(۲) پروفيسر لطف الله بدوي : " مولانا عبدالڪريم چشتي
هڪ اديب ۽ مصنف جي حيثيت ۾ " ، مضمون ، ته ماهي
الرحيم " ، سيپٽمبر ۱۹۶۶ء ، حيدرآباد ، ص .

حکیم مولوي فتح محمد سيوهاڻي :

حکیم فتح محمد سيوهاڻي ۱۸۸۲ء ۾ سيوهڻ ۾ ڄائو سندس والد جو نالو غلام محي الدين هيو . سندن والد ننڍپڻ ۾ ئي فوت ٿيو هي ڪل ۳ ڀائر هئا . محمد زمان ، فتح محمد ۽ عبدالقيوم پاڻ ابتدائي تعليم پنهنجي والد وٽ حاصل ڪئي ان جي فوت ٿيڻ بعد مولوي محمد عمر چنم مولانا عطاء الله فيروز شاهي ۽ مولانا عبدالروف بختيارپوري وٽ عربي تعليم حاصل ڪندا رهيا . سال ۱۹۰۲ء ۾ مولانا محمد صديق وٽ سمورا ڪتاب مڪمل ڪري دستاربندي ڪيائون .

فارغ التحصيل ٿيڻ بعد سيوهڻ ۾ مسجد شاه صدر ۽ مدرسو نوشهرو فيروز ۾ ڪجهه وقت سنڌ مدرسو ۾ تعليم ڏيندا رهيا سال ۱۹۱۵ء تاري ڪراچي ۾ مستقل طور ڪچهري رٽي تي پاڪستان جوڳ جي سامهون دوا خانو ڪوليو سندس مطب سياسي قومي مذهبي ۽ ادبي تحريڪن جو مرڪز هوندو هيو هن جو تعلق ڪانگريس ۽ جميهت علماء هند سان هيو ۽ جميهت علماء سنڌ جو سيڪريٽري هيو حڪيم صاحب کي انگريز جي هر شي کان نفرت هئي . ڪفن لاءِ به کاتي جو ڪهڙو رٿي زم زم جي پاڻي ۾ ٻوڙائي رکي ڇڏيو هئائين . جنهن ۾ کيس فوت ٿيڻ بعد وصيت موجب دفنايو ويو .

(۱) آغا شمس عباسي : "حکیم فتح محمد سيوهاڻي جي

شخصيت ۽ سندس علمي ۽ سياسي خدمتون" (مقالو) هي ايڇ ڊي

تحريڪ خلافت ۽ جذهن مولانا محمد علي ڪراچي آيو ته

ان جي سامهون سڀا سنامو حڪيم فتح محمد ٿي پڙهيو . پاڻ ڪيترن سالن تائين ڪراچي ميونسپل ڪارپوريشن جو ميمبر رهيو ۽ لڪيائي جي پوئتي هيل ماڻهن جي بهتري لاءِ ڪهڙو ڪم ڪندو رهيو .

ڪراچي جي مشهور ديني اداري مظهر العلوم جو ناظم

رهيو ۽ ان دوران مدرسو جي زير سايه " الجامع " رسالو ۱۹۲۵ ۽ خديائين سندس سرپرستي هيٺ مخدوم محمد صالح پٽي هالائي ڪراچي مان ٿي .
" الاسلام " رسالو ڪراچي (۱)

۱۹۲۶ء ۽ جمعيته علماء سنڌ جي سرپرستي هيٺ هفتيوار

اخبار اصلاح خديائين . جيڪا پوءِ نومبر ۱۹۲۹ء ۽ پير الاهي بخش جي حوالي ڪيائين سندس نظم ۽ هڪ ڪتاب " بهار اخلاق " شايع ٿيل آهي پاڻ ننڍپڻ کان ئي عدهء قسم جي شاعري ڪندا هئا . نثر ۽ سندن ڪيترائي ڪتاب شايع ٿيل آهن جن ۾ حيات النبي ، فتح محمد اخلاق محمدي ، احوال لعل شهباز قلندر ، داستان قوم ، آفتاب آداب ، ڪمال ۽ زوال ، ابو القصل ۽ فيضي ۽ ميرن جي صاحبي خافي مشهور آهن . (۲)

(۱) ماهنامه نشين زندگي (مضمون) مير شفيق محمد علي
۴ ستمبر ۱۹۵۷ء

(۲) آغا شمس عباسي : " حڪيم فتح محمد سيوهاڻي جي شخصيت ۽ ان جون علمي ۽ سياسي خدمتون " (مقالو) هي ايڇ ڊي
تان ورثه اختصار ، ۱۹۸۲ء ، ص -

حکیم صاحب ننڍپڻ کان شعر چوندو هيو سال ۱۹۲۷ء ۽

بزم ادب ڪراچي ۽ سنڌ مدرسو جي مشاعرن ۽ صدارتي تقرير ڪندي
 فرمائيو هائون ته: "مان تيرهن ورهن جي ڄمار جهڙي بي شعوري
 جي زمانه ۽ اوچتو شعر چوڻ شروع ڪيا، ببل بوسٽان بلاغت حضرت
 " ببل " ۽ شمسوار ميدان فصاحت حضرت " مخلص " جي هٿان ڪي
 سان گاهه گاهه ڪشي آفتاب ۽ تحفه احباب جي زمانه ۽ پنهنجي جذبات
 ۽ انڪار ڪي ميزان شعر ۽ موزون ڪرڻ جي خوش ڪندو آهيان. سيد گدا،
 مير سانگي ۽ شاه مرتضائي ۽ مجتباي منهنجي ابتدا وقت جا محسن
 هئا. آغاز شعر ساني ۽ آءُ ڪهڻو ڪري پارسي ۽ عربي جو شعر چوندو هو
 ۽ ۱۶ سالن جي عمر ۾ پارسي شعر جو هڪ ديوان مرتب ڪري وڌو مگر
 سنڌي شعر محض حضرت " ببل " مرحوم جي ترغيب ۽ اصرار تي چوڻ
 شروع ڪيو اسڪولي سنڌي تعليم مون حاصل ٿي ڪانه ڪشي هئي. سڄو
 وقت پارسي ۽ عربي جي تعليم قديم نصاب جي مطابق عربي مدرسن ۾
 حاصل ڪئي هئي. (۱)

۱۹۳۱ء ۾ جمعيته علماء سنڌ جو تاريخي اجلاس ڪراچي ۾

گهرايائين جنهن جي صدارت مولانا حسين احمد مدني ڪئي. انهي
 اجلاس ۾ لواي جي حج بابت هڪ فتويٰ مولانا مدني لکي جنهن تي
 باقي عالمن صحيحون وڌيون.

حيدرآباد جي ڊپٽي ڪليڪٽر سرفريقي مينينگ گهراڻي

جمعيته علماء سنڌ طرفان مولانا محمد صادق ۽ حڪيم فتح محمد آيا
 ۽ حزب الله طرفان مولوي خير محمد نظاماڻي ۽ پير لواي طرفان مير غالب

۽ نضد احمد لبرتي بوٽ هٻائوس . مير پير صاحب طرفان مختار هيو جنهن ان اجلاس ۾ سڄي ڪاليجيون تسليم ڪيون جيڪي انهي لاءِ منسوب آهن .

۲۰ آگسٽ ۱۹۲۷ع تي مولانا سعيد احمد ۽ مولانا سيد

حسين احمد مدني جڏهن ڪراچي ۾ آيا ته حڪيم فتح محمد جي خوشن سان ميونسپل ڪارپوريشن طرفان ڪين سپاسنامو پيش ڪيو ويو ان جي جواب ۾ مولانا مدني هڪ تقرير ڪئي جنهن ۾ هندو مسلمان حيران ٿي ويا . (۱)۰

سندن بيشمار ڪارنامن مان ڪراچي ميونسپل طرفان يوناني

دواخانو ڪارپوريشن جي خرچ ٻڌي به آهي . (۲)۰

حڪيم صاحب کي آخر عمر ۾ ذیابيطس جي تخليف ٿي پئي

جنهن جي ڪري اڳتي هلي هڏين جي سلف ٿي پئي (۳) ان سبب ڪري ڪهن ڦرڻ کان معذور ٿي پيا جيستويڪ سندن نيڪ ۽ فرمانبردار اولاد ڪيترو ئي علاج ڪرايو پر انهي بيماري کان چٽي نه سگهيو جنهن ڪري

۱۲ دسمبر ۱۹۴۲ع تي هن فاني دنيا کان هجڻ ڪري ويو پاڻ پنهنجو

ماده تاريخ پنهنجي حياتي ۾ ئي " حشت خاڪ " ڪلاي ڇڏيو هئائون .

ڪين ۽ فرزند حڪيم محمد احسن سابقه مبشر ڪراچي ۾ سابقه سفارتدار

محمد محسن ٿيا . (۴)۰

هفت روزہ اصلاح ، ۲۰ آگسٽ ۱۹۲۷ع .

(۱)

آپا شمس عباسي: " حڪيم فتح محمد سيوهاڻي جي شخصيت علمي ۽ سياسي

(۲)

خدمتون " ص ۷۰ - (مختار

داڪٽر اياز قادري " سنڌي غزل جي اوسر " ، ص ۳۲۹ - ۳۲۷

(۳)

ايضا ،

(۴)

مولانا دين محمد وفائي :

مولانا دين محمد بن خليفو حڪيم گل محمد وفائي جي ولادت ۲۷ رمضان ۱۳۱۱ھ مطابق ۲ اپريل ۱۸۹۴ء ۾ ڳوٺ ڪڻي عرف نبي آباد تعلقه ڳڙهي ياسين ضلع سکر (حال. شڪارپور) ۾ ٿي ابتدائي تعليم پنهنجي والد وٽ حاصل ڪيائين (۱) سندس عمر ۹ سال مس هئي ته سندس والد فوت ٿيڻ ڪري فارسي تعليم لاءِ مولوي محمد عالم وٽ ويو ان کانپوءِ وقت جي چوڻي جي عالم ۽ استاد اڪل مولانا غلام عمر سوني جتوئي واري وٽ ويا جتي مسلسل ۵ سالن تائين محنت ۽ جانفشاني سان تعليم حاصل ڪندو رهيو ۽ سال ۱۳۳۰ھ ۾ فارغ التحصيل ٿي پنهنجي ڳوٺ واپس وريو . مولانا ابوالفيض ڪيس سنڌ مدرسو ڪراچي ۾ تعليم ڏيڻ لاءِ گهرايو (۲) جتي هو ٻن سالن تائين رهيو بعد ۾ سال ۱۹۱۶ء ۾ رائيپور جي پيرن جي اولاد کي تعليم ڏيڻ لاءِ ڪراچي ڇڏي رائيپور اچي رهڻ لڳو ۲ سال رائيپور ۾ رهڻ بعد نلاء ۾ حاجي امام الدين شاه جي اولاد کي پڙهائڻ لاءِ ويو .

خلافت تحريڪ ۾ سرپرست حصو ورتائين ان دور ۾ مولوي جي مولوي فيض الحريم ترڪي جي خليفي خلافت شريف حسين مڪه جي حق ۾ هڪ رسالو تحقيق الخلفاء لکيو جنهن جي سرڪار جي ذريعي

(۱) جي ايم سيد " جنب گذاريم جن سين " حصو ٻيو، ص - ۲۲۱

(۲) ته ماه " مهراڻ " سوانح نمبر، سنڌي ادبي بورڊ، ۱۹۵۷

خاني تشهير شي ان جي رد ۾ مولانا تاج محمود امروٽي جي نگراني هيٺ رسالو " اظهار الحرامه " نالي ڪتاب مولانا دين محمد وفائي لکيو (۱) جيڪو ۸، ۴ ۾ ۱ فيبروري ۱۹۲۰ء تي لاڙڪاڻي خلاف ڪانفرنس جي موقعي تي تقسيم ڪيو ويو (۲) .

سلطان وحيد الدين خليفه جي نالي سان مارچ ۱۹۲۰ء کان الوحيد اخبار جاري ڪئي وئي جنهن جو مولانا وفائي کي سب ايڊيٽر مقرر ڪيو ويو (۳) . ان کان پوءِ سال ۱۹۲۲ء ۾ ماهوار رسالو توحيد جاري ڪيائين جنهن سنڌ بمبئي کان جدا ٿي ته الوحيد اخبار جو سنڌ آزاد نمبر شايع ٿيو جنهن ۾ مولانا وفائي جو وڏو ڪردار هيو (۴) .

سال ۱۹۲۴ء ۾ توحيد رسالو ماهوار نشين سر جاري ڪيائين جيڪو سندس حياتي تائين علمي ادبي ۽ روحاني مضمونن سان پرڀر هوندو هو .

لواي ضلع بدين ۾ جنهن حج جا احڪام شروع ڪيا ويا ته مولانا وفائي پنهنجي رسالي " توحيد " ۾ ان جي خلاف پرڀر انداز ۾ مضمون لکيا (۵) .

مولانا وفائي ڪيترائي ڪتاب تصنيف ڪيا جن مان ڪجهه هيٺيان آهن :

تذڪره شاهين سنڌ (ٽن جلدن ۾) ، سوانح حضرت محمد صلي الله عليه وسلم سیرت ابوبڪر ، سیرت حضرت فاروق ، سیرت حضرت

تذکرہ مشاہیر سندھ (ٲن جلدن ۾) ، سوانح حضرت محمد صلي الله عليه وسلم ، سيرت حضرت ابوبڪر ، سيرت حضرت فاروق ، سيرت حضرت عثمان ، سيرت حيدر طرار ، سوانح خاتون جنت ، سوانح غوث اعظم ، نو مسلم هندو راشي ، راحت روح تذکرہ نوح ، توحيد الاسلام سنڌي ترجمو تقويه الايمان ، اعتقاد صحيح مذهب اهل حديث ، مقصد زندگي ، ياد جانان وغيره . پاڻ عمر جي آخر ۾ مسلم ليگ ۾ شامل ٿي ڪم ڪرڻ لڳو ۽ ان جي تائيد ۾ پنهنجي ماهنامہ رسالہ ۾ مضمون به شايع ڪندو رهيو . (۱)

مولانا وفائي سلڪ جي اعتبار کان اهل حديث طرف لاڙو رکندڙ هيو . مولانا وفائي پنهنجي ساري عمر علوم دينه ۾ سنڌي ادب جي خدمت ۾ گذاري هن جي ملڪي وطن سياسي ، صحافتي زندگي قابل قدر آهي هو عربي فارسي ، سنڌي ۽ اردو جا عالم اديب هيو . هن پنهنجي آخري زندگي ولي الله فلسفہ جي سنڌ ۾ پرچار لاءِ وقف ڪئي سياسي طرح هن جميعت علماء هند ، امن سڀا ، خلافت تحريڪ ۽ مسلم ليگ جا دور ٽٽا . سنڌي ، سنگھت تحريڪن جي پاڙ پئڻ لاءِ وڏو ڪم ڪيائين . جميعت علماء سنڌ جي ناظم ۽ سيڪريٽري جي حيثيت ۾ دهلي ، آگرہ ، لکنؤ ، امرتسر ۽ ديوبند جا سفر ڪري خلافت تحريڪ ۽ جميعت جي فڪري نظري علمي ديني جدوجهد کي هموار ڪيائين هن دور ۾ هن تقرير ۽ تحرير رستي دل ۽ دماغ سان آزادي جي تحريڪن ۾ ڪم ڪيو عيسائي مبلغن ۽ آريہ سماج وارن اسلامي اڪابرن ۽ اسلام جي

مخالفت ۾ تقريرون ڪري مسلمانن جي دل آزادي ڪئي . ان زماني ۾
 مولانا سائن علمي بحث ۾ مناظرا ڪري کين مات ڪري ڇڏيو . (۱)
 مولانا وفائي ۱۲ جماد الاخر ۱۳۶۹ هـ اڳاري رات فوت ٿيا
 کين ۳ فرزند آهن ميان مظفر وفائي ، ميان علي نواز وفائي ، ميان
 شفيع وفائي . (۲)

سيد عبدالرحيم شاه سجاولي :

سيد عبدالرحيم ولد محمد رحيم شاه جي ولادت ۱۸ مارچ
 ۱۸۷۸ء مطابق ۲ ربيع الاول ۱۲۹۵ هـ ۾ ٿي ابتدائي تعليم ماستر
 عبدالڪريم مٽيارن واري وٽ حاصل ٿيائون ان کانپوءِ آخوند محمد عاقل
 جي مکتب ۾ کيس قرآن مجيد ۽ فارسي جي تعليم لاءِ داخل ڪيو ويو
 سندن عمر اڃان ۱۰ سال سن ٿي ته سندن والد مسيد محمد رحيم شاه
 فوت ٿي ويو جنهن ڪري سندس ۽ ان جي ڀاء جي پرورش جي ذميداري
 سندن پيشوئي ميان قادر ڌن شاه پنهنجي ڌن ڪنئي . هو نهايت
 خدا ترس ۽ نيڪ ماڻهو هيو جنهن انهن جي سار لهن خاطر پنهنجي
 ڪوٽ ڪوئي ضلع حيدرآباد کان گهڻو وقت سجاول ۾ گذاريندو هيو . (۳)

سيد عبدالرحيم شاه سال ۱۳۳۹ هـ مطابق ۲۰ جنوري ۱۹۲۱ء

۾ سجاول شهر ۾ هڪ عظيم الشان ديني درسگاه " دارالفيوس العاشميه " پنهنجي وڏي پاء مرحوم محمد هاشم شاه جي نسب سان قائم ڪيائون (۱) جن جي وفات ۲۶ آڪٽوبر ۱۹۱۸ء ۾ ٿي ، جنهن جي اخراجات پهري ڪرڻ لاءِ پنهنجي بهترين زوي زمين ۲۲۷ ايڪڙ به مدرسي جي نالي وقف ڪيائون . مدرسو جي عمارت ۾ هاسٽل لاءِ پنهنجي مرحوم پاء جو بنگلو مدرسو جي حوالي ڪيائون (۲) شهر سجاول ۾ هڪ بهترين مسجد قائم ڪيائون جنهن جا مستقل اخراجات ڪي پهري ڪرڻ لاءِ ان سان لڳ ڀڳ ڏهه ڏوڪاڻا پڻ تعمير ڪرايائون . ڪي مسجد شروعات جو ڀڃڻو ته شوق هوندو هيو جو جڏهن حج جي ارادي سان مدينه پهتو ته اتي به هڪ مسجد شروعاتين (۳) ۾

شاه صاحب ملڪي سياست ۾ پڻ ڀرپور حصو ورتو سندن تعلقات مولانا محمد صادق سان هجڻ ڪري خلافت تحريڪ ۾ فعال ڪردار ادا ڪيائون مختلف موقعن تي گرانقدر عطيات ۽ نقد رقمات خلافت ڪميٽي کي ڏيندا رهيا (۴) ۾

جميعت خلافت صوبه سنڌ جي سالانہ رپورٽ ۱۹۲۳ء مطابق

شاه صاحب ۲۰۰۰ روپيا هڪ دفعي ۽ ٻئي دفعي ۵۰۰۰ روپيا خلافت ڪميٽي کي بطور چنڊو ڏنا . شاه صاحب پنهنجي زندگي ۾ جملو

ا ت حج

(۱) جي ايم سيد : " جنب گذاريد جن سين " ص - ۵۰

(۲) مولانا نور محمد ميمڻ : " م ماهي الرحيم " ، (مضمون) ، سيپٽمبر ۱۹۶۶ ، ص - ۱۵ .

(۳) ايضاً ، ص -

(۴)

اٺ (۸) حج ڪيائون . حج جي سفر ۾ پاڻ سان گڏ ڪيترائي نيڪ ۽ صالح ماڻهو به ساڻ نيندا هئا جن جو سمورو خرچ پاڻ برداشت ڪندا هئا (۱)
 پاڻ جمعيءَ علماءِ هند جا سرگرم رڪن هئا . رشي رومال تحريڪ ۾ خاص حصو ورتائون ۽ شيخ عبدالرحيم سان گڏجي سياسي ليڊرن کي خطن پهچائڻ جو ڪم ڪيائون . (۲)

سال ۱۹۳۰ء ۾ شيخ عبدالمجيد سنڌي کي بمبئي ڪائونسل ۾ به شاه صاحب ٿي چونڊرايو . (۳) مولانا حماد الله جي اثر ڪري شاه صاحب پنهنجو مذهبي بنجي ويو هيو . (۴) سندس سرپرستي ۾ لاڙ ۾ هڪ انجمن قائم ڪيائين جيڪا اسلامي شريعت موجب فيصلو ڪندي هئي جن جي فني جو لاڙ جي سرزمين تي وڏو اثر ٿيو ۽ علمائن جي اهميت ۽ سندن اسلامي فيصلن جي قيمت جو پورو احساس پيدا ٿي چڪو هو (۵)
 شاه صاحب زندگي جي آخري ايام ۾ ڏاڍيون پریشانين برداشت ڪيون سندس ويجهي سمورا عزيز ڀڪي بعد ڊيگر هن دنيا مان رخصت ٿي چڪا هئا جنهن ڪري شاه صاحب جي پنهنجي طبيعت به جلد خراب ٿي پئي ۽ ۲ شعبان ۱۳۲۲ھ مطابق ۲۲ جون ۱۹۴۷ء تي ڪراچي ۾ فوت ٿيا کين محلي واري قبرستان ۾ دفنايو ويو . (۶)

(۱)	مولانا نور محمد ميمڻ : " سه ماهي الرحيم " (سيپٽمبر ۱۹۶۶ء ،
(۲)	دادا سنڌي : " سنڌ جي عالمن جا سونهري ڪارناما "
(۳)	جي ايم سيد : " جنب گذاريه جن سين " ، ص - ۵۴
(۴)	ايضا ، ص - ۵۵ .
(۵)	مولانا نور محمد ميمڻ : " سه ماهي الرحيم " سال ۱۹۶۶
(۶)	جي ايم سيد : " جنب گذاريه جن سين " ، ص - ۵۷ .

الحاج سيد عبدالرحيم شاه

مولانا عبدالعزيز شريچاڻي :

مولانا عبدالعزيز شريچاڻي ولد مولوي محمد حيات جي ولادت ڳوٺ شريچاڻي تعلقي پنوءاڻ ۽ شي ابتدائي تعليم پنهنجي والد وٽ حاصل ڪيائين ان کانپوءِ پنهنجي ۽ مولانا عبدالقادر انسڙ جي مدرسي ۾ داخل ٿيو . (۱)

تعليم حاصل ڪرڻ دوران ئي سندس خيالات تصوف طرف وڌي ويا جنهن ڪري جلد ئي تعليم پوري ڪري قطب الاقطاب سيد تاج محمود امروٽي وٽ وڃي حاضر ٿيو ۽ روحاني سبق حاصل ڪرڻ لڳو . ان ئي عرصي ۾ مولانا عبيدالله سنڌي ديوبند کان فارغ ٿي امروٽ آيا ان وٽ به مولانا عبدالعزيز شاه ولي الله جي فلسفي جي تعليم حاصل ڪئي مولانا امروٽ وٽ طريقت جون منزلون جلد ئي طي ڪيائين ۽ خلافت حاصل ڪيائين . مولانا عبيدالله سنڌي ۽ حضرت امروٽي جي صحبت مٿس وڏو اثر ڪيو . ان ڪري تحريڪ آزادي ۾ پڻ حصو ورتائين . انگريز جو سخت دشمن هيو شرڪ ۽ بدعت جو شديد مخالف هيو ، خلافت ۽ هجرت تحريڪ ۾ وڏو ڪردار ادا ڪيائين . (۲)

مسجد منزلگاه هاجل ۾ پڻ حصو ورتائين جنهن سبب ڪيترائي دفعا جيل به ويو مرشد جي وفات بعد امروٽ شريف ڇڏي اچي پنهنجي ڳوٺ شريچاڻي ۾ درگاه قائم ڪيائين جتي هن تبليغ

ذڪر انڪار جو سلسلو شروع ڪري ڏنو ، شوري عرصي ۾ کيس خافي شهرت ملي ۽ هزارين ماڻهو سندس مريد ٿيا . پاڻ مهمانواز ، خوش اخلاق همدرد ۽ خوش طبع هئا ، اقباع سنت تي خاص زور ڏيندا هئا . شيخ هاليجي سندن پير پاڻي هيو .

سندس وفات ۶ آگسٽ ۱۹۵۰ء ۾ ٿي پويان ۲ پٽ مولوي محمد ، مولوي محمد حيسن ، مولوي محمد يحييٰ ۽ مولوي محمد هارون ڄڻيائين .

خليفه ميان محمد صالح بائجي وارو :

خليفو ميان محمد صالح ولد خدا بخش ذات ڌاريجا جي پيدائش هڪ اندازي موجب ۱۸۵۰ مطابق ۱۲۶۹ هـ ۾ پنهنجي ڳوٺ بائجي شريف تعلقي پنوءاقل ۾ ٿي . سندن وڏي پاء جو نالو سماجي خان هو سندن وڏا زميندار رهندا پئي آيا جيئن ته ڌاريجا قوم بنيادي طور زمينداري پيشو رکندڙ هئا .

ميان محمد صالح بنيادي تعليم پنهنجي ڳوٺ جي هڪ عالم مولوي جمال الدين پٽي وٽ حاصل ڪئي ۽ قرآن شريف ۽ فارسي نصاب جا سڀ ڪتاب اتي پڙهيا . ان کان پوءِ پنهنجي اباڻي ڌنڌي زمينداري ۾ مصروف ٿي ويو . ميان صاحب جا وڏا سندن والد ۽ وڏا پيء سماجي خان اڄ شريف وارن جا معتقد هوا . البتہ ميان صاحب جواني

جي زماني ۾ ملهه وڙهڻ جا شوقين هئا ۽ وڏن وڏن ميلن جي ملاڪڻن ۽ پنهنجي فن جو مظاهرو ڪندا هئا . پر ستت ئي ان شوق کان دل ڀڄي پڄين ۾ مولانا عبدالرحمان سکر واري ۾ ملان محمد عباس پٽي کنگل واري سان ملاقاتيون ۽ صحبتون ڪندي وڻن دڙين سرمايو حاصل ڪرڻ لڳي ويا .

جيئن ته ملان محمد عباس پٽو حضرت امروٽي سائين جو مريد هو ۽ اڪثر امروٽ ايندو ويندو هو ميان محمد صالح ان جي معرفت حضرت امروٽي سائين کي سلام عرض ڪندو هو ۽ ملان عباس به موٽڻ تي ميان صاحب سان حضرت سائين جون ڳالهيون ڪندو رهندو هو ۽ آخرڪار ميان صاحب حضرت اهن کي خلافت جو ٿيو ۽ ٿوري ئي وقت ۾ حضرت جن کيس خلافت جو خرقو عنايت ڪيو ۽ مسند به لکي ڏني جيڪا بائيبي شريف جي سجاده نشين وٽ موجود آهي . (۱)

ميان محمد صالح حضرت امروٽي رحم جي پهرين خليفن مان آهي پاڻ حضرت امروٽي کان ۵-۶ سال عمر ۾ به وڏو هو کين خلافت اشعل ۱۲۱۰ هجري ۾ ملي ان کان بعد حضرت امروٽي پٽي عاقل جي طرفان جي ايندڙ فقيرن کي فرمائيندا هئا " هتي جيڪا باهه ٻريل آهي ان مان خليفي صاحب چنگ ڪشي ساڳي باهه ٻاري آهي ، ان مان ڪري اڳتي اتي ويندا ڪريو . هيڏانهن اچڻ جي تحليف نه ڪندا ڪريو ڇو ته ساڳي ٻريل باهه مان ٿو به ساڳيو ئي ايندو . ان کان بعد هن طرف جا فقير اڪثر بائيبي ويندا هئا .

حضرت خليفه محمد صالح جا خليفه حيدرآبادي آهن جن

مان چند مشهور هيٺ ڏجن ٿا :

- ۱- مخدوم غلام رسول ڳوٺ رين ميسر تعلقو پٺو عاقل
 - ۲- مولانا محمد حيات ناٿي وارو
 - ۳- پير ميان صايل شاه تعلقو پٺو عاقل
 - ۴- شيخ ولي محمد فقير ڳوٺ دادلوء تعلقو پٺو عاقل
- قابل ذڪر آهن .

انهن مٿين خليفن مان پهريون خليفو ته سندن حياتي

۾ ئي گذاري ويو جنهن ته پويان ٽيئي بزرگ سندن وفات بعد جلد ئي فوت ٿي ويا .

خليفه صاحب محمد صالح ۱۹ ربيع الاول ۱۳۶۱ھ مطابق

۶ اپريل ۱۹۴۲ء سومر جي رات انتقال فرمايو سندن اولاد ۾ هڪ فرزند

ميان عبدالستار صاحب جن زنده رهيا جيڪي سندن مسند تي انهن

کان بعد فائز ٿيا . (۱)

مولانا احمد علي لاهوري :

مولانا احمد علي لاهوري ۲ رمضان ۱۳۰۴ھ جمعه مبارڪ جي

ڏينهن پيدا ٿيو . سندن والد جو نالو شيخ حبيب الله هو ، جيڪو

نعايت ايماندار صاحب طريقت ۽ سلسلم حنفيه سان منسلڪ هيو ابتدائي

تعليم پنهنجي والده ماجده کان شروع ڪيائون پرائمري ۵ درجي تائين اسڪول ۾ حاصل ڪري ان کان پوءِ سندس والد کيس گجراتواله جي جامع مسجد ۾ مولانا عبدالحق صاحب وٽ داخل ڪيو. (۱) انهي دوران جڏهن مولانا لاهوري سنڌي سال ۱۳۰۸ هـ ۾ جڏهن ديوبند کان موٽندي گهر آيو ته مولانا لاهوري جي والد کيس مولانا سنڌي جي حوالي ڪيو. (۲)

مولانا احمد علي لاهوري باقي سموري ديني تعليم مولانا سنڌي جي زير سرپرستي امروٽ شريف ۾ پير جهنڊي واري مدرسي ۾ مڪمل ڪئي (۳) جيئن ته مولانا لاهوري جو والد انهي عرصي دوران فوت ٿي ويو ان ڪري مولانا دينپوري مولانا لاهوري جي والده جو نڪاح مولانا سنڌي صاحب سان ڪرايو. ان کان اڳ مولانا سنڌي کي مولانا تاج محمود امروٽي سکر جي هڪ اسڪول شيخمر جي نياڻي سان شادي ڪرائي هئي ليڪن اها گهڻو عرصو زنده نه رهي سگهي.

مولانا لاهوري جڏهن فارغ التحصيل ٿيو ته کيس پڙهائڻ لاءِ ساڳي ئي مدرسي دارالرشاد پير جهنڊي ۾ مقرر ڪيو ويو ۲ سالن تائين جهنڊي واري مدرسي ۾ بطور استاد ڪم ڪندا رهيا. (۴) جڏهن مولانا شيخ الهند جي حڪم تي مولانا سنڌي ديوبند ويا ته مولانا لاهوري کي ان مدرسي جو صدر مدرس مقرر ڪيو ويو. (۵)

(۱)	عشمان غني: "مولانا احمد علي لاهوري کي ليل ونهار" ص ۶
(۲)	مولانا عبیدالله سنڌي "خود نوشت حالات زندگي" ص ۱۵۰
(۳)	پروفيسر محمود شاه بخاري "وطن جي آزادي جو امام" ص ۱۲۳
(۴)	ايضا
(۵)	حبيب الله امجد "روزنامه جنگ" ڪراچي، ۲۷-۲-۱۹۹۲ء
(۶)	پروفيسر محمود شاه بخاري: "اصلي وطن جي آزادي جو امام" ص ۱۲۴

مدرسہ پیر جہندہ کان بعد حجمہ عرصہ نوابشاہ جي

مدرسہ ۽ بہ خدمت ڇڏي ساڻس گڏ مولانا عبداللہ لغاري ۽ مولانا محمد صالح ساڻس گڏ مددگار هئا "۰ (۱)

شيخ الهند جي مشوره سان حضرت مولانا سنڌي دهليسي

جي جامع مسجد فتح پوري ۽ ۱۷ آڪٽر انصاري ۽ حڪيم اجمل جي معاونت

سان هڪ ادارو " نظاره المعارف القرآنیه " قائم ڇڏيائون ته پاڻ مولانا

لاهوري کي نوابشاہ مان دهلي گهرائي ورتائون . جنهن مولانا سنڌي

عادل طرف هجرت ڪري هليا ته مولانا لاهوري کي " نظاره المعارف " جو

نگران مقرر ڪيو ويو "۰ (۲)

رشمي رسال جي تحریر ۽ جنهن گرفتاريون شروع ٿيون ته

مولانا لاهوري کي بہ گرفتار ڪيو ويو ۽ کيس مختلف شهرن جھڙوڪ شملہ

جالندر وغيره ۽ رکڻ کانپوءِ لاهور ۽ نظر بند ڪيو ويو "۰ (۳) بعد ۽ کيس

هزار هزار روپيه جي ٻن ضمانتن تي آزاد ڪيو ويو "۰ (۴) جنهن کانپوءِ

لاهور کي پنهنجو مستقل وطن بنايو "۰ (۵)

لاهور ۽ رهڻ دوران ٻن ماڻهن جي مڪتب سان قرآن جو

ترجمو شروع ڪرايائين ، جنهن کان پوءِ شاگردن جو تعداد آهسته

(۱) ٻاڪتر محمود شاھ بخاري " وطن جي آزادي جو امام " ص - ۱۲۴

(۲) عثمان غني " مولانا احمد علي لاهوري کي ليل و نهار " ص - ۱۰

(۳) عبدالحميد خان " مرد مومن " (اردو) ، ص - ۲۰ کان ۴۰

(۴) ايضاً ،

(۵) حبيب الله امجد : " روزنامہ جنگ " ، ڪراچي ،

آهسته وندو ويو ۽ اها جاءِ ناخاني شي وٺي جنهن کان پوءِ مسجد لائن سبحان خان موجوده شيرانوالم گيٽ ۾ درس ڏيڻ شروع ڪيائون جتي آخر عمر تائين سندن درس قائم رهيو .

بيعت ۽ خلافت :

مولانا سنڌي سان گڏ جڏهن دينپور ويا ۽ اڃان سندن عمر ۱ سال هئي ته مولانا غلام محمد دينپوري بيعت ڏرتي ۽ سلسلہ قادريه ۾ داخل ڪيو . مولانا ان باري ۾ پاڻ فرمائيندا هئا ته : " اس وقت نه مجھے بيعت کا پتہ تھا نہ ذکر انصار کا کوئی علم تھا نہ اس سے پہلے کوئی لطیفہ قلبی سنا تھا . لیکن خدا کا شکر ہے کہ حضرت دينپوري کڻے ديئڻ هئڻ سبقت ڪو جو پڙهنا شروع ڪيا ته زندگي ڪي آخري لمحہ تڪ اسے نبھايا اور اسے نبھانے ڪي توفيق خدا نه دي . (۱)

ان کانپوءِ جڏهن امروٽ شريف ويا ته اتي قطب الاقطاب سيد تاج محمود امروٽي جي خدمت ۾ ڇهين سال رهيا ۽ ورد و وظائف ڪندا رهيا .

مولانا احمد علي لاهوري " ڪم ليل ونهار " جو مصنف سندن پنهنجي زباني لکي ٿو ته : " امروٽ شريف جب جانا هئا ته حضرت قطب الاقطاب مولانا سيد تاج محمود امروٽي کي شفقت ڪي بهي

انتها نہ تھی • وہاں کئی سال طالب علمی کی زندگی گزاری پھر مولانا سندھی نے اپنا مدرسہ جب پیر جھنڈیہ میں منتقل کر دیا تو ہمیں وہاں انکے ساتھ جانا پڑا ، مگر میرا قلبی تعلق حضرت امروٹی رحمہ سے بدستور جابجا رہا مگر تعلیم کے بعد جب دہلی اور لاہور وغیرہ میں قیام کرنے کا اتفاق ہوا تو اکثر و بیشتر ان دونوں حضرات کی خدمت میں کاسہ گدائی لیکر حاضر ہوتا ادھر سے جو خبر ملتی وہ بھی کاسہ گدائی میں دال لیتا ادھر سے جو خبر ملتی وہ بھی کاسہ گدائی میں دال لیتا • (۱)

روحانی اسباقہ جی تحصیل تھی مولانا احمد علی لاہوری کی حضرت تاج محمود امروٹی خرقہ خلافت عطا کیوے کین بیعت و ارشاد جی اجازت دنی • کچھ وقت کانپور مولانا غلام محمد دینپوری بہ کین بیعت جی اجازت دیٹی خلافت عطا کٹی • (۲)

مولانا احمد علی پنہنجی مرشد حضرت امروٹی رحمہ جو ترجمہ کیل قرآن مجید ہمیشہ سنڈی زبان و لاہور مان شایع کرائیندو رھندو ہیو جنھن جو پنجنون ایڈیشن سال ۱۹۴۰ء و شایع شیواں کان پور بہ کرائیند ایڈیشن سندس اولاد جی ہٹان شایع شیندا رہیا مولانا احمد علی مٹین ترجمہ کیل قرآن مجید بنا جنھن دنسیابی لالچ جی شایع کرائیندا ہٹا • (۳)

(۱) عثمان غنی : "مولانا احمد علی لاہوری کے لیل و نهار" ، ص - ۶

(۲) ایضا ، ص - ۱۲

(۳) عبدالحمید خان " مرد مومن " (اردو) ، ص - ۱۲

پنهنجي مرشد مولانا تاج محمود امروٽي سان کين تمام
 گهڻي عقيدت هئي . جڏهن به ڪراچي وغيره جي فراداني ٿي ويندي
 هين ته هڪ ڏينهن ۽ رات لاءِ ئي اچي امروٽ شريف پهچندا هئا . (۱)
 ڪتاب " مرد مومن " جي مصنف عبدالحميد خان لکيو آهي
 ته : " مولانا احمد علي فرمائيندا هئا ته " جب ڪبهي الله تعاليٰ
 پچيس روپيه مڻهي مين ديس ديتي تو امروٽ شريف چلا جاتا . (۲)
 مولانا احمد علي آخري ڏينهن ۽ فالج ۽ ديابيطس جهڙي
 موذي مرض ۾ مبتلا ٿيا . ڪمزوري ڏينهنون ڏينهن وڌندي ويئي . نيٺ
 ۲۳ فيبروري ۱۹۶۲ء تي پيٽ جي سور ۽ ٽي جو حمل ٿيو . علاج وغيره
 ڪرايو ويو ليڪن ڪوبه خاطر خواه اضافو نه ٿيو نيٺ ساڳي ڏينهن رات
 جو عشاء نماز پڙهندي سجده جي حالت ۾ تقريبا ساڍي نوين بجي
 وفات ڪيائون . (۳)

شاديون ۽ اولاد :

مولانا لاهوري به شاديون ڪيون هڪ مولانا عبيدالله سنڌي
 پنهنجي نياڻي مريم کين نڪاح ۾ ڏني جنهن مان کيس هڪ فرزند
 حسن نالي ٿيو جيڪو ستين ڏينهن فوت ٿيو هئي ڏينهن سندس
 والده به فوت ٿي ويئي .

(۱) عبدالحميد خان " مرد مومن " ، (اردو) ، ص - ۱۴۷ .

(۲) ايضاً ، ص - ۲۱۷

(۳) ايضاً ، ص - ۲۱۶ .

هي شادي لاهور جي مولوي رحو محمد احمد جي نياڻهي

سان ٿي جنهن مان کيس ڪل نو ٻار ۴ پٽ ۽ پنج نياڻيون ٿيا. جن جا نالا هن ريت آهن : ۱. مولانا حبيب الله ، ۲. عبیدالله ، (هي ننڍپڻ ۾ ئي فوت ٿي ويو) ، ۳. مولانا عبیدالله انور ، ۴. مولانا حميد الله ، ۵. عثم ، ۶. مریم ، ۷. فاطمہ ، ۸. رقيه ، ۹. فاطمہ .

مولانا احمد علي ننڍا وڏا تقريباََ جاليهم بمفليت ۽ ڪتاب

لکيا .

حضرت مولانا عبدالرحمن آف پرجوندي شريف :

پير ميان عبدالرحمن ولد مولانا عبدالله سميجه جي ولادت ۱۳۰۶ هـ مطابق ۱۸۸۹ء ۾ پنهنجي آبائي ڳوٺ پرجوندي شريف ۾ ٿي سندن والد ميان عبدالله رشد و هدايت جي عظيم اڳواڻ حضرت حافظ محمد صديق رحم پرجوندي وارن جو پائينڻيو ۽ جانشين هيو. جنهن جي عقيدت سندن ۾ برصغير پاڪ و هند جا عظيم انقلابي ۽ انگريز حڪومت جا باغي مائٽن جا امام مولانا تاج محمود امروٽي ۽ مولانا عبیدالله سنڌي هئا . (۱) حافظ محمد صديق رحم بغير اولاد جي ۱۳۰۸ هـ ۾ فوت ٿيا (۲)

(۱) جي - ايم سيد : " جنب گذاريم جن سين " جلد ٻيو، ص ۲۰

(۲) حاجي عبيدي دينپوري : " بيضا " (اردو) ، ص - ۶۱

ميان عبدالرحمن جڏهن مڪتب ۾ ويھڻ جھڙو ٿيو ته سندس

والد کيس وقت جي نامياري عالم مولانا علي شير لکھڙي جي زيرنگراني پڙهڻ لاءِ ڳوٺ لکھڙو تعلقو اٻاڙو موڪليو جتي هن ابتدائي پارسي ۽ عربي جا ڪتاب پڙهيا . بعد ۾ بهاولپور جي مولوي سراج احمد وٽ پڙهڻ لاءِ ڇڏيو ان کان سواءِ پاڻ مولوي سردار احمد شاه وٽ به ڪافي ڪتاب پڙهيائون .

مولانا عبدالرحمان تعليم مڪمل ڪري جڏهن فارغ التحصيل

ٿيو ته پنهنجي ڏاڏي حضرت حافظ محمد صديق جي جاري ڪيل درسگاه ۾ تعليم ڏيڻ شروع ڪيائون . سال ۱۹۲۵ء ۾ جڏهن سندن والد ماجد ميان عبدالله جي وفات ٿي ته ذميدارين وٽن ڪري تدريس جو سلسلو ختم ڪري ڇڏيائون . جڏهن مولانا عبدالرحمان پنهنجي والد جي مسند تي ويٺو ته رشد و هدايت سان گڏ تبليغ ۽ تلقين جو ڪم زور شور سان شروع ڪري ڏنائون ۽ دور دراز علائقن ۾ وڃي وعظ تبليغ ڪندا هئا . سندن وعظ ۽ تبليغ ۾ اهو تاثير هوندو هيو جو ڪيترائي هندو سندن هٿ تي مسلمان ٿيندا هئا ، جن کي وڏي احترام سان جلوس ڪري گلن جا هار ڳچي ۾ وجهي گهمرايو ويندو هيو . (۱)

سال ۱۹۴۰ء ۾ منزلگاه جي سوال تي جهڳڙو ٻرپا ٿيو .

منزلگاه ميران جي پراڻي عمارت جي باري ۾ مسلمانن جي دعويٰ هئي ته اها مسجد ۽ ان جو هجڙو آهن . جڏهن ته هندو ان جي حق ۾ نه هئا . جنهن ڪري انهن ان مسجد تي قبضو ڪرڻ ٿي چاهيو زور

هندن جو هير ان ڪري سرڪار کان به مسلمانن جي خلاف فيصلو ورتائون اها خبر جڏهن مسلمانن کي پئي ته هنن پنهنجو سڪ آراء ختم ڪري منزلگاه پيڙا ٿيا هزارين مسلمان اچي ميدان ۾ ڪٺا ٿيا ڪيترن کي جيلن ۾ بند ڪيو ويو گوليون هليون ليڪن مسلمان اڳ کان اڳرا . ان موقعي تي ميان عبدالرحمان جو ڪردار قابل تعريف هيو . (۱)

جي ايم سيد ان باري ۾ لکي ٿو ته : " پير صاحب ۽ سندس هزارين مريدن مسجد منزلگاه جي سڀاگهه جي تحريڪ ۾ حصو ورتو سندس مسلم طريقت قادي هو . سندس مريد هو هو جو ڏڪر ڪندي وجد ۾ اچي ويندا هئا . اهي نظارا منزلگاه سڀاگهه جي زماني ۾ ٽسبا هئا . (۲)

ميان صاحب جا تعلقات تمام وسيع هئا سندن مريد ضلع جيح آباد ، سکر ، بهاولپور ، لاڙڪاڻو ، رحيم يار خان ، جوڌپور ، جيسلمير تائين آباد هئا . پاڻ عالمن جو وڏو قدردان هيو . هميشه عالمن جي عزت ڪندو هو . مولوي عبدالوهاب ڇاڙو لکيو آهي ته : " هڪ دفعي ڪراچي کان ريل رستي ڳوٺ اچي رهيا هئا ته کين خبر پئي ته مولانا نور محمد انڊر (منهنجو والد ماجد) ساڳي ريل جي آخري ڊهي ۾ سفر ڪري رهيو آهي . اسٽيشن تي لهي ٻڙندو آخري گاڏي ۾ آيو . مولانا نور محمد سان ملي خير عانيت معلوم ڪري وري ساڳيو

(۱) پير علي محمد راشدي " اهي ڏينهن اهي شينهن " ، ص ۱۵۲

(۲) جي ايم سيد " جنب گذاريه جن سين " جلد ٻيو ، ص - ۲۳

ٻوڙندي وڃي پنهنجي دهلي ۾ ويٺو . (۱)

ميان عبدالرحمان ۷۲ سالن جي ڄمار ۾ ۱ ربيع الاول ۱۳۸۰

هجي مطابق ۱ سيپٽمبر ۱۹۶۰ء تي طويل بيماري بعد انتقال ڪيو

پويان سندن وڏو فرزند ميان عبدالرحيم مسند نشين ٿيو .

سورهيه سنڌ سيد صبغت الله شاه پاڳارو شاني :

سيد صبغت الله شاه شاني (پڳ ٽشي) جي ولادت ۱۳ صفر

۱۳۲۷ هـ ۾ ٿي . سندن ابتدائي تعليم سندن والد بزرگوار جي نگراني

۾ ٿي . اڃان پاڻ ۱۳ سالن جا مڻ ٿيا ته سندن والد بزرگوار سيد

شاه مردان شاه تاريخ ۷ ربيع الاول ۱۳۴۰ هـ ۾ وفات ڪري ويا ۽ کين سندن

والد ماجد جي مسند تي ويهاريو ويو سورهيه شهيد شروع کان ئي

حساس طبيعت جا مالڪ هئا . ڪشي به ڪا نا انصافي ٿيندي

ٿيندا هئا ته ان جي ازالِي ڪرڻ جي خوش ڪندا هئا . پاڻ انتهائي

حریت پسند هئا ايتري قدر جو تخت نشين ٿيڻ بعد جڏهن پنهنجي

بنگلي ۾ سندن چاچي سيد علي گوهر شاه جي نالي انگريزن طرفان

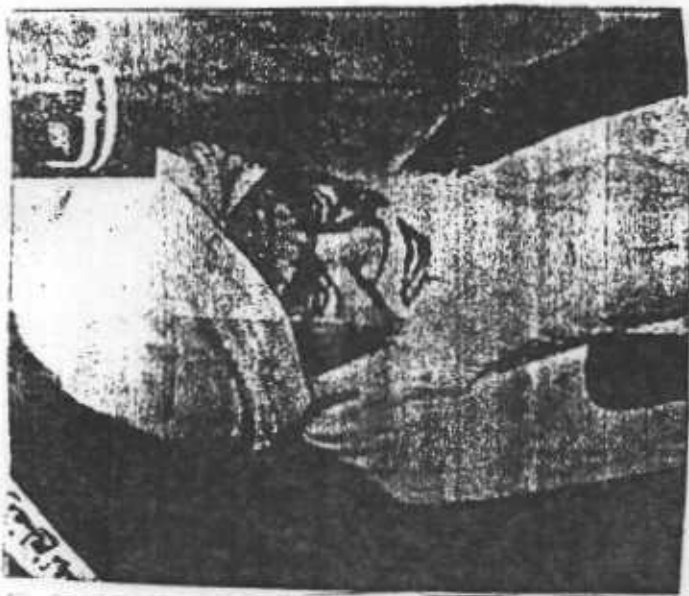
ملييل آفريمن نامان ٿيائون ته اهي ڪڍائي ڦٽا ڪيائون فرمايائون اسان

جي لاءِ اها عزت ۽ آفريمن ڪافي آهي جيڪا خداوند قدوس اسان کي عطا

فرمائي آهي . (۲)

(۱) مولوي عبدالوهاب چاچڙ " ماهنامه شريعت " سوانح حيات نمبر ص ۲۷۹

(۲) ايضاً ، ص - ۲۰۵ .

مولانا محمد علی احمدی (لاہوری)

”روحانی رہنما“
 سید عالم گرامی خاں ”جامعہ صمدیہ“

سید عالم گرامی خاں ”جامعہ صمدیہ“

اهڙي قسم جون خبرون جڏهن انگريز سرڪار کي پيون ته

مورگو شاه صاحب جا دشمن ٿي پيا ڏوڙا ڪيس قائم ڪيا ويا ۽ هڪ ڏين

۸ سال سزا ڏيئي رتينا کي جيل ۽ کين موڪليو ويو . پير صاحب

جڏهن ۸ سال سزا ڪاٽي سنڌ موٽي آيا ته پنهنجي تحريڪ کي

وڌيڪ منظم ڪرڻ شروع ڪيائون . پير صاحب جي مريدن کي اڳ ۽ احرار

سڏيو ويندو هيو . پير صاحب ان جو نالو بدلائي حر جماعت رکيو

ساڳئي وقت فوجي تنظيم قائم ڪيائون جنهن کي " غاني " نالو

ڏنائون (۱) ۽ گڙنگ هيلي کي فوج ٽريننگ جو مرڪز ڪري اتي سکيا

جو ڪم شروع ڪيائون . انگريزن کي اها ڳالهه ڪٿي ٿي آئي سو کين

۽ سندن تيار ڪيل مجاهدن دستن کي نيست نابود جو ڏيکارڻ

شروع ڪري ڏنائون هزارين حر مجاهد جيل ۽ بند ڪيا ويا سوين ڦاسين

تي ڇاڙهيا ويا پير صاحب کي به درگاه شريف تان گرفتار ڪري ڪراچي

جيل ۽ رکيائون پير صاحب جي خلاف به ڳاڙت جو ڪيس هليو . نيٺ ۲۰ مارچ

۱۹۴۲ء تي کين ڦاسي تي لڙڪايو ويو . ڦاسي کان اڳ پير صاحب کي

معافي لاءِ مشورا ڏنائون پير صاحب فرمايو ته ڪهڙون ها ته انهي ڪهڙي

۽ ٿي نه ڪهڙون ها (۲)

پير صاحب ڦاسي چڙهي ويو پويان انگريز ڪا به چرندي رک

نه ڇڏي مرد ته مرد پر عورتن کي به اڏيئون ڏيئي هلاڪ ڪيو ويو

سندن درگاه واري ڇوٽ کي مسمار ڪيو ويو هيرا جواهرات لٽيا ويا .

(۱) ملهار فقير خاصخيلي " سرفروش سنڌ " ۱۹۶۲ء، ص ۲

(۲) مولوي عبدالوهاب ڇاڇڙ: " شريعت " سوانح حيات نمبر، ص ۴۰۶

بنگلن کي تباہ ڪيو هو ۽ هو ٻيو ته شھيدو پر مسجدن کي معاف نه ڪيو . مسجدن جون پٽيون به ٻاهي سرسي ڪري ڇڏيائون (۱) .

پير صاحب جو عظيم ڪتب خانو جنهن ۾ هزارين قسم جا ڪتاب تفسير حديث ، فقه ناياب قلمي نسخا ، عربي ، فارسي سنڌي وغيره ۾ موجود هئا انهن کي پڻ حڪومت تباہ ڪري ڇڏيو (۲) .

پير سيد فخر الدين شاه گهوٽڪي :

سيد فخر الدين شاه ولد محمد عارف شاه ولد فخر الدين

شاه ولد علي محمد شاه جا وڏا ائحڪل ۵ صديون اڳ گهوٽڪي ۾ آباد ٿيا هئا سڀ کان اڳ ۾ سيد مبارڪ شاه بغدادي دين جي تبليغ جي سلسلہ گهوٽڪي ۾ وارد ٿيا کين ۳ فرزند سيد جمال شاه ، جمال شاه ۽ جعفر شاه پيدا ٿيا آخر الذڪر سيد جعفر شاه جي خاندان مان اڳتي هلي سيد فخر الدين شاه ولد محمد عارف شاه تيرهين صدي جي آخري سالن ۾ سال ۱۸۷۸ء ۾ تولد ٿيا گهوٽڪي جا سادات پشت پشت وڏا عالم اهل الله ٿي گذريا آهن .

سيد فخر الدين جي ابتدائي تعليم گهوٽڪي ۾ ملا

احمد قريشي جي مڪتب کان ٿي جتي قرآن مجيد ، فارسي ، عربي

(۱) ملھار فقير خاصخيلي: "سرفروش سنڌ" ، ص - ۲۴

(۲) ايضاً ،

بحوالہ سرگذشت مجاہدين (اردو) ، ص - ۱۶۰ ، ۱۶۱

پڙهيا . ننڍي ڄمار ۾ ئي سندن والد جو ساڻو سر تان لهي وڃڻ سبب وڌيڪ اعليٰ تعليم حاصل نه ڪري سگهيا ۽ زمينداري ، پيڙهي مريدي ۾ مشغول ٿي ويا . مولانا محمد اسماعيل پٽ جي معرفت مولانا اشرف علي ٿانوي سان بيعت ڪيائون جيڪوئيڪ مولانا ٿانوي مسلمانگي هئا پر سياست ۾ سيد فخرالدين شاهه هميشه امروٽي جماعت جو ساٿ ڏنو . خلافت تحريڪ دوران حضرت امروٽي گهوٽڪي اڄا هئا انگريز ضليڪٽر سيد فخرالدين شاهه کي گهراڻي چيو ته امروٽي کي گهوٽڪي اچڻ نه ڏيو ، فخرالدين شاهه چيو ته اسان ان کي دعوت ڏيئي ڇڏي آهي هاڻي ڪونه روڪينداسون ويتر هو اسان جو رشتہ دار آهي انگريز ضليڪٽر ڏمڪي ڏيئي چيو ته جيڪڏهن ڪيس نه روڪيندا ته مان اوهان جو خاص موڪليل زمينون ضبط ڪندس . پير صاحب چيو ته ڀلي اسان جو قبولي زمينون ضبط ڪيو . مان امروٽي صاحب کي گهوٽڪي اچڻ کان نه روڪيندس .

پير صاحب جا تعلقات تمام وسيع هئا ميان محمد صالح بائيجهي مولانا لاهوري ، سيد حسين احمد مدني ، مفتي خفايت الله مولانا شيخ حماد الله هاليجهي ، حضرت امروٽي وغيره سان سندن گهرا تعلقات هئا . شيخ هاليجهي سان آمدرفت ۽ نسبت قيام پاڪستان بعد قائم ڪيائون . سيد فخرالدين شاهه جا هزارين مريد گهوٽڪي ڪنڌوٽ ميرپور اباوڙي ۽ رحيم يار خان تعلقن ۾ آباد آهن .

پاڻ نهايت سخي ، پاڪ باز ۽ بلند ڦردار جا صاحب هئا شرڪ قبر پرستي جي سخت مخالف هئا . پنهنجي ذاتي خرچ تي

گهوڻي ۾ عظيم الشان مدرسو قاسم العلوم قائم ڪيائون . ليڪن
سندن ديانت اها هئي ته ذاتي خط و ڪتابت مدرسو جي مسند سان
نه ڪندا هئا حالانڪ مدرسو جي مسند به سندن ئي ٿنل هوندي هئي
پير صاحب ۴ سمبر ۱۹۵۹ء ۾ ۸۲ سالن جي ڄمار ۾ وفات ڪئي .

پاڻ به نڪاح ڪيائون ڪيڻ نيرن اولاد ۾ به فرزند ٿيا

جيڪي پٽي به صاحب ڪمال بلند ڪردار جا مالڪ هئا . (۱)

حافظ عبدالحميد پٽي :

مولانا حافظ عبدالحميد ولد ميان جان محمد پٽي جي
ولادت آگسٽ ۱۹۰۱ء مطابق محرم ۱۳۱۹ھ ۾ پنهنجي آبائي ڪوٽ ارڙو
تعلقو رهڻي ۾ ٿي . سندس وڏا اصل ۾ بهاولپور ۾ سڪونت پذير هئا
جتيان اوڻويهن صدي جي شروعات ۾ هجرت ڪري ارڙو اچي ويٺا . حافظ صاحب
جو خاندان علمي هيو سندن ڏاڏو ميان محمد عارف ۽ والد ميان جان
محمد قرآن جا حافظ ۽ نيڪ ۽ پارسا انسان هئا . حافظ عبدالحميد
ابتدائي تعليم پنهنجي والد وٽ حاصل ڪئي . اعليٰ تعليم حاصل
ڪرڻ لاءِ شيخ هاليجي جي ممتاز شاگرد مولانا حبيب الله جي مدرسو ۾
داخل ٿيو پنهنجي شوق تعليم ۽ ذهانت سبب جلد ئي تعليمي

(۱) هي سمورو احوال سيد فخرالدين شاه جي پوٽي سيد
عبدالفتاح شاه، هيڊ ماستر هاءِ اسڪول گهوڻي کان حاصل ٿيو

نصاب پورو ڪري ورتائين (۱)۰

فارغ التحصيل ٿيڻ کانپوءِ تدريس جو ڪم شروع ڪري
ڏنائين جنهن بعد سکر کي مستقل وطن بنايو ۽ تدريس محکم
مان هفت روزه اخبار " المنار " جاري ڪيائين حافظ صاحب ڪيترن ڪتاب
جو مصنف پڻ هيو جن مان فقه متعلق سندن لکيل ڪتاب " تحفه
الفقيه " وڏو ڪارنامو آهي (۲)۰

حافظ پنهنجو تعلقه شيخ هاليجي سان تعليم واري
وقت کان ئي قائم رکيو جيڪو شيخ هاليجي جي وفات تائين قائم
رهيو . سال ۱۹۱۲ء ۾ جڏهن شيخ هاليجي وفات ڪئي تہ حافظ
عبدالحسين سندن وفات تي هٿ ڊگهو مضمون لکي عقيدت سنڌي
جو اظهار ڪيو .

حافظ صاحب تاريخ ۱ مئي ۱۹۴۵ء تي انتقال ڪيو . سندن
اولاد مان رشيد پٽي ناميارو وکیل ۽ مها اديب ٿي گذريو آهي .

مولانا عبداللطيف ڊول :

مولانا عبداللطيف ولد سائون فقير ذات ڊول دينپور تعلقه
ٺٽي ۾ ڄائو . ابتدائي تعليم مولوي محمد عظيم وٽ دينپور ۾ ئي حاصل
ڪيائين . بعد ۾ مولانا نبي بخش دودوي ۾ مولانا در محمد ڊول وٽ

(۱) پروفيسر عبدالرحمان جتوئي : " ماهنام شريعت " سوانح حيات نمبر

(۲) ايضاً ، ص - ۹۶ .

علم حاصل ڪندا رهيا ان کان سواءِ مولوي احمد دين ڪوسه وٽ بهڙي علقه
 نل جي مدرسه ۾ به شعبه علم حاصل ڪيائون (۱)۰

فارغ التحصيل ٿي ڪوٽ عبدالغني شاهه جي مدرسي مان
 تدريس جي ابتدا ڪيائون بعد ۾ شعبه عرصه دينپور ۾ رهيا آخر ۾
 شيخ هاليجوي جي حڪم تي هاليجوي شريف اچي تعليم ڏيڻ شروع
 ڪيائون تدريس سان گڏ شيخ هاليجوي طرفان خط و كتابت جو ڪم
 به سندن سپرد هيو ساڳئي وقت جيڪي فتوائون شيخ هاليجوي وٽ به
 اينديون هيون انهن جي لکت به مولانا عبداللطيف جي ذمه هئي .
 شيخ هاليجوي جي حڪم سان اسماء الحصري جو شرح
 لکيائون جيڪو تقريبن ۸۰ صفحن تي مشتمل آهي (۲)۰

مولانا جي وفات ۲۵ نومبر ۱۹۶۰ء تي پنهنجي ڪميوٽ

(۳)

دينپور ۾ ٿي پويان هڏ پٽ ماسٽر محمد اسماعيل ۽ ٻه نياڻيون ڇڏيائون

سيد عطاء الله شاهه بخاري :

امير شريعت سيد عطاء الله شاهه بخاري جي ولادت سيد
 ضياء الدين احمد جي گهر پٽنه ۾ ۱۳۱۰ھ ۾ ٿي (۴) جشن سالن جي

(۱) خانداني معلومات از جناب عبداللطيف ڊول پوٽو مولانا عبداللطيف

(۲) مولوي حافظ محمد صاحب کان معلومات ملي

(۳) ماهنامه شريعت (مضمون) مولانا عبداوهاب چاچر، ص - ۲۰۹

(۴) مولانا عبدالڪريم ميمڻ "فني سڌ جو سفر"

جسار ۽ ٽي سندس والد ۽ فوت ٿي وئي . ابتدائي تعليم پڻ ۽ ٽي حاصل ڪيائين . ان کان سواءِ سندس والد کيس اعليٰ تعليم حاصل ڪرائڻ لاءِ مختلف مدرسن ۽ موڪليو جتي هن عربي پارسي ۽ اعليٰ مهارت حاصل ڪئي کيس ننڍپڻ کان ئي شاعري جو شوق هيو . بطور نمونو سندس هڪ شعر هيٺ ڏجي ٿو :

نديدم کشور مردود مرتاب ، بشومي هاء کفرآباد پنجاب
 چه ملک تنگ و عار هفت کشور ، ز شرق و غرب بادش باد برسر
 ضمير طينش مردم کشي ها ، ز تئل مسلمش باشد خوشي ها
 چه پيرانش مرید انش فرنگي ، لقب کافور ذات پاک زنگي
 ز نواب ورثيسانش چه پرسي ، سگ و سگ زادگان کرسی بکرتسي
 چنان فرزندان هموار زايد ، که از خرقيمش برترند آيد
 چکد از لاله اش خون مسلمان ، از نالان حجاز و مصر و ايران
 جوا نانش غلامان فرنگي ، پناه شان بدامان فرنگي
 چه پنجاب آن فرنگي را معسکر ، معسکر را غلام احمد پيمبر
 فرنگي را معسکر پست پخاب ضلالت را پيمبر هست پنجاب
 فزايش کفر ريز و کفر بيداست به آئين الاهي در ستيزست
 ز ملک هند شد ارض الجواسين نه جان محفوظ ني مصئون نواعين
 چه ملک فتنه زائي فتنه خير ، که شيطان پيش بائي سجد ۽ ريز
 (۱)

(۱) سيد عطاء الله شاه بخاري " شاه جي جاوهر پاي مرتب
 اعجاز احمد سنگھانوي م ۱۶

سال ۱۹۱۶ء ۾ جڏهن جليا نواله وارو مشهور قتل عام ٿيو

جنهن موجب تاريخ ۱۲ اپريل ۱۹۱۹ء تي جليا نواله جا سڪ هندو

مسلمان جليا نواله باغ انگريزن جي قهري قانونن تي احتجاج لاءِ باغ

۾ گڏ ٿيا ۱۰ (۱) جڏهن سڀ ماڻهو گڏ ٿيا ته انگريز ڪمانڊر جنرل

" ٻير " اچڻ شرط باغ جو دروازو بند ڪرائي فائرنگ جو حڪم ڏنو جنهن

۾ گهڻي ڪن ۾ هزارين ماڻهو خون ٿي ويا ۽ هزارن جي تعداد ۾ زخمي

ٿي ويا ۲۰ (۲) انهي واقعي عطاءُ الله شاهه کي ڏاڍو متاثر ڪيو جنهن

ڪري انگريز جي خلاف هن جي دل ۾ نفرت وڌي وئي پر احرار اسلام نالي

پارٽي قائم ڪيائين ۳۰ (۳)

جڏهن پاڪستان جدا ٿيو ته پٺنہ کي ڇڏي لاهور ۾

اچي آباد ٿيو جڳهه عرصو اتي رهڻ بعد مستقل طور ملستان ۾

سڪونت پذير ٿيو ۴۰ (۴) قادياني امت جي سخت خلاف هيو انهن ڪسي

انگريز جي روحاني اولاد سڏيندو هيو جنهن جي ڪري مٿس ڪيترا مقدمه

قائم ڪيا ويا ۰ سندن مشهور نعرو هوندو هيو لعنت بر پدر هرنگ (انگريز

جي پيءُ تي لعنت) ۰

(۱) مولانا عبدالڪريم " سڄو سفر " ، ص - ۱۳۲

(۲) حافظ محمد ابراهيم " پنڊهاني روزنامہ " جنگ " ڪراچي ،

۲۱ - ۸ - ۱۹۹۲ ،

(۳) محمد فاروق قريشي " الولي " ، لاھور ، ڊسمبر ۱۹۹۲ ،

(۴) مولانا عبدالڪريم : " سڄو سفر " ، ص - ۱۲۵

سال ۱۹۵۰ء ختم نبوت تحريڪ جي سلسلہ ۾ سنڌ جي

دوري تي آيو کيس شيخ هاليجي بابت معلوم ٿيو ته واپسي تي
هاليجي شريف پهتو ڏاڪ ڪن تنهائي ۾ شيخ هاليجي سان گفتگو
ٿي ان کان بعد اهڙو ته عقيدتمند ٿي پيو جو جڏهن به سنڌ
يا بهاولپور ۾ ايندو هيو ايندي يا ويندي هر صورت ۾ هاليجي شريف
اجي شيخ هاليجي جي زيارت ڪندو هيو ۽ چونڊو هيو ته هن وقت
شيخ هاليجي جي مقام جو برصغير ۾ خوب دلي نه آهي. (۱)

عمر جي آخر ۾ کيس فالج ٿي پيو ۽ گھڻن ڏينهن کان
لاچار ٿي پيو تڏهن به هر ايندي ويندي کان شيخ هاليجي بابت
معلوم ڪرائيندو هيو تڏهن ته پنهنجو مائٽو به موڪليندا هئا (۲)
۲ سال مسلسل صاحب خراش رهڻ کان پوءِ ۲۱ آگسٽ ۱۹۶۱ء
جي شام داعي اجل کي لبڪ چئي هميشه موت جي آغوش ۾ هليو ويو (۳)
پاڻ پويان چار فرزند ڇڏيائون ۱- ابوبڪر بخاري ۲- عطاءُ المحسن ۳- عطاءُ
المومن ۴- عطاءُ المومنين بخاري جيڪي سڄا عالم ۽ حافظ آهن.

مولانا عبدالقادر ولد مولانا نور محمد ڄاڙو :

مولانا عبدالقادر ۲۱ آگسٽ ۱۹۰۹ء سومر ڏينهن پنهنجي

آبائي ڳوٺ ڪنڊي ڄاڙو ۾ ڄائو. ابتدائي تعليم پنهنجي والد وٽ

(۱) عطاءُ الله شاه بخاري جي تنظيم جو مبلغ مولوي جمال الله راي

(۲)

ايفاءُ
حافظ محمد ابراهيم بندهاني "روزنامہ جنگ ڪراچي"، ۲۱-۸-۱۹۶۲

(۳)

حاصل ڪيائين دور۾ حديث کان اڳ ئي پنهنجي تعليم جو سلسلو چنڊ ناگريز مجبورين سبب منقطع ڪري ڇڏيائين . جواني جي ڏينهن ۾ جنهن مجبوري ڪم سبب مولانا غلام محمد دينپوري وٽ ويا انهن وظيفن ڏنو پر ڪم نه ٿيو . نيٺ هاليجي شريف آيا ۽ شيخ هاليجي کسي دعا لاءِ درخواست ڪيائين . شيخ هاليجي کيس قصيده برد۾ جو عمل ڏسيو ته ان جي برڪت سان سندس ڪم ٿي ويو . پوءِ ته شيخ هاليجي جو نهايت عقيدت مند ٿي پيو . (۱) معيني ۾ ڪم از ڪم هڪ دفعو ضرور سندن خدمت ۾ حاضر ٿيندو هيو شيخ هاليجي مولانا عبدالقادر جي روحاني تربيت ڪئي ۽ سلوڪ جا سبق ڏيندا رهندا هئا، جنهن جو اهو نتيجو نڪتو جو مولوي صاحب نهايت پرهيزگار ۽ متقي ٿيو (۲) مولوي عبدالقادر جي والد جو تعلقه جيئن ته مولانا محمد صالح بايجي شريف وارن سان هيو ان ڪري شيخ هاليجي سان سندن تعلقه جي ڪري ڪانئن خوش نه هيا . شيخ هاليجي به دفعا سندن گهر به ويا . مولوي عبدالقادر پنهنجي ڳوٺ ۾ قرآن مجيد ۽ پارسي جي تعليم ڏيندو هيو . ان کان سواءِ ملا مڪتب به قائم ڪيو هئائون . جنهن ۾ ۴۰ کان ۸۰ شاگرد ۽ شاگردياڻيون داخل هيون مولوي صاحب کي عورتن جي تعليم جو خاص اوتو هوندو هو . (۳)

علم فرائض جي عربي رسالو تي مبسوط فارسي ۽ عربي

حاشيو سندن لکيل آهي ۽ قصيده برد۾ جو فارسي ترجمو لکيو اٿس .

(۱) مولوي عبدالوهاب چاچر: " شريعت " سوانح نمبر، ص - ۴۲

(۲) مولوي عبدالقادر جي پاڻيجي روايت

(۳) مولوي عبدالوهاب چاچر " ماهوار شريعت " سوانح نمبر، ص ۴۳

ان کان سواءِ مجلد ڪتابن جي آئين ۽ پوين خالي پنن تي طب ۽ فقهي
مسائل تي سندس لکيل نوٽ موجود آهن . (۱)

سندن تعلقات مولانا غلام محمد دينپوري ، پير سيد
نخراالدين شاه وغيره سان به هئا . پاڻ شعر و شاعري به سنڌي ۽
فارسي ۾ ڪئي اٿئون .

شاديون ۽ اولاد :

پاڻ ٻه شاديون ڪيائين کيس ۵ نياڻيون ۽ چار پٽ ٿيا
وڏو پٽ مولانا عبدالوهاب ، مدير ماهنامہ " شريعت " هيو عبدالحق
۲- عبدالواحد ۴- عبدالرزاق ، پويان ٿيڻي فوت ٿي ويا آهن . (۲)
وفات قوه جواني ۾ تقريبا ۴۰ سالن ۾ پيشاب جي ڪثرت
۽ پٿن جي درد ۾ مبتلا ٿيا شيخ هاليجي کيس ڪيترا وظيفا موڪليا
جيڪي پاڻي تي پڙهي کيس پياريا ويندا هئا ، پر حڪم رب سان
۱۲ مئي ۱۹۴۸ع تي فوت ٿيا کيس گهرو ڪنهي جي مشهور قبرستان
نهي شان ۾ دفن ڪيو ويو .

(۱) مولانا عبدالوهاب چاچر : ماهنامہ " شريعت " سوانح

حيات نمبر ، ص - ۲۲۶

(۲) ايضاً ، ص -

مولانا محمد قاسم

مولانا محمد قاسم ولد ملا مائت ذات چاچڙ ڳوٺ مائت چاچڙ

۽ چوڏهين صدي جي شروعات ۾ ڄاوا . ميان جي محمد هاشم وٽ قرآن شريف پورو ڪيائين ۽ قادر پور جي سنڌي اسڪول مان فائنل جو امتحان پاس ڪيائين . فارسي ۽ عربي مولانا نور محمد چاچڙ وٽ حاصل ڪرڻ بعد مولانا عبدالحميد وٽ غوثپور ويا . بعد ۾ مدرسو قاسم العلوم گهوٽڪي مان فارغ التحصيل ٿيا فراغت بعد مدرسو مظهر العلوم ڪڏهه ۾ مولانا محمد صادق وٽ حڪم عرصه امام غزالي جا ڪي ڪتاب پڙهيا . (۱)

ڪراچي مان واپس اچي ڳوٺ ۾ پنهنجو مدرسو کوليائون جتي ڪاننن مولانا شير محمد جتوئي سکر وارو ، مولانا عبدالقادر بن مولانا نور محمد چاچڙ ، مولانا غلام حيدر ملاح ، مولوي محمد صالح عاجز ايڊيٽر هفت روزه صبح صادق ، مولوي شفاء الله سنگهڙ گهوٽڪي مولوي نظر محمد ساوند ۽ پير سيد موسي شاهه تعلیم حاصل ڪندا رهيا . (۲)

۱۹۲۲ء ۾ ملا محبت شروع ڪيائون جتي علائقي جا ڪيترا ٻار پڙهي ڪامياب ٿيا .

(۱) مولوي حاجي محمد عيسيٰ : " ماهوار شريعت " سوانح

حيات نمبر ، ص - ۶۳

(۲) ايضا ، ص -

بيعت :

سندس بيعت پهرين مولانا خليل احمد سهارنپري سان

هئي ٻي ٻيڙي نسخ ڪري شيخ هاليجي سان بيعت ڪيائون .

سندس وفات جمادي الاول ۱۲۸۷ هـ ۾ ٿي کيس چار فرزند

ٿيا . (۱)

قاري محمد عيسيٰ ولد مولانا خدا بخش پٽو :

قاري محمد عيسيٰ سال ۱۹۰۱ء ۾ پيدا ٿيو . ابتدائي

تعليم پنهنجي والد ماجد وٽ حاصل ڪيائين جنهن تعليم لاهور ۾

مولانا شمس الحق وٽ پڙهيو بعد ۾ ميان يار محمد راجنپري ، مولوي

محمد عالم سومري جي بيان مطابق مولانا قاري محمد عيسيٰ مولانا

عبدالحڪيم راجنپري ۾ خود مولوي محمد عالم سومرو مولانا اميد علي

وٽ مدرسو مولوي جهان خان شڪارپور مان فارغ ٿيا ۽ سندن دستاربندي

سيد تاج محمود امروٽي جي هٿان ٿي . شڪارپور کان اڳ ڪافي ڪتاب

مدرسو قاسم العلوم گهروڙي ۾ مولانا نور محمد انڊڙ وٽ پڙهيا هئا .

فراغت بعد جنهن عرصو سفر ٿي ڪم ڪيائون بعد ۾

تبليغ جو سلسلو شروع ڪري ٽنڊيڙ ۽ سنڌ بلوچستان ۽ بهاولپور

مولوي حاجي محمد عيسيٰ " شريعت " سوانح نمبر، ص -

(۱)

۽ توحيد بيان ڪندا رهيا نهايت حقه گو ۽ بيباڪ قسم جو مبلغ
هيو . جنهن به وڏي سرمايه دار جي سامهون سڄي جون کان ڪيئن
مڙيو . (۱)

شيخ هاليجي رحم قاري صاحب کي سند لکي ڏني هئي
ته قاري محمد عيسيٰ جنهن سڄي انداز ۽ قرآن شريف سمجهائي ٿو
اهڙو مشڪل ڪو ٻيو بيان ڪندو . قاري صاحب جن جڏهن به پنهنجي
مرشد شيخ هاليجي وٽ ايندا هئا ته پاڻ شيخ هاليجي صبح جي
نماز بعد کين مسجد ۽ ڌرسي رکائي ڏيندا هئا ۽ قاري صاحب روزانه
وڃ ڪندا هئا . قاري صاحب جي تقرير سخت قسم جي هوندي هئي
پر مٿان سڄي انداز ۽ قرآن جي آيت پڙهندا هئا ته دل ٿي پوندي
هئي .

سندن وفات ۱۵ رجب تي ۱۲۸۲ هـ ۽ طويل بيماري بعد

ٿي .

پر مانڊگان ۽ مولانا عبید الله ، حافظ عبدالاحد ۽ مولوي

عبدالصمد ٽي فرزند اٿس . (۲)

مولوي عبدالمجيد قريشي :

ڳوٺ ڇوٽا تعلقم گهوٽڪي ۽ ۱۹۰۲ء ۽ پيدا ٿيو ، اڃان

ننڍو ئي هيو ته سندن والدين گهوٽڪي ڇڏي داد لغاري رهيا ۱۲۱ هـ

(۱) مولانا عبدالغفور پٽ جو ڏند احوال

(۲) سندن فرزند مولوي عبدالصمد جو پڙايل احوال .

۰ فائينل جو امتحان ستن نمبرن سان پاس ڪري ماستري ورتائين بعد
۰ حضرت امروٽي جي بيعت ڪرڻ کانپوءِ نوڪري ڇڏي ديني تعليم وٺڻ
شروع ڪيائين . ريتي ، پير جهنڊي ، داد لغاري ، گهوٽڪي ، ملتان
مظفر ڳڙھ ۽ گجرات ۽ گجراتواله وغيره جي مدرسن ۾ تعليم وٺڻ کانپوءِ
ديوبند ويو ۽ اتي وڃي دوره حديث پڙهي دستاربندي ڪيائين . سندن
استادن ۾ مولانا عبدالقادر لغاري ، مولانا نور محمد انڊڙ ، مولانا عبدالر
عبدالرزاق رياستي ، مولانا احمد علي لاهوري ، مولانا حسين احمد
مدني ، مولانا اعزاز علي ۽ مولانا محمد ابراهيم بليالي آهن . (۱) پوءِ
ديوبند کان موٽي داد لغاري ۽ مدرسه نورالاسلام قائم ڪيائون .

پاڻ اعليٰ قسم جا مدرس هجڻ سان گڏ بهترين مصنف
به هئا سندن تصنيفات ۾ صرف نحو عربي زبان ، قانون سه صوفي تي
حاشيو فارسي ۾ ، صرف نحو اردو ۾ ڇپيل آهي . انهي کانسواءِ ڪيترن
ئي عربي ڪتابن تي سندن حاشيا لکيل آهن . عربي فارسي ، اردو ۽
سنڌي ۾ شعر به ڇپايون . ڪجهه وقت داد لغاري ۾ شفاخانه قائم ڪيائون
پاڻ آخر عمر ۾ بيمار رهڻ لڳا ۽ نيٺ ۱۶ نومبر ۱۹۷۳ء تي
داد لغاري ۾ ئي انتقال ڪيائون .

سندن شعر جو نمونو هيٺ ڏجي ٿو جيڪو اردو ۾ چيل آهي :

مبارڪ صد مبارڪ هو تمهين ايع زنده ايع مسلم
ڪم پهر زنده ڪيا ته نه تجارت حرفت مسلم

هماري پيشوا ڪامل نبي مرسل ڪا تيراها
 دلائي ياد پهر ته نه هين به سنت مسلم
 غلامي و رکيتي مين سمجھتي هين فخر اپنا
 اس مين گد هوئي عزت بدل گئي همت مسلم
 الاهي "عبد" ار عاجز تيري در ڪا سوالي هه
 ڪم دنيا مين رهه قائم پهر رفعت مسلم (۱)

مولانا عبدالحئي سومراڻي مهر :

مولانا عبدالحئي بن مولانا عبدالله مهر جي ولادت سال
 ۱۳۳۱ هـ ۾ پنهنجي ڳوٺ سومراڻي لڳ رسته تي ٿي . سندس والد
 بچپن ۾ گذاري ويو جنهن بعد سندس تربيت ۽ خفالت جي ذمہ داري
 مولوي عبدالقيوم پنهنجي سر تي کڻي ۽ ان جي تعليم لاءِ مولانا
 واصل محمد بروهي لاءِ سومراڻي ۾ گهرايو . بعد ۾ مولوي در محمد
 بروهي متاعي وٽ پڙهندو رهيو ۽ سال ۱۳۴۱ هـ ۾ فارغ التحصيل ٿي
 پنهنجي مدرسه ۾ تعليم ڏيڻ شروع ڪيائين تدريس سان گڏ روحاني
 اسباق به شيخ هاليجي وٽ حاصل ڪندو رهيو . نهايت ذهين ۽ محنتي
 ماڻهو ان ڪري جلد ئي ترقي ڪندو ويو ليڪن زندگي ساڻ نه ڏنس .
 ۲۵ سالن جي قوت جواني ۾ ڪيڻ ڪرده جو درد پيو جيڪو جان ليو ثابت

ٽيو ۽ سال ۱۳۵۶ هـ ۾ وفات ڪيائين . شيخ هاليجي کي جڏهن هن پنهنجي نوجوان مريد جي اڃانڪ فوت ٿيڻ جو علم ٿيو ته سڀ ئي مصروفيتون ختم ڪري وڃي ان جي تقريبت ڪيائون . (۱)

مولانا محمد يعقوب ۽ مولانا عبدالقادر به فرزند مولانا کي

هئا جيڪي پڻ شيخ هاليجي جا بيعت يافت ۽ نهايت خشوع وارا آهن . مولانا محمد يعقوب ته ايتري قدر ته انڪساري ڪندو آهي جو اکيون مائعو شرمند ٿي ويندو ۽ هر مائعو کي عزت سان پيش ايندو آهي خاص طرح پنهنجي مرشد شيخ هاليجي جي خاندان جي مائعو کي ته وڏي احترام سان پيش ايندو آهي . (۲)

مولانا عبدالحق حمد و شاعر ۽ صاحب تصنيف هيو سندس

تصنيف ڪيل ڪتابن ۾ نحو جي مسائل تي فارسي ۾ منظوم ترجمو قابل قدر آهي ۱- عين الخو ، ۲- مفيد المطلبين في حل القوانين سندس خط تمام بهترين هيو . سندس سمورا ڪتاب قلمي آهن پر سٺن اکرن سبب ائين معلوم ٿئي ٿيو جن ۾ پڙهڻ جا ڇپيل آهن . (۲)

الحاج مير صبح صادق خان کوسو :

کوسو قوم جي زميندار گهراڻي جو فرد مير دريا خان ايم اين اي جو ڀاءُ ۽ سابق وفاقي وزير صحت پاڪستان الحاج مير صبح صادق خان هڪ نهايت فياض عالمن جو قدردان نيڪ سيرت ۽ نيڪ صورت

(۱) مولانا عبدالحق جي فرزند مولانا محمد يعقوب جي زباني احوال

(۲) سومراڻي شريف جي ڪتب خانو ۾ ڏٺا ويا .

شخصيت آهي . سال ۱۹۵۷ء ۾ شيخ هاليجي سان بيعت حياتي—
پنهنجي بيعت متعلقه ٻڌايائين ته " مان بيعت کان بعد مسلسل
۵ سال روزانه بلا ناغم شيخ هاليجي جي خدمت ۾ وڻندو هيس . ڪڏهن
مغرب جي نماز پڙهي نڪر ڪري واپس ٿيندو هيس ته ڪڏهن وري عشاء
جي نماز کان فارغ ٿي سکر ايندو هيس .

شيخ هاليجي انهن جي ٻارن جي تعليم لاءِ مولوي
غلام رسول کي متعين ڪيو جيڪو زندگي پهر ٻارن کي قرآن ۽ ديني مسائل
پڙهائيندو رهيو . مير صاحب باوجود وڏي ليول جي زميندار هجڻ جي
ڪڏهن به تشبیر جو اظهار نه ڪيائون . ڪڏهن ضياء الحق جي دور ۾
جميعت علماء اسلام جي طرفان ڪيس وفاق ۾ وزير متعين ڪيو ويو . ان
موقعي تي مان ان سان سکر جي سرڪٽ هائوس ۾ ملڻ ويهه اندازو هيو ته
هاڻي ان ۾ ٿيرو اچي ويو هوندو پر ڪڏهن اتي پهتو ته حيران ٿيس
ته نه ڪا پوليس ، نه پهرو سون جي تعداد ۾ عوام موجود ڪجهه قائم
ڪيو ويو آهي ۽ هر ماڻهو سان اڳ واٽ پنهنجي طرفان خير عافيت
۽ مسئلو معلوم ڪري بروقت ان جي مدد لاءِ احڪام لکي رهيو هيو مير
صاحب پنهنجي آمدني گهڻي پاڪي خير جي ڪمن ۾ صرف ڪندو آهي
مدارس عربيہ جي مالي مدد ۾ سندس وڏو حصو آهي ، بلڪه ڪيترا مدرسو
ان جي ذاتي خرچ تي هلي رهيا آهن .

سندس فرزند ميان عبد الله به نهايت عام زاهد ۽ نيڪ—
ماڻهو آهي پنهنجي والد جي نقش قدم تي هلي خير جا ڪم سرانجام
ڏيندو رهي ٿو .

مولوي غلام رسول کوسو :

مولوي غلام رسول جي ولادت سال ۱۹۰۲ء ۾ ٿي ابتدائي تعليم پنهنجي ڳوٺ تنگواڻي ۾ مولوي محمد عالم وٽ شروع ڪيائين ۱۰ کان پوءِ مختلف استادن جهڙوڪ مولانا نبي بخش ۽ مولانا محمد اسماعيل مودوي وغيره وٽ پڙهيا . فراغت حاصل ڪرڻ بعد شروع ۾ دڪان ڪڍيائون بعد ۾ ڪين خيال ٿيو ته مان جيڪي زندگي جا بهترين سال پڙهائي ۾ صرف ڪيا ، جيڪڏهن پڙهائين ته پوءِ اهي ته ضايع ٿي ويندا ان خيال سبب دڪان ڇڏي تدريس شروع ڪري ڏنائون جنهن وقت مسجد منزلگاه واري مدرسو ۾ مولوي شير محمد جتوئي وٽ پڙهائيندا هئا . بعد ۾ الله والي مسجد سکر ۾ سال ۱۹۵۷ء ۾ مير صبح صادق خان جڏهن سال ۱۹۵۷ء ۾ هاليجي شريف شيخ هاليجي سان بيعت ڪئي ته ڪين شيخ هاليجي مولوي غلام رسول جي حوالي ڪيو ته هو ارهائون جي ٻارن کي ديني تعليم ڏيندو .

بيعت :

تقريباً ۱۹۴۰ء ۾ چشمه واري بزرگ سان بيعت ڪيائين پر ڪيس اتي قرار نه آيو نيٺ تلاش ۾ جستجو بعد وڃي هاليجي شريف پهتو ته هميشه لاءِ اتان جو ٿي ويو پوءِ ته هفتي ۾ هڪ دفعو

سرور هاليجي شريف ايندو هيو . پاڻ نهايت عابد زاهد ۽ متقي هيو
 ڪڏهن به ڪنهن ماڻهو ۽ لالچ ۽ نه رکيائين . سرمائيدارن کان هميشه
 پري رهندو هيو .

آخر عمر ۾ طبيعت ناساز رهڻ لکي ۽ علاج جي سلسلہ ۾
 ڪوٽا ويا نيٺ اتي ئي ۲۰ جون ۱۹۱۸ء ۾ وفات ڪيائين . کين خوب
 عزيز اولاد ڪونه ٿيو .

ڪانئن ڪيترن ئي ماڻهن علم حاصل ڪيو پر گهڻو فيض
 مير صبح صادق ۽ ان جي خاندان وارن کي حاصل ٿيو . شيخ هاليجي
 جي وفات بعد ماڻهن کي ذڪر به ٿيندا هئا ، ان ڪالهه جي تصديق
 مير صبح صادق خان ڪئي ته ذڪر جي ڪيس شيخ هاليجي اجازت
 ڏني هئي . (۱)

مولوي نورالدين " سرور "

اثر سنڌ جي مشهور ديني شاعر ، مولوي نورالدين " سرور "
 بن سرڪ علي خان بهلڪاڻي جليدي جي ولادت ۱۲ اپريل ۱۹۱۸ء سندس
 ڳوٺ عظيم خان بهلڪاڻي ۾ ٿي . ابتدائي تعليم قرآن مجيد ۽
 فارسي جا ڪجهه ڪتاب مولوي محمد مراد بهلڪاڻي وٽ پڙهيو . وڌيڪ
 تعليم لاءِ مولوي محمد علي ڪوسو ، مولانا حبيب الله ٺيڙهي وارن ۽ مولانا

(۱) الحاج مير صبح صادق خان ڪوسو ، سابق وفاقي وزير صحت
 هڪ مجلس ۾ اها ڳالهه ٻڌائي .

عبدالعلي عودي جي مدرسن ۾ داخلا ٿي دستار فضيلت ٻڌائين ۽ پنهنجي ڳوٺ ۾ ملا اسڪول قائم ڪرائي ان سان گڏ ديني تعليم به ڏيڻ شروع ڪيائين . سال ۱۹۵۸ع تائين تدريس ڪم ڪندو رهيو ان گڏ ڪجهه وقت مطب به قائم ڪيائين جتي علائقي جي ماڻهن جو علاج ڪندو هيو . مولوي صاحب نهايت ئي متوڪل ماڻهو هيو . سال ۱۹۵۱ع ۾ کيس حج بيت الله ۽ روضه رسول جي زيارت جو شوق جاڳيو ان وقت وٽر ڪوٺ اهڙو ذريعو نه هيو جنهن سان حج جا اخراجات پورا ڪري ۲ آنه (موجوده پنجويهه پئسا) کيسي ۾ وجهي روانو ٿيو ۽ حج ڪري آخري ۱۹۵۲ع ۾ وطن واپس وريو . مولوي شاعري به عمدي ڪندو هيو . سندس شعر گهڻو ڪري نعتيه آهن ۽ اڪثر ڇپيل آهن جن مان ڪجهه ڪتاب هي آهن : مسروري گفتار ۱۹۶۴، سروي انقلاب ۱۹۷۰، ديوان مسرور ۱۹۷۲، ان کانسواءِ سندس اڻ ڇپيل مواد به ڪافي آهي ، جنهن کي ههڙي ٿي ته شايع ڪرائي .

سندس سياسي تعلق مفتي محمود جي پارٽي جماعت العلماء اسلام سان هيو ۽ ديوبندي مسئلن سان وابسته هيو ان ڪري ديوبندي عالمن وٽ سٺي قدرداني هيس .

مولوي مسرور ، شيخ هاليجي جو پوئلڳ هيو گهڻو ڪري

۱۵ رهن ڏينهن ۾ ضرور هاليجي شريف وڃي پنهنجي مرشد جي زيارت ڪندو هيو ، سال ۱۹۶۲ع ۾ سندس مرشد جي وفات بعد ان جي خليفن مولانا احمد الدين ، مولانا عبدالعزيز ۽ مولانا عبدالڪريم سان تعلق قائم ڪيائين . (۱)

سندس تعلقات وسيع هئا . مير صبح صادق خان کوسو

سابقه وفاقي وزير صحت ته سندس مداح هوندو هيو . ان کانسواءِ مولوي غلام رسول بجاراڻي ، مولوي عمر الدين کوسو ، مولوي عبدالوهاب چاچڙ مولوي محمد مراد انڊڙ وغيره سان سندس گهرا تعلقات هئا . (۱)

ڊاڪٽر عبدالواحد هاليپوٽو :

ڊاڪٽر عبدالواحد هاليپوٽو جي خدمت ۾ مان قصر نياز ۾

۱۹۸۸ع تي مليه . کانئس شيخ هاليجي رحم جي متعلق پنهنجا تاثرات ٻڌائڻ لاءِ عرض ڪيم مونڪان ڊاڪٽري وڻي ان تي لکيائين "لاهوتي لڏي ويا " هيٺ پنهنجي صحيح ڪيائين . پاڻ ٻڌايائون ته مونڪي ڪنهن الله واري جي صحبت اختيار ڪرڻ جو شوق ٿيو . خراجي کان پنهنجي سفر جو آغاز ڪيم هر هنڌ جتي به ڪو نيٺ ۽ الله وارو مائٽو معلوم ٿيو ان جي خدمت ۾ ويهه ليڪن ڪوبه سڪون نه پيو محسوس ٿيو نيٺ هلندي هلندي پٺو عاقل پهتو اتي شيخ هاليجي جي باري ۾ ٻڌم سخت گرمي جا ڏينهن هئا رستو تمام خراب گوڏي جيئري مٽي رستي تي هئي . هاليجي شريف پهچڻ تي پاڻ کي به نه پئي سڃاڻي سگهيس ايتري مٽي هئي . جڏهن شيخ هاليجي سان مليس ته ملڻ شرط اهڙو ته منهنجي دل کي قرار نصيب ٿيو جو هميشه لاءِ ائين جو ٿي ويو . پنهنجي تعلق جو اظهار ڪندي فرمايائون :

مولانا محمد مراد انڊڙ : " اڀر ماڻهه نصيحت " جي زباني

(۱)

" اهو تعلقه ۾ محبت ئي هئي جو مان جهڙو سڪ جو

پليل ماڻهو آرام سئون ڇڏي ، گرمي سردي ۾ پيڊل پنج ڇهه ميل پنڌ
خري وڃي هاليجي حاضر ٿيندو هوس ۾ سالن تائين پنڌ ڪيم .

شيخ هاليجي سان پنهنجي عقيدت منڊي متعلقه تقريبا

هڪ طاقتور ڪن گفتگو فرمايائون ليڪن افسوس جو ان وقت مان ان کي
تلميح نه ڪري سگهيم . (۱)

حاجي مولا بخش سومرو :

حاجي مولا بخش ولد محمد عمر سال ۱۹۰۵ء ۾ شڪارپور ۾

ڄائون . ابتدائي تعليم شهر جي اسڪولن ۾ حاصل ڪرڻ کانپوءِ پبلڪ

اسڪول ڪوئٽه مان سينٽ ڪمپوز ڪيائين . ڪجهه فارسي تعليم به

حاصل ڪئي هئائين . سال ۱۹۲۲ء ۾ اعزازي مئجسٽريٽ ٿيو . سال ۱۹۲۹

۾ سکر لوڪل بورڊ جو پريزيڊنٽ ٿيو . سال ۱۹۴۳ء ۾ سنڌ اسيمبلي جو

ميمبر ٿيو . پاڪستان ٺهڻ کانپوءِ وزير ٿيو . سال ۱۹۵۸ء تائين

وفاقي حڪومت ۾ اسٽيٽ منسٽر رهيو . (۲)

حاجي صاحب سال ۱۹۵۰ء کان شيخ هاليجي سان بيعت

ڪئي . باوجود امير ۾ بااثر زميندار هئڻ جي بيعت ڪرڻ بعد سورا

(۱)

جناب ۱۷ اختر عبدالواحد هاليپوٽ صاحب سان اپريل ۱۹۸۸ء ۾ ٿيل

ملاقات ۾ هي معلومات حاصل ٿي .

مولوي عبدالواحد کوسو :

تعلقي جهڙو پٽ جي ڪوٽ باگڙ ۾ مولوي عبدالواحد جي ولادت سال ۱۹۲۴ء ۾ ٿي سندن والد حاجي عبدالخالق به ڪافي ديني تعليم حاصل ڪئي هئي . مولوي صاحب ابتدائي تعليم پنهنجي ڪوٽ ۾ حاصل ڪيائون بعد ۾ سنڌ ۽ پنجاب جي مختلف مشهور مدرسن جهڙوڪ ، دارالهدى شيرهي ، رتوديرو ، سانگي ، لاهور ، ڪوئٽه وغيره ۾ علم حاصل ڪندا رهيا نيت مولانا احمد علي لاهوري جي مدرسي مان فارغ التحصيل ٿي واپس سنڌ ۾ اچي تدريس جو ڪم شروع ڪري ٽنهيون جن مدرسن ۾ مولوي عبدالواحد تعليم ڏني سي هي آهن :

نواب شاهه ، رتوديرو ، جيڪب آباد ، رتي ديرو عسبي ۽

ڪوئٽه وغيره .

مولوي صاحب نهايت سادي طبيعت جا مائٽو هئا . وڏائي ۾ غرور کان پري هوندا هئا . باوجود ان جي جو پاڻ تمام فنون تي يڪسان اعليٰ مهارت رکندا هئا پر ڪڏهن به ان ڪالم تي فخر جو اظهار نه ڪيائون .

بيعت :

فارغ التحصيل ٿي شيخ هاليجي جي خدمت ۾ حاضر ٿي

بيعت ڪيائون ۽ روحاني اسباقه حاصل ڪندو رهيو .

وفات :

آخر عمر ۾ جيڪب آباد ضلع جي تاجپدي ڪوٽ ۾ پڙهائيندا هئا ته اوچتو بيمار ٿي پيا . ڪين علاج لاءِ لاڙڪاڻو اسپتال ۾ داخل ڪيو ويو ليڪن طبيعت ڏينهنون ڏينهن خراب ٿيندي وئي نيٺ لاعلاج ٿي گهر ڪشي آيا ، اتي ئي ۱۳ اپريل ۱۹۷۲ء ۾ فوت ٿيا .
ڪين ۽، فرزند مولوي عبيدالله ۽ مولوي عبدالرحمان ٿيا . (۱)

مسئودن خدمات ۽ تعليمات تي مدنظر

زهر نظر مقالي جي گهري مطالعي مان معلوم ٿيندو ته شيخ هاليجي جي شخصيت هڪ هم گهر ۽ جامع صفت هئي . شيخ هاليجي جتي اسان کي مدرس ، محدث ، مفسر ، فقيه ، مقرر ، ۽ صاحب ميمبر نظر اچن ٿا ويي ساڳي وقت ٻر جوش مجاهد ۽ بيبااد سياستدان پڻ اعليٰ مدبر به معلوم ٿين ٿا . سندن مجلس ۽ امير ترين ماثعوب ويٺل نظر اچن ٿا ته فقراء به ، پيرانمن سمورين ڪائناتن هوندي سندن طبيعت ۽ هنرن به قصه جي وڏائي ۽ تحبير محسوس نٿو ٿئي بنا هنرن امتياز جي مسجد جي ٿڌي تي ويٺل نظر اچن ٿا ليڪن ٻئي طرف دين ۽ شريعت جي اصولن ۽ هنرن به قصه جي سوڍي بلاني جا قائل نه هئا . ان معاملي ۽ انگريز جهڙي جابر حاڪمن سان به شعر ڪانائون ته ويي انهن جي نمڪ ڪاٺڻ وارن زميندارن جو به سحرور

سندن سڀ کان وڏو هارنامون سنڌ ۾ ديني اسلامي درسگاهن جو اجراء هيو . هي سندن مقصد حيات هيو جو خوب شهر يا گهرو جتي سندن تعلقه رهيو اتي لازمي ديني درسگاه جاري هرايائون سندن خيال موجب اسلامي درسگاه ئي اسلام جي بقا ۾ تحفظ جو ذريعو آهن . ان کان سواءِ سماجي بربادين جي خاتمي ۾ مهربانه رستو جي بيخ هي ۽ پاڻ پيش پيش هئا ۽ پنهنجي علائقي ۾ تقرير، تصنيف ۽ تاليف وسيلي انڌاڻون .

فوتو اسٽيٽ

- (۱) الياقوت والمرجان في شرح لغات القرآن عربي
جي سرورڪه جي فوتو اسٽيٽ ڪاپي •
- (۲) الياقوت والمرجان في شرح غريب القرآن سنڌي •
سرورڪه جي فوتو اسٽيٽ ڪاپي •
- (۳) الياقوت و المرجان جي عربي جي اندرين صفحي جي
فوتو اسٽيٽ
- (۴) الياقوت و المرجان سنڌي لغت جي اندرين صفحي
جي فوتو اسٽيٽ •
- (۵) الينابيع الصافية في حكم المسائل الثمانية
جي سرورڪه جي فوتو اسٽيٽ
- (۶) جنهن سان پڄي پرين ڪي "خطبات" جي
سرورڪه جي فوتو اسٽيٽ •

(4) تقرير قطب الاقطاب قدوه السالحين شمس العلماء

مرشد القلام حضرت مولانا محمد حماد الله سندي

هاليجوي جي سرورق جي فوٽو اسٽيٽ

(8) اسماء الحسنی منظوم جي تعليقات هاليجوي

جي فوٽو اسٽيٽ

(1) خلافت تحريڪ دوران شيخ حماد الله هاليجوي

طرف سندن مرشد سيد تاج محمود امروٽي جو

امداد براءِ خلافت فتنه لاءِ لکيل خط جي

فوٽو اسٽيٽ .

تصويرون جون فوٽو اسٽيٽ ڪاپيون

- (۱) شيخ حماد الله مرشد سيد تاج محمود ۽ مولانا
عبيدالله سنڌي جي تصوير *
- (۲) شيخ هاليجوي جا سياسي رفيقڪه ، مولانا فتح محمد
سيوهاڻي ، مولانا عبدالڪريم جمشتي ، مولانا دين محمد
وفائي ۽ جان محمد جوڻيجو جون تصويرون *
- (۳) شيخ هاليجوي " جان نثار " عقيدت مند
سيد محمد شاهه امروٽي ۽ حاجي مولا بخش سومرو
جي تصوير *
- (۴) شيخ هاليجوي جا همسفر روحاني رهبر مولانا
احمد علي لاهوري ۽ سورهيه سنڌ سيد صبغت الله
شاهه پکڙ ڏسي *
- (۵) خلافت تحريڪ جو جي لوڻ خاڻه ۽ مخبر
الحاج سيد عبدالرحيم شاهه سجاولي *

مددي ڪتاب

- (۱) سيد تاج محمود امروٽي: "قرآن مجيد"
- (۲) مولانا فتح محمد: "تفسير مفتاح رشد الله"
- (۳) مولانا عبدالڪريم قريشي: "فضائل النبي شرح شمائل الترمذي"
- (۴) شيخ عبدالقادر جيلاني: "فتح القيب"
- (۵) ڊاڪٽر محمود شاه بخاري: "وطن جي آزادي جو امان" شعبان
هبلجيشن، پٺاڻي پرنٽنگ پريس، حيدرآباد، ۱۹۸۴ء.
- (۶) مولانا محمد ابراهيم جکراڻي: "تحفة الموحدين"، ۱۳۹۴ھ.
- (۷) عبدالحميد ميمڻ سنڌي: "فخر لطيف" سنڌي ادبي سوسائٽي
سکر، ۱۹۶۷ء.
- (۸) ڊاڪٽر محمد جمن ٽالپر: "سنڌ جا اسلامي درسگاه" سنڌ
هجره ڪميٽي، سردار پرنٽنگ پريس، حيدرآباد، ۱۹۸۲ء.
- (۹) ڊاڪٽر محمد اسحاق، مولانا: "سکر ضلع جا ديني ادارا"
- (۱۰) دادا سنڌي: "سنڌي عالمن جا سونهري ڪارناما"، سنڌ
تحقيقي بورڊ، آغا پرنٽرز، حيدرآباد، ۱۹۸۳ء.

- (۱۱) مولانا سليمان ظاهر: "اداره افکار هاليجي"،
- (۱۲) ماستر عبدالحميد سولنگي: "مرشد هاليجي"،
- (۱۳) مولانا محمد صادق: "علمت الحق"،
- (۱۴) محمد موسي پٽو: "پرين جي پجار"، حصو ٻيو، باب الاسلام
پبليڪيشن، لائينڊ پرنٽنگ پريس، حيدرآباد، ۱۹۸۲ء.
- (۱۵) مولانا غلام محمد ملهائي: "صدارتي خطبي خلافت هانفرنس"
حيدرآباد.
- (۱۶) سيد تاج محمود امروني: "صدارتي خطبو خلافت هانفرنس"
محمد هاشم ۽ جيون شاه دادو، سکر پريس ريلوي روڊ، لاهور،
۱۹۲۰ء.
- (۱۷) ڊاڪٽر مظفر الدين سومرو: "آزادي جي تحريڪ ۽ سنڌ جي عالمن
جو حصو" (پي ايڇ ڊي ٿيسز).
- (۱۸) ڊاڪٽر عزيز الرحمان بگهيو: "سنڌي صحافت جي ارتقائي تاريخ
انسٽيٽيوٽ آف سنڌ لاجي، ڄامشورو ۱۹۸۸ء.
- (۱۹) جي ايم سيد: "جنب گذاريد جن سين"، حصو پهريون ۽ ٻيو
سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد / ڄامشورو، (ڇاپيو ٻيو) ۱۹۷۹ء.
- (۲۰) محمد سومار شيخ "بدين ضلع جو مطالعو" لال شڪافتي مرھز
بدين.

(۲۱) ۲۱ عبدالرحمان جتوئي: "سنڌ جو ولي" سنڌي شاعرت سوسائٽي

ملاڻن پرنٽنگ پريس شڪارپور، ۱۹۸۶ .

(۲۲) مولائي رحيم داد خان شيدائي: "تاريخ سندن سنڌ"، سنڌ

يونيورسٽي، حيدرآباد، ۱۹۵۶ .

(۲۳) ۲۳ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ: "شاهه جو رسالو" شاهه

عبداللطيف شڪارپوري مرهٽو، پٽ شاهه، ۱۳۹۷ھ / ۱۹۷۷ .

(۲۴) ۲۴ پير علي محمد راشدي: "اهي ڏينهن اهي ڏينهن" حصو

پهرئون، سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو، ۱۹۷۲ .

(۲۵) ۲۵ ڊاڪٽر شمس محسن عباسي: "عظيم فتح محمد سبوهائي

جي شخصيت ۽ ان جو علمي ۽ سياسي خدمتون"، شينسز

پي ايڇ ڊي)

(۲۶) ۲۶ ڊاڪٽر اياز قادي: "سنڌي غزل جي اوسر" انسٽيٽيوٽ

آف سنڌالاجي، ڄامشورو / حيدرآباد سنڌ (شهر پي ايڇ

ڊي)، ۱۹۸۲ .

(۲۷) ۲۷ ڊاڪٽر حامد علي خانائي: "ضلع نوابشاهه تاريخ شهر

۽ شخصيتون"، نواب شاهه دسترخط هليڪر سوسائٽي نوابشاهه

ايم خان پرنٽنگ پريس گاڏي ڪاٺو، حيدرآباد، ۱۹۸۵ .

(۲۸) مولانا معين الدين سيوستانی : " الخلاف " هندو پرنسنگ پريس

حيدرآباد ، ۱۹۲۱ .

(۲۹) مولانا عبدالڪريم درس : " سلطان الترحه خليفه الله في الملڪ "

حيدري دھڊي، پريس، ڪراچي ، ۱۹۲۰ .

عربي ڪتاب :

(۳۰) محمد بن اسماعيل : " بخاري شريف " ، نور محمد بخش آرام

باغ، ڪراچي .

(۳۱) مسلم بن حجاج تشبي " مسلم شريف "

(۳۲) علامه ذڪي الدين المنڊري : " الترهيب والترهيب " مطبوعه مصر

(۳۳) محمد بن اشعث سيوساني : " ابو داود شريف " نور محمد اصح

الطابع آرام باغ، ڪراچي ،

(۳۴) محمد بن عيسي ترمذي " ترمذي شريف " نور محمد اصح المطابع

آرام باغ ڪراچي .

(۳۵) شيخ حماد الله هاليجي : " الياقوت والمرجان في شرح لغات القرآن

مدرسہ مدينۃ العلوم ، پنو عاقل

(۳۶) شيخ حماد الله هاليجي : " الياقوت والمرجان في شرح غريب

القران "

(۳۷) شیخ حماد اللہ ہاليجي : " انبیا بیع الصافیہ فی حکم المسائل الشافیہ "

(۳۸) شیخ حماد اللہ ہاليجي : " التعلیقات من الشیخ محمد حماد اللہ رحمۃ اللہ علیہ "

(۳۹) ملا علی قاری " القول البدیع " نور محمد اصح المطابع آرام باغ کراچی .

(۴۰) مولانا محمد یوسف بٹوی : " مقدمہ سلك العقیان "

(۴۱) محمد بن عبداللہ خطیب " مشکوٰۃ شریف " شیخ غلام علی ایند سنز لاہور ، ۱۹۶۴

اردو کتاب :

(۴۲) عماد الدین ابن کثیر : " تفسیر ابن کثیر " ترجمہ اردو نوراہد اصح المطابع آرام باغ کراچی ، ۱۹۸۵ .

(۴۳) مفتی محمد شفیع دیوبندی : " تفسیر معارف القرآن " دارالاشاعت کراچی ، ۱۹۸۰

(۴۴) سید ابوالحسن علی ندوی : " پرانی چراغ " کراچی مجلس نشریات . ۱۹۶۵

(۴۵) مولانا محمد اقبال : " تذکرہ اولیاء سندہ "

(۴۶) اعجاز الحقہ قدوسی " تذکرہ صوفیاء سندہ "

(۴۷) طالب ہاشمی : " تذکرہ سیدنا غوث اعظم "

(۴۸) محمد یحیٰ تادنی : " قلائد الجواہر " اردو ترجمہ زبیر احمد

(۴۹) شیخ عبدالحقہ دہلوی : " اخبار الاخیار " مدینہ پبلشنگ

کمپنی

(۵۰) منشی عبدالرحمان : " اسلام کا نظام تعلیم "

(۵۱) مولانا محمد انور " فیوضات نائیم " انور العلوم ، سنکر ۱۹۷۸

(۵۲) مولوی الہم وسایہ ملتانی : " تحریک ختم نبوت " مجلس ختم نبوت

ملتان ، ۱۹۵۳ء

(۵۳) عبدالحمید خان : " مرد مومن " فیروز سنز ، لاہور ، ۱۹۷۰

(۵۴) عثمان علی " مولانا احمد علی لاہوری کے لیل ونهار " خدام

الدینی پبلشنگ ہائوس

(۵۵) شاہ ولی اللہ محدث دہلوی : شفاء العلیل ترجمہ القول الجمل

(۵۶) مخدوم حسین بخش ملتان : " انوار غوثیہ " غوثیہ کتب خانہ

ملتان ، ۱۹۲۱ء

(۵۷) مولانا عبدالشکور ترمذی سرگودہ : " حیات انبیاء " ،

- (۵۸) محمد میان : " تحریک شیخ الہند "
- (۵۹) مولانا حسین احمد مدنی : " نقش حیات : "
- (۶۰) حامی عبیدی دینپوری : " ید بیضا "
- (۶۱) ڈاکٹر سید محمد سعید : " پاکستان اور اسکا مطالعہ "

پارسی کتاب :

- (۶۲) مصلح الدین سعیدی : " گلستان " نور احمد ابغ المطابع کراچی
سال ۱۹۶۵
- (۶۳) غلام مصطفی شاہ : " قصیدہ متبرکہ در شان سلطان الاولیاء " ،
دب دب حیدری پرنٹنگ پریس ، کراچی ۱۹۳۵ .

اردو رسالہ اخباروں :

- (۶۴) تعارف جامع حمادیہ کراچی ، ۱۹۸۳ .
- (۶۵) روزنامہ " جنگ " کراچی ، مڈویک ، ۱۳ نومبر ۱۹۹۰
- (۶۶) ہفت روزہ " ترجمان اسلام " لاہور ، ۲۷ اپریل ۱۹۶۲
- (۶۷) ہفت روزہ " ترجمان اسلام " لاہور ، ۲۵ مئی ۱۹۶۲
- (۶۸) ہفت روزہ " خدام الدین " لاہور " ۲۷ اپریل ۱۹۶۲

- (۶۱) ماهنامه میثاق " لاهور ، نومبر ۱۹۱۱
- (۷۰) ماهنامه "اردو نامہ " ، جنوری ۱۹۱۳
- (۷۱) ماهنامه " تعلیم القرآن " راولپنڈی ، جنوری ۱۹۱۲ .
- (۷۲) روزنامہ " جنگ اردو ، کراچی ، ۱۵ جولاءِ ۱۹۱۰

سنڌي رسالا ۽ اخبارون :

- (۷۳) روزنامہ " الحنیف " میرپور خاص ، ۱۷ مئی ۱۹۲۶ .
- (۷۴) روزنامہ " الفت " سکر ، ۲۷ مارچ ۱۹۱۰
- (۷۵) روزنامہ " الوحید " کراچی ، مختلف سالن جا پرچا .
- (۷۶) الوحید " سنڌ آزاد نمبر ، چاپو پیو ، ۱۹۷۹ ، حیدرآباد
- (۷۷) روزنامہ " عبرت " حیدرآباد ، مختلف پرچا
- (۷۸) ماهنامه " شریعت " سوانح نمبر ، سکر نومبر ۱۹۸۱
- (۷۹) ماهنامه " پیغام " کراچی ، آکٹوبر نومبر ۱۹۸۰
- (۸۰) ماهوار " نشین زندگی ، حیدرآباد ، آکٹوبر ۱۹۵۸
- (۸۱) ماهوار " نشین زندگی " ، حیدرآباد ستمبر ۱۹۶۲
- (۸۲) ماهوار " نشین زندگی " ، فیبروری ۱۹۵۷
- (۸۳) ماهوار " نشین زندگی " ، جون ۱۹۵۸
- (۸۴) ماهوار " نشین زندگی " مارچ ۱۹۶۶
- (۸۵) هفت روزہ " المنار " سکر ، ۲۷ اپریل ۱۹۶۲
- (۸۶) هفت روزہ هندو " حیدرآباد ، ۲۷ جنوری ۱۹۳۹

- (۸۷) ماهوار " الصادق " خراجي ، آگست ۱۹۹۱
- (۸۸) ماهوار شريعت " روهئي ، اپريل ۱۹۷۶
- (۸۹) ماهوار " شريعت " روهئي ، سيپٽمبر ۱۹۷۶
- (۹۰) ماهوار " شريعت " جولاءِ ۱۹۷۷ .
- (۹۱) ماهوار " شريعت " روهئي ، آگست ۱۹۸۸
- (۹۲) ماهوار " شريعت " روهئي ، آگست ۱۹۹۰
- (۹۳) ماهوار " شريعت " روهئي ، جولاءِ ۱۹۹۱
- (۹۴) سه ماهه " الرحيم " حيدرآباد ، آگست ۱۹۶۶
- (۹۵) سه ماهي " الرحيم " ، حيدرآباد جنوري ۱۹۷۵
- (۹۶) مهران سه ماهي سوانج نمبر حيدرآباد ۱۹۵۷
- (۹۷) هفت روزه " اصلاح " خراجي ، ۲۰ آگست ۱۹۳۷
- (۹۸) هفت روزه " اصلاح " خراجي ، ۲۱ مئي ۱۹۳۷
- (۹۹) ماهوار نشين زندگي " حيدرآباد ، دسمبر ۱۹۵۷
- (۱۰۰) ماهوار " نشين زندگي " ، حيدرآباد ، جون ۱۹۶۴ .

SHAIKH HAMMAD ULLAH HALEJVI

A Perfect

SPRITUAL AND RELIGIOUS LEADER

RESEARCH LIBRARY
INSTITUTE OF SINDHIOLOGY
UNL OF SINDH, JAMSHORO.

Abstract of Thesis

FOR

Ph.D (Islamic Culture)

Supervisor:-

Allama Ghulam Mustafa Qasmi

Visiting Professor Sindh University

By:-

Hafiz Sibghatullah Indhar Qadri

UNIVERSITY OF SINDH
JAMSHORO

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

اول الله علیم اعلی عالم جو ڏٺي،
قادر پنهنجي قدرت سین قائم آه قدیر،
والی واحد وحدہ رازق رب رحیم،
سو ساراه سچو ڏٺي چئي حمد حکیم،
کري پاڻ کریم جوڙون جوڙ جهان جي.

— حضرت شاه عبداللطيف ڀٽائي رح

The aim of the life of the saints has been to lead the humanity to prosperity to popularize the life style of the last prophet and propagate the Quranic teachings. The Holy prophet has said "Scholars of my Ummah are like the prophets of Bani Israeel ". Because they lead the people to the right path with their spiritual power and establish the environment of peace and brother hood. The great sufi, and scholar in the fields of fiqh, Tafsir, Hadis, Kalam, logic and philosophy Maulana Hamadullah bin Mahmood bin Hamadullah was one of such personalities who transfered the nature of people around him with guidance and words of advice.

The practical motel that Shaikh Halejvi presents for both material and spiritual progress by creating out a balance between Shariat and Tariqat, is full of an guarantee for the outer and inner welfare of the society. The spiritual revolutions brought by sufis through asceticism and self control is an important part of human history.

Shaikh Halejvi was born in 1300 A.H. at village Halejee in talka Pano Aqil. He got his primary education from Akhund Abdul Rahim Kalhoro and Maulana Noor Mohammad Adil Puri. He got higher proficiency with Maulana Qamruddin Indhar, Maulana Mohammad Wasil Brohi etc. and afterwards looked to teaching. The prominent among him early students are Maulana Habibullah Memon Maulana Azizullah, Maulana Noor Mohammad Indhar, Makhdoom Amir Ahmed etc.

During his teaching at Therhi he came to be known about Maulana Amroti and visited Amrot Sharif accompanied his Abdul Ghani Palh. He was bestowed with Khaliafat by Maulana Amroti.

BEGINNING OF POLITICAL CAREER:

Shaikh Halejvi was not mere religious or spiritual guide but he was a perfect leader. He was in the fore front in leading the nation in every field. He performed wonderful political feasts under leadership of his Murshid Maulana Amroti. In the Khilafat Hijrat and non co-operation movements his role was prominent. He resisted with full force the movement launched by Hindus against Muslims and got continuous warnings by the rulers. He supported the afore said movements morally and financially. He was the leader of Jamiatul Ulema Sindh. It was on his invitation that Maulana Ubedullah Sindhi, Maulana Hussain Ahmed Madani, Maulana Hifzureh-man Seoharvi visited Pano Agil and addressed a large gathering. In the year 1944 convention of Jamate Ulema Sindh was held in Hyderabad. It was attended by Qari Mohammad Tayyib also, one session of this convocation was presided over by Maulana Halejvi. He was severely against the British rulers. He behaved that the Britishers were the deadliest of the enemies of the Muslims at that time.

The present thesis consists of eight chapters which are introduced bellow:-

Chapter one deals with introduction, geneology, description of his tribe, his birth and appearances.

Chapter two describes his education, introduction to his teachers and educational institutions and the early years of his teaching.

Chapter three introduces his teacher Taj Mahmood Amroti. The chain of spiritual guidance starts with Shaikh Halejvi upto the Holy Prophet (PBUH), is also given. The schools of Tasawuf in sindh and the Qadri school, and the spiritual standing of his Murshid are also discussed in his chapter. The descriptor of his spiritual status, and his obtaining of Khilafat.

Chapter four gives a brief account of his marriage, offspring, and their services in academic, spiritual and political fields.

Chapter five deals with his teaching style and his prominent students. It also throws light on the reconstruction and extensions of his teaching centre, the mosque of Halejvi. The views of the contemporary scholars and prominent personalities regarding the level of his scholarship are also collected here.

Chapter six elaborates his academic spiritual lataief, his way of baiyyat (Initiation) and its importance and the baiyyat of the ladies. A critical review of his writings are also included in this chapter.

The life Sketches and services of the Khulafa spiritually enlighten by him are also given in this chapter. The tributes paid by the poets and newspapers at the time of his death are also presented.

Chapter seven reflects his religious services, such as Khatme Nabuwat, preservation of sanctity of Hajj, his efforts for publications of the Quran and the madressahs established at his initiative.

Chapter eight elucidates the political background of the period describing Khilafat, Hijrat, non cooperatin foreign cloth movements their rise effects and the role of the Maulana in them. The supports and opponents of the time and some of his important followers are also introduced. This chapter also discusses the wide range of the influence of the Maulana especially the prominent personalities of the South Asia with whom he had relations.

CONCLUSION:

Shaikh Halejvi is one of the high valuing leaders of the Muslim Ummah who enlightened and influenced a large number of people. I have attempted to bring to limelight the spiritual religious, academic and political services of the Maulana so that the Ummah may come to know the hither to undiscovered aspect of the life and works of their leader, and his services become part of the literacy and historical writing, for the years to come. Although it was not possible to present a detailed description of his personality the present thesis is only a brief survey and an humble acknowledgement thereof.

It was the great services of Maulana Halejvi that prompted me to do research and bring before the public especially when I found that many great scholars and writers of Sindh had already sunk into obscurity. So I thought it very necessary to record, compile and preserve the life history and works of this great leader of the recent past before he too gets forgotten and all the traces and evidences regarding him get lost. I was very sorry to find that no fundamental was so far been done on life and works of such a versatile personality. Not only this but I was further disappointed when I approached his near ones. A very brief information could be sought from his elder son. But instead of giving up, I started tracing back numerous sources which could provide any clue regarding the Maulana. I consulted the newspapers and periodicals of period and all published and unpublished materials spread all over Sindh, Balochistan and Punjab. After all the struggle could be made, has been presented in this thesis. It is hoped that this work will add to the corpus of the existing knowledge on the subject and serve as source material and guide for future researchers. This work will also be considered as a valuable addition to Sindhi language and literature, history of Sindh, history of Pakistan and literature of Islam and Tasawuf.

Sibghatullah
Hafiz Sibghatullah Indhar
Qadri